

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DANMARK FØR OG NU

ØSTJYLLAND

HASSINGS FORLAG

DANMARK
FØR OG NU

DANMARK

FØR OG NU

REDIGERET AF

JOHANNES BRØNSTED

UNDER MEDVIRKEN AF

SVEND AAKJÆR og JENS SØLVSTEN

ØSTJYLLAND

RANDERS . AARHUS . SKANDERBORG

O G VEJLE AMTER

ALFRED G. HASSINGS FORLAG
KØBENHAVN

BILLEDREDAKTION ved HOLGER RASMUSSEN
som også har affattet billedteksterne

KLICHEER:
ILLU GRAFIA
SKANDINAVISK REPRODUKTIONSANSTALT

TRYK:
H. P. HANSENS BOGTRYKKERI

1953

*Omslagsbillede: Parti fra Aarhus havn med Hans Broges skib Kierstine ved bolværket.
Maleri af ukendt kunstner ca. 1850. (Den gamle By, Aarhus).*

INDHOLD

NATUR OG LANDSKAB af <i>Viggo Hansen</i>	7
GEJSTLIG OG VERDSLIG INDDDELING af <i>Svend Aakjær</i> .	37
HISTORISKE TILDRAGELSER af <i>Georg Nørregaard</i>	45
STEDNAVNE af <i>Svend Aakjær</i>	65
OLDTIDSMINDER af <i>Mogens Ørnsnes-Christensen</i>	75
KIRKER af <i>Jan Steenberg</i>	91
HERREGARDE af <i>Hans Stiesdal</i>	125
BYGGESKIK PÅ LANDET af <i>Peter Michelsen</i>	157
NÆRINGS LIV OG SAMFÆRDSEL af <i>Jens Solusten</i>	179
TRÆK AF ÅNDSLIVET af <i>Anders Bæksted</i> .	215
RANDERS af <i>Poul von Spreckelsen</i>	231
HOBRO af <i>Hjalmar Schmidt</i>	247
MARIAGER af <i>V. From Bartrumsen</i>	257
GRENAA af <i>Carl Svenstrup</i>	265
EBELTOFT af <i>Gustav Albeck</i>	275
AARHUS af <i>Helge Søgaard</i>	283
HORSENS af <i>Svend Aage Bay</i>	313
SKANDERBORG af <i>Sigvard Skov</i>	329
SILKEBORG af <i>Sigvard Skov</i>	337
VEJLE af <i>Johan Hvidtfeldt</i>	349
FREDERICIA af <i>Hans Stiesdal</i> .	363
KOLDING af <i>Sigvard Skov</i> .	377
LANDKOMMUNER af <i>Søren Ingemann Jensen</i> .	391

NATUR OG LANDSKAB

Af Viggo Hansen

GEOLOGISK UDVIKLINGSHISTORIE

Vort kendskab til Østjyllands dybere undergrund hidrører overvejende fra to dybdeboringer. Den første blev foretaget ved Harte nær Kolding i 1938 og var dengang en sensation, ikke længer så meget på grund af de formodede saltfund som på grund af det faktum, at man her for første gang havde gennemboret de vældige skrivekridt-lag. Da man standsede boringen, var dybden i borerøret 1096 m, og man befandt sig i lag fra triastiden, den ældste periode af jordens middelalder. Den anden dybdeboring blev foretaget ved landsbyen Gassum 15 km nord for Randers ad den gamle landevej til Mariager, og det var Danish American Prospecting Company, der forestod den. Hele landets interesse samlede sig gennem længere tid om denne boring, og navnet Gassum fører endnu tankerne hen på undersøgelserne efter olie i Danmarks undergrund. Som det vil være bekendt, blev udfaldet med hensyn til olie negativt, men ikke desto mindre har denne boring lært os mere om landets dybere struktur, end vi indtil da havde forestillet os. Da man måtte standse boringen på grund af mangel på yderligere materiel, stod boret i den svimlende dybde af 3458 m.

Boreprofilen ved Gassum viser i korte træk, at man nederst har lag af Zechsteinformationen i Perm (fra ÷ 3458 m til ÷ 3403 m), herover fandtes lag fra Buntsandsteinformationen i trias (fra ÷ 3403 m til ÷ 2166 m), mest forskellige brogede sandsten, øverst med saltlag. Fra ÷ 2166 m til ÷ 1710 m forekom brogede skifre og sandsten med underordnede lag af anhydrit og salt, der henføres til Keuper-formationen i trias. Gennem største delen af disse perioder viser aflejringerne tydeligt præg af et ørkenagtigt klima, i lighed med hvad der er konstateret i vore sydlige nabolande. Men i den følgende periode ændres

det tørre klima i mere fugtig retning, og aflejringer fra Rhät-formationen i trias (fra ÷ 1710 til ÷ 1513 m) viser da også ændringer i retning af et mere havpræget klima, en udvikling der fortsættes i Lias-formationen i jura, der dækker lagene fra ÷ 1513 m til ÷ 1198 m, og som mest består af mørke, marine lerskifre. Efter en afbrydelse i sedimentationsrækken følger lag fra øvre jura, hvorefter aflejringer fra kridttiden tager fat og fortæller om tilstedeværelsen af et udbredt hav på det sted, hvor Danmark nu ligger.

De vældige lag af skrivekridt kommer i Østjylland for dagen ved Mariager Fjord, hvor de udnyttes af cementfabrikken i Assens, og de er som underlag for istidsaflejringerne udbredt i de ydre dele af halvøen mellem Mariager og Randers Fjorde. Alle andre steder er disse lag dækket af det noget yngre og mere urene kridt fra Daniumperioden, den såkaldte Danskekalk. Denne optræder her i form af Bryozokalk, der er kalk udskilt omkring kolonier af de såkaldte mosdyr. Af denne kalk består bl. a. Sangstrup, Karlby og Bredstrup klinter omkring Grenaa. Men også inde i land er den fundet flere steder, således mellem Randers og Hobro og sydøst for Randers (ved Clavsholm, Voldum, Lime og Hørning). Efter kridttidens ret ensformige lag af hvidt kridt med flintlag følger tertiærtidens vekslende lag af mergler og lerarter, oftest stærkt farvede. Den ældste formation inden for tertiæret, paleocæntiden, er repræsenteret ved grønsandsten og mergler på det nordlige Samsø, på Mols og ved Ommestrup i retning af Randers. Derefter følger cœcæntidens brogede lerarter med vulkanske askelag indimellem. Dette ler er i Østjylland udviklet som plastisk ler og træder bl. a. frem i klinten ved Ørby på vestkysten af Helgenæs samt ved Ølst og Lerbjerg, henholdsvis nordnordøst og

nordvest for Hadsten. Både på Helgenæs og ved Ølst kan man iagttage de vulkanske askelag, som i øvrigt også er fundet ved boreriger på Aarhuskanten: ved Framlev, Jernit og Galten. Oven over eocænet ligger aflejringer tilhørende oligocæntiden, og disse træder frem som direkte underlag for istidsaflejringerne i et bælte langs Østjyllands kyst lige fra Fredericia til Aarhus, og derfra i nordvestlig retning til Gudenaægnen. Lagene kan være udviklet som søvindmergel, sådan som det er tilfældet flere steder nordøst for Horsens, hvor der i tidens løb er gravet store mængder mergel til jordforbedring. En anden type oligocænt ler er septarieleret, der udnyttes som teglværksler ved Ulstrup vest for Langaa og ved Faarup nordvest for Randers.

Vi er hermed nået til den periode inden for tertiæret, der kendetegnes ved sine glimmerholdige aflejringer, nemlig glimmerleret og glimmersandet fra miocæntiden, der er vidt udbredte i hele det indre Østjylland.

Det er disse aflejringer, der mange steder indeholder lag af brunkul. De fleste brunkulsområder ligger dog uden for Østjylland, og behandlingen hører rettelig under Vestjylland, men kullene kommer dog tilsyne mange steder i skrænter omkring Silkeborgsøerne, og i Silkeborg Vesterskov anlagde man allerede i 1860erne en 65 m lang stolle ind i et brunkulslag, hvorfra der blev foretaget en del brydning. Planterester i brunkullene viser, hvorledes der dengang i Danmark herskede et varmt tempereret, ja næsten subtropisk klima. Men hen imod slutningen af perioden blev klimaet langsomt køligere, for tilslut helt at blive arktisk, og istiden indtræder.

Under istiden dækkedes Østjylland gentagne gange af gletsjerne fra den skandinaviske halvø, men det er ganske overvejende sidste istids moræner og smeltevandaflejringer, der præger det østjyske landskab, af den simple grund, at disse dækker de ældre aflejringer. Men et andet forhold er langt mere betydningsfuldt og giver Østjylland en særstilling over for Vestjylland. I Østjylland finder man også den sidste istids moræner, i Vestjylland derimod kun ældre istids moræner og smeltevandssandet, og årsagen er følgende:

Under sidste istid synes klimaet ikke at have

været så strengt som i den foregående, og på sin vej ned over den skandinaviske halvø og Danmark mødte isfronten allerede i Midtjylland relativt mildt vejr, der resulterede i, at isens fremadskridende bevægelse og afsmeltningen holdt hinanden i nogenlunde ligevægt, hvorved isfronten gennem længere tid så at sige blev stationær langs en linie, der fra Hald Sø strakte sig ned over Torning, Funder, Vrads, Give, Randbøl og Lunderskov, hvorfra den fortsatte i sydlig retning til den tyske grænse ved Padborg. Det var som om det milde vejr fra vest satte en usynlig stopper for isens videre fremtrængen, og langs en bred front smeltede den bort efterladende i den ydre svage zone de i gletsjeren indefrosne mængder af morænemateriale, der i tidens løb hobede sig op til betydelige højder i Midtjylland. Store kvantiteter af grus, sand og ler førtes dog også med smelte vandet vestpå, hvor det lejrede sig foran isranden i form af hedesletter.

Isranden var dog ikke absolut stationær under hele isafsmeltningen, men har til tider skudt sig noget frem, hvorved de allerede dannede hedesletter overlejredes af moræne, og til andre tider er den smeltet så meget tilbage, at der er skabt nye hedesletter oven på den allerede afsatte moræne. Men i det store og hele er grænseområdet mellem de unge moræneaflejringer på den ene side og smelte vandssandet (hedesletterne) på den anden side så skarp og så let kendelig i landskabsformerne, at man har fundet det naturligt at henregne det der ligger øst for linien til Østjylland, og det der ligger vest for den til Vestjylland. Derimod er linien ikke karakteriseret ved større højdedifference mellem de to sider, og om en markert bakkeryg er der slet ikke tale. De højeste partier i Jylland ligger fortrinsvis øst for israndslinien.

Efterhånden skete der sådanne klimaændringer i Nordskandinavien, hvorfra isen hidtil havde fået sine tilførsler, at det normale tilskud til opretholdelsen af hovedisrandslinien ned gennem Midtjylland svigtede. Resultatet blev da, at afsmeltningen tog overhånd, og ganske langsomt smeltede isranden bort i østlig retning. Klimaforbedringen var dog på ingen måde konstant, men nu og da under afsmeltningen skete der nye fremstød af isfronten, selv om disse aldrig på noget

Istidens gletsjere har ved deres eroderende virksomhed haft en afgørende indflydelse på blotlægningen af det hvide skrivekridt, der i dag er råstoffet for cementindustrien i Assens ved Mariager. (Fot. Jonals Co.).

tidspunkt nåede så langt frem som til den gamle hovedopholdslinie. Ikke desto mindre var disse sene fremstød kraftige nok til at give sig til kende i landskabet i form af nye endemoræner med tilhørende små hedesletter.

Blotlæggelsen af det tidligere isdækkede land bragte et ganske nyt relief for dagen, der samtidig med nye isblokeringer længere mod øst blev årsagen til skabelsen af nye midlertidige afløbsforhold for smeltevandet, helt forskellige fra nutidens afløbsforhold. Men når geologerne alligevel er i stand til at følge denne udvikling fra hovedopholdslinien til den totale bortsmelten af isen, skyldes det bl. a. de mange højtliggende flodterrasser i Midtjylland. Disse flodterrasser er de gamle flodbunde, der mange steder ses hænge som konsoller oppe over de nuværende åers vandspejl. De fortæller om tidligere højere vandstand, og ved at følge deres hældning i åens længderetning kan man få et begreb om, hvilken vej van-

det tidligere løb. Som et eksempel kan nævnes de resultater, som geologerne er nået til ved at studere terrasserne langs Gudenaå, der frembyder særlig stor interesse, fordi de også giver et begreb om afsmeltningens forløb. Det viser sig da, at den første Gudenaå antagelig har fulgt nogenlunde sit nuværende løb forbi Vestbirk og Vorvadbro, gennem Mossø og Gudensø til Rye og derefter gennem Himmelbjergsøerne ud til Funderdalen sydvest for Silkeborg, hvorfra den over Karup Hede nåede frem til Limfjorden. Den anden Gudenaå fulgte sit nuværende løb lige til Tange Sø, hvor den over Rødkærbro fandt vej syd om Viborg gennem den såkaldte Falborgdal til Hjarbæk Fjord. Den tredje Gudenaå fulgte sit nuværende løb lige til Langaa, hvor den måtte opgive at trænge ud i Kattegat på grund af indlandsisen, der lå og spærrede her. I stedet for løb den mod nord i lavningen mellem Helstrup og Velling, hvorefter den fulgte Nørreåa et stykke mod vest,

*Rørbæk Sø i den øvre Skern Aadal er med sin langstrakte form en typisk lang sø, og de flade flodterrasser langs dens bredder beretter om, hvordan vandspejlet under isafsmeltningen har stået meget højere.
(Fot. Viggo Hansen).*

indtil den ved Tindbæk bøjede mod nord og øst for over de store moser ved Kovsted og Faarup at nå Skalsaadalen, som den fulgte til munden. Den fjerde Gudena er så endelig den, der eksisterer i dag.

Et af de nye isfremstød, der antagelig fremkom efter at klimaet gennem århundreder havde været varmere, er »opdaget« af geologen Poul Harder, efter hvem det har fået navn. Denne Harders israndslinie kan følges gennem næsten hele Østjyllands udstrækning, dels ved kortere randmoræner og dels ved en forandring i overfladeformerne. Den vil blive nærmere omtalt under landskabsbeskrivelserne. Også dette fremstød måtte vige for den fremtrængende varme, men endnu engang skulle Østjylland mærkes af kulden, idet isen på ny nærmede sig østjyske kystegne. Man har kaldt dette fremstød for bæltfremstødet, fordi det på grund af kraftig modstand fra det indre af landet stødte op gennem bælteerne fra Østersøen. Den gren der søgte op gennem Lillebælt var den svageste og har næppe nået

længere end til det smalleste sted omkring Strib, og i Østjylland har det kun skabt nyt relief omkring Kolding og Snoghøj. Anderledes kraftigt synes Storebæltsgletsjeren at have været. Hen over det flade Nordøstfyn nåede den frem til Østjylland, hvor den dog kun havde kraft til at omforme de kystnære egne. Blandt andet gik den ind i Horsens Fjord, foruden at den dannede randmorænen vest for Odder og antagelig skød de vældige morænebuer op i det sydlige Djursland.

Men hermed havde isen da også udspillet sin rolle i Østjylland. Nok blev det en gang imellem koldere, og vegetationen ændredes som følge heraf, men det gik dog sikkert fremad. Temperaturen steg, og snart viste mennesket sig i disse egne. Straks efter fulgte skoven, først birke-fyrreskoven, senere egeskoven og tilsidst bøgeskoven. Alt dette kan ses af tørvemoserne, hvori skiftende tiders skiftende vegetationsdække ligger konserveret.

De store niveauændringer, der har ramt Nordjylland siden istidens slutning, har ikke i samme grad virket på Østjylland. Således er der slet in-

gen spor efter den senglaciale sænkning som i Vendsyssel, og hævet stenalderbund erkendes kun længst mod nord i større udstrækning. Således var hele det nordlige Djursland to øer, og Kolindsund svarede dengang virkelig til sit navn, idet der var åben forbindelse til Kattegat syd om

Grenaa, og mod vest var der over Allingaabro forbindelse med Randers Fjord. Ved nutidshævningen er der skabt forbindelse mellem disse øer, og kun Kolindsund lykkedes det ikke helt naturen at tørlægge; den måtte vente, til mennesket fandt det fornødent at pumpe den læns.

LANDET MELLEM DE LANGE FJORDE

Landet mellem de lange fjorde er landet mellem Randers Fjord og Mariager Fjord som retteligt burde hedde Hobro Fjord, hvis man skal følge skik og brug. Enhver vil på et Danmarkskort let kunne konstatere, at disse to fjorde har en form, der ganske afviger fra fjordene længere mod syd i Østjylland, og man skal helt til Sønderjylland, til Haderslev Fjord, før man finder en tilsvarende. Mellem de to fjorde ligger endnu en langstrakt dal, der blot afviger fra de andre ved ikke at være vandfyldt i hele sin udstræk-

ning. Den kan dog i terrænet følges helt fra Havndal til Glenstrup Sø, og sidstnævnte er den eneste åbne vandflade, men de mange moser, der ledsager den ubetydelige Kastbjerg Aa vidner om tidligere tilstedeværelse af vand.

Disse tre smalle, noget bugtede dalstrøg med de oftest stejle, skovklædte skrænter er oprindelige tunneldale, der har ført smeltevandet frem under isdækket imod samlepunktet ved Hald Sø. Imponerende virker en sådan fjord, når man ad den lille bjergby Mariagers stejle, zigzagformede

Sejlrenden ind gennem Randers Fjord snor sig mellem lave engstrækninger, fremkommet ved hævnningen siden stenalderen, men stadig udsat for oversvømmelser. (Fot. Jønals Co.).

Den dybe Mariager Fjord har helt tunneldalens karakter med de stejle sideskrænter, der på sydsiden er skovklædte, mens nordsidens soleksponerede skrånninger er bevokset med lyng eller lavt krat. (Fot. K. M. Eriksen).

fodstier i løbet af kort tid når op til toppen af den 110 m høje Ho Høj og herfra ser det smalle bånd af vand strække sig til begge sider for Mariager. Men endnu mere imponerende virker fjorden fra luften. Som en bred flod slingrer den mellem høje dalsider, indtil den øst for Hadsund, hvor landevejen og jernbanen fører over, synes at danne et delta ved kontrasten mellem de lyse, lave grunde og det bugtede sejlløb, hvis mørke bånd snart nærmer sig den ene snart den anden bred. Det er da let at forestille sig det mørke bånd som et smalt flodløb i en tid, da landet lå højere end nu, og det grunde vand var land, bevokset med den fremtrængende skovs første repræsentanter. Selv om man ved Mariager Fjord har indtryk af at befinde sig i den østjyske natur, for her er løvskove og frodige haver med et væld af roser, så holder indtrykket sig ikke længere, end til man er kommet godt og vel bort fra fjordens nærhed og op i højderne mod syd. Her er

store, dystre nåleskove, og indtil for få år siden bredte lynghederne sig til alle sider. Men mindet om Østjylland vender dog gradvis tilbage på vejen mod Randers. Endnu omkring Gassum og den minderige Hvidsten Kro er der ikke helt den samme fylde over markens afgrøder, som længere mod syd kommer til udtryk, og det vest- eller nordjyske indslag i naturen ses endnu hist og her. Der er således ikke langt til Kaas Hede i vest. Omdannelsen fuldbyrdes først længere mod syd og sydøst. Her ude øst for landevejen mellem Randers og Hadsund ligger nemlig noget af Danmarks bedste jord, når man ser bort fra de lave, vanddrukne arealer ved fjorden, og jordens bonitet giver sig udslag i en hel gruppe af Danmarks største landsbyer, landsbyer af stor ælde. Her har også bondebyerne endnu bevaret den tætbebyggede karakter, udflytningen fra landsbyerne er forbavsende ringe.

Grænsen mellem dette gode land, hvor moræ-

Fra den vindomsuste Hohøj er der vid udsigt over de dyrkede agre til skovstriberne langs Mariager Fjord, der som et smalt bånd skærer sig ind i landet, og hvor kridtbruddene ved Assens skinner hvidt. (Fot. A. Melgaard).

neleret dominerer i jordbunden, og det mindre gode mod nord, hvor det er morænesandet, der giver jorden farve, følger omtrentlig en linie fra Havndal i nordøst over Kastbjerg, Enslev, Spentrup og Raasted til Skalsaadalen i sydvest. Syd for linien har man de store høstudbytter, og hveden og byggen indtager større plads på markerne, et ganske godt indicium på fin jordbonitet. »Forbedringen« sker dog ikke pludseligt, for naturen synes ikke at ynde bratte overgange, men indtrykket af frodighed vokser efterhånden som man bevæger sig i retning af knækket på Randers Fjord. Hernede når også bøgeskoven sin største og rigeste udfoldelse.

I den østlige del af landet mellem de lange fjorde ender istidslandskabet brat langs en linie fra Overgaard over Udbyneder og Dalbyneder til Raaby, og øst herfor breder sig det lave land, hvor lokalnavne som Bløderne, Sylten, Byejele, Hulmade og mange flere tydeligt afslører landets

natur. Gennemsnitligt ligger området kun 1 m over havfladen, hvorfor det da også er gennemtrukket af kanaler og render, hvorigennem vandet skal skaffes bort for at hindre oversvømmelser af det ferske vand. Men oversvømmelserne truer også fra anden side. Ved højvande og pålandsvind ville det salte vand fra Kattegat trænge ind over store arealer, hvis ikke man på de mere truede steder havde anlagt diger. For mindre end 150 år siden var dette område at ligne ved et floddelta, i hvis ydre dele det var ganske umuligt at færdes, og går man endnu længere tilbage i tiden, til omkring Kristi fødsel, var der her et lavvandet hav, hvorover ragede nogle småøer og holme. Størst af dem var Sødringholm, der rummer landsbyen Sødring, og som når 24 m over havets overflade.

De vanddrukne arealer fortsætter som en bræmme af enge neden for istidslandskabets stejle skrænter og ud til det åbne vand ved Randers

*Parti fra Ginnerup ved Kolindsund med en del af randkanalen, der tjener til opsamling af overfladevandet fra højderne omkring. Bag dæmningen breder sig det udtørrede Kolindsund.
(Fot. W. Øvlesen).*

Fjord, og fra engene kan man fortsætte ud på det lave vand praktisk talt helt til kanten af den 6 m dybe sejlrende ind til Randers. Grænsen mellem land og vand er langt fra stabil i disse egne, hvilket bønderne får at føle, når de i regnrige år

pr. båd må hente årets høst fra de lave arealer, fordi alt overfladevand fra Midtjylland skal ud gennem fjorden. Og forholdene forværres ydermere, hvis vandopstuvning på grund af østenvinden forhindrer det naturlige afløb.

DJURSLAND

Mellem Randers Fjord og Aarhusbugten skyder Jyllands eneste større halvø sig langt ud i havet mod øst og når med sit østligste punkt Fornæs til 10°58' østlig længde, d. v. s. østligere end Fyn og på længde med Sprogø. Halvøens indre begrænsning regnes normalt fra det inderste af Kalø Vig over Mørke, Hvilsager, Gl. Estrup til Allingaabro, hvor i den nordlige del en række engstrøg tydeligt markerer grænsen, og langs samme strøg går omtrentlig grænsen mellem det fede moræneler i Østjylland og Djurslands overvejende sandede moræner og smeltevandsaflejringer.

Forklaringen på, at Jylland netop på dette sted er forsynet med en halvø, ligger i undergrundens sammensætning. Den består nemlig på dette sted af hårde kalksten fra den periode af kridttiden, der kaldes Danium. Nord for Djursland findes derimod det langt blødere skrivekridt, og syd for

halvøen træder tertiærtidens bløde lerarter i dagen. Hverken skrivekridtet eller de tertiære lerarter har kunnet byde væsentlig modstand mod isens tryk, hvorfor denne her har gravet sig dybt ned i underlaget og bortfjernet materialet, mens den har måttet give op over for de hårde kalksten og i stedet for er gledet op over land.

Ligesom overalt i Østjylland er det overvejende sidste istid, der har været bestemmende for overfladens former, men for Djurslands vedkommende er der sket den komplikation, at to forskellige indlandsise er mødtes her. Den ene er kommet nordfra, fra Norge, den anden fra øst, hen over Mellemsverige, og sammenstødslinien mellem de to strømme synes at være gået på langs gennem Djursland, markeret af den udprægede lavning, der fra Grenaa går vestpå, og som opfyldes af det udtørrede Kolindsund og dets vest-

Vejen langs Ebeltoft Vig er anlagt på den af stenalderhavet planerede og nu hævede moræneflade, der bræmmer sydsiden af Djurslands velkendte morænebuer som den her viste Handrup Bue. (Fot. K. M. Eriksen).

Israndslandskabets virvar af bakker og slugter i det indre Mols har ingen hindring været for landbruget, og kun stejlsiderne langs de snoede veje henligger med græs eller krat, hvis ikke de er beplantede. (Fot. K. M. Eriksen).

Selv de nu fredede Mols Bjerge har for ikke længe siden været ager, men overladt til sig selv ved fredningen sprang de mange steder i lyng eller dækkedes af lave krat, hvori enebærbusken spiller en fremtrædende rolle. (Fot. Türck).

lige fortsættelse. Kolindsund fungerede dengang som afløbsrende for smeltevandet under isen og kan i vest følges dels gennem Alling Aadal og dels i lavningen syd om Virring. Denne sammenstøds-linie flugter godt med det under Nordjylland omtalte sammenstødspunkt ved Hald Sø, der har været bestemmende for landskabsudviklingen i Midt- og Vestjylland.

Den, der af Djursland kun kender egnene omkring Mols og Ebeltoft, får indtryk af en rigdom på kontraster, som vel næppe nogen anden del af Danmark kan opvise, og dog er Mols slet ikke det rigtige Djursland. Det Djursland, der folder sig ud for ens blik overalt hvor man færdes nord for Kolindsund og fra Grenaa ned mod Stubbe Sø, er ganske anderledes ensformigt og farveløst i sit relief. Store flade strækninger veksler med jævne bakker, og kun hist og her er der tilløb til lidt skarpere tegnede konturer, fortrinsvis i de ådale, der fra nord strømmer ned mod Kolindsund. Stedvis kan man ganske vist finde bakke-

rækker med en orientering fra vestnordvest til østsydøst, men noget tydeligt stempel sætter de ikke på landskabet. Mangelen på udprægede dal-systemer, hvorigennem vandet kan strømme bort, har givet anledning til det udstrakte mosestrøg, der sammen med en række skove giver egnen mellem Pindstrup og Ryumgaard på den ene side og Fjellerup og Overskov på den anden side sit særlige præg. Egnen her omkring er rig på lyngbevoksede moser som Fuglsø Mose, men også i Løvenholm Skov og langs hovedvej 16 mellem Avning og Ramten er de overordentlig karakteristiske. Efterhånden er mange af disse moser dog afvandede og kultiverede, men for 150 år siden dannede de et næsten sammenhængende bælte af øde land, hvor klokkelyg og kæruld sammen med hedelyngen praktisk talt var eneherkende mellem skovpletterne.

Det jævne terræn strækker sig også syd for Kolindsund helt til Tirstrup og Hoed, selv om bakkerne i disse egne har et mere regelret forløb med

hovedorientering øst-vest. Samme længderetning optræder også nord for Grenaa i trekanten mellem Enslev, Veggerslev og Fornæs, og geologerne forklarer bakkernes fremkomst som resultat af en isstrøm fra øst, og bakkerne skulle da være opstået i spalter vinkelret på isranden.

Som omtalt flere gange skilles det nordlige Djursland fra det sydlige ved et stærkt markeret dalstrøg fra Grenaa mod vest, syd om Fannerup, Koed, Ryumgaard og Pindstrup til Avning, hvor det deler sig i to parallelle dale, der begge tydeligt kan følges i terrænet helt ind til hovedvej 10 mellem Aarhus og Randers. Ved undersøgelser af jordbundsforholdene i dalbunden på mange forskellige steder er det lykkedes at rekonstruere hele Kolindsunds udviklingshistorie fra istid til nutid. Da dets dage som tunneldal var endt, d. v. s. da det ved isafsmeltningen var blevet en åben rende, vedblev det at modtage smeltevand fra den vigende isrand i nord og øst, og fra den tid stammer de dybt i terrænet nedskårne ådale på nordsiden. Det fyldtes da noget op med smeltevandssand og fungerede med andre ord som hedeslette. Da isen så midlertidigt var smeltet bort, sank det ned til at blive en ren og skær ådal. Men isen kom igen, denne gang fra syd, og den vestlige del blev påny afløbsrende for vandet for isranden. Også denne is måtte dog give op for klimaforbedringen, og Kolindsund kunne igen en tid vegetere som almindelig ådal. Men ved stenalderens indtræden indtrådte en ny æra for den gamle dal. Så dybt var den i sin tid blevet nedgravet, at den nu sænkedes under havet i hele sin længde, og først nu kan man med rette tale om et Kolindsund. Stenalderfolket, der bosatte sig langs det nydannede sunds bredder, har kunnet sejle hele vejen gennem det fra Grenaa til Randers Fjord. Mod syd gik det salte vand helt ind til den nu udtørrede Korup Sø ved nordranden af Mols Bjerger, og både de daværende beboere af Rovsø herred og dem i det nordlige Djursland var øboere. Ved nutidshævningen frembragtes hurtigt flere landforbindelser til Norddjursland, og snart var sundet blevet til en række søer, der i tidens løb groede til og forvandlede til moser (Pindstrup Mose m. fl.). Længst holdt sig den østlige del med relativ bred forbindelse ud til Kattegat ved Grenaa. Men ved sta-

dig ophobning af sand ved munden indsnæveredes forbindelsen til havet, og her opstod en flad lyngklædt sandslette, den nu fredede Grenaa eller Hessel Hede. Til slut blev Kolindsund til en ferskvandssø, Djursø, med afløb gennem Djursaa syd om Grenaa, og sådan lå den gennem århundreder, indtil den sidste vandflades skæbne besegledes i 1872. Dette år sluttede en kreds af interesserede sig sammen og dannede et aktieselskab med det formål at udpumpe vandet af Kolindsund og gøre søbunden tjenlig som ager eller eng. Efter at de nødvendige, forberedende arbejder var tilendebragt, herunder gravningen af en ringkanal om hele arealet til opsamling af åvandet, begyndte selve udpumpningen i 1874 fra en pumpestation ved Fannerup. 1880 var tørlægningen fuldført, hvorefter arbejdet afsluttedes med gravningen af en midterkanal og anlæg af endnu en pumpestation sydvest for Grenaa. Hele pumpesystemet fungerer så godt, at den 17 km lange og 1–2 km brede forhenværende Djursø, hvis laveste dele ligger indtil 2 m under havfladen, endog i regnrige perioder aldrig bliver vandlidende, selv om engene uden om ringkanalen står vidt og bredt under vand.

I det sydlige Djursland møder man en af Danmarks mest særprægede og iøjnefaldende terrænkulminationer, og vel nok det mest klassiske eksempel på istidslandskabet, som vort land kan fremvise. Praktisk talt alle danske skolebørn bliver på et eller andet trin i deres undervisning gjort opmærksom på dette landskab, der indtager samme plads i den almindelige danskers bevidsthed som Himmelbjerget og Silkeborgengen, og som Møns Klint. Allerede et overfladisk blik på et almindeligt Danmarkskort tilkendegiver ud fra den stærkt indskårne kystlinie, at man her står over for et element, der i landskabelig henseende er vidt forskelligt fra det øvrige Djursland. Og går man et skridt videre, til reliefkortet, åbenbarer det sydlige Djursland på slående måde sin egenart, der er af en sådan natur, at det er blevet fundet velegnet som eksempel på istidsgeologien i Danmark, især fordi man her inden for ret snævre, regionale rammer præsenteres for den såkaldte glaciale serie, d. v. s. istidslandskabets 3 hovedelementer: 1. inderlavningen eller tungebækkenet, 2. randmorænen og 3. hedesletten. Til

inderlavningen svarer Kalø og Ebeltoft Vige, til randmorænen bakkebuerne uden om disse og til hedesletten de sandede flader nord for (uden for) randmorænen. Men som det så ofte er tilfældet med skoleeksempler er også dette utypisk, fordi det repræsenterer en ekstrem udformning af istidslandskabet, forårsaget af en lokal gletsjer under særligt gunstige forhold, og det er ganske afvigende fra de landskabsformer, som de fleste andre steder i Danmark er resultatet af isens fremstød og påfølgende afsmeltning.

Det der har gjort det sydlige Djursland med Mols Bjerger til den rige attraktion er først og fremmest de mange efter danske forhold himmelstræbende bakker, der rejser sig så at sige direkte op af havet, og udsigten fra disse over de nære kyster med de talrige bugter og vige kalder turister til i stort tal. Fra den 137 m høje Agri Bavnehøj er der et imponerende udsyn over Kalø Vig mod vest og Ebeltoft Vig mod øst; mod syd rækker blikket til halvøen Helgenæs og mod nord til de flade sletter på den anden side hovedvej 15. Midt i bakkevældet ligger som et idyllisk lyspunkt den lille landsby Femmøller med sine fire vandmøller, alle drevet af samme lille bæk, der som kilde springer ud af bakkerne straks uden for landsbyen.

Disse bakker står i dag som værdige mindesmærker om en epoke i vort lands udviklingshistorie, da gletsjerne fra Skandinavien allerede var på retræte, men dog endnu ikke helt havde mistet deres kraft. Muligvis har man endda her at gøre med et af indlandsisens sidste berøringspunkter med den jyske halvø, dengang da relativt svage isstrømme fra Østersøen søgte frem gennem de danske sunde og bæltter og stødte frem i nordlig retning. Ikke mindst takket være de relativt bløde bjergarter i undergrunden af det sydlige Djursland var isen netop her i stand til at udgrave de huller, der i dag fremtræder som Kalø Vig, Ebeltoft Vig og Begtrup Vig. Men hermed synes isen også at have opbrugt sine sidste kræfter. At støde længere frem formåede den ikke, men smeltede i stedet bort og efterlod de store mængder af morænemateriale, der i form af randmoræner kranser de afrundede vige.

De fleste steder i Danmark vil man lægge mærke til, at sådanne randmorænepartier giver sig til

kende ved magre afgrøder, eller de udtrykker sig ved planteformationer som lyngheder eller nåleskove; for hvor is smelter af, plejer der at være sandet jord. Men sådan er tilfældet ikke ved Mols. Tværtimod hører bakkerne til de bedre jorder. Skjult mellem dem ligger den ene lille landsby ved siden af den anden, og op over bakkerne trækker plovfurterne deres rette linier, eller rug og byg vifter med deres aks fra de højeste toppe. Små plantager eller nu og da mindre lyngpletter kan ikke ændre hovedindtrykket af frodigheden, og selv Mols Bjerges lyngbakker er ikke natur men et resultat af nyere tid, ikke mindst af fredningen, for gamle kort fra egnen viser dette bakkeparti som dyrket land. Storslået ses dette forhold fra det 99 m høje Ellemandsbjerg midt på halvøen Helgenæs, hvorfra der er en imponerende udsigt over denne rigdom på runde bakker, aftagende i højde fra bjerget i midten ud mod de nære kyster. Det kan sammenlignes med en koloni af kæmpepaddehatte, med den ældste og største i midten og de yngste og mindste i randen, og man forstår, hvordan fortidens beretninger om jætters og andre giganters medvirken ved landskabets dannelse har kunnet vinde tiltro. Stedvis har havet skåret profiler i de yderste bakker, og ved Ørby er derved blottet de buede lag af broget, plastisk ler, mens andre steder lag af vulkansk aske af samme alder som de tilsvarende dannelser på det nordlige Mors kommer frem i klinterne.

Samtidig med at randmorænebuerne presseses op ved isens tryk sydfra, skete der en afsmeltning langs hele randen, og store mængder smeltevand strømmede bort i nordlig retning. På sin vej spulede vandet opragende partier væk og fyldte huller ud med sand, og således opstod den flade hedeslette, der ledsager randmorænen i næsten hele dens længde. Hedesletten strækker sig lige fra Hoed Aas munding i Kattegat over Rosmos og Fuglslev, syd om Ebdrup og nord om Torsager til det høje land vest for Skaføgaard. I sin østlige del er hedesletten højst et par kilometer bred, men mod vest vider den sig ud og når til Ryumgaard og Pindstrup. I største delen af afsmeltningsperioden havde vandet afløb mod nordvest mellem Avning og Gl. Estrup til Grund Fjord ved Allingaabro. Landskabeligt fremtræder he-

Landskabet på Helgenæs er et godt eksempel på det unge, bølgende moræneland, hvor der ikke er mange kvadratmeter plan jord, men hvor det idelig går op eller ned. (Fot. Jonals Co.).

deslettens jævne flader i stærk kontrast til de høje bakker sydfor, og mens bakkelandets relativt gode jord tidligt har tiltrukket den agerdyrkende befolkning, har disse flyet det guldne sand her ude på sletterne, hvor lynghede og lave krat var eneherskende, indtil nyere tids erfaringer resulterede i en delvis opdyrkning eller beplantning med nåleskov, som det er sket mellem Feldballe og Tirstrup. Ved sidstnævnte landsby har hedeslettens plane flade også fundet anvendelse som flyveplads. På grænsen mellem randmorænen og hedesletten ligger en række større og mindre søer og sumpe, strækkende sig fra Stubbesø over Langsø, Øjesø og den udtørrede Korup Sø til kærerne ved gården Rosenholm nær Hornslet. Nogle af søerne er huller efter begravede isklumper, mens andre er udgravet af rindende vand.

Siden skabelsen af det sydlige Djurslands bro-

gede virvar af bakker, har landet undergået en mindre hævnning, der sammen med de kystudlignende kræfter har dannet bredere eller smallere forstrandspartier, så at havet ikke længer skyller direkte mod det stejle istidslandskab, men ruller ind mod en flad sandstrand som i bunden af Ebeltoft Vig. Flere steder ligger små afsnørede vandflader tilbage i form af søer eller udtørrede sådanne, f. eks. Bogens Sø ved Ebeltoft Vig, den udtørrede Vænge Sø på Helgenæs, den udtørrede Vestensø og Gungerne på Ebeltoft halvøen. Andre steder er tidligere småøer blevet landfaste og fremstår i stedet som »Hoveder, Hager eller Ører« på mindre halvøer. Til disse hører Skødshoved, Dejred Hoved og Tved Hoved, Sletterhage, Ahl Hage og Gaasehage, Hasenøre og Stavsnøre. En lignende nydannelse er Kalø, der over en smal tange står i forbindelse med fastlandet.

MIDTJYLLAND

Midtjylland kan med stor ret kaldes for Gudenaalandskabet, for i den grad dominerer denne Danmarks længste og betydeligste flod landskabet i det mellemste Jylland, måske ikke så meget på grund af, hvad åen er i dag, men snarere for den rolle den har spillet i landsdelens udviklingshistorie. Herfor er der delvis gjort rede i det geologiske afsnit. Den 172 km lange Gudenaas udspringer i en dal fra istidens slutning nordvest for Tørring i en højde af 69 m. I samme dal udspringer også Skern Aa, Danmarks næststørste og den vandrigeste flod, og de to store vandløb fødes omtrent på samme sted for til slut at ende i hvert sit hav. Afstanden mellem deres kilder er ikke mere end et stenkast, og vandskellet eller tærsklen markeres i terrænet ved en lille vej, der krydser dalen ca. 200 m syd for Hærvejen. Herfra baner Gudenaas sig nu vej mod sit endemål Randers Fjord under talrige vendinger og bugtninger og benyttende sig af næsten alle kompasrosens retninger, og skønt åen allerede i sit øvre løb nærmer sig stærkt til andre vandløb, der rinder ud i den nære Horsens Fjord gennem Bygholm og St. Hansted Aaer, fortsætter den dog sin skæbnebestemte vej mod nord til udløbet ved Randers. Og den skæbne, der en gang for alle har bestemt åens løb, og hvorfra den nu ikke længer lader sig rokke, var den isbarriere, der spærrede for udløbet mod øst.

Gudenaasens særstilling blandt vore vandløb skyldes ikke en stor vandføring, for denne kan til tider være så ringe, at endog kanofarten flere steder vanskeliggøres, men derimod den imponerende brede dal, som nutidsåen langt fra kan udfylde, men hvori den glider afsted i sin egen privat gravede ådal, ofte så dybt nede, at man næppe kan få øje på den.

I slutningen af istiden, da strømmen førte store mængder af smeltevand, må man tænke sig, at hele dalens tværsnit har været fyldt med vand, og det var dengang, at floddalen dannedes. Men det er dog langt fra overalt, at Gudenaas har gravet sit flodleje selv, tværtimod løber den mange steder i lånte lejer. Således har den for en stor del benyttet de tunneldale, der var gravet ud al-

lere under istiden, og det er næsten altid tilfældet, hvor den strømmer enten mod øst eller mod vest, blandt andet gennem søerne. Kun hvor den springer over fra en tunneldal til en anden, har den selv været mester for den vældige dalprofil. Det gælder således for strækningen fra Ulum Kær til Vestbirk og igen fra Silkeborg til ombøjningen ved Tange. Det sidstnævnte sted har nutidens vandkraftanlæg forårsaget opstemning af vandet praktisk talt til samme niveau, som vandspejlet må have ligget i, da vandføringen var på sit højeste, og man får herigennem et lille indtryk af flodens datidige dimensioner.

Set i forhold til istidens slutning er de vandmængder, der passerer gennem Gudenaas yderst små, og så tidligt som i ældre stenalder har den utvivlsomt haft omtrent samme udseende som i dag, for allerede da havde en befolkning af jægere og fiskere slået sig ned langs dens bredder, nede på selve terrasserne i dalbunden. Tilværelsen har dog næppe været så romantisk for disse mennesker, som den er for lystfiskerne, der i vore dage trækker langs åens bredder med deres kaste-stænger og snører, og de mange flintesager fra stenalderens fiskerbefolkning, som man i dag kan samle i de magre, sandede flodterrasser kan nok få een til at undres over de muligheder, som Gudenaadalen og tunneldalene dengang har budt mennesket, sammenlignet med vore tiders erhvervsmæssige udnyttelse af dalene.

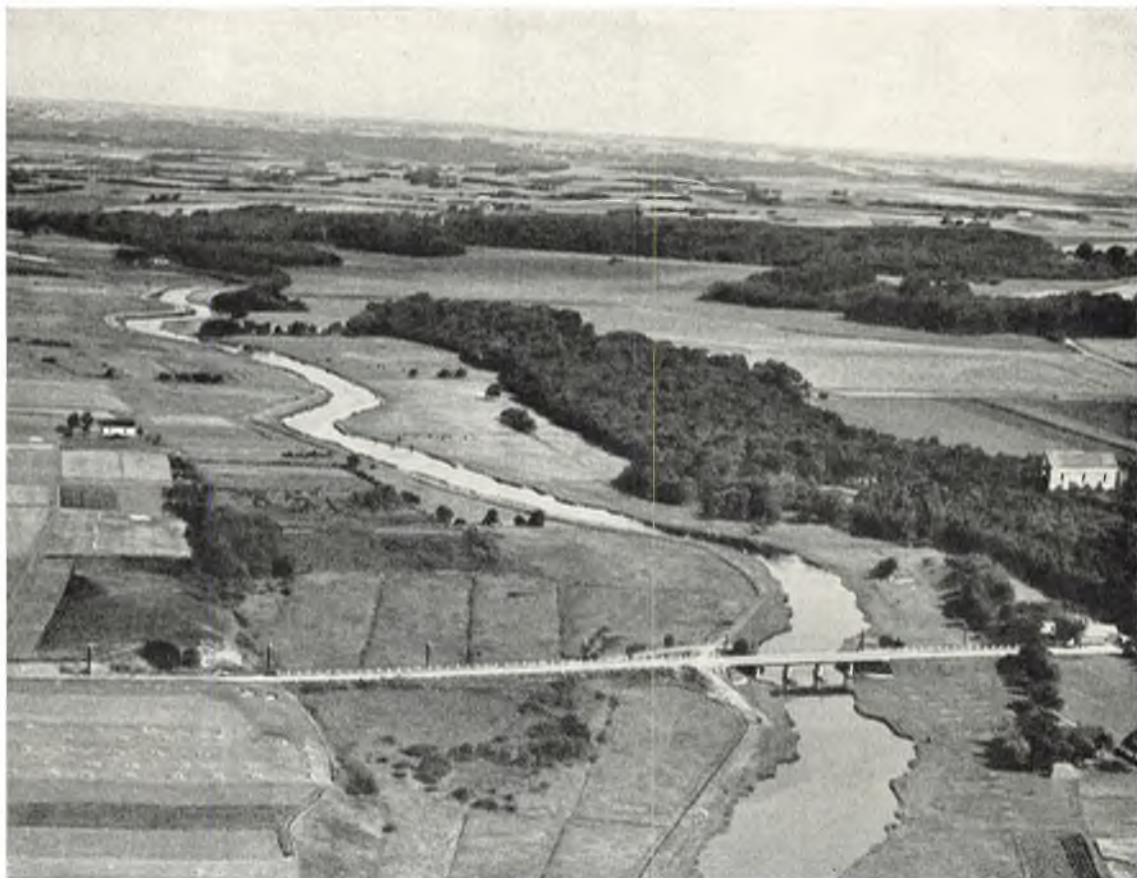
Nede på disse gamle smeltevandsfloders sandede bund synker regnvandet straks igennem, og jorden tørrer let ud, så vinden kan få fat og spille bold med de øvre lag. Sand- eller muldflugten er hernede en alvorlig plage til de fleste årstider og kan, om end i mindre målestok, sammenlignes med de katastrofer, der i vore dage rammer jordens tørre egne, så snart det naturlige, beskyttende plantedække fjernes, og som man i engelsktalende lande benævner *soil erosion*. Man ser det bedst i den brede Saltendal, hvori også Mossø ligger, hvorledes vinden hurtigt hvirvler den lette jord op og lægger sandet i striber hen over de dyrkede agre, hvor stråene kigger langt til hinanden, og udbyttet trods megen slid er dømt til at

*Skernaaens udspring ikke langt fra Tinnets Krat.
Blot 200 m øst herfor har Gudenaen sin kilde. (Fot. Viggo Hansen).*

*Skernaaen er allerede ved Brande et anseligt vandløb og et eldorado for lystfiskere, der i rigt mål
kan glæde sig over omgivelserne. (Fot. Jonals Co.).*

Hvor Tuilum Bro ved Tuilum kirke og nær Gern Bakker fører over Gudenaalen, har dalen en bredde af over 2 km, og fra åens vandspejl hæver den sig trappeformet til begge sider med skovstriber langs trinkanterne og dyrket jord på fladerne. (Fot. Jysk-fynsk Flyveskole).

blive særdeles magert. De magre dale har da heller aldrig formået at øve nogen større tiltrækning på egnens driftige bønder, men landet har gennem årtusinder ligget hen som et bebyggelsestomt område, der højst har kunnet afvinde interesse som græsningssted for egnens fåreflokke, der bedre end andre husdyr har kunnet bjerge livet blandt det stride græs og lyngen. Kun middelalderens klosterbrødre og -søstre, der forstod at skaffe sig tilskud fra anden side, har ikke følt den samme modvilje, men har med fordel slået sig ned langs de færdselsveje, der herhen over forbandt de omliggende kulturbygder på højderne.

Sammen med de talrige tunneldale danner Gudenaadalen et netværk af dybe, flade dale, der deler Midtjylland op i et stort antal plateauer, begrænset af høje, stejle, skovklædte skrænter. Ofte er der en højdeforskel mellem dalbund og

plateauflade på op til 100 m, og det er disse skrænter og dette system af dale og plateauer, der giver Midtjylland sit særlige præg. Smukkeste udformet er disse landskabsformer i den del af Midtjylland, der ligger syd for Silkeborg. Længst mod nord ligger tunneldalen, der fra Funder sydvest for Silkeborg strækker sig syd om byen rummende en lang række søer, deraf adskillige typiske langsøer: Ørnsø, Almindsø, Brassø, Julsø, Birksø, Knudsø og Ravnsø. Denne dal sender yderligere en afgrening gennem Borresø, Virklund og Torsø til Funder. Langs sydkanten af dalen ligger det høje, skovklædte parti med Rye Nørreskov, hvori den største højde er 157 m. På selve kanten ud imod Julsø ligger det prominente Himmelbjerget (147 m), 126 m over søens vandspejl, og med en strålende udsigt over tunneldalen og landet nord for. Gennemgående er højderne dog ikke så store

som langs den sydfør følgende tunneldal, der begyndende i søerne ved Skanderborg strækker sig gennem Mossø og Salten Langsø og derefter mod sydvest til udmundingen ved Vrads, hvor isranden engang lå. Denne dal, Saltendalen, har en bredde af indtil 4 km, og hvor Gudenaen fra syd støder op til den, ligger i den spidse vinkel den 108 m høje Sukkertoppen, hvis skrænter er beklædt med afvekslende bevoksninger af løvtræ, nåltræ, lyng og gyvel og et væld af andre blomstrende planter. Her oppe fra har man det bedste udblik over Mossø og Saltendalen til Gl. Rye og højlandet ved Rye Sønderkov med de erosionsprægede sider. I denne skov er den største højde 162 m, men længere mod vest ligger andre høje punkter som Bavnsbakke (153 m), Stagen (151 m), Rævebakke (146 m) og Kongensbjerg (143 m). I nordkanten af Saltendalen ligger også det geologisk berømte Saltprofil, hvor fremvældende kilder til stadighed holder et frisk brud åbent fremvisende en profil i tertiært glimmerler med striber af brunkul. Af og til sker nye brud ved jordskred, der sender store mængder af materiale med samt den derpå voksende elleskov ned ved

skræntfoden, hvor træerne uanfægtet vokser videre på den nye plads.

Syd for Saltendalen ligger endnu 3 tunneldale, men disse har i modsætning til de førnævnte retning fra sydøst til nordvest. Den første af dem går fra Brædstrup til Vrads og indeholder Bryrup Sø, Kvindsø og Kulsø, den næste strækker sig mellem Tyrstrup og Vrads og rummer Stigsholm Sø, Halle Sø og Torup Sø, og endelig er den sidste den, hvori Gudenaen og Skern Aa har deres kilder. I den af Skern Aa gennemstrømmede del ligger de typiske langsøer Rørbæk Sø og Kulsø.

Området vest for Gudenaen og syd for Saltendalen rummer Danmarks eneste »højland« af større dimension. Kommer man nede fra Saltendalen ad vejen mod Sdr. Vissing ligger den skovklædte plateauskrænt som en grøn fæstningsmur foran een, men er man først ad den bugtede tilkørselsvej kommet op over skrænten og har lagt den bag sig, åbner der sig for ens blik et jævnt, bølgeformet land uden synderlig påvirkning af vanderosionen. Her oppe ligger landet næsten overalt mer end 100 m over havet, og selv store flader når 125 m. Det er også betegnende, at Dan-

Gudenaen bugter sig i dag til stor glæde for kanoturisterne snart midt i engene og snart under skovklædte brinker. (Fot. Jonals Co.).

*Udsigt fra Lyngshoved på langs af Julso
med Himmelbjerget til venstre i billedet. Maleri 1882 af V. Kuhn. (Aarhus Museum).*

marks højst beliggende jernbanestation har sin plads her. Det er Slagballe (118 m).

Men selvfølgelig har man hverken her eller noget andet sted i det lille Danmark fornemmelse af at være oppe i store højder.

Her oppe i »højlandet« møder man en af Danmarks ældste kulturkredse, hvor en hel række af ældgamle landsbyer som Tønning, Sdr. Vissing, Vinding, Velling, Tyrsting og Føvling bringer vidnesbyrd om en gammel bondekultur, der har haft sit sæde i disse egne i hvert fald lige siden folkevandringstiden; men sandsynligvis går landbrugskulturen i ubrudt følge endnu meget længere tilbage i tiden, thi talrige grupper af bronzealders- og jernalders høje ligger spredt ud over terrænet. Den mest storslåede gruppe er Ottehøje (144 m). Oldtidsveje fra øst til vest krydses også her med veje mellem nord og syd og bringer bud om, at egnen ikke har hørt til landets afsides egne, men tværtimod har været et kulturcentrum gennem adskillige årtusinder. Runestenen i Sdr. Vissing kirke viser i samme retning. En af de betydeligste middelalderveje krydser Saltendalen

nær dens vestlige ende ved landsbyen Vrads, og adskillige er de gamle overgange over Gudenaen, som er konstateret i disse egne. Vorvadbro, Bredvadbro, Brestenbro og Aastedbro hører til disse, og her bedede man, inden man lagde det egentlige Østjylland bag sig.

I det midtjyske kulturlandskab findes endnu adskillige rester af fortidens gamle egeskove, selv om de mer og mer mister deres særpræg, fordi egne kvæles af den nye opvækst, der trænger frem i form af bøge eller nåletræer. I Løvet Skov er denne destruktion af egeskoven i fuld gang, og de fattige rester af egebestanden erstattes inden længe af nåletræernes mere prosaiske, snorlige rækker, og samtidig forsvinder også den for egeskoven så karakteristiske skovbundsvegetation.

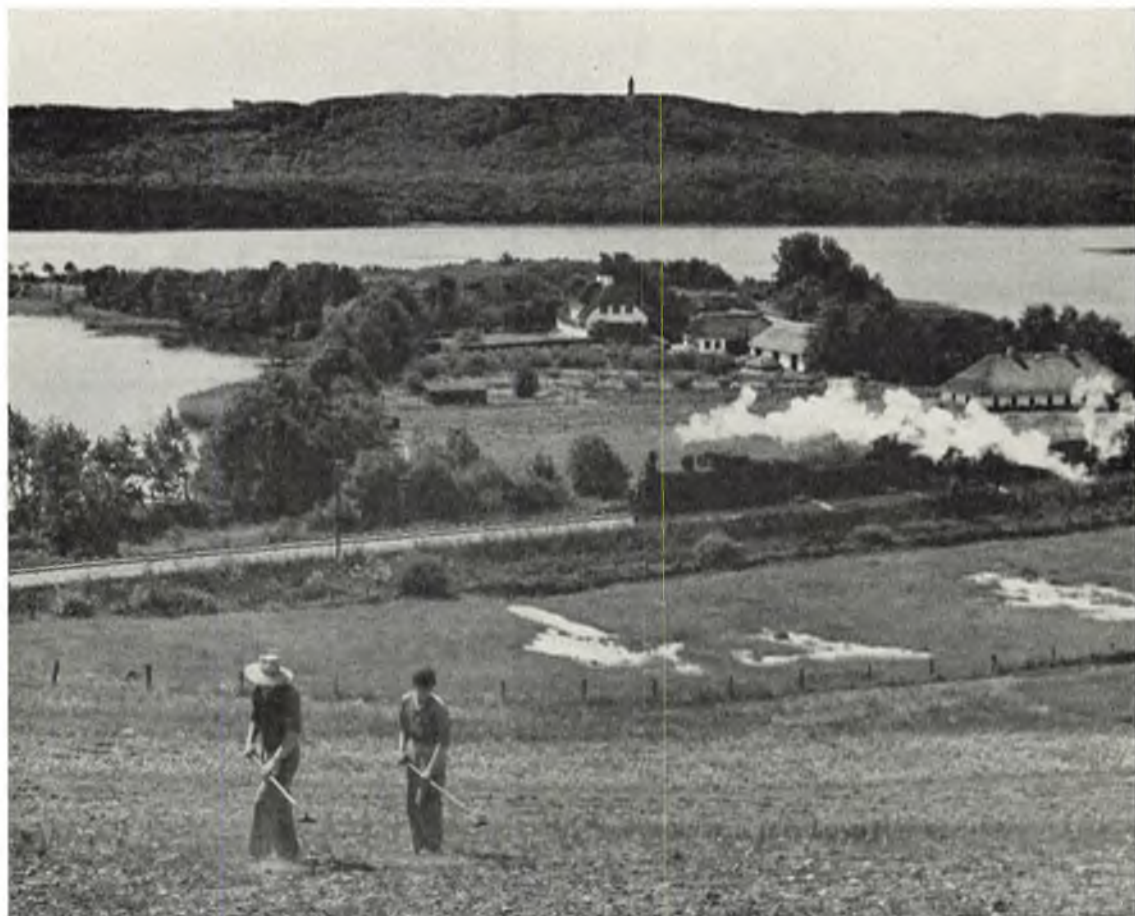
Efterhånden som man mod vest kommer den store israndslinie nærmere, der skiller Midtjylland fra Vestjylland, slår de nyplantede nåletræer afgørende igennem i skovbilledet. Tydeligt kommer denne landskabelige grænselinie til udtryk nordvest for Vrads, på det sted hvor den store tunneldal gennem Mossø og Salten Langsø efter-

Ved Vrads Sande udslittede naturen menneskenes kultiveringsforsøg, og den gamle kulturjord er forlængst sprunget i lyng. (Fot. Jonals Co.).

Udsigt fra Sukkertoppen over Salten Aadalen til Gl. Rye og Rye Søderskov. Den 4 km brede dal er et godt vidnesbyrd om de kolossale vandmasser, der i istiden pressesedes mod vest herhen over, og i forhold til hvilke Gudenaens vand er for intet at regne.

*Fra nordsiden af Julsø strækker Dynæs sig ud i søen, og fra huset på odden havde Skjoldborg, da han boede her, daglig udsigt til Himmelbjerget, engang regnet for Danmarks højeste punkt. På odden ligger et anseligt voldsted, rester af den gamle borg Dynæs, som sidst nævnes i 1444. Hovedborgen har ligget på en firkantet borgbanke, omgivet af grave, og yderligere været sikret af en mindre fæstning og en grav igennem tangen ind mod land. Fordums ufredelige tider er nu afløst af den idyl, som turisterne, der drager forbi med jernbanen, kan glæde sig over.
(Fot. Jonals Co.).*

hånden stiger til vejrs, flader ud og møder den vestjyske hedeslette. Her har kampen med den vestjyske natur stået på gennem århundreder. Til tider er den endt med kulturens sejr, og et stykke land er blevet fravristet ødemarken, men lige så ofte er den endt med naturens sejr, når sandflug-

ten har strøget hen over og lagt gammel ager øde, endnu inden beplantningen kunne sætte en stopper for denne kulturjordsdræber. Sådan ligger endnu den dag i dag Vrads Sande hen som en mindelse om en af mennesket tabt kamp, og som et »krigs«-monument er området nu fredet.

*Stranden mellem Ørnereden og Silistria syd for Aarhus.
De bøgeskovklædte skrænter ud mod havet er typisk for den østjyske kyst. (Fot. Jonals Co.).*

DET ØSTJYSKE FJORDLANDSKAB

Det er en ældgammel iagttagelse, at de østjyske kystegne lige fra Randers i nord til grænsen i syd i mangt og meget minder om det ødanske landskab, og øboen føler sig da heller ikke som en fremmed, men genfinder i denne landsdel sin hjemstavns bølgede landoverflade, de skovkransede stejlkyster og markernes rige avl. Men kommer han blot 30 km mod vest, møder han her et landskab af en ganske anden type. Bøgeskoven forsvinder fra fladerne og kryber i ly på dalsiderne, og de levende hegn forsvinder til gengæld for et friere udsyn. Bebyggelsen bliver også mindre tæt, og i det noget forblæste land røber afgrøderens tilstand en ringere frodighed. Der inde hersker Midtjyllands natur.

Denne forskel mellem det østjyske fjordlandskab og Midtjylland er i høj grad en realitet, og årsagen ligger først og fremmest i jordbundens forskellighed. Hovedreglen er den, at jo længere

man går bort fra den midtjyske isrand imod øst, des yngre er overfladen, og jo senere isen er smeltet bort, des ringere er udvaskningsgraden af jordbundens finere partikler og dens næringssalte. Den typiske østjyske kulturjord er derfor en fed, kalkrig moræne, som man kan forme i hænderne. Vel kan den være noget stiv, og i forårsmånederne er snesmeltningen i stand til at skabe overfladevand, der sinker jordens tilberedning, men avlen er gennemgående god, og tørkeår har ikke den samme katastrofale virkning som længere vestpå.

Den midtjyske jord er derimod af yderst varierende beskaffenhed. Ind mellem de bedre pletter er der megen sandet jord. Allerede på afstand giver denne sig til kende ved sin lysere farve, særlig på bakketoppe, og jorden har tilbøjelighed til at smuldre væk mellem ens fingre. Den er let at behandle, og landmanden er tidligt færdig, både

Ejer Bauehøj virker just ikke imponerende i dette landskab af talrige, næsten lige høje punkter, men den er et symbol på dansk natur ved at fortælle, at selv det højeste parti har ingen hæmmende indflydelse på kulturlandskabet. (Fot. Jonals Co.).

med markens beredning og med høsten. Men de fleste mener vist, at foldudbyttet ofte burde være lidt større.

Forskellen i jordbonitet på Øst- og Midtjylland giver sig også til kende i valget af kulturplanter. Omkring det østlige Jyllands store landsbyer indtager byg og hvede arealmæssigt en større plads end i det mellemste Jylland, og også valget af foderroer viser større tilknytning til Øerne end til resten af hovedlandet.

Det østjyske fjordlandskab har tilnærmelsesvis sin vestgrænse gående fra Randers over Langaa, Hammel, Laasby, Ravnø til østenden af Mossø, hvorfra den fortsætter i sydvestlig retning over Yding til Vestbirk ved Gudena. Den følger derefter denne å til Uldum Kær og går videre over Jelling til Bredsten, hvorefter den følger isens hovedopholdsline for sidste istid videre mod syd. Midtjyllands høje plateauer og de mange lang søer falder således uden for det egentlige Østjylland, som kun længst mod nord afvandes til

Gudena, fortrinsvis gennem Lilleaa, men i øvrigt gennemstrømmes det af relativt korte, men vandrige åer, der løber til det indre Kattegat.

Den afgrænsning af et østjysk fjordlandskab, der her kommer til udtryk, er en meget gammel erkendelse og kan på en slående måde iagttages på Videnskabernes Selskabs Kort, der udkom omkring 1800. Af disse ses det, at lyngheden, der dengang havde sin største udbredelse, havde skudt sig frem til en linie, meget nøje svarende til den foran beskrevne, og det betyder, at her mødtes den med den fede jord, som den ikke kunne besejre. Man ser oven i købet, hvorledes lyngen også var vidt udbredt på Djursland, men lod et bælte frit op til Randers.

Betegnelsen det østjyske fjordlandskab for denne del af Jylland kan rent umiddelbart synes at halte lidt, eftersom de tre velkendte fjorde: Kolding, Vejle og Horsens, alle ligger i den sydlige halvdel. Det beror dog kun på et lune af naturen, at fjordene ikke er kommet til udvikling længere

Grejsdalens dybe, snævre nedskæring med de skovklædte skrænter er en af Jyllands idyller, men tillige fra gammel tid centrum for megen travlhed, idet nogle af vore ældste industrier voksede op i disse omgivelser takket være vandkraften. (Fot. Türck).

mod nord, for står man på kanten af Skaade Bakker eller oven for Brabrand og ser ned mod Aarhusdalen, genkalder man let i erindringen forholdene fra Vejle. De samme stejle, forkløftede dalsider styrter sig ned mod den brede, langstrakte bund, i hvis østre del Aarhus fylder pladsen ud. Men af selve den salte fjord, der gennem et smalt indløb engang strakte sig 12 km ind i land er der intet tilbage, og kun Brabrand Sø kan skabe illusioner om fjordens vand. En østligere sø, Trind Sø, er forlængst fyldt ud og afgiver plads for jernbaneterrænet i Aarhus. Endnu engang gentager indtrykket sig ret nord for Aarhus, hvor stenalderhavet sendte en fjordarm ind mellem Vejlbj og Egaa.

Det østjyske fjordlandskab fik sin sidste tilslibning ved det østjyske isfremstød, men de store træk i landskabet var dog allerede skabt forinden, dels de store dalsystemer og dels de mere jævne moræneflader. Det kan man blandt andet se deraf, at det nye isfremstød fortrinsvis gik ind gen-

nem de allerede skabte dale, men bremsedes af de mellemliggende højlande. Derfor fremtræder randmorænen, den Harderske israndslinie, også som en meget bugtet linie. Gennem Vejle Fjord trængte den ind til Limskov ca. 20 km vest for byen, og gennem Horsens Fjord nåede den på to steder frem til Gudena, dels ved Raskmølle og dels ved Vestbirk, og i Aarhusdalen stødte den frem til Storring. Mellem fjordene stoppede den derimod op meget længere mod øst. Nord for Vejle frembragte den en smal, skarp israndstryg mellem Hedensted og Løsning, nu næsten helt afgravet for sit grusindhold. Den til isranden svarende hedeslette strækker sig som en stor, jævn flade vest herfor, Løsning Hedeslette, og kan let iagttages fra hovedvejen syd for Hedensted. Nord for Horsens magtede isen ikke at overskride det vældige bakkedrag, der i en længde af 3,5 km og med højder på over 150 m strækker sig fra Yding til Ovsted. Det er Danmarks højeste bakkedrag, og alle danske har i skolen lært, at her ligger vort

Den berømte »Alpedalen«, der fra Kolding strækker sig vestpå, og som følges af jernbanen, har ved sin sumpede karakter hindret den tværgående trafik og henvist den til fjordbyen Kolding. (Fot. K. M. Eriksen).

højeste punkt, Ejer Bavnehøj med 172 m. Men i 1941 opstod der pludselig tvivl om denne gamle påstandts rigtighed, og der fremsattes formodninger om, at der i Yding Skov længere mod nordvest fandtes et endnu højere punkt. Når der overhovedet har kunnet rejse sig en diskussion om dette emne, ligger årsagen deri, at Ejerplateaets overflade er forsynet med en hel række småforhøjninger, der næsten alle er lige høje, og tilmed er noget af plateauet skjult i skov. Det viste sig da også, at Geodætisk Instituts nye præcisionsmålinger, der afledt af diskussionen fandt sted samme år, måtte aflive påstanden om Ejer Bavnehøj som Danmarks højeste punkt, i hvert fald i teorien. Ved målingen blev der så vidt muligt skelnet mellem naturlige højdepunkter og kunstige høje som oldtidsgrave og andre af mennesket skabte forhøjninger. Efter undersøgelsen kan Møllehøj ca. 300 m nordvest for punktet ved Ejer udnævnes til Danmarks højeste punkt med 171,00 m. Kun 5 cm lavere er det »gamle« Ejer Bavnehøj (170,95 m), målt under flisen. Den om-

diskuterede Yding Skovhøj, der ligger i Yding Skov ca. 3 km nordvest for Ejer, måler ganske vist 172,66 m, men er en kunstigt opkastet høj, og et par andre kunstige punkter i samme skov når omtrent samme højde. Danmarks højeste, naturlige terrænpunkt er altså Møllehøj, men da forskellen er så ringe, begår man ikke nogen brøler ved at lade Ejer Bavnehøj beholde sin gamle værdighed, men blot bliver man desværre nødt til at forkorte den med en meter til 171 m.

Øst for Ejerplateauet ligger et andet højt parti omkring Kattrup og nord for dette et tredje ved Fruering, der også effektivt bremsede isfremstødet, men mellem de to sidstnævnte forekommer en lavning, hvorigennem smeltevandet fandt vej ind til dalen omkring Skanderborg Sø. De store grusaflejringer langs søen er da også et minde om, at her fossede vandet frem mod Mossø, hvor det forenede sig med Gudenaavandet.

Nord for Aarhusdalen nåede det østjyske isfremstød frem til en linie fra Skovby over Mundelstrup, Søften, Trige og Todbjerg til syd for

Den sladvandede Gudsø Vig, som kendes af alle, der passerer landevejen mellem Snoghøj og Kolding, har samme oprindelse som vigene i det sydlige Djursland og fortæller om, hvordan istidens gletsjer strakte en gren ind gennem Kolding Fjord. Men samtidig med at vigen udgravedes satte gletsjeren den høje bakke op, der skiller fjorden fra Elbodalen straks nord herfor. (Fot. Jonals Co.).

Hornslet, hvor det bøjede ud gennem Djursland. Nogen særlig fremtrædende israndslinie finder man ikke de fleste steder, men på anden vis har det været muligt at følge dets forløb ret nøje. Det viser sig nemlig, at landskabet bag ved isens yderste fremstød, altså mod øst, ligesom har fået sin gamle, jævne overflade overstrøet med et ujævnt fordelt, nyt lag moræne, der ved påklustringen har frembragt en småkuperet terrænform oven på den tidligere overflade. Øst for israndslinien går landskabet ideligt op og ned, ganske vist ikke med store sving, men dog nok til, at man tydeligt kan påvise en forskel fra det tilsvarende land længere mod vest. Og ser man på et detaljeret overfladekort, falder dette moment straks i øjnene; landskabet bliver krøllet.

På samme måde som højlandet er også dalene påvirket af isfremstødet, om end i forskellig grad. Mens Vejle Aadal er sluppet nogenlunde upåvirket, er Horsens og Kolding Fjorde blevet stærkt omdannede, hvorved den oprindelige profil er undergået umiskendelige ændringer.

De østjyske fjorde er de druknede østlige dele af de gamle tunneldale og kan fra havet i øst følges lige til de store hedesletter i det mellemste Jylland, idet deres bund langsomt hæver sig, til de er i niveau med hedesletternes toppunkter. I sin reneste form fremtræder systemet ved Vejle Fjord, hvor dalen som et dybt snit er skåret ud i plateauet. Man ser det bedst, når man ad landevejen sydfra kører frem over den bølgede moræneflade, men man aner næppe dalens eksistens, før man er nået selve kanten og ad den stejle, serpentineagtige vej kører ned i Vejle, hvorfra man ser den modsatte skrænt hæve sig tilsyneladende næsten lodret over byen. Ved indgangen til Grejsdalen når skrænten en højde af ca. 60 m, og på dens stejlsider søger bøgene at klamre sig fast i den skridende jord. Mod øst ligger havnen og den salte fjord med de navnkundige, bøgskovklædte kystskrænter, der ved Munkebjerg når mer end 80 m til vejrs, og mod vest ligger et sumpet england, hvor bebyggelsen endnu ikke har kunnet vinde fodfæste. Tunneldalens bund hæver sig langsomt mod vest, hvor den efterhånden får en ujævn, bølget overflade, men den skarpe afgrænsning mod nord og syd i den 2 km brede dal er der stadig, sønderskåret af gammel

vandløbserosion til et antal fremskudte bastioner, der som forsvarsværker følger dalen på begge sider lige til ombøjningen ved Limskov 20 km mod vest.

Man ser tydeligt, at jordbunden her nede i dalen ikke er af samme gode kvalitet som på højderne oven for. Dog er der blevet plads til enkelte landsbyer hernede. Midt i dalen slynger Vejle Aa sig mod øst, snart i en ganske smal nedskæring, snart ledsaget af brede, frodige enge, et helt andet billede end dengang smelte vandet under isen med voldsom kraft strømmede vestover, gravende sin dybe kanal ned i underlaget. Ved Skibet, ved Limskov og flere andre steder fortæller små terrassestumper, hængende højt oppe i dalsiderne, om hvordan vandet ved istunnelens sammenstyrtning stagnerede i dalen, som det efterhånden fyldte ud næsten til dens øverste kant, og først da der blev fri passage mod Vejle Fjord, kunne disse isdæmmede søer gradvis tømmes ud og åen begynde at skære sig ned i det sand, der var afsat på søbunden. At denne tømning af søen nu og da er sket under stor kraft, antagelig som en pludselig udtapning, kan man bl. a. se af den ejendommelige bakke, Runkenbjerg, ved åens vestlige ombøjning.

Foruden de mange små tørdale, der skaber tunneldalens forkløftning, og hvorigennem vandet i slutningen af istiden pjaskede ned over den hårdtfrosne dalside, skærer der sig en del meget korte, vandførende dale ned både fra nord og syd. Disse små tilløb har ofte en meget stor vandføring trods deres ringe opland, et forhold der forklares gennem de mange, små frempihlende kilder, hvoraf nogle har afsat lejer af kildekalk.

Den smukkeste udformede repræsentant for disse unge tværdale er så afgjort den berømte Grejsdalen, i hvis snævre bund den lille, men vandrige Grejs Aa slynger sig afsted, på sin vej afgivende kraft til de mange vandmøller, der gjorde Grejsdalen til et af Danmarks første industrielle centre. Og skønnere omgivelser for et industristrikt kan man næppe tænke sig, her hvor de skovklædte sider næsten mødes i dalbunden, men dog levner plads til Danmarks smukkeste »alpebane« og landevejen. 55 m styrter dalsiden sig ned ved Grejs mølle, et helt andet billede end den brede Vejle Aadal, men dens historie altså også.

Udsigt fra Skamlingsbanken over det frugtbare morænelandskab i det østlige Sønderjylland med dets mange skove og levende hegn. (Fot. Jonals Co.).

En omtrentlig parallel til Grejsdalen er Randbøldalen, der gennemstrømmes af Vejle Aas øvre løb. Stedet har sin særlige interesse, fordi den østjyske landskabstype netop her mødes med den vestjyske, uden at der er skudt noget mellemlid ind, sådan som længere mod nord, hvor der eksisterer en midtjysk terrænform. Det er som at komme i en anden verden, når man fra Store Limes frugtbare morænelandskab gennem den smukke dal dukker op ved Randbøl station og ser hedesletten med nåletræsplantningerne brede sig foran ens blik. Så skarp kan grænsen mellem Østjylland og Vestjylland være, når der ikke er indskudt noget Midtjylland.

Koldingdalen viser i sin indre del visse paralleller til Vejledalen. Her har man igen den brede, ujævne bund og de stejle, brudte dalsider i nord og syd, og mod vest hæver dalbunden sig langsomt for straks vest for Lunderskov station at gå i eet med de flade sandsletter. På dette sted, hvor istidens gletsjerport lå, ligger meget betegnende den lille landsby Dollerup, såvel i navn

som i beliggenhed en morsom pendant til det velkendte Dollerup sydvest for Viborg, der også indtager en israndspøise for enden af en tunneldal. Landskabeligt er dog dette Dollerup kun en svag afglans af navnefællen ved Viborg. Derimod mangler Kolding Fjords østlige del helt Vejle Fjords smukke regelmæssige tragtforn, takket være et sent isfremstød, der sendte sine gletsjertunger ind i den allerede dannede dal. Her ved opstod den smukke, lavvandede Gudsø Vig, der sikkert i sin oprindelse er en parallel til vigene i det sydlige Djursland. En lignende om end mere regelmæssig vig er den syd for Kolding Fjord beliggende Mosvig, inden for hvilken isen har skudt en randmoræne op og skabt det høje bakkeparti, der kulminerer i det nationale samlingspunkt Skamlingsbanken (113 m). Herfra er der et glimrende udblik over Lillebælt med Fyn i baggrunden, hvor horisonten kranses af andre høje bakker, skubbet op af Lillebæltsgletsjerens højre side.

Endnu mere deformeret end Kolding Fjord er

I den ejendommelige Elbodalen ved Fredericia ligger i den dybeste del den nu afspærrede og delvis udtørrede Randsfjord. (Fot. Jonals Co.).

Horsens Fjord, hvor en isstrøm ganske har afglattet den oprindelige tunneldals sider, som der ved helt har mistet sit originale præg. Et forstyrrende element er også de i fjorden liggende øer Hjarnø, Alrø og Vaarsø. Rigtig tunneldalkarakter har dog den dal, der med Nørre Strand i sin østlige del fortsætter mod nordvest og har forbindelse med Gudenaadalen ved Vestbirk. Den is, der gik ind gennem Horsens Fjord, nåede med sin sydlige front helt til en linie fra Skjolde til Nørre Bjerge og har ved sit slid på bakkelandet frembragt den stejle flade, der begrænser det høje parti Bjergelide mod nordvest. I nordkanten af Bjergelide når Purrehøj den anselige højde af 121 m, ca. 60 m mere end omgivelserne mod nord.

Omtrent midtvejs mellem Vejle og Snoghøj passerer landevejen pludselig en særdeles skarpt tegnet dal, Elbodalen, der kan følges mod nord-øst til Vejle Fjord, hvor den nu afspærrede Rands Fjord engang var en rigtig fjord med salt

vand og nåede næsten op til Pjedsted station. Mod sydvest fortsætter dalen i retning af Kolding, hvor den forsvinder i nærheden af Eltang. Fra jernbanen mellem Fredericia og Kolding kan den følges fra Tavlov til Eltang, hvor man konstaterer de mange ørreddamme, som egnen her og omkring Vejle er så berømt for. Rigeligt af frisk vand pibler frem ad dalsiderne, til gavn såvel for fiskeopdrætningen som for de gamle vandmøller. Elbodalens brede, ujævne bund og de stejle, skovklædte sider henfører den uvilkaarligt til tunneldalene, og den må ganske givet være dannet under isen, og for så vidt er alt godt, hvis ikke dens retning havde været nærmest på tværs af de øvrige, østjyske tunneldale. Det må derfor foreløbigt stå hen, hvordan den er opstået, og hvilken funktion den har haft. Samme Elbodalen repræsenterer i øvrigt en tydelig terrængrænse, hvad enhver der har rejst ad landevejen mellem Fredericia og Vejle har erfaret. Nærmest Lil-

lebælt har man en særdeles jævn moræneflade med højder på gennemgående 25 m, og som står med stejlskrænter ned mod Lillebælt. Men på den anden side Elbodalen bliver terrænet mere ujævnt og højden stiger til ca. 70 m.

Samme retning som Elbodalen har den lange dal, der strækker sig fra Horsens Fjord over Odder til Norsminde, og som synes at have sin sydlige fortsættelse i dalen, der fra Horsens Fjords sydside skærer sig ind øst for Glud, og som kan følges helt til Lottrup Skov, hvor den bøjer mod øst ud i Kattegat. Og ligesom Elbodalen er også denne dal en vigtig terrængrænse. Mod øst findes en yderst jævn moræneflade, der kun få steder

når over 25 m. Men vest for dalen stiger terrænet straks til 50 m og bliver udtalt kuperet.

Man vil i det foregående have lagt mærke til, hvorledes det man i daglig tale kalder for Østjylland langtfra er nogen geografisk enhed, men rummer landskabstyper, der er lige så forskellige fra hinanden indbyrdes, som de er det fra Nordjylland og Vestjylland. Det er derfor vanskeligt at opretholde begrebet Østjylland for alt hvad der ligger øst for den store israndslinie, men man må snarere indskrænke betydningen af ordet til kun at omfatte de dele, der her er beskrevet under overskriften: Det østjyske fjordlandskab, dog med udvidelse til hele den sønderjyske østkyst.

ANHOLT

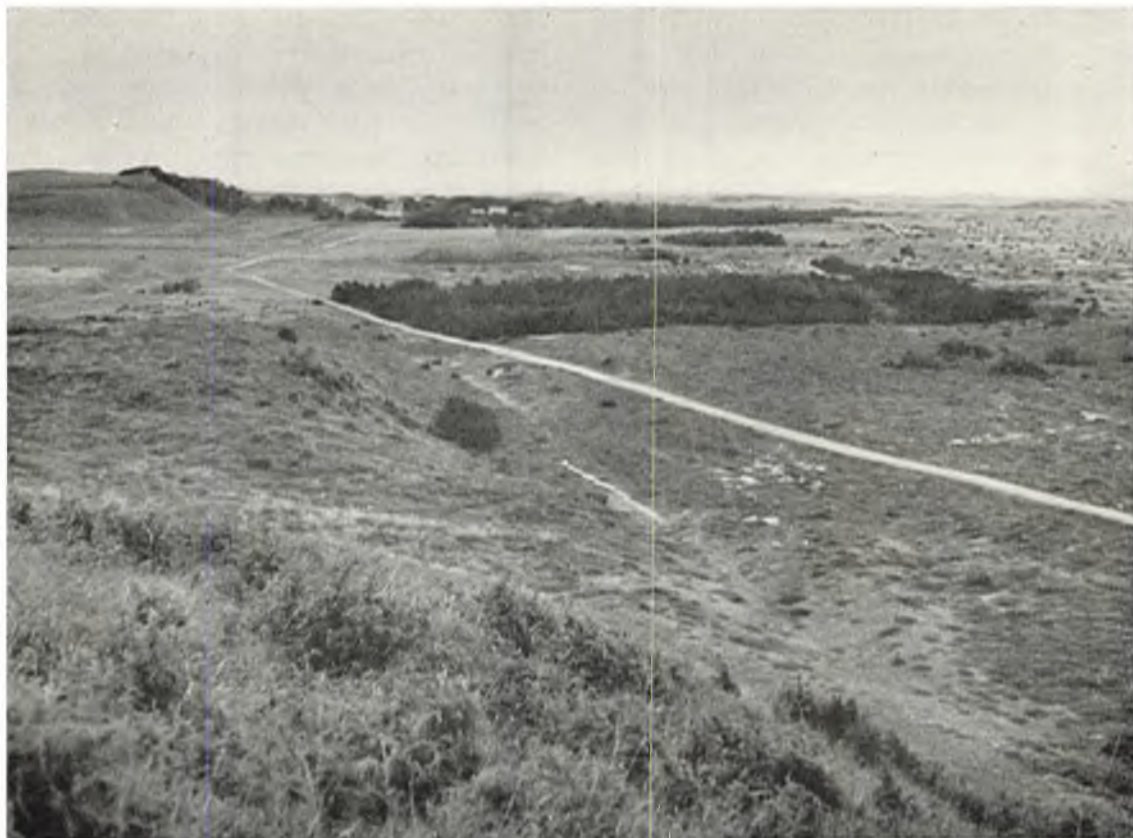
Ude i Kattegat omtrent midtvejs mellem Grenaa og svenskekysten og mellem Læsø og Gilleleje ligger den kun 22 km² store ø Anholt, og omgivet som den er af udstrakt hav til alle sider er den i højeste grad et produkt af havet og vindene. Øens mærkelige form med den mod øst langt udtrukne spids er da også et resultat af hav og vind, der med en lille klump istidslandskab helt i vest som basis har opbygget det, der i dag er Anholt. Øens omskiftelige tilværelse siden istiden har i korte træk formet sig på den måde, at det oprindelige istidslandskab, hvis form og størrelse i øvrigt er ubekendt, under landhævningen der fulgte på den senglaciale sænkning, fik forbindelse med Jyllands fastland, sådan at plante- og dyreverdenen kunne vandre ind. Stenaldersænkningen gjorde den atter til en ø, omsust af havet, der sled stærkt på den i forvejen lille Kattegatsø, som man kan se af de stejlskrænter, der til alle sider omgiver morænen, og som tilmed udhulede den bugt, der fra sydøsthjørnet skærer sig helt ind til midten af højlandet. Hele øen har dengang haft en størrelse på mindre end 3 km², og den synes ikke at have været noget indbydende bosted for datidens stenaldersbefolkning, og i hvert fald er der ikke fundet rester af en bosiddende befolkning.

Men uden om øen strakte der sig og strækker der sig stadig et vældigt flak med lavt vand, og med dette som grundlag og materialkilde voksede øen i de følgende århundreders hævningsstid ef-

terhånden i østlig retning, så at der nu er en afstand af 10 km mellem det »faste« land og østspidsen. Men under havoverfladen fortsætter grundene yderligere 12 km ud ad det farlige Østerrev. Det er sydvestvinden med bølger og strøm som mellemlid, der har været mester for denne vækst, derved at materialet fra det vestlige flak til stadighed flyttes øster over, hvor det atter kommer til aflejring i læ af den høje moræne. Står man på det 43 m høje Sønderbjerg, øens højeste punkt, og ser ud over Ørkenen, som hele den lave del af Anholt kaldes, ser man tydeligt strandvoldene trække deres parallelle linier i nordøstlig retning, hvor de efterhånden fortoner sig i sandhavet. Senere har da vinden taget fat i det tørre sand og blæst det op i sære klitformationer, der mange steder ikke har ladet sig binde af den sparsomme vegetation af marehalm, hjelme og revling.

Takket være fredningen af Ørkenen mangler de sommerhuse, der mange andre steder skæmmer den danske natur, og da dette øde, mennesketomme land også mangler alle andre faste kendingspunkter, mister man meget let orienteringen og kan få fornemmelsen af at være tabt for denne verden, indtil man fra en klittop ser den høje ø i vest eller fyrtårnet nær østspidsen.

Sker der således en stadig pålejring af land langs syd- og østkysten, får man tydelige indtryk af den modsatte proces på nordkysten, hvor havet har lavet klinger i klitrækken og skåret sig på

*Udsigt fra Sønderbjerg på Anholt mod Anholt by,
der ligger i læ af den høje Vesterklit. I billedets højre side breder »Ørkenen« sig imod øst.
(Fot. Jonals Co.).*

tværs af de gamle strandvolde. Både pålejringen og bortskæringen har stået på gennem årtusinder, og forandringerne sker endda så hurtigt, at de er målelige på Geodætisk Instituts Kort af forskellig alder, og går man helt tilbage til Videnskabernes Selskabs Kort, ser man, at Anholt i de forløbne 150 år har undergået anselige ændringer i størrelse og omrids. Men også menneskelige indgreb har grebet forstyrrende ind i tillandingsprocesserne, for siden den nye havn byggedes omkring århundredskiftet, har der dannet sig en pukkel på den vestlige del af nordkysten, kaldet Flakket.

Anholts jord rummer langtfra muligheder for at ernære den temmelig talrige befolkning. Hele

den østlige del af øen, Ørkenen, har overhovedet ikke landbrugsmuligheder, idet selv den naturlige plantevækst ikke virker lokkende på fåreflokkene. Men heller ikke istidslandskabet kan præstere større udbytte, sandflugtspræget som det er. Kornavl er der kun lidt af, og det meste ligger hen som græs, hvor det da ikke er beplantet med nåleskov som i Vilhelminelyst. Al skov er nyplantet, og af fortidens berømte fyrreskove er der intet tilbage, knap nok en forvreden rod, idet også den forlængst er brugt som brændsel, enten til opvarmning eller i fyrtønden, der er det nuværende fyrs forgænger som faresignal for de skibe, der vovede sig for nær til kysten.

GEJSTLIG OG VERDSLIG INDDDELING

Af Svend Aakjær

Allerede 948 blev Reginald indviet til biskop i Aarhus, men senere blev hele Nørrejylland lagt under Ribe bisp. I følge Adam af Bremen var det Sven Estridsson, som skabte de nye bispedømmer, der oprettedes ca. 1060 ved deling af Ribe og Roskilde stifter, og her fik biskoppen af Aarhus tildelt Aabo og Lover sysler.

Viborg lå i Ommersyssel, og det er muligt, at de østlige herreder i dette syssel, Onsild, Gerlev, Støvring og Nørhald, som nu hører til Randers amt, fra først af har hørt under Viborg bispestol. I den senere tid hører de dog til *Aarhus stift*, der før 1922 omfattede Randers og Aarhus amter (med det 1942 genoprettede Skanderborg amt), samt Lysgaard, Hids og Hovlbjerg herreder af Viborg amt, Bjerge og Hatting herreder af Vejle amt og øen Samsø, der i verdslig henseende hører til Holbæk amt.

Ved lov af 15/11 1922, som trådte i kraft fra 1/12 1922, afgav Aarhus stift dog Bjerge og Hatting herreder til Haderslev stift. Oprindeligt udgjorde hvert herred et provsti, men fra 1922 omfatter Aarhus stift følgende provstier af Aarhus amt: Aarhus købstad og Hasle herred, Hadsning, Sabro—V. Lisbjerg—Framlev; af Skanderborg amt: Vor—Nim, Hjelmlev—Gern, Tyrsting—Vrads; af Randers amt: Støvring—Galten, Nørhald—Gerlev—Onsild, Øster Lisbjerg—Mols, Rovsø—Sønderhald, Dyrs Nørre og Sønder; af Viborg amt: Lysgaard—Hids—Hovlbjerg.

Også Ribe fik sin første biskop, Leofdag, i 948. *Ribe stift* kom ved delingen ca. 1060 til at omfatte Hardsyssel, Vardsyssel, Almindsyssel og Jellingsyssel, foruden store dele af Sønderjylland. Før 1922 omfattede stiftet da Ringkøbing, Ribe og Vejle amter, med undtagelse af Bjerge—Hatting herreder, der hørte til Aarhus stift; men ved oprettelsen af Haderslev stift og omlægningen af

de jyske stiftsgrænser ved lov af 15/11 1922, som trådte i kraft 1/12 1922, afgav Ribe stift til *Haderslev stift* følgende provstier: Elbo, Holmans—Jerlev, Brusk—Nørre Tyrstrup, samt Nørvang—Tørrild herreds østre provsti. Fra 1922 omfatter Haderslev stift da følgende provstier i de sønderjyske landsdele: Haderslev, Aabenraa og Sønderborg; i Vejle amt: Elbo—Holmans—Jerlev, Brusk—Nørre Tyrstrup, Bjerge—Hatting og Nørvang—Tørrild østre provsti, der består af sognene Vejle, Hornstrup (med filial Bredballe), Øster Sneede, Grejs—Sindbjerg, Uldum—Langeskov, Hvejsel (med filial Ilved) af Nørvang herred; og Bredsten, Skibet, Jelling, Hover, Kollerup—Vindelev af Tørrild herred. Det vestre provsti af disse 2 herreder hører altså stadig under Ribe stift.

*

I middelalderen var Nørre- og Sønderjylland delt i 14 sysler. I *Ommersyssel* lå Randers og Viborg, og de østlige herreder i syslet var Onsild, Gerlev, Støvring og Nørhald.

Syd for Ommersyssel lå det store *Aabo syssel*, som af og til kaldes *Opsyssel* (1421 *Vpsyssel*), rimeligvis fordi det, ligesom Oplandene i Norge og Uppland i Sverige, var det område, hvori centralstyrelsens sæde fandtes. Af kong Valdemars Jordebog 1231, som er den kilde, der giver bedst oplysning om de gamle sysler, synes det at fremgå, at Aabo syssel var delt i 2 halvdele, en nordlig, bestående af Sønderhald, Galten, Sabro, Lisbjerg, Sønder og Nørre Dyrs, Mols, Helgenæs og Samsø, og en sydlig med Hasle, Ning, Hjelmlev, Gern, Hovlbjerg, Framlev og Endelave. En formodning om, at sysseltinget i ældre tid har været holdt i Ning herred, kunne måske bestyrkes der ved, at Jelshøj og Tulshøj findes ved Skaade og Holme (jfr. også Jarlsberre eller Jarlsborre på

Enslev mark i Kolt sogn). Ved Salling sysselting fandtes på lignende måde Jelsbjerg og Tulsbjerg. Disse navne indeholder sikkert ordene *jarl* og *thul*, sandsynligvis styrere af syslet og herredet.

Sydligere kom *Lover syssel*, der strakte sig fra Horsens til Silkeborg og rummede herrederne Hads, Voer, Nim, Hatting, Bjerge, Vrads, Tyrsting, Hids og Lysgaard. De 2 sidste kom siden til Viborg amt 1794 (Lysgaard) og 1821 (Hids), men de øvrige hører til vort område, Østjylland.

Til *Jelling syssel* hørte 1231 Jelling herred og Vangs herred, nu Tørrild og Nørvang herreder.

Syd for lå *Almindssyssel*, der 1231 bestod af Jerlev herred, hvorfra siden Holmans herred udskiltes, Andst herred og Almind herred, der siden rummede Brusk og Elbo herreder.

Syd for Kolding lå *Barved syssel*, hvortil Tyrstrup herred hørte, hvis nordlige del, Nørre Tyrstrup herred, i begyndelsen også kaldt Kolding herred, tillagdes Vejle amt ved lov af 16/2 1866.

*

Syssel, herred og sogn er alle gamle inddelinger af landet, som rækker tilbage til hedensk tid. Der er ting, der tyder på, at syslet normalt skulle indeholde 8 herreder, og derfor har det eneste syssel, der er større, Aabo syssel, sandsynligvis været delt i 2 dele. Herredet var fra første færd en militær inddeling, som dog samtidig var vor ældste retskreds.

Indtil henimod 1700 holdtes tingene endnu under åben himmel, ofte ved en tinghøj med tilhørende galgehøj, hvor retterstedet fandtes. I det følgende skal det oplyses, hvad man kender til de ældste tingsteder i de 4 her behandlede amter, Randers, Aarhus, Skanderborg og Vejle.

Onsild herred har navn af den gamle Odins-helligdom Odinshille (Onsild). Her lå en tinghøj på True mark i Svendstrup sogn; men 1686 siges tinget at holdes »ungefærlig midt udi herredet, som er ved Skellerup kirke«, og her lå da også en anden tinghøj.

Støvring herreds ting holdtes vel oprindeligt i Støvring; Galgevang, der strækker sig ind på nabobyen Albæks mark, hvor der tillige er en galgehøj, minder sikkert om retterstedet. På Harriidslev mark findes tinghøje og sydvest for Lindbjerg Gallelose. På Gimming mark lå Tinget

og Tinghøje. I herredets vestlige udkant lå på Raasted mark en tinghøj.

Gerlev herreds ting holdtes vel oprindeligt ved Tinhøj på Gerlev mark, men 1686 holdtes det ved Dalbyover, hvor der på Stangerum mark på skellet mellem Dalbyover og Gerlev findes en tinghøj.

Nørhald herred har navn af sognebyen Hald; men der findes især spor af ting- og rettersteder i Halds nabosogne Spentrup og Gassum. Syd for Gassum ligger Tinghøj, sydøst for byen ved Allestrup Gaard Galgehøj. Tæt ved Spentrupgaard ligger også en tinghøj.

På Vester Tørslev mark ved sognets højeste punkt er en tinghøj. 1686 siges tinget at holdes ved »Hindstrup«, vel sagtens Glenstrup, hvor der på Holmegaards mark nævnes en galgehøj. *Galten herreds* ting holdtes vel oprindeligt ved Galten, hvor der nævnes en tinghøj; men 1686 foreslås Galten og Hovlbjerg herreder og Vester Lisbjerg birk sammenlagt »og tinghuset sættes ved Hadbjerg by, som det nu er«. Her er da også en tinghøj. Galten herred var delt i fjerdinge, Galten, Rud, Ødum og Brofjerding; i den sidste lå Ørum, Lavrbjerg og Haslum sogne, samt Nielstrup (senere Vorup) sogn.

Nørhald og Støvring herreder blev 1687 sammenlagt med tinghus ved Lindbjerggaard, »som er midt i begge herrederne«.

Rovsø herred nævnes endnu ikke i kong Valdemars Jordebog 1231, men udgjorde da en del af *Sønderhald herred* (Hallæ herred), der har navn af en nu forsvunden by ved Hald Sø, Krogsager, Hørning sogn, hvor der ligger en tinghøj på Krogsager-Lund fællesmark. Før 1600 holdtes tinget ved Herredsbjerg på Bøjen Hede i Hvilsager sogn.

1687 blev Rovsø, Øster Lisbjerg og Sønderhald herreder sammenlagt, med tingsted i Øster Alling sogn, »sønden for byen i skoven«.

Sønder Dyrs herred har en tinghøj og galgebakke, tæt øst for Aalborgmølle Bro. Også i Aalsø sogn nævnes Tingsholm Skov under Katholm, og Ravnshøj på Aalsø mark minder sikkert om et rettersted, hvor der ofte var rigelig føde for ravnene.

Nørre Dyrs herred har flere minder om tingsted, således Tinghøj ved Emmedsbo i Hemmed

Denne høj i Albøge sogn er efter traditionen Sønderherreds tingsted, hvor præsten i Vejlbj, Søren Jensen Quist en sommerdag i 1626 blev henrettet for mordet på sin kusk. Da sagen senere blev genoptaget, tydede alt på, at der forelå et justitsmord. (Fot. Otto Friis).

sogn (tidligere Gerrild) og Tinghøj og Galgebakke på Stenvad mark i Glæsborg sogn.

Mols herred havde en tinghøj ved Handrup, Draaby sogn, som oprindeligt hørte til Sønder Dyrs herred og Hassens birk. Også Helgenæs udgjorde oprindeligt et birk. 1687 blev Sønder Dyrs herred, Mols herred med Helgenæs, Hassens og Kalø birker lagt sammen og tingstedet sat »vesten for Ulstrup Mølle mellem Ulstrup og Hede-gaard«.

Øster Lisbjerg herred var oprindeligt (således 1231) en del af det store Lisbjerg herred, hvori der lå 2 distrikter for udrustning af ledingsskibe, Kongens Skipen og Bispens Skipen. Det ser ud til, at Bispenskipen (Bispenskibelse) var Vester Lisbjerg herred og Kongens Skipen (Konnings Skibelse) var Øster Lisbjerg herred, men navnene Øster og Vester Lisbjerg herred kom først i brug henimod 1500. Herredsbyen Lisbjerg lå i Bispens Skipen, og Ravnebakke i Lisbjerg Terp minder måske om retterstedet.

Med *Hasle herred* rykker vi ind i Aarhus amt og i 2. halvdel af det store Aabo syssel. Herredet

har navn af sognebyen Hasle (Hasløg d.v.s. Hasle-høj). 1687 blev Hovlbjerg, Galten, Vester Lisbjerg og Hasle herreder sammenlagt med tingsted ved Hadbjerg, hvor tidligere Galten herreds ting holdtes.

Sabro herred hørte længe til Skanderborg len, men blev 1687 sammenlagt med Framlev herred og Gern herred, med tingsted ved »Roergaard, som er midt i begge herreder«, muligvis fejl for Voergaard i Framlev sogn.

Framlev herred har tinghøje i Borum.

Ning herred har en tingskov i Ingerslev og Tranbjerg.

Hads herreds ting holdtes vel i Odder sogn, hvor der findes Tingsted Bakke ved Balle og Sne-rild, Tingbanke ved Hovedstrup, det senere Rod-tenseje.

Hjelmslev herred har navn af en by Hjelmslev, som nævnes i Dover sogn 1299. I dette sogn nævnes Tingkrog på Nygaards mark og her sættes tinget 1687, da Hjelmslev herred, Rye og Skanderup birker sammenlægges.

Gern herred havde tinghøj og galgebakke i

Vasen, den lave dæmning over til Kaløs voldsted. Borgen Kalø blev oprindelig opført af Erik Mændved i begyndelsen af 14. århundrede og var i mere end 300 år sæde for lensmændene over Kalø len. Slottet blev nedrevet i slutningen af 17. århundrede. (Fot. Nationalmuseet).

Gern sogn; men også i Skanderup sogn nævnes Tinghus og Store Galgehøj.

Tyrsting herred blev 1686 foreslået sammenlagt med Vrads herred og »tinghuset sættes ved Løfvet Skov, hvor tinget i gammel dage skal være holdt«. Det er ikke helt klart, om hermed menes Løvet, Græstrup sogn, eller Løve, Bryrup sogn, hvor der findes en tingdal.

Vrads herred har navn af Vrads (ældre Wrazhøgh, Vradshøj), hvor Tingdal nævnes ved Torup. I Nørre Sneede sogn findes en tingbanke, og 1686 synes tinget at ligge »midt udi herredet ved en enstedgård kaldes Pallesgaard i Sneede sogn«.

Voer herred har navn af sognebyen Voer eller Voer Ladegaard, som tidligere (således endnu 1686) hørte til Voer herred, men nu til Tyrsting herred. I Østbirk sogn nævnes Tingvad Bæk og Tingstedholms Mølle (1433 Tingsted Mølle). 1687 sammenlægges Voer og Nim herreder med tingsted »vesten for en by kaldes Birk«.

Nim herred har navn af sognebyen Nim, som i middelalderen udgjorde et birk, der i 1231 hørte til kongelev, men 1686 regnes til Tyrsting herred. I Tamdrup nævnes Tingskov.

Bjerge herred blev ved res. 13/3 1688 sammenlagt med Hatting herred, med tinghus »østen for Stenderup i skoven«. Siden lå tinget på Bjerge mark, nær Braa ved herredsskellet. Der nævnes Tinghuse og Tinghusbro ved Hornsyld, Nebsager sogn, og Tingbjerg Skov og Mark ved Roden, Stovby sogn.

Hatting herreds tingsted lå omkring 1650 i Ølsted sogn, som er Hattings nabosogn mod syd. Her ligger også Oens (Odins vi) og på Hatting Søndermark Tolshøj (af thul, hedensk herredshøvding og dommer). 1854 adskiltes Bjerge og Hatting herreder påny.

Norvang herred hed 1231 Wangsheret og i 1. halvdel af 14. årh. Wonghærith, som nu kaldes Nørræhærith. 1429-39 siges Grejs sogn at ligge i

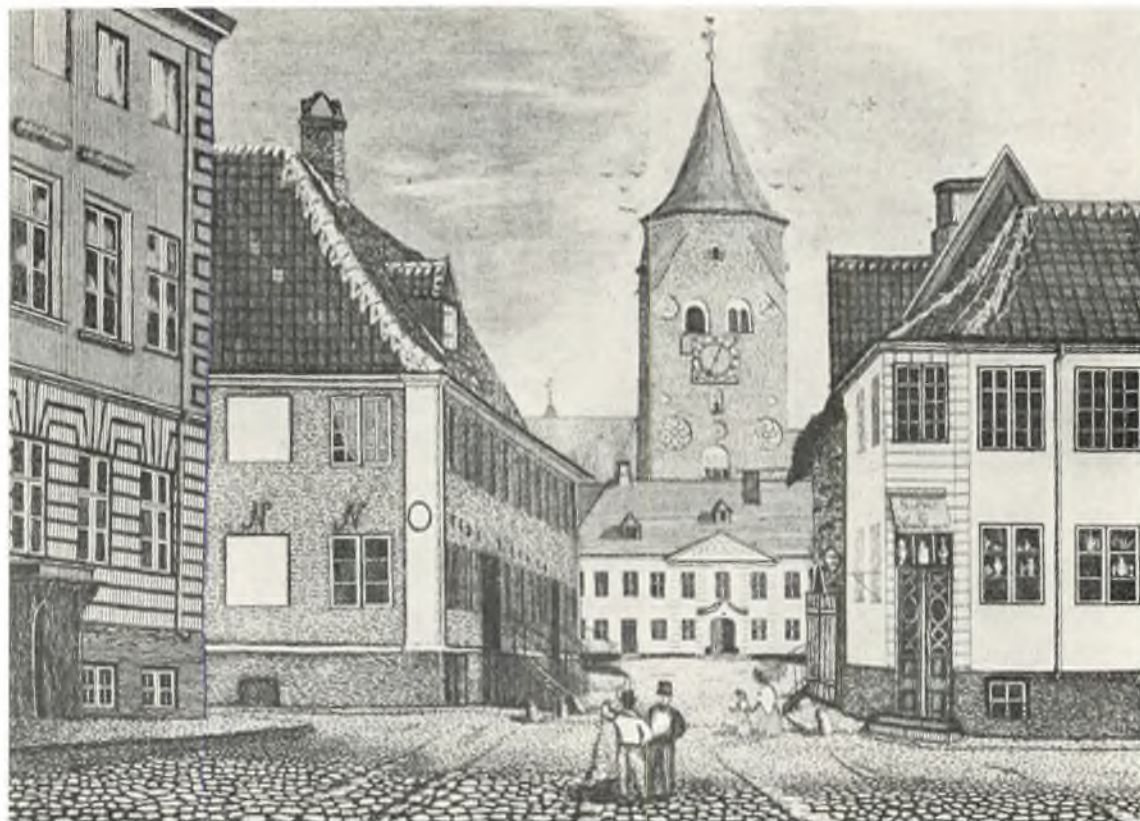
Rådhuset i Kolding blev opført 1873-75 efter tegning af bygningsinspektør L. A. Winstrup og er delvis ombygget i 1923-24. Det nye rådhus blev i sin tid opfattet som et af beviserne på, at landet var ved at komme til kræfter efter 1864. (Træsnit i Ill. Tidende 1877-78).

Sønderuangsherrett. I ældste tid har tinget muligvis været ved Vonge, Øster Nykirke sogn. Der er tinghøje i Tyregod og Sindbjerg, Tinghøj og Tingbanke i Brande; men 1686 holdtes tinget »midt udi herredet udi Givskud sogn«, hvortil det var flyttet 1582. 1687 fik Nørvang-Tørrild herreder tingsted i Hallund, Hvejsel sogn.

Tørrild herred hed 1231 Jelling herred, først 1338 Tørrild herred efter Tørrild i Nørup sogn. I dette sogn ligger Tingbakke, og 1686 lå tingstedet »midt i herredet ved et bol, kaldet Sillehuus i Nørup sogn«. 1580 blev tingstedet flyttet tilbage til det sted, »hvor det fra arilds tid havde ligget, nordvest fra Bredsten på Balle mark«. Ved Slavs herreds oprettelse af 4 sogne 18/8 1552 toges Grindsted og Grene fra Tørrild herred i Jelling syssel, Hejnsvig og Vorbasse fra Jerlev herred i Almind syssel.

Jerlev herred omfattede 1231 også Holmans herred, samt de ovennævnte 2 sogne af Slavs herred. Tinget holdtes vist ved Tinghøj på Tudved mark, Ølsted sogn. Flere spor af tingsted findes i Gaverslund sogn, Tingskov på Børkop mark, Tingkrog på Børkop og Brøndsted Vestermark. I Egtved sogn lå Tinghavegaard. 1687 sammenlagdes Jerlev, Andst og Slavs herreder, med tingsted imellem Torsted og Verst kirke.

Elbo og Brusk herred udgjorde 1231 Almind herred. Elbo herred, som oprindeligt hed Ellendæ, Elndæ »udland«, vel et gammelt navn for næsset mellem Randsfjord og Fredericia, omfattede endnu 1557 Hønborg len, og kaldes 1231 hr. Tockys ombud uden (for) Wadn, rimeligvis et ældre navn for åen i Elbodalen. Tinget var muligvis først ved Erritsø, senere ved Stævnshøj på Nebel mark, Tavlov sogn.

*Aarhus rådhus foran domkirken. Stik af C. Piil efter Daguerreotypi fra ca. 1840.
Byens rådhus lå på Store Torv, foran domkirken, indtil 1857, da et nyt rejstes nord for kirken,
ved Mejlgade.*

Holmans herred hed oprindelig Holm, et navn på halvøen eller næsset mellem Randsfjord og Vejlefjord, med tinget Holmbo moot. Tinget lå »sønden for Hvilbjerg og Andkær i en skov kaldet Bierkrog«.

Brusk herred kaldes, som nævnt ovenfor, *Almundæheret* i kong Valdemars Jordebog 1231; først 1321-29 nævnes Broscog herred, efter en skov i herredet. Tingsted Agre nævnes i Harte Østermark, Tinghøj i Herslev. Endnu 1667 holdtes herredsting i Almind. 1687 sammenlagdes Elbo, Holmans og Brusk herreder, med tingsted ved Herslev.

Nørre Tyrstrup herred bestod af de 8 nordlige sogne af Tyrstrup herred, Haderslev amt, som ved lov af 16/2 1866 blev lagt til Vejle amt. Herredet kaldtes undertiden *Kolding herred*. Det har navn af sognebyen Tyrstrup i Sønder Tyrstrup herred, og tinget holdtes nord for denne, på Aa-

storp mark, Taps sogn, på Tingskov Hede. På den tilgrænsende by Allers mark nævnes Tinghusmarken, og tinghuset vides at have ligget i Aller. Også på Straarup mark, Dalby sogn nævnes en tinghøj.

*

Syslerne, som oprindelig var både verdslige og gejstlige administrationsområder og retskredse, med sysselprovsten som styrer af de gejstlige økonomiske anliggender, og med sysseltinget som melleminstans mellem herredsting og landsting, tabte henimod middelalderens udgang deres betydning, idet de længst holdt sig som gejstlige retskredse.

I middelalderen fik *lenene* den største betydning, og det var dem, der efterhånden udviklede sig til de nuværende *amter*.

Indtil 1517 hørte Støvring, Nørhald og Onsild

*Aarhus by indviede sit nye rådhus i 1941.
Den store, smukke bygning, opført efter tegning af arkitekt Arne Jacobsen, afløste det gamle
rådhus fra 1857 ved Domkirkepladsen. (Fot. Hammerschmidt).*

herreder under *Skanderborg len*; derefter var de særskilt bortforleuede til 1536, da de lagdes under *Aarhusgaards len* indtil 1547 og 1552, da de indlemmedes i det nyoprettede *Dronningborg len*. Dette omfattede også fra 1548 og 1552 Gerlev og Galten herreder, som tidligere havde udgjort *Tordrup len* (under Tordrup, det senere Frisenvold, Ørum sogn, Galten herred), og fra 1580 Rovsø herred, der tidligere havde været særskilt bortforlenet.

Kalø len omfattede Nørre og Sønder Dyrs, Mols, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder, og fortsatte efter 1660 som Kalø amt indtil 1793, men var 1671-83 forenet med Havreballegaard og Stjernholm amter.

Onsild herred lå under Dronningborg len til 1660, derefter en kort tid under Mariager Kloster amt sammen med Gislum herred, men derefter igen under Dronningborg amt. Gerlev herred

kom ligeledes 1660 under Dronningborg amt. Nørhald og Støvring herreder under Dronningborg len fortsatte efter 1660 under Dronningborg amt. Galten herred lå under Kalø len 1660, men fra 1660 under Dronningborg amt, fra 1794 under Havreballegaard amt. Først ved res. af 14/6 1799 blev det indlemmet i *Randers amt*, der ved res. 4/9 1793 var blevet oprettet af Dronningborg og Kalø amter, og nu består af Onsild, Gerlev, Nørhald, Støvring, Galten, Rovsø, Sønderhald, Nørre og Sønder Dyrs, Mols og Øster Lisbjerg herreder.

I begyndelsen af 16. århundrede hørte Hasle og Vester Lisbjerg herreder under bispestolen, medens Hads herred var bortforlenet særskilt til bispem. Ved reformationen 1536 oprettedes *Aarhusgaards len* af disse 3 herreder og Ning herred, og indtil 1547 af 3 herreder af nuværende Randers amt, nemlig Støvring, Nørhald og Onsild.

Hads herred udgjorde 1548-1660 *Aakær len*. *Skanderborg len* omfattede i 16. århundredes begyndelse Framlev, Gern, Hjelslev, Tyrsting, Vrads og Sabro herreder; dog var Sabro herred 1588-97 særskilt bortforlenet. *Bygholm len* omfattede Voer og Nim herreder. 1575 blev Horsens St. Hans Kloster tilskødet rigsmarsk Holger Ottesen Rosenkrantz, der omdannede klosteret til en adelsgård, som han kaldte *Stjernholm* efter sin hustru, Karen Gyldenstjerne. 1616 solgte hans søn gården til Christian 4., der lagde Bygholm under Stjernholm og flyttede lensmandens residens fra det ødelagte Bygholm til Stjernholm slot. Frederik 3. solgte 1661 Stjernholm med Bygholm, men et af de nye amter beholdt navnet *Stjernholm amt*, og bestod af Bjerge, Hatting og Nim herreder. Efter 1660 blev Aarhusgaard len til *Havreballegaard amt* og forenedes 1661-83 med Stjernholm og Kalø amter. Efter 1660 blev Skanderborg len til *Skanderborg amt*, omfattende Framlev, Gern, Hjelslev, Tyrsting, Voer, Sabro samt Hads herred, der stadig kaldtes *Aakær amt*.

Silkeborg amt omfattede Lysgaard, Hids, Vrads og halvdelen af Gern herred. Amtet blev 1671-1716 forenet med Mariager amt og 1716-93 tillige med Dronningborg amt.

1799 oprettedes *Aarhus amt* af Havreballegaard amt, Skanderborg amt, Nim herred, samt Hids herred fra Silkeborg amt, hvortil 1802 kom Vrads herred, der fra 1793 havde ligget under Ringkøbing amt. 1824-48 udskiltes påny *Skanderborg amt*, med Sabro, Framlev, Voer, Tyr-

sting, Hjelslev og delvis Gern herred. Ved reskr. 27/7 1867 forenedes de 2 amter igen under een amtmand, der havde bolig i Skanderborg, men var stiftamtmand for Aarhus amt. Der var dog stadig 2 amtsråd for Aarhus og Skanderborg amter, og ved lov af 22/12 1941 med gyldighed fra 1/4 1942 genoprettedes Skanderborg amt, hvor efter stiftamtmanden flyttede til Aarhus.

Nu består *Aarhus amt* af Hasle, Vester Lisbjerg, Sabro, Framlev, Ning og Hads herreder, *Skanderborg amt* af Hjelslev, Gern, Tyrsting, Vrads, Voer og Nim herreder.

Ved res. 4/9 1793 og 27/5 1796 oprettedes *Vejle amt* og ved res. 14/6 1799 lagdes Bjerge og Hatting herreder også ind under det. I ældre tid omfattede *Koldinghus len*, fra 1660 *Koldinghus amt*, herrederne Nørvang, Tørrild, Jerlev, Elbo, Holmans og Brusks samt den østlige del af Andst. Elbo herred udgjorde 1231 et særligt område, o. 1500 *Hønborg len*. *Stjernholm amt* omfattede Bjerge, Hatting og Nim herreder. Bjerge-Hatting herreder, som ved res. 13/3 1688 var blevet forenet, men 1854 atter adskilt, hørte indtil 1922 under Aarhus stift, men derefter under Haderslev stift, sammen med de øvrige herreder af Vejle amt.

Nørre Tyrstrup herred hørte før 1864 sammen med Sønder Tyrstrup herred under Haderslev amt, men henlagdes ved lov 16/2 1866 under Vejle amt. Det udgør de såkaldte »8 sogne«: Dalby, Vonsild, Bjert, Stenderup, Vejstrup, Hejls, Ødis og Taps, som Danmark beholdt efter 1864, i begyndelsen under navn af *Kolding herred*.

HISTORISKE TILDRAGELSER

Af Georg Nørregaard

Ved den historiske tids begyndelse fremtræder Østjylland som den centrale del af det danske rige. Før og siden er det Sjælland, der afgiver sæde for de danske konger, og på øerne syntes befolkningen at have fundet en tryggere tilværelse, værnet af havet mod fjendtlige angreb. På den tid, da det danske folks skæbne vikler sig ud af sagn-dannelsernes slør, er det imidlertid Jelling i Jylland, der drager opmærksomheden til sig, og de to første konger i vor anerkendte kongerække har deres navne knyttet hertil.

Hvorfor Jelling således kom i forgrunden, er ikke umiddelbart indlysende for nutidsmennesker. Beliggenheden er for os ikke påfaldende gunstig. Efter oldtidsbegreber lå Jelling derimod meget centralt. Vejene fulgte dengang vandskel for at undgå færdsel over ålb. Jelling ligger på Jyllands højderyg og i nærheden udspringer både Varde-, Omme- og Gudena. Herfra var der altså landevej til alle sider. Her passerede vejen fra Jyllands gamle hellige centrum Viborg til Lillebæltsoverfarten. Her i nærheden gik også den store hævej sydpå gennem Jylland, og her skar i historisk tid en vej fra Ribe til Skanderborg.

Den formodning er endvidere blevet fremsat, at det kan have spillet en rolle, at der på Jellingkanten findes en god del myremalm. Arkæologiske vidnesbyrd viser, at denne malm blev udnyttet, og det udvundne jern kan have givet egnens folk et økonomisk fortrin, måske også forsynet dem med overlegne våben.

Langt op i middelalderen lå der en kongsgård i Jelling. Her tør man tænke sig, at kong Gorm havde til huse. Hvor vidt omkring hans magt strakte sig, og hvor mange år han sad der, lader sig ikke sige. Både islandske sagafortællere og danske krønikeskrivere vidste i en sen eftertid at berette adskillige historier om ham og hans tid; men disse

sagn strider så stærkt imod hinanden, at det næppe er muligt at udskille historiske kærner deraf. Snart skildres Gorm som lad og nydelsessyg; snart hævdes det, at han var den, der samlede Danmarks rige ved at gøre ende på en mængde småkongers herredømme. I alle tilfælde står hans dronning, Tyre, hvem tilnavnet Danmarks bod eller Danebod snarest tilkommer, som en lysende skikkelse. Hun skal have udmærket sig ved kløgt og snildhed, og hun skal have sørget for opførelsen af Danevirke; de arkæologiske undersøgelser har dog ikke ret set sig i stand til i fuld udstrækning at understøtte denne sidste tradition, den mulighed foreligger, at hun har ladet den vold udbedre, som kong Gudfred lod bygge.

Hvad man ved er, at Gorm overlevede Tyre og rejste en runesten til hendes minde, en kendsgerning, der tyder på, at hun ikke var så ringe, eller i det mindste, at han savnede hende.

Man ved også, at ærkebiskop Unni af Hamburg-Bremen 936 kom til Gorm for at vinde sjæle for kristendommen, men blev afvist. Gorms søn Harald skaffede derimod den Guds mand lejlighed til at prædike på øerne.

Formentlig døde Gorm henimod 950 og blev gravsat ved siden af Tyre i den ene af de to kæmpehøje, som Harald lod opkaste ved Jelling, hvor han også satte den prægtige runesten, der blev det fornemste mindesmærke fra Danmarks oldtid.

Gorm skal have haft en søn ved navn Knud, som faldt i en ung alder på vikingetogt. Kongemagten gik da i arv til Harald med tilnavnet Blaataand, og han blev Danmarks konge i gode og onde år i mere end en menneskealder.

Den fornemste begivenhed, der knytter sig til hans regeringstid, er kristendommens indførelse. Drivkraften i dette værk var snarest ærkebiskop

Adaldag, der havde været den tyske kong Otto 1.s notar og besteg ærkestolen i 937. På en synode i Ingelheim 948 mødte han op med lydvisper for Slesvig, Ribe og Aarhus. Deres navne tyder på, at de var tyskere. Aarhusbispen bar navnet Reginbrand, og det er et spørgsmål, om han virkelig nogensinde opholdt sig i Aarhus, og om der på dette tidspunkt var nogen kirke eller kristendom så langt mod nord i Jylland. Snart efter fik kristendommen imidlertid fodfæste på højeste sted i det danske rige. En sachsisk krønikeskriver fortæller, hvorledes klerken Poppo ved jernbyrd overbeviste Harald Blaatand om den nye religions kraft. Kongen lod sig da døbe, og en stavkirke opførtes i Jelling. Det skete formentlig mellem 953 og 965.

Harald Blaatand rådede over betydelig magt. Hans søster Gunhild havde været gift med den norske konge Erik Blodøkse. Efter hans død 954 søgte hun hjælp hos sin broder. Kong Haralds første togt mod Norge endte med nederlag, og den norske konge Haakon den Gode fulgte efter, hærgede i Jylland og underlagde sig Sjælland. Harald samlede da hele sin magt, tilbageerobrede det tabte og underlagde sig senest 961 Norge. Herefter kunne han på mindstenen over forældrene rose sig af at være den Harald, der vandt sig al Danmark og Norge og gjorde danerne kristne.

Kristendommens indpas havde imidlertid sin skyggeside. Efter den religiøse indflydelse fulgte fra tysk side et forsøg på også at udbrede politisk myndighed over Danmark. Otto 1. var en kraftfuld personlighed og lod sig 962 krone til kejser i Rom. Han krævede nu overhøjhed over Danmark, og 965 gav han Adaldag privilegier, der fritog de jyske bispedømmer for jordafgifter til ham eller hans fogeder; ligeledes blev de tre kirkers trælle og bønder fri for kejserlig jurisdiktion og tyngede. Nogen virkelig magt over Danmark ses den nybagte kejser dog ikke at have haft; men hans søn og efterfølger Otto 2. brød 974 ind over Danmark, knuste modstanden ved Danevirke og nåede måske op i Jylland. Hans folk blev liggende ved Slien til 983, da de blev fordrevet, efter at han havde lidt et nederlag på Sicilien.

Ved kejserens angreb svækkedes imidlertid Haralds magt. Haakon Jarl gjorde sig uafhængig i

Norge, og kongen kom i alvorlig strid med sin søn Svend. Han måtte da søge tilflugt i Jomsborg (Jumne) på den vendiske kyst, hvor han døde før 988. Hans lig blev ført til Roskilde og begravet i Trefoldighedskirken, som han selv skal have bygget.

Kongernes særlige tilknytning til Østjylland var dermed vistnok slut. Kongsgården i Jelling vedblev at bestå, men ses ikke senere at have været af særlig betydning. Under de store erobrerkonger Svend Tveskæg og hans søn Knud den Store foregik de navnkundigste begivenheder i det fremmede.

Efter Knuds død blev det anderledes. Der kom da uro i de hjemlige farvande. Efter at også den unge Hardeknud var død 1042, søgte kong Knuds søstersøn Svend Estridsøn at opnå kongemagten; men den norske kong Magnus kom over ham med en flåde, og 18. december 1043 besejrede han ham i et søslag i Aarhusbugten. Svend flygtede, men fik rejst en hær og kom hurtigt igen. I sommeren 1044 mødte Magnus ham igen ved Helgenæs og besejrede ham. Skjaldekvad fortæller om disse kampe. Svend måtte atter flygte; men siden blev han taget til jarl i Jylland. Einar Tamberkelve sagde dog om ham: »For stor en jarl, for stor en jarl«, og herligheden varede ikke længe. Først efter Magnus' død 1047 anerkendtes Svend som konge, og han måtte da lige til 1064 strides med den norske konge Harald Haarderaade, der gjorde en række tog til Danmark og således 1048 plyndrede Østjylland. Først efter hans død kunne Svend befæste kongemagten for sig og sin slægt.

Det var under hans styre, der oprettedes et varigt bispedømme i Aarhus. Efter Reginbrand havde der, så vidt vides, ikke været udnævnt nogen bisp til dette bispesæde. En tid lå hele Jylland under biskop Odinkar den Yngre i Ribe, derefter under biskop Vale, som flyttede til Viborg. Efter Vales død mødtes kong Svend 1053 i Slesvig med ærkebiskop Adalbert for at bringe orden i kirkestyrelsen. Ved den lejlighed deltes Nørrejylland i bispedømmerne Ribe, Viborg, Aarhus og landet nordenfjords. Aarhus stift blev det mindste, bestående af Aabo- og Loversyssel, og Adalbert indsatte til bisp en mand ved navn Christiern, der siden deltog i det sidste vikingetogt til England, Asbjørns togt 1069–70. Længe vedblev bispe-

Kirken og højene i Jelling. Maleri fra 1830'erne af Adam Müller.

I det gamle kongesæde Jelling blev kirken rejst mellem de to store høje, der var anlagt af kongerne Gorm og Harald, og hvoraf Gorms høj rummede hans egen og dronning Tyres grave.

dømmet dog at være meget fattigt. Selve de østjyske egne var på den tid tyndt befolket. Historikeren Adam af Bremen skildrer vel med nogen overdrivelse Nørrejylland som et skrækindjagende skovland, et øde område, udsat for sørøvernes plyndringer; kun inderst ved de dybe fjorde lå der byer af nogen størrelse.

Ny uro kom over landet efter mordet på Knud Lavard 1131. Den dræbtes brødre Harald Kesja og Erik rejste straks efter oprør og gjorde et tog til Jylland, var heldige i en kamp ved Sejrø, men blev slået ved Onsild bro 1132. Erik flygtede; men Harald sluttede sig til sejrherrene kong Niels og hans søn Magnus. En tid havde han også fordele heraf; efter Niels' nederlag ved Fotevig i Skaane 1134 blev han erklæret for medkonge; men snart satte Erik efter ham, og i Skibing i Jylland blev han indhentet og halshugget. Skibing anses almindeligt for at være landsbyen Skibet ved Vejle; åen var dengang sejlbar til dette sted, der lå ikke så langt fra Jelling.

I Valdemarstiden var det politiske centrum i Østjylland Skanderborg, hvor kongerne ofte opholdt sig, og det var herfra Valdemar Sejr ifølge

folkevisen foretog det hastige ridt over hederne til dronning Dagmars dødsleje på Riberhus.

Interessen samler sig i højmiddelalderen også om kirkens mænd. I Vejle samlede den ildsindede ærkebiskop Jakob Erlandsen den 6. marts 1256 et kirkemøde som et led i kampen mod kong Christoffer 1. Det blev her vedtaget, at hvis en bisp blev fanget eller udsat for overlast fra verdslig side, skulle al gudstjeneste i landet ophøre. Dette tjente kun til at skærpe striden mellem konge og kirke; men det er kendt, at ærkebispen i længden stod sig dårligt over for kongemagten. En tid var han i fængsel; men efter kong Christoffers død 1159 løslødes han. Han søgte da at få abbed Arnfast i Ryd kloster (Lyksborg) indsat som biskop i Aarhus, hvis bispestol netop blev ledig; abbeden blev af folkesnakken beskyldt for at have forgivet kongen. Arnfast vovede dog ikke at tiltræde embedet, men holdt sig klogeligt i sit kloster. Det blev da paven, som kom til at besætte bispeembedet, og han valgte dertil modkandidaten magister Tyge. Han var håndgangen mand hos enkedronningen Margrete Sambiria, der var formynder for den lille kong Erik, og han fik siden

På tangen, der skiller Gudensø fra Mossø, grundlagde cisterciensermunke i 1172 Øm kloster, der udviklede sig til en omfangsrig og betydningsfuld stiftelse. Her ses vestre del af ruinerne af det vidtstrakte klosterkompleks. (Fot. Johs. Jensen).

tillige styrelsen af Sjællands stift, da Roskildebispens ligesom Jakob Erlandsen forlod landet.

Bisp Tyge blev dog især kendt for sin strid med cistercienserklosteret i Øm. Dette modsætningsforhold var opstået under forgængeren biskop Svend og drejede sig om bispens gæsterektigheder af klosteret. Striden kendes fra klosterets fremstilling og bispen udmales her som en hård tyran. Klosterets abbed ved navn Bo hævdede, at hans orden var fritaget for bispens tilsyn. Bispen forsøgte at bandlyse abbed og klosterbrødre; men abbeden ophævede bandet; bispen bandlyste da klosterets bønder. Bo nedlagde derpå sit embede; men hans efterfølger Ture førte striden videre, og 1264 fik bispen en irrettesættelse fra paven. Samme år indgik man forlig og bispen fik ret til 3 ugers gæsteri. Han tiltog sig imidlertid mere, og da den pavelige udsending kardinal Guido et par år efter kom til Danmark, bandlyste han bispen. Der savnes efterretning om stridens afslutning. Formentlig havde Tyge så stor magt, at klosteret måtte give efter. Efter hans død 1272 valgte domkapitlet en kongetro mand til hans efterfølger.

I den følgende periode farvedes Østjyllands historie af den oprørske marsk Stig Andersen Hvide fra Møllerup, der fremtrådte som fører for en stormandsopposition mod kong Erik Klipping. Først en sen og romanagtig tradition har villet se hans optræden som hævn for, at kong Erik skulle have forført hans hustru, mens han var på krigstog med hæren. Allerede 1276 vægrede han sig ved at godkende kongens søn som hans efterfølger, og fra 1282 kom hans parti til magten. Efter at Erik Klipping 1286 var blevet myrdet, indsattes imidlertid en formynderregering af modsat kulør. Marsk Stig sigtedes som meddelagtig i kongedrabet og på et danehof blev han sammen med flere andre kendt fredløs. Han måtte da flygte til Norge, men deltog siden i togter mod Danmark, og 1290 var han nok med ved anlægget af de fredløses borg på Hjelm, hvorfra de drog på plyndring i de nærliggende farvande. Udgravninger har afsløret den falskmøntnervirksomhed, de drev, og en sen folkevise skildrer de jyske bønders utilpashed ved synet af fæstningsværkerne: »Hjælp nu, Gud Fader i Himmerig, har Hjelm nu faaet

*Norring Ris, »Nørre Ris«, 1811 efter tegning af Edu. Storch.
I forgrunden voldstedet med »Niels Ebbesens eg«, bagved to gårde, som havde afløst den gamle
Norringris hougård, der af folketraditionen blev gjort til Niels Ebbesens ejendom.*

Horn?« Marsk Stig døde 1293, og en sen tradition vil vide, at hans lig i hemmelighed førtes til en kirke på Hindsholm.

En ny serie begivenheder knytter sig til holsternes forsøg på at underlægge sig Danmark i kong Christoffer 2.s tid og i de påfølgende kongeløse år. Efter et uheldigt krigstog mod de holstenske grever måtte Christoffer den 10. januar 1332 i Kiel gå ind på at overlade grev Gerhard hele Nørrejylland og Fyn som pant. Disse landsdele blev således udleveret til de tyske slotshøvedsmænds plyndringer. Efterhånden steg utilfredsheden med fremmedherredømmet til sådanne højder, at grev Gerhard så sig nødsaget til at bruge magt mod befolkningen. Med 11.000 mand drog han nordpå i Jylland, og med 4000 mand lagde han sig ind i Randers; men her dræbtes han den 1. april 1340. I spidsen for 47 mand trængte den jyske væbner Niels Ebbesen ved nattetid ind i den besatte by og overrumplede greven i hans sovekammer. Efter overstået gerning flygtede han og hans folk ad broen over Gudena, og idet nogle af brofjælene behændigt blev løsnet, lykkedes

det dem at undgå forfølgelse af de mange tyske krigssvende. Drabet blev signalet til holsternes fordrivelse; men for Niels Ebbesen selv blev glæden kort. Vel lykkedes det at befri det meste af Nørrejylland; men holsternerne sad endnu fast på Skanderborg. Jyderne belejrede dem; men de fik tilkaldt 600 holstenske ryttere fra Fyn. Da denne styrke nærmede sig, blev der gjort udfald fra borgen, og i det slag, som derved opstod, faldt 2200 jyder, blandt dem Niels Ebbesen og to af hans brødre. De blev bagefter lagt på stejle. Slaget stod Alle Sjæles dag den 2. november 1340.

Niels Ebbesens bedrifter var dog ikke spildt. Christoffers yngste søn Valdemar forstod at handle med grev Gerhards sønner. Nørrejylland overgik som pant til hertug Valdemar af Sønderjylland; et giftermål blev ordnet mellem hertugens søster Helvig og den danske kongesøn; og med søsteren fulgte en medgift, der satte Valdemar i stand til at indløse det nordlige Jylland. I løbet af det følgende tiår indløste han så resten af Nørrejylland, Ribe dog først 1352; men den jyske adel konspirerede siden med holsternerne.

Resterne af det store tårn på Kaløs høje slotsbanke vidner for nutiden om den forhen så mægtige borg på den lille ø i vigen, hvorfra kongerne beherskede en betydelig del af Jylland. Det var her Gustav Vasa i 1518 sad fangen, men undslap. (Fot. Holt og Madsen).

I 1357 indtog den oprørske adel en nyopført borg i Randers; men Mortensdag samme år slog kongen dem på Fyn. I 1359 kom kongen til Jylland og erobrede Katholm, Estrup og Clausholm, men vendte derefter tilbage til Sjælland. Først 1360 blev disse stridigheder jævnet ved mødet i Kalundborg.

Da alle Valdemars fjender 1367 samledes mod ham, rejste de jyske herremænd sig på ny, og de holstenske grever rykkede frem og indtog adskillige borge; men 1372 havde Valdemar igen overtaget, og den jyske adel måtte falde til føje og genopføre de borge, de havde været med til at ødelægge.

Under dronning Margrete og Kalmarunionen ses den jyske adel ikke at have rejst sig imod kongemagten; men da Erik af Pommern 1438 måtte overgive magten til rigsrådet, kom det til bonde-rejsninger mod adelen, og først 1441 blev disse uroligheder dæmpet. Det er dog uopklaret, hvilken rolle specielt de østjyske bønder spillede i den forbindelse. Troligt nok måtte de lide under følgerne og siden bøje sig dybere for adelen.

Nutidens forestillinger om samfundsforholdene i den ældre middelalder er uklare; men i den seneste del af middelalderen var de østjyske gård-

mænd for det meste fæstere, og forholdsvis blev deres stilling ringe, selv om de hverken blev vor-nede som bønderne på Sjælland eller livegne som bønderne i Holsten. Langt fra alt bondegods lå under herremændene, en god del hørte til kirker og klostre, en anden del var kongegods. De gamle herredsting måtte mange steder vige for gejstliges eller adeliges birkeret. I alle tilfælde opnåede adelen rigdom og magt. Under kong Hans tillodes det den at befæste sine gårde, og i det 15. og 17. århundrede voksede i de frugtbare østjyske egne ved siden af de kongelige lensslotte en række prægtige herregårde frem, som stadig er den største arkitektoniske pryð for øjet. Særlig i Randers amt satte herregårdsbyggeriet blomst.

På et af de solideste slotte, Kalø, var det, kongen 1518 lod Gustav Vasa hensætte som fange under lensmanden Erik Banners varetægt; men da det året efter lykkedes fangen at undslippe, måtte lensmanden bøde 1600 gylden til kongen.

Som forholdene var, fik adelen overvejende indflydelse på den politiske udvikling. Dette viste sig, da de jyske rigsråder 1522 sammensvor sig med hertug Frederik på Gottorp mod kong Christiern 2. Kongen var gået ind på afholdelsen af et jysk stændermøde i Aarhus den 25. januar

*Skanderborg slot set fra nord. Efter tegning 1760 af J. J. Bruun.
Allerede i slutningen af 12. århundrede fandtes der en kongsgård i Skanderborg, men egentlig kongebolig blev slottet først under Frederik 2. Det blev nedrevet i 1760'erne.*

1523; men fem dage før det skulle træde sammen, besluttede de sammensvorne i Viborg at opsigte kongen huldskab og troskab, idet de opfordrede alle jyder til at gå med dem. På vej til Aarhus mødte nåede kongen kun til Vejle, hvor han standsede den 22. januar. Der aftaltes nu tre ugers våbenstilstand, og den 9. februar skulle kongen forhandle med oprørerne i Horsens. Han fik imidlertid efterretning om, at rigsråderne mødte med 3–400 væbnede mænd i deres følge og en stor bondehær bag sig. Han turde da ikke møde personlig og sendte i stedet Aarhusbispen Ove Bille og lensmanden på Skanderborg Mogens Gjõe. Midt under forhandlingerne brød de sammensvorne imidlertid af og drog nordpå; men kongen turde med sit ringe følge ikke bruge magt. Stærkt i tvivl om, hvad han skulle gøre, krydsede han den 10. februar tyve gange over Lillebælt mellem Middelfart og Høneborg ved Snoghøj; men slutelig valgte han at flygte østpå og siden til Nederlandene. Den 13. marts kom hertug Frederik til Kolding med en hær på 6000 mand, drog derfra til Viborg for at lade sig hylde til konge og blev

på tilbagevejen modtaget med jubel i de jyske byer. Frederik blev således Danmarks konge; men de øvrige landsdele modtog ham ikke med samme begejstring som Nørrejylland.

I længden forblev Nørrejylland heller ikke under hans styre roligt. Det lutherske røre kom til og bredte sig fra 1525 blandt bønderne. Christiern 2. og hans tilhængere pustede til ilden. I Østjylland sluttede mange adelsmænd sig efterhånden til bevægelsen. Reformatorerne havde gode kort på hånden, når de angreb kirken for økonomisk udsugelse af befolkningen. Hvor meget jordegods havde ikke kirken taget til sig, og hvem kunne ikke tænke sig at blive fri for bispetiende og munkenes evindelige tiggeri? Særlig i 1527 gik bølgerne højt, og kirken måtte begynde at gøre indrømmelser. Rigsrådet og højadelen holdt her efter igen, og da Christiern 2.s tilhængere i efteråret 1531 begyndte at røre på sig, var der roligt i det østlige Jylland, fordi lensmændene på Skanderborg og Kalø, Mogens Gjõe og Erik Banner, lagde en dæmper på bønderne. Efter Frederik 1.s død 1533 blev Mogens Gjõe den indflydelses-

Udsigt fra Gammel Rye kirke mod syd over Salten Aadulen. Rye var i middelalderen en betydelig by, vistnok med købstadsrettigheder. Her mødtes i 1534 de jyske rigsråder med adelen og valgte den luthersksindede hertug Christian til konge. (Fot. Jonals Co.).

rigeste mand i landet: »kongen af Nørrejylland« blev han kaldt. Han var trofast luthersk og ønskede kong Frederiks søn hertug Christian til konge, og han var imod de sociale bevægelser, der klyngede sig til Christiern 2.s navn. Han fik nu samlet de jyske rigsråder og den jyske adel til lige med repræsentanter fra Fyn i Rye kirke ved Himmelbjerget den 4. juli 1534, og her vedtoges det at tilbyde hertug Christian Danmarks krone. Aarhusbispen, den gamle, agtværdige, katolsksindede Ove Bille fældede tårer, da han skrev under herpå. I virkeligheden beseglede denne begivenhed katolicismens udryddelse i Danmark, thi hertug Christian og hans rådgivere gik ikke på akkord, da de senere på året overskred Nørrejyllands grænse. I august blev hertugen hyldet som konge i Horsens.

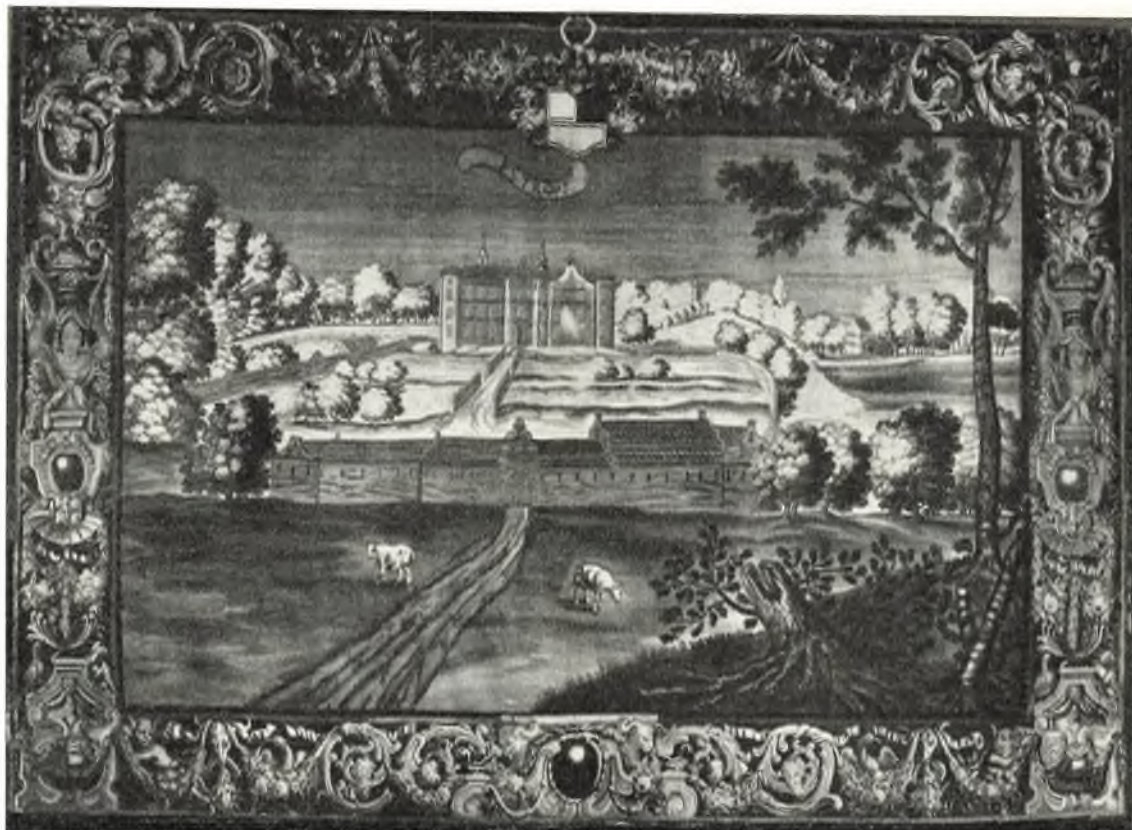
Næppe var disse begivenheder overstået, før det nordjyske bondeoprør under skipper Klement satte ind. Det bredte sig dog ikke ret langt sydpå,

før det blev mødt af den østjyske adel under anførsel af Holger Rosenkrantz til Boller. Adels hæren led imidlertid den 15. oktober et ynkeligt nederlag ved Svendstrup syd for Aalborg. Mange faldt, blandt dem Holger Rosenkrantz, og resten søgte ly i Randers, hvor det lykkedes at standse oprørets strøm.

Takket være adelens indsats undgik størstedelen af Østjylland således de ulykker, Klementsfejden medførte, også hævnens over de besejrede.

Den følgende periode indtil enevældens indførelse blev adelens glansperiode. I de skønt byggede nye herregårde rørte sig et broget liv. Glans var der også over livet på de kongelige slotte. Christian 3. var på Koldinghus, da han døde. Frederik 2., Christian 4. og Frederik 4. opholdt sig gerne på Skanderborg.

Konge og adel drev en livlig handel med gårde og jordegods, mageskiftede og afrundede deres besiddelser. 1578–79 samlede kongen sig et vidt-

*Gammel Estrup i slutningen af 17. århundrede. Gobelin i riddersalen, Gl. Estrup.
Tiden mellem 1536 og 1660 betegnes med rette som adelsvældens tid, og i denne periode rejste der sig også i Østjylland, især i Randers amt, mange herreborge.*

strakt gods i Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev herreder omkring Kolding, udkøbte adelen og indrettede sig et stort jagtdistrikt. Ialt købte han over 600 gårde, og de jorder, der lå i gode jagtegne blev betalt særlig højt. Bagefter samledes kongegods i Hads herred i forbindelse med det kongelige jagtterræn omkring Skanderborg. Ligeledes skaffede kongen sig mange gårde omkring Dronningborg ved Randers. Først under Frederik 5. blev det nødvendigt at sælge ud af disse godssamlinger.

Godskoncentrationen muliggjorde oprettelse af ladegårde, og undertiden foranledigede mageskifterne nedlæggelse af hele landsbyer. Hans Akselsøn Arenfeldt nedbrød således Rude by for at opføre Rugaard på stedet. På den anden side fandt en vis nyopdyrkning sted, og herremændene interesserede sig for forbedring af landbrugsbedriften, for stort kvæghold og hestestutteri. Da kongen 1578 havde fået en hel del frisiske kvier, fik

lensmanden på Koldinghus således kongelig ordre til at »opelske en kvægslægt« deraf. Ved disse bestræbelser blev der lagt et tidligt grundlag for det siden så fortræffelige østjyske landbrug.

Blomstringsperioden fik en brat afbrydelse under Christian 4.s deltagelse i protestanternes krig mod den tysk-romerske kejser. Efter det ulykkelige nederlag ved Lutter am Barenberge 1626 flygtede kongens tropper nordpå op igennem Jylland, skændende og hærgende rundt om, og efter dem fulgte Wallenstein med en horde af plyndrende og brændende lejetropper, bestående af tyskere, italienere, kroater og folk af endnu flere nationer. I slutningen af september 1627 nåede de Kolding, og i løbet af den følgende måned oversvømmedes hele Jylland. Det var da næsten 300 år, siden fjenden havde været i landet. Især døjede befolkningen langs landevejene. Mange adelige og rige borgere flygtede over til øerne. Nogle gemte sig i skovene. Det var forgæves, at

bønderne sine steder flokkevis satte sig til modværg. Hvem der søgte at hindre røverierne, blev dræbt på stedet. Kvinder og børn blev ofte voldtaget, endda i slægtninges påsyn. De katolske soldater troede at gøre gode gerninger, når de hjem søgte kætterne. Mange herregårde og købstadejendomme gik op i luer. Heste og nybjerget høst blev beslaglagt.

Fra adelens side rejstes en opposition mod kongens politik, og dens talsmand, den godsrige Jørgen Skeel, ejer af Estrup, Sostrup, Ulstrup m.m., valgtes 1627 til rigens marsk, og det faldt siden i hans lod at føre tilsyn med de kejserlige troppers rømning.

Først ved pinsetid 1629 var mareridtet til ende, og genopbygningen kunne begynde, samtidig med at man gjorde op med dem, der havde købt plyndringsgods af de fremmede eller vist for stor tjenstvillighed. Siden måtte de mest hjem søgte hjælpes ved skatteeftergivelse.

Efter at kejserkrigens ufred var gået over landet, varede det ikke længe, inden fjender på ny for frem med ild og sværd. Det blev nu svenskerne, der gentagne gange inden for et kort åremål besatte Jylland og efterhånden tilføjede samfundet sådanne sår, at en alvorlig nedgangstid, særlig for byerne, satte ind.

Først kom de under Lennart Torstensson henimod nytår 1644. Rigsmarsken Anders Bille samlede efter kongens ordre i hast en hær på 5000 mand fodfolk og 1400 ryttere, men blev 9. januar fuldstændig slået ved Eltang nær Kolding, og 14. januar måtte skanserne ved Snoghøj overgive sig. 17. februar søgte marsken ved et angreb fra Fyn at tilbageerobre dem, men forgæves; senere foretog han fra søsiden flere angreb på den jyske kyst for at forstyrre svenskernes forberedelser til angreb på Fyn. Natten til 1. maj nedhuggedes eller fangedes således en hel del svenske ryttere i Kolding og andre havne, og den 5. maj lykkedes det at erobre Snoghøjskanserne og holde dem. Disse commando-raids hindrede dog ikke Torstenssons folk i at sprede sig over halvøen. På ny fulgte røveri og overlast, på ny flygtede de velhavende. Allerede under kejserkrigen havde almuen været utilfreds med adelens holdning. Denne gang skærpedes modsætningerne i selve befolkningen, hvorved adelsvælden blev undergravet.

Hen i sommeren drog Torstensson hovedparten af sin hær til Tyskland, men efterlod dog garnisoner i de vigtigste byer og fæstninger, og i september rykkede et andet svensk korps under Helmut Wrangel ind i stedet. Anders Bille søgte med bistand sydfra at fordrive korpset, men uden held, og svenskerne forblev i Jylland til krigens ophør i sommeren 1645. De økonomiske følger af denne besættelse var fuldt ud så slemme som af kejserkrigen. Flere gårde lå nu øde hen, og skatteevnen faldt katastrofalt.

Vistnok var skaden ikke i alle henseender udbedret, da svenskerne 1657 under Karl 10. Gustavs anførsel kom igen. Anders Bille vovede ikke at tage kampen op i hertugdømmerne; men da svenskerne i august rykkede ind i Nørrejylland, stødte de på den nyanlagte, ikke helt fuldførte fæstning Frederiksodde, det nuværende Fredericia, hvis eksistens de slet ikke var klar over. Karl Gustav vovede ikke straks en storm, men indledte en belejring, der kom til at vare to måneder. Imens besatte svenskerne det øvrige Nørrejylland, og trængslerne blev her de samme som i kejserkrigen og Torstenssonkrigen. Svenskekongen var sikker på sejren og tilbød allerede den engelske diktator Oliver Cromwell herredømmet over Nørrejylland. Den 24. oktober 1657 lod han Frederiksodde storme. Hans angrebsstyrke var dobbelt så stor som fæstningens besætning og tilmed sammensat af kampvante folk, medens en stor del af mandskabet i Frederiksodde var nylig indkaldt bondeopbud. Forsvaret holdt derfor kun ud halvanden time. Anders Bille faldt og med ham 1100 af hans folk. Et par tusinde blev fanger, og nogle hundreder slap bort på flugt. Dette tog modet fra danskerne, og i den følgende vinter marcherede svenskerne over isen frem til Sjælland og tiltvang sig ved Roskildefreden afståelsen af Skaane, Halland og Bleking.

Som bekendt fortrød Karl Gustav hurtigt, at han ikke helt havde gjort ende på det danske rige, og juli 1658 åbnede han et nyt angreb, idet han nu med hjælp af sin flåde gik direkte løs på Sjælland. Svenske tropper rykkede igen frem i Jylland. Rigtignok nåede endnu samme år Danmarks forbundsfæller Polen og Brandenburg at bringe undsætning, så svenskerne måtte trække over til øerne; men de bortdragende udskrev og medførte

*Stormen på Frederiksodde 24. oktober 1657. Stik af Erich Dahlberg.
Da svenskekongen Karl 10. Gustav i 1657 rykkede ind i Jylland, måtte han efter en belejring tage den nyanlagte fæstning (det senere Fredericia) med storm.*

mange tusinde unge jyder, som blev sendt hinsides Østersøen, og vennerne blev nok så slemme gæster som fjenderne. Det var polakker, der rykkede ind i Østjylland, og de huserede så godt som nogen, myrdede, røvede og voldtog. Dertil medbragte de plettyfus. De blev i Jylland omtrent et år, indtil de november 1659 overførtes til øerne.

Efter disse hændelser lå endnu flere jyske gårde øde, og mange måtte have lettelser i afgifterne for at komme til kræfter efter udsugningen. For byerne var den sidste del af det 17. århundrede langt fra nogen glansperiode. De synkende kornpriser hindrede en opblomstring. Nogen indkomst fik man endnu af studehandelen, i alt fald indtil kvægpesten tog fat i 1740'erne; men det forsløg ikke til at give tilværelsen det samme lyse præg som i renæssancetiden. Den østjyske adel var vel for det meste så stærk, at den formåede at bevare sine gårde; men efter enevældens indførelse aftog

dens politiske indflydelse, og dens navne træffes sjældnere hos indehaverne af rigets højeste embeder.

I længden gjorde den lange fredperiode i det 18. århundrede dog sin virkning, således at stabilitet kom til at præge forholdene. Ved stavnsbåndets indførelse 1733 fik herremændene et middel i hænde til at holde på arbejdskraften, og det meste af adelen var sikkert nok imod dets ophævelse 1788; men nogle var dog ivrige for landboreformer og fremmede tidligt udskiftning af bondegodset. På Aarhusegnen foretoges de tidligste udskiftninger således allerede i begyndelsen af 1770'erne, og den »onde« baron Frederik Christian Rosenkrantz på Rosenholm begyndte udskiftningen 1782.

Fredsperioden kom til ophør, da København 1807 blev overfaldet af englænderne, og Danmark derefter indblandedes i Napoleonskrigene.

Koldinghus slot. Gouache 1746 af J. J. Bruun.

Grundlagt af hertug Abel »som et værn og grænsehus« i 1248 blev Koldinghus et vigtigt kongeligt slot og lensæde. Siden 1808 var det en ruin, men nu er en restaurering påbegyndt.

I foråret 1808 kom en fransk-spansk-hollandsk hær på 32.000 mand under anførsel af Napoleons marskal Bernadotte til Danmark for at deltage i et angreb på Skaane. Tropperne indkvarteredes først i Jylland, siden også på øerne og voldte ikke ringe udgift. Under Bernadottes ophold på Koldinghus natten mellem den 29. og 30. marts 1808 førte gæsternes uforsigtighed til, at den gamle kongeborg gik op i luer. Angrebet på Skaane blev ikke til noget; den spanske del af korpset undveg paa engelske skibe, da Napoleon vendte sig mod deres fædreland og dets retmæssige konge, og i eftersommeren samme år blev resten af Bernadottes korps trukket sydpå til Holsten.

Iøvrigt foranledigede krigen anlæg af skanser ved de østjyske fjordmundinger, og strandvagter blev stedse holdt i beredskab for at hindre engelsk landgang. Det hændte, at englænderne forsøgte at tage en jagt ved Norsminde, og småtræfninger fandt sted ved kysterne. På Anholt havde englænderne fast station 1809–14, og et dansk forsøg på at erobre øen tilbage marts 1811 slog fejl. Som

afslutning på krigen fik Koldingegnen i januar 1814 besøg af den russiske general Tettenborn og hans kosakker, der dannede fortravet i den hær, som Bernadotte, nu svensk kronprins under navn af Carl Johan, førte mod Danmark for at opnå Norges afståelse til Sverige. Afslutningen af Kiefferreden hindrede de fjendtlige styrker i at brede sig længere nordpå. Frygten for en plyndring af Jylland var en medvirkende årsag til, at kong Frederik 6. indlod sig på de ydmygende fredsbe- tingelser.

Selv om de kongerigske landsdele undgik invasionen, efterlod krigen dog et forarmet land, fordi søfarten i så lang tid havde været standset, og landets finanser var ødelagt. Kun langsomt arbejdede man sig ud af depressionen. Til gengæld evnede den frigjorte bondestand nu at gøre sådanne fremskridt, som man næppe før havde troet mulige. Den åndelige vækkelse fandt et udtryk i de store folkemøder, der tog deres begyndelse med det af St. Blicher indkaldte møde på Himmelbjerget i august 1839. Senere afholdtes andre

Under krigen med England 1807-14 holdt englænderne i en årrække øen Anholt besat. I 1811 forsøgte danskerne at erobre øen tilbage, men dette mislykkedes. Hosstående sortekunstblad viser en episode fra kampen.

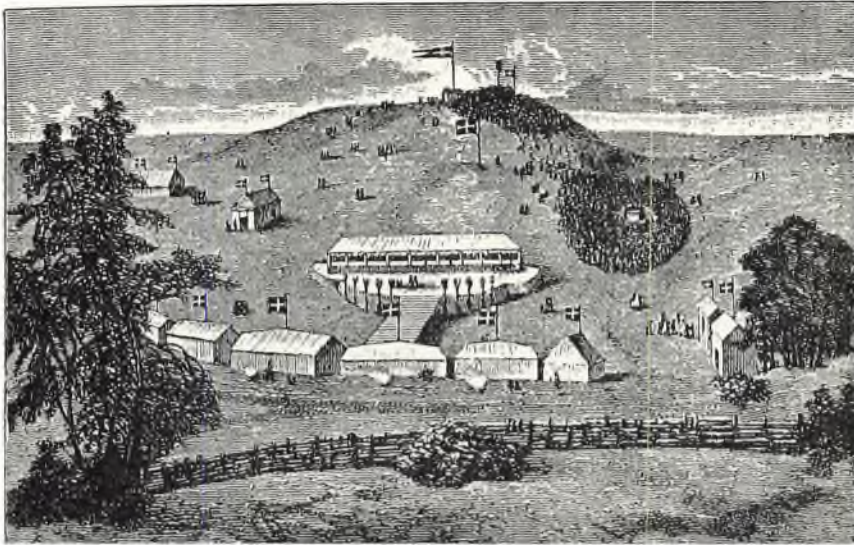
Himmelbjergmøder, og de fandt efterligning på Munkebjerg og i de store fester på Skamlingsbanken. I virkeligheden blev disse sammenkomster oprindelsen til det moderne folkelige friluftsmøde, der har spillet så stor en rolle for det danske demokratis fremvækst.

Led i den folkelige opvågningen blev også nationalfølelsens opblomstring og begivenhederne i 1848, der mundede ud i treårskrigen mod det slesvig-holstenske oprør. Straks efter slaget ved Slesvig den 23. april rykkede oprørstropperne i forening med tyske tropper under den preussiske general Wrangel nordpå gennem Sønderjylland, og efter at have udstedt en proklamation »til Jyllands Indvaanere« den 1. maj, gav generalen befaling til invasion i Nørrejylland. Natten til den 3. maj besatte oprørernes øverstkommanderende, general Bonin, fæstningen Fredericia, der var i så dårlig forfatning, at det danske militær opgav at holde den. Siden opslog generalen sit hovedkvarter i Kolding, og de slesvig-holstenske afdelinger indrettede sig i Vejle, medens friskarer gjorde togter indtil Aarhus for at samle levnedsmidler. Wrangel håbede ved strengthed mod befolkningen at få den danske regering til at bøje sig for de tyske og slesvig-holstenske krav, og udskrivningerne blev byrdefulde for borgere såvel som bønder; men den 8. maj krævede den russiske zar Nikolaj 1., at preusserne skulle rømme Nørrejylland, og i slutningen af måneden måtte Wrangel og hans folk trække sig tilbage. Generalen havde just før sin tilbagekaldelse udskrevet en brandskat på

2 mill. speciedaler; men den nåede han ikke at få med. »Vi drager nu bort som narre«, sagde han.

Faren var således drevet over for denne gang, og siden kom det til langvarig våbenstilstand og forhandlinger, bl.a. om Sønderjyllands deling. Det var herom, Frederik 7. ved en kongerevy på Lerbæk mark i september 1848 udtalte: »Det skal ej ske«, hvilket var medvirkende til at fremkalde ministerskiftet i november.

Da våbenstilstanden næste forår tog slut, kom fjenderne imidlertid igen. Efter at et dansk korps, kommanderet af nordmanden, general Olaf Rye, havde vovet sig frem i Sønderjylland, måtte det hurtigt trække sig tilbage. Den danske hær var dette år kun på 41.000 mand, medens oprørerne og tyskerne tilsammen havde 63.000 mand. Den 20. april søgte Rye ved en henholdende fægtning at standse det fjendtlige angreb ved Kolding Aa; men da han havde ordre fra den danske overgeneral v. Bülow til at skåne Kolding by, trak han sig hurtigt tilbage. Først efter at større dele af den danske hær var kommet til stede, blev der for alvor gjort forsøg på i slaget ved Kolding den 23. april 1849 at standse fjenderne ved indgangen til Nørrejylland. Tappert stormede de danske frem mod den besatte by og nåede igen frem til åen; men frygten for overmagten var for stor; man turde ikke forsøge at holde stillingen. Vest for byen mislykkedes det for Rye at omgå fjenden. Det blev da efter følelige tab af døde, sårede og fanger besluttet at gå tilbage, idet hovedhæren søgte mod Fredericia, og Ryes korps mod Vejle.

Det første store folkemøde på Skamlingsbanken afholdtes i maj 1843 og samlede henved 6000 deltagere. Mødet, der havde Blichers Himmelbjergfester som forbillede, blev en stor succes og bidrog til at styrke forbindelsen mellem danske nord og syd for Kongeaalen. (Samtidigt træsnit).

Den 7. maj stred de to dele af hæren forgæves imod, henholdsvis ved Gudsø og Almind; derefter indesluttedes Fredericia igen af general Bonin, og Rye trak nordpå i Østjylland, forfulgt af tyske styrker under v. Prittwitz.

Ryes tilbagetog blev ledet med stor dygtighed. Han havde fået ordre til at forurolige de overlegne forfølgere mest muligt uden at udsætte sit eget korps for større tab. Han havde kun 6–7000 mand, og fjendehæren var dobbelt så stor. Til hjælp havde han et fortrinligt efterretningssystem, så han almindeligvis nøje vidste, hvor fjenderne befandt sig, og hvor mange de var. Sogne- og herredsfogeder skulle sende bud, så snart de erfarede noget af interesse; heste blev holdt parat, og flinke karle bragte efterretningerne frem. Overalt hvor lejlighed bød sig, kunne de danske styrker da drille de fremrykkende tyskere og efter omstændighederne demonstrere egentlig magt-udfoldelse.

Til en begyndelse måtte danskerne vige i hast. Vejle blev opgivet allerede den 8. maj, idet nogle sammenstød indtraf på ådalens nordside. Siden gik det langsommere. Planen var først at gå tilbage mod Aalborg og Vendsyssel, og om aftenen den 13. maj befandt Ryes korps sig omkring Skanderborg. I det sø- og vandløbsfyldte bakkeland var et langvarigt forsvar muligt, og først den 22. maj fandt Rye sig foranlediget til at retirere herfra. Samme aften fik han ordre til at trække bort imod Helgenæs i stedet for mod Aalborg. I de føl-

gende dage gik han derefter mod øst, men kun meget langsomt, fordi tyskerne rykkede frem med forsigtighed. Den 31. maj kom det til en livlig rytterfægtning ved Aarhus, hvor danskerne klarede sig fint, og det varede nu flere uger, inden de tyske hovedstyrker vovede større fremrykning. For at skaffe levnedsmidler foretog de små ekspeditioner ud til sogne, der ikke havde leveret, hvad der var udskrevet; men tyskerne måtte ved sådanne lejligheder altid være forberedt på, at danskerne kom over dem. Eksempelvis blev en sådan tysk kommando på 63 mand en nat fanget i Nørre-Snede, idet herredsfogeden ved deres opduken sendte bud til de danske officerer.

Først den 21. juni gik tyskerne atter frem mod Aarhus, men holdt sig derefter i byen og omegnen, og i al stilhed kunne Rye den 30. juni indskibe sig fra Helgenæs og sætte over til Bogense. Modsat tidligere indtrængende fjender holdt tyskerne sig i det sydlige Østjylland. Ryes korps havde bibragt dem så stærk en følelse af usikkerhed, at de ikke turde sprede sig videre nordover.

Imidlertid udholdt Fredericia under oberstløjtnant Christian Lundings kommando belejringen. Det var de oprørske slesvig-holstenere, der lå omkring fæstningen. De indrettede sig i lejre og opførte redouter og batterier. Den 7. maj begyndte bombardementet, civilbefolkningen måtte overføres til Fyn, og talrige huse brændte; men besættningen bevarede humøret, styrket ved hvileperioder på Fyn. Lavningen vest for byen var over-

Rytterfægtningen ved Aarhus 31. maj 1849. Litografi af Ad. Kittendorf efter N. Em. Holms maleri. Under tyskernes fremrykning i Jylland 1849 udkæmpedes der på bakkedraget nord for Aarhus en voldsom duel mellem dansk og tysk rytteri, som forsinkede tyskernes fremrykning.

svømmet, mod nordvest anlagde fjenden skyttegrave, mod nordøst ud mod det åbne hav opkastede de til sidst Trelde skanse. De belejrede søgte at forsinke dette sidste arbejde ved et udfald, thi herfra kunne man beskyde de landgangsbroer, der benyttedes ved overfarten til Fyn.

Imens havde overkommandoen på Fyn vel vogtet på lejligheden. Først da de tyske tropper var nået tilstrækkelig langt mod nord, og Als var befæstet, så en mindre styrke kunne holde øen, mente man øjeblikket kommet til at udrette noget stort.

Nu var det, Ryes korps blev kaldt til Fyn; andre styrker under de Mezas kommando hentedes fra Als. Sluttelig samledes så stor en hærstyrke som mulig i det nordvestligste Fyn. Den 5. juli overførtes hæren på transportbåde trukket af dampere til Fredericia. Belejrerne sendte forgæves bomber ud mod bådene. Henunder midnat var 20.000 mand samlet i fæstningen. Man blev herved overlegne over belejrsstyrken. Et afgørende udfald skulle foretages.

Kl. 1 om natten til den 6. juli åbnedes portene

i Fredericias volde. Over de halmstrøede broer marcherede bataljonerne nu, og snart efter stormede de frem mod de fjendtlige løbegrave og skanser. Angrebet kom overraskende. Løbegravene blev taget ved første storm. Skanserne var vanskeligere at komme til livs. På et vist tidspunkt satte general Bonin et modstød ind; men da morgenlyset brød frem, var det klart, at belejrerne var slået. De Mezas folk havde taget værkerne nordvest for byen, Ryes stormede med store ofre Trelde skanse. Ulykkeligvis blev den tapre nordmand selv ramt af en dræbende kugle. Langt op på formiddagen foregik forfølgelsen, indtil fjenderne var drevet hinsides Elbodalen. De undslupne slesvig-holstenere kom derfra i en sørgelig forfatning. Et betydeligt bytte, især en mængde ammunition, faldt i danskernes hænder, og dertil var taget 1658 fanger. Sejren kostede dog sin pris. Sejrherrerne betalte med flere menneskeliv end de besejrede. Slesvig-holstenere havde kun 202 døde og 1131 sårede; de havde fundet god dækning bag deres skanser; danskerne havde 512 døde og 1344 sårede. I den katolske kirke i Frederi-

cia stabledes ligene over hinanden, og på alteret lå general Rye, indhyllet i sin lange kappe. Læger og lasaretter arbejdede af yderste evne.

Udfaldet fra Fredericia blev den mest lysende militærbedrift i Danmarks nyere historie. Slesvigholstenerne havde fået en alvorlig lærestreg. Sejren vakte uhyre glæde hos alle danske, og den nationale selvtillid var genrejst.

Sejren fik betydelige følger. Kort efter sluttede Danmark og Preussen våbenstilstand, både Rusland og Frankrig forlangte Nørrejylland rømmet, og de tyske tropper blev trukket hjem. De slesvigholstenske oprørere måtte følge med. Aarhus blev rømmet af de sidste preussere den 24. juli, og den 10. august rykkede de danske tropper igen ind i Kolding. Kamphandlingerne i krigens sidste år holdt sig sønderpå.

Den folkelige vækkelse, som var begyndt før krigen, blev også opmuntret ved indførelsen af den frie forfatning. Grundloven af 1849 åbnede for et politisk liv, der vel fra en begyndelse på sine steder var beskedent nok, men efterhånden tiltog i styrke.

Nogle steder nøjede man sig vel med at udpege rigsdagsmedlemmerne ved kåring, således ved næsten alle valg i Randers bykreds indtil 1869; i Odder valgtes venstremanden Geert Winther ved kåring ved alle folketingsvalg lige til 1879; i Brædstrup kåredes venstremanden, gårdejer Rasmus Mathiassen ved de fleste valg til og med 1864; i Skanderborg og Kolding greb man lige så nødig til afstemning. Dette var dog næppe altid udtryk for politisk ligegyldighed; således ikke når Christen Berg endnu 1876, 1879 og 1881 kunne vælges ved kåring i Kolding.

Oftest stod dog et par kandidater over for hinanden, og valgdagene blev store oplevelser for den tilstrømmende almue. I de større byer hjemførte de nationalliberale eller højreprægede kandidater ofte sejre, i landkredsene oftest venstre. Som fremtrædende politikere, valgt i Østjylland i perioden under grundloven af 1849, kan i øvrigt nævnes Hother Hage (Aarhus), Alfred Hage (Mariager), J. B. S. Estrup (Randers 1854), Orla Lehmann (Vejde), C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs, Frijsenborg (Bjerre 1865) og venstremændene Michael Drewsen (Silkeborg og Grenaa), E. M. Rotwitt (Skjoldlev) og P. Bojsen (Vejde).

Blandt de materielle fremskridt fremtræder nu jernbanerne som de mest iøjnefaldende. Efter en strid, om man skulle anlægge tværbaner eller længdebaner i Jylland, blev anlægget af den østjyske længdebane påbegyndt i henhold til Monrads jernbanelove af 1861, og linien Aarhus—Langaa—Randers åbnet som den første bane i Nørrejylland 1862; men hele strækningen fra grænsen til Aalborg var først færdig den 18. september 1869.

Jernbanerne var således af ringe betydning endnu, da krigen 1864 på ny gav tyskerne anledning til at trænge frem i Nørrejylland. Den første virkning af krigen mærkede man, da general C. Hegermann-Lindencrone om natten den 7. februar med sit korps sydfra kom til Kolding. Endnu var fjenderne ikke beredt til at overskride Nørrejyllands grænse, idet preussere og østrigere var uenige om krigsførelsen; men da danskerne den 18. februar forlod Kolding, rykkede tyskerne dog ind, og der blev ikke som 1849 gjort forsøg på at forsvare kongerigets grænse. I den følgende tid kom det derimod til små rytterfægtninger nord for byen. Ved en af disse indtraf den kendte episode, da dragonen Niels Kjeldsen på vej mod Vejle blev skudt og hans kammerat Holsted såret, fordi de nægtede at overgive sig.

I Fredericia søgte Lunding, nu som general, atter at styrke fæstningen, skønt den ved krigens begyndelse var i dårlig stand.

Efter at Berlinerhoffet havde fået østrigerne med til en invasion i Nørrejylland, rykkede deres styrker den 8. marts frem til angreb og drev de danske fra Eltanglinien ind til Fredericia og efter en hård kamp bort fra Vejle. De danske mistede den dag især en del fanger.

Belært af erfaringen fra 1849 var fjenderne ikke tilbøjelige til at sprede sig for langt mod nord. I dagene fra den 10. til den 14. marts foretog østrigerne dog under feltmarskalløjtnant, baron Gablenz en fremrykning til Horsens, Skanderborg og Aarhus; men danskerne undveg, og fjenderne nøjedes med at foretage tvangsudskrivninger. Deres yderste forposter nåede kun frem til Gudena nær Silkeborg. I Aarhus, hvortil de kom den 12., blev de kun nogle timer. Derefter trak de sig tilbage til Vejle. Hegermann-Lindencrone mente dog ikke som i sin tid Rye at kunne holde hårdt

*Batteriet »Christiansen«
stormes og indtages under
det danske udfald fra
Fredericia 6. juli 1849.
(Samtidigt skillingsblad,
Det kgl. Bibliotek).*

på hele tiden. Over Viborg og Skive drog han sit korps tilbage til Mors, for at det kunne hvile ud efter det anstrengende og nedslående tilbagetog, og her blev han til ind i april.

Han havde fattet den plan, hvis han kunne få förstærkning, at gå syd på igen, slå østrigerne ved Vejle og angribe preusserne ved Fredericia, samtidig med at der blev gjort udfald fra fæstningen. På denne måde troede han at kunne aflaste Dybbøl virksomt. Overkommandoen fandt det imidlertid for fantasifuldt, og 18. april faldt Dybbøl, hvorefter fjenderne besatte hele Jylland indtil Limfjorden.

Ved Fredericia var preusserne den 19. marts i nærværelse af feltmarskal Wrangel og deres kronprins trængt så langt frem, at de kunne opstille belejringsskyts og den følgende dag, palmesøndag, åbne et alvorligt bombardement. Lunding ventede herefter en storm; men man havde respekt for fæstningen og turde ikke gå til angreb.

Efter Dybbøls fald ventede Fredericia igen angreb og var parat til at tage imod; men til Lunding's store ærgrelse besluttede krigsministeren C. Lundby efter kongens ønske, at Fredericia skulle rømmes, og dette fandt så sted den 28. april. Det sidste punkt på det jyske fastland var dermed opgivet, før det skulle synes nødvendigt.

Det besatte Jylland led i sommerens løb hårdt under udskrivninger. Ofte måtte der stilles gidsler

for aflevering af levnedsmidler. Så længe den i London aftalte våbenstilstand stod på, fra 12. maj til 25. juni, skulle besættelsesstyrkerne betale for deres underhold; men da krigen genåbnedes, tog de kraftigt for sig, og en brandskat på 650.000 preussiske dalere (ca. 850.000 danske rigsdaler) blev pålagt. Det var dog især preusserne, der blev ilde lidt af befolkningen, fremfor alle deres kommanderende general Vogel von Falkenstein. Østrigerne kom man langt bedre til rette med. De havde efterhånden forstået, at preusserne havde lokket dem til et foretagende, der ingen interesse havde for dem; de besad også af naturen langt større venlighed. De efterlod sig derfor et kønnere minde i befolkningen.

Ved fredsslutningen i Wien beholdt Danmark af Sønderjylland 8 sogne syd for Kolding, som blev lagt under Vejle amt.

Da besættelsestropperne drog væk, stod man på ny over for et betydeligt genopbygningsarbejde; men det blev hurtigt overstået, og man tog fat på at vinde indad, hvad udad var tabt.

Nu kom den tid, da højskolerne ud over landet styrkede de unge landboer til at søge nye veje for udviklingen. Tidligt blomstrede skolerne på Aarhusegnen, siden på Horsensegnen. Lars Bjørnbak i Viby, Jens Nørregaard og Christoffer Baagø på Testrup og P. Bojsen i Gedved var blandt de højst agtede lærere.

Fæstningsværker ved Fredericia efter at danskerne havde rømmet byen i april 1864. Da de tyske tropper rykkede op i Jylland, fulgte flere fotografer med, bl.a. hoffotograf F. Brandt, som leverede en omfattende billedreportage fra krigen, dog ingen egentlige slagbilleder, da datidens fototeknik ikke magtede øjebliksbilledet. (Fot. F. Brandt).

Brandtomt i Prinsessegade i Fredericia, april 1864, med tydelige spor af tyskernes voldsomme bombardement. Dette billede, der repræsenterer den gamle form for reportage, tegningen, maleriet eller træsnittet, bør sammenlignes med fotografiet på næste side, som er et drastisk eksempel på vor egen tids teknisk fuldkomne og livsnære billedreportage. (Træsnit i Ill. Tidende 1863-64).

Schalburtagebranden
 22. februar 1945 i Guldsmedgade i Aarhus. Byen blev hårdt ramt under den tyske besættelse. Således forårsagede den store eksplosionsulykke i havnen den 4. juli 1944 meget betydelige skader og kostede mange menneskeliv. Den 22. august sprængtes sporvognsremisen med alle byens sporvogne i luften, og 31. august samme år angreb Royal Air Force efter anmodning fra modstandsbevægelsen Gestapos hovedkvarter på universitetet. Byens nye rådhus blev udsat for to bombeattentater i 1945, men den mest drastiske schalburtage var dog sprængningen 22. februar af store dele af Guldsmedgade, og samme nat rantes Nørregade og Aarhus Teater.
 (Fot. Rudolph Iversen).

Samtidig voksede en politisk interesse, i Østjylland mere levende end i de fleste andre egne i landet. Den første videre udbredelse af socialismen spores allerede fra 1872 blandt træskomagerne i Skanderborgegnen; 1892 blev Skjoldeløvkredsen den første landkreds, der sendte en socialdemokrat til folketinget. Efterhånden slappedes højres tag i byerne, og hele Østjylland valgte venstremænd til rigsdagen. I det 20. århundrede trængte socialdemokrater og radikale frem, så Østjylland partipolitisk blev et broget landskab.

Den materielle udvikling tog i perioden efter 1864 et sådant opsving, at fortiden intet lignende havde kendt. Nye jernbaner åbnedes, Skander-

borg–Silkeborg-banen 1871, Randers–Gudenaabanen 1876, Aarhus–Ryumgaard-banen 1877. Dertil føjede sig en række sidebaner, navnlig omkring Horsens og Kolding. Fjordbyerne kom derved i bedre forbindelse med deres opland end før og voksede fremfor de øvrige danske købstæder. Aarhus skød frem foran Aalborg og Odense og blev landets næststørste by. I landdistrikterne groede en helt ny art af bebyggelse op omkring jernbanestationerne. Ikke mindst i det frugtbare Østjylland trivedes stationsbyerne.

Over et velbebygget og veldyrket land udstrakte tyskerne i 1940 for tredje gang deres militære besættelse. De kom denne gang som »venner« og

inddrev ikke brandskat; men de fandt andre midler til udsugelse, og deres tiltagende overgreb førte i Østjylland som ellers i det danske land til en levende modstandsbevægelse. Denne gjorde især en indsats ved en ufortrøden jernbanesabotage, der gennem krigens sidste periode i høj grad vanskeliggjorde trafikken til Nordjylland og dermed til Norge. De forsinkelser i transporten, som her ved blev opnået, bidrog til at svække den tyske krigsførelse og dermed indirekte til at støtte de allierede.

Krigsperioden medførte fra 1943 mange uhyggelige begivenheder. Trin for trin skærpedes modsætningerne. I februar nævnte år blev der i Aarhus afsagt domme over 4 personer, der havde deltaget i fremstillingen af det illegale blad »Frit Danmark«. En måned senere indførtes færdselsforbud i mørklægningstiden i Kolding, fordi der var rettet et attentat mod den tyske værnemagt. Atter en måned senere fremkaldte nye sabotagehandlinger i Aarhus en strengere undtagelsestilstand med færdselsforbud fra kl. 19 til 6. I maj dømtes sabotører i Aarhus ved tysk krigsret til 8 års fængsel. Strengere og strengere blev det. Tilsammen dannede sådanne hændelser optakten til de stridigheder, der udviklede sig i sommeren 1943 og den 29. august førte til den danske regerings tilsidesættelse. Dagene forud for denne begivenhed var meget urolige med folkestrejker i Fredericia, Aarhus og flere byer.

Kort tid efter var jernbanesabotagen i Jylland blevet så livlig, at den gav anledning til et færdselsforbud fra kl. 20 til 6. Den 11. november blev der arresteret 50 personer i Randers under en razzia efter illegale blade. Den 2. december foretoges 5 henrettelser i Aarhus. Gennem alle de følgende måneder og indtil kapitulationen i maj 1945 fort-

satte det med sabotagehandlinger, schalburgtage, mord og henrettelser. Den 4. juli 1944 indtraf eksplosion på et tysk ammunitionsskib i Aarhus havn, hvorved mange mennesker blev dræbt, og mange huse molesteret. Den 22. august ødelagdes byens sporvogne ved schalburgtage. Mest bemærkelsesværdigt var det engelske luftangreb på Gestapos hovedkvarter i Aarhus universitets kologier den 31. oktober. Efterhånden blev modstandsfolkene dristigere. Den 3. marts 1945 forekom ildkamp mellem dem og tyskerne på banelinien ved Skanderborg. I samme måned opstod der strejke i Vejle, da to overlæger blev myrdet, og i april var der strejke i Fredericia, da ni jernbanefolk blev dømt til døden. Disse eksempler får være nok til at vise, hvor broget tilværelsen i krigsårene var blevet i det ellers fredelige land Danmark.

Som efter de tidligere fjendtlige indfald fulgte der på tyskernes kapitulation en genopbygningsperiode under trange kår; men takket være en række gode høstår omkring 1950 genvandt landet for en del sin velstand og satte på ny ind for at videreudvikle teknik og kultur efter tilsvarende retningslinier, som med så meget held blev fulgt i tiden mellem 1864 og 1940.

Østjyllands fortid afspejler således stort set Danmarks historie, skiller sig ikke ud ved noget særpræg i forhold hertil. Det frodige og fjordrige bakkeland blev hjemsted for en slægt, der bar sine byrder med sejr udholdenhed. Det indtager sin plads som et af det danske riges kærnelande, forskelligt fra det barske Nordjylland, hvis bønder i middelalderen oftere rejste sig imod landets mægtige, og forskelligt fra Sønderjylland, hvis beboere gennem tiderne måtte tåle grænselandets omskiftelige vilkår.

STEDNAVNE

Af Svend Aakjær

Bostednavnene kan man dele i to hovedgrupper. Een har navn af selve bebyggelsen eller af menneskers virke. Den omfatter først og fremmest stednavne med de faste endelser -ing, -um, -sted og -lev fra ældre tid, muligvis fra vor tidsregnings begyndelse til og med folkevandringstid, eller -by, -torp, -bøl fra tiden 700 til 1200, og endnu yngre navne med endelsen -gaard, -hus, -mølle, -bro o. fl. Disse navne kan man kalde *bygdenavne* eller *kulturnavne*. Den anden store gruppe kalder man *naturnavne*. Det er navne med endelsen -dal, -bjerg, -høj, -næs, -sø, -skov, -holt, -ris o. lign.

Dersom naturnavnene er i overvægt i et herred, tyder det på, at det har været forholdsvist tyndt bebygget fra første færd; men det gælder meget få herreder i vort område Østjylland, slet ingen i Randers og Aarhus amter, kun 2 i Skanderborg amt: Tyrsting og Vrads herred, ligeledes 2 i Vejle amt: Nørvang og Holmans, samt Nørre Tyrstrup herred, der kom til Vejle amt 1866.

Alle disse herreder, hvor naturnavnene er i over-

vægt, har gerne en ret stor procent af *skovnavne*, det vil sige, at skoven har måttet vige for at skaffe plads til bosteder. Også en stor del af de yngre byer med endelsen *torp* er rimeligvis opstået i gamle skovrydninger, uden at det altid har givet sig til kende i navnet. I de fleste tilfælde har *torp*-navnet et personnavn til forled, navnet på *torpens* ejer: Svend, Ketil, Knud i Svendstrup, Kejlstrup, Knudstrup.

Nørhald herred savner ganske skovnavne, Støvring, Hasle, V. Lisbjerg har kun 1 hver: Lundegaard, Risskov, Trige Skov, og af dem er endda ingen særlig udprægede. En lund eller et ris (krat) minder jo kun om meget beskeden trævækst, der næppe tør kaldes skov, og både Risskov og Trige Skov er først i nyeste tid blevet bosteder.

Ved at mønstre herredernes bostednavne vil vi forsøge at danne os et omtrentligt billede af bebyggelsens omfang og vækst i ældre tid, det vil sige tiden fra Kristi fødsel til middelalderen.

RANDERS AMT

Onsild herred, Gerlev herred og Sønder Dys herred har alle 68 % bygdenavne \circ : godt $\frac{2}{3}$. *Onsild herred* har et af de ærværdige høvdingesæder fra ældre folkevandringstid: Fjeldsted og et fra yngre: Falslev. Herredets tingby var Onsild, oprindeligt en Odins-helligdom Odins Hille, af et ord *hilla*, beslægtet med *hjal*, høstænge, og fra først af vel en tømmerbygning, et trætempel. Herredet har ingen *ing*-byer, men derimod 5 navne med den gamle endelse -um (*hem*, *heimr*): Hvornum, Snæbum, Seem, Hem. Af navne fra den ældste tid, man kunne kalde dem *oldnavne*, har herredet 14 %, heraf um 9 %. Af *torper* er der 29 %, hvilket er ganske normalt for herreder

i Randers og Aarhus amter. Skovnavneprocenten er lav, kun 7 %, deriblandt 1 *holt*: Tornholt. Blandt naturnavne er der 5 korte grundnavne: Hov, Balle, Grove, True, Tuse (1482 Thorsz), det sidste dog mulig sammensat med et eller andet ord, f.eks. sø, høj eller næs. Til bygdenavnene hører også Hobro (1421 Hobroo, 1498 Hoffbro).

Gerlev herred har hele 3 *lev*: Gerlev, Enslev og Tørslev, 1 *sted*: Knejsted, 2 *ing*: Sødring, Tørring; men ingen *um*, da navnet Stangerum snarest har endelsen -rum, der betegner et sted, hvor der er »rømmet« land, en rydning. Det giver 14 % *oldnavne*, som i Onsild herred, men kun 5 % af de ældste navne, *ing*-navnene.

Torperne udgør 27 %, kun lidt mindre end i Onsild herred. Skovnavneprocenten ligger lidt højere end i Onsild herred, nemlig på 9 %, det er navne som Vindbylund (1430 Winbærlwnd), Kragelund, og det forsvundne Blathælwndh, der nævnes 1416, samt Udbyskov, der nævnes 1334 (Vdbyscough).

I *Nørhald herred* ligger bygdenavneprocenten højest i Randers amt, 83 %, og der er overhovedet ingen skovnavne. Herredet har 1 ing: Gesing, 2 um: Jennum, Gassum, 2 sted: Kovsted og Hansted, og 1 lev: Tørslev, det vil sige en oldnavneprocent på 13 %, kun lidt lavere end i Onsild og Gerlev, men her er 7 % af disse oldnavne ing/um, og herredet har altså meget tidligt været bebygget. Onsild og Gerlev havde 9 og 5 % af ing/um. Torp-procenten er 32 %, altså højere end amtets gennemsnit 29 %. Navnet Tvede minder sikkert også om et sted, hvor der er fældet træer og ryddet ny boplads. Endelsen thwet, tved vil vi oftere møde i Østjylland, i Randers amt bl. a. i Sønderhald, Sønder Dyrs og Øster Lisbjerg herreder. Ordet thweit hænger vist sammen med thweita »kløve træ med økse«, og bragtes af de danske vikinger til England, hvor der er flere stednavne med endelsen -thwaite.

Støvring herred og Galten herred har begge den næsthøjeste bygdenavneprocent i Randers amt: 79 %. *Støvring herred* har tillige den højeste oldnavneprocent 21 % i amtet. Der er 2 ing: Støvring, Gimming, 1 um: Lem, 2 sted: Raasted, Helsted, og 1 lev: Harridslev; heraf 11 % ing/um. Af skovnavne er der kun 1, Lundegaard, d. v.s. 4 %. Torp-procenten er 36 %, den næsthøjeste i amtet, kun Galten ligger højere. Til naturnavnene i herredet må også regnes Randers, af Randaros, »Rand-Aaens munding«.

Galten herred, som har samme høje bygdenavneprocent som Støvring, har dobbelt så høj en skovnavneprocent, 8 %, med navne som Langskov, Øksenholt, Skovlund, Karslund, Lundgaard, Holtgaarde. Af oldnavne er der 4 ing: Hatting, Selling, Vissing og Hinge, ikke mindre end 5 um: Ødum, Værum, Voldum, Haslum, 1 sted: Ølst (1342 Ølstæth), 2 lev: Vinterslev og Erslev. Hertil må regnes Hvalløs med den i Jylland sjældne navneendelse -løse, der vist betyder »hegnet græsgang«. Det giver 16 % oldnavne,

heraf 12 % ing/um, hvilket ligger højest i amtet. Også af den yngste gruppe, torperne, har Galten herred flest i amtet, 37 %. Om en helligdom minder vist navnet Harild (Harg-hille), nu Haralds-mark, men oprindeligt særjord til præsten i sognet.

Rousø herred var oprindeligt en ø, som hørte til Sønderhald herred. Dens bygdenavneprocent er høj, 71 %, ligeledes skovnavneprocenten, 13 %, med navne som Stenalt (opr. Stenholt), Estruplund, Lundballe. Torp-procenten er ret lav: 21 %, men oldnavneprocenten er høj: 17 %, nemlig 1 ing (Hevring), 1 sted (Ørsted), 2 lev (Ingerslev, Tørslev), heraf ing 4 %.

Sønderhald herred har navn af det forsvundne sted Hald ved Hald Sø. Bygdenavneprocenten er høj (72 %); der findes en statelig række af de ærværdige ing-navne i herredet: Virring, Hørning, Skørring, Favsing, Avning, Gesing, Hevringholm, Eskingbæk (nu Essenbæk), Ring (1501 Røding), og muligvis Fieling Hagehus (1688). Hertil kommer de 2 um: Staantum og Ryum, og et Aarslev, som rummer minder om en kongelig ombudsmand, år eller årmand, der rimeligvis var ligestillet med jarlen som forstander for et syssel. Skønt tallet på oldnavne er højest i Randers amt, (13), bliver oldnavneprocenten af herredets bostednavne dog kun 10 %. Torp-procenten er 29 %, ret normalt i amtet. Skovnavneprocenten er 12 %; deriblandt gamle navne som Koed (1343 Cowit) af *with*, *ved* »storskov«, ikke mindre end 7 holter: Romalt, Ravnholt, Grønholt, Korsholt, Højholt, Stenbjergholt, Battrupholt. Liltved minder om en *thweit*, tved, et sted, hvor der er fældet træer.

Nørre Dyrs herred har 64 % bygdenavne, deriblandt 1 ing, 1 um, 1 sted og 4 lev: Slemming, Ørum, Sivested, Emmelev, Veggerslev, Hammelev, Enslev, ialt 8 % oldnavne, heraf 2 % ing/um. Skovnavne udgør også 8 %, torpnavne 31 %.

Navne med endelsen -borg og -tun, som Glæsborg og Ramten må sikkert også regnes for gamle, og blandt naturnavnene har Grenaa (1231 Grindhøgh) oprindeligt endelsen -høj, og Hemmed er vel et oprindeligt *Hemwith af *ved* »storskov«. Til herredet hører øen Anholt, ældre Anund med den gamle endelse -und, der ofte forekommer ved ønavne (Ekund = Jegindø).

I Virring syd for Randers Fjord ligger kirken meget smukt, på bakkedraget, der hæver sig højt over det tilgrænsende engføre. (Fot. Jan Steenberg).

Sønder Dyrs herred har 68 % bygdenavne, ligesom *Onsild* og *Gerlev*. Der er 3 ing: *Enegaarde* (1183 *Eninge*), *Kolind* (1416 *Kollingh*), *Freling*; 1 sted: *Hyllested*; 2 lev: *Allelev*, *Fuglslev*, men ingen um, det giver 7 % oldnavne, deraf 3 % ing, kun *Mols* ligger lavere, men det er jo også langt mindre. Af skovnavne er der 14 %, kun *Ø. Lisbjerg herred* ligger højere i amtet. Der er 3 tved i herredet: *Horstved*, *Glatved* og *Hoed* (*Hagetved*), og torpprocenten er 30 %, hvilket er omkring amtets gennemsnit.

Mols herred udgør de to næs *Mulnæs* (*Mols*) og *Helgenæs*. Her er der 60 % bygdenavne. Af gamle navne er der kun 1 sted, og det skjuler sig endda i navnet *Bogensholm*, der i det 14. årh. skrives *Bogistatholm*, hvilket måske kunne minde om et *Bogistad*. Ellers gør bostednavnene et ungt indtryk: by (*Draaby*, *Esby*, *Ørby*), mark (*Egs-*

mark), toft (*Ebeltoft*, *Vistoft*), bøl (*Knebel* af *Knudbøl*), bod (*Toggerbo*) og 16 % torp/bøl, mod 1 % sted. Skovnavneprocenten er 9 %, altså som i *Gerlev herred*.

Øster Lisbjerg herred udgjorde 1231 en enhed med *Vester Lisbjerg herred*. Bygdenavneprocenten var 54 %, den laveste i amtet. Som så ofte ved lav bygdenavneprocent, er skovnavneprocenten stor, 18 %, den højeste i amtet, og heri er endda ikke medregnet -slet i *Hornslet*, -tved i *Rostved*, *Hvitved*, -rud i *Eskerod*, der alle minder om rydning og fældning af træer, ligesom måske de fleste af de 22 torper og 2 bøller (*Ugelbølle*, *Kankbølle*). Torp/bøl udgør 33 %, hvilket ligger over amtets torp-gennemsnit 29 %. Af oldnavne er der kun 1 ing: *Skæring*, og 1 lev: *Ellev*, ialt 3 %.

AARHUS AMT

Bygdenavneprocenten i Aarhus amt ligger på samme højde som i Randers amt 70 %. På samme højde som Nørhald herred i Randers amt ligger Hasle og Vester Lisbjerg herreder i Aarhus amt: 83 %; men de øvrige 4 herreder ligger en del under 70. Skovnavneprocenten er højest i Sabro, Ning og Framlev herreder, der når op på siden af de højeste i Randers amt: Ø. Lisbjerg, Sønder Dyrs, Røvsø og Sønderhald. Af oldnavnene er der flest i Framlev, Hasle, V. Lisbjerg og Sabro, men af ing/um kun i Framlev og Sabro. Torpprocenten er 26 % i Aarhus amt imod 29 % i Randers amt.

Hasle herred har 83 % bygdenavne og kun 1 skovnavn (4 %), Risskov, som vel endda først i nyeste tid er blevet bostednavn. Herredet har 1 ing-navn: Geding, men ingen um; de er sjældnere i Aarhus amt, både Hasle, V. Lisbjerg, Ning og Hads mangler um-navne. Af sted er der 1 sikkert: Kasted, hvorimod det er ganske tvivlsomt, om Tilst, i lighed med Tilsted i Thy, er et stednavn (1203 Tislæst, 1295 Tilæst). 1 lev, Aarslev, der er af samme betydning og vigtighed som Aarslev ved Sønder Hald. Det bliver 17 % oldnavne, hvoraf 4 % ing. Af torper er der kun få (5), men dertil må i hvert fald regnes det forsvundne Rethæbøl, samt Kaldekot (nu Koldkær), der betyder »kold hytte«, en uopvarmet sommerhytte ved fæboder i græsgangene; ialt 29 %.

Vester Lisbjerg herred har ligeså mange bygdenavne som Hasle, 83 %, og ligeså få skovnavne (4 %). Det har 1 usikkert ing, Spørring: (1306 Spyrind, 1439 Spørynge), 3 sted: Elsted, Ølsted og Hæst (1439 Hæærst), og 1 lev, Elev; ialt 21 %, heraf 4 % ing. Torperne udgør 33 %, den højeste i amtet.

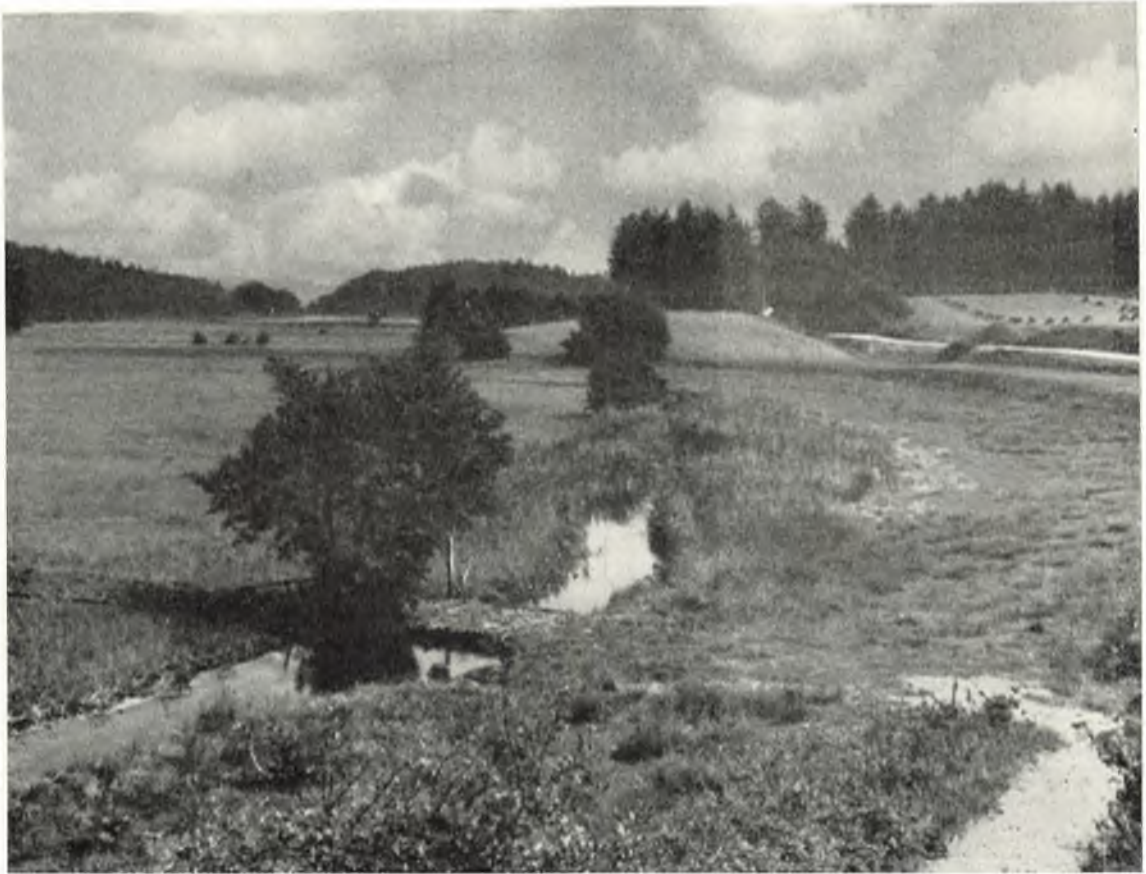
Sabro herred og *Ning herred* har begge en ret lav bygdenavneprocent (61 %), men til gengæld de højeste skovnavneprocenter i herredet, 18 % og 17 %. Torpnavneprocenten ligger under amtets gennemsnit 26 %, nemlig på 24 %, men lavest ligger den dog i Framlev herred (13 %). Der er 3 ing: Norring, Tinning, Lading, og 1 um: Haldum, 1 lev: Skjoldlev, men ingen sted; ialt af oldnavne 13 %, hvoraf ing/um udgør 10 %.

Framlev herred har 68 % bygdenavne og 13 % skovnavne: Skovby, Sjelle Skovgaard, Lundegaard, Tarskov, Smedeskov. Torp-procenten er af samme størrelse som skovnavnene (13 %); men derimod er der 24 % oldnavne, den højeste i amtet, nemlig 4 ing: Skørring, Labing (skrives dog 1336 Labum, 1427 Laban), Stalling, Ketting, 1 um: Borum, og 4 lev: Harlev, Framlev, Hørslev og Norlev, heraf ing/um 13 %, den største i amtet.

Ning herred har vel navn af en forsvunden -ing-by (Ningge, Nyengh). Der er kun 61 % bygdenavne i herredet, ligesom i Sabro, men 17 % skovnavne, amtets næsthøjeste skovnavneprocent. Der er 4 ing og 4 lev (Ning, Bering, Lemming, Malling, Ingerslev, Ormslev, Enslev, Edslev), men ingen sted eller um; ialt 9 % oldnavne, amtets laveste procent; heraf ing 4 %. Torp-procenten er ret høj, 32 %, når man hertil regner navnet Skovbølling (nu Skobling), der betyder »det lille bosted (bøli) i skoven«. Maarslet (1360 Mordslet) har navn af et ryd, et sted hvor der er fældet træer (slæt af slå, fælde) i skoven (marth, mord). Tiset (1318 Tiswith) og Hørret har vel navn af guden Tir og af hørg »hedensk alter«, med efterleddet with, ved »storskov«.

Hads herred (1231 Harzheret) har vel ligesom Hardsyssel navn af *harth*, et gammelt ord for skov. Herredet har 65 % bygdenavne, og 9 % skovnavne, blandt hvilke vi atter træffer Skovbølling (Skaabeling). Torp-procenten er lidt over amtets gennemsnit, nemlig 27 %. Der er 7 ing: Halling, Falling, Gylling, Kysing, Ørting, Glibing, men ingen um; 2 sted: Hvilsted og Onsted, af hvilke den sidste vel har gudenavnet Odin til forled, og 2 lev: Nølev og Randlev; ialt 10 % oldnavne, hvoraf 7 % ing.

I Gosmer sogn har der i det 15. og 16. årh. ligget et *Husby*, der dog i Matrikelen 1662 henføres til Halling sogn. Her har utvivlsomt været en *husaby*, en kongsgård. Måske kan Torrild forklares af *Thor* og *hille* (som Onsild af Odins Hille); men Saksild (Saxwæl 1203) rummer, ligesom Stenild i Himmerland ordet *wæthel*, vadested, og Snerild hed 1405 Snæreth, og endelsen kan her, som i Odder (1363 Oddræth), Hads h., Be-

*Landskab fra egnen omkring Silkeborg.
(Fot. Herluf Lykke).*

der (1267 Bitreth) i Ning herred, eller Lofræth i Loversyssel, muligvis være et ord *reth*, *reith*, der betyder toft, som i tysk Hof-reite, toft ved

gården. Måske hører også Sander til reth-navnene. Mulig kunne navnet Snerild dog også komme af Sner-with, af ved »skov«.

SKANDERBORG AMT

I Skanderborg amt er bygdenavneprocenten kun lidt over 50, nemlig 58 %, men i to herreder, Tyrsting og Vrads, er den under 50 (47 og 42 %), så her er naturnavnene i overvægt, og i disse to herreder findes den højeste skovnavneprocent i amtet, 18 og 23 %, langt over gennemsnittet 14 %. Torp-procenten er højest i Voer herred (33 %), derefter følger Gern herred (27 %) og Hjlemslev herred, der har samme torp-procent som hele amtet (21 %). Hjlemslev herred har flest af de gamle navne ing, um og lev: 26 %, heraf ing/um 18 %. Derefter følger Nim og Tyrsting med 17 % og 12 %.

Hjlemslev herred, der har navn af en forsvunden by i Dover sogn, har en meget høj bygdenavneprocent (74 %), og, sammen med Voer herred, den laveste skovprocent (8 %). Der er mange gamle navne, 9 ing: Stilling, Gesing, Blegind, Hørning, Mesing, Vissing, Virring, det forsvundne Skiping (1239), samt Jeksen, 2 um: Siem og Gram, ikke mindre end 5 lev: Hjlemslev, Forlev, Rindelev, Fregerslev og Adslev, ialt 26 %, hvoraf 18 % ing/um, derimod ingen -sted. Der er 21 % torper, som nævnt ovenfor.

Gern herred har 61 % bygdenavne og 14 % skovnavne, hvoriblandt Skorup (1319 Scoghrop,

1327 Skoughæthorp), Skovsrod (1333 Skoffs Rude), Jernit (1424 Jærnvith), Linded, Ersholt, Bomholt, Bjørnholt, Elleskov o.fl. Af gamle navne har herredet 3 ing: Tørring, Alling, Sorring, 1 um: Tvilum. 4 sted: Flensted, Grølsted, Vadsted (1330 Wadhæstath) og vel sagtens også Trust, derimod ingen lev; ialt 9 %, hvoraf 4 % ing/um. Torp-procenten ligger på 27 %, altså over gennemsnittet 21 %.

Tyrsting herred har kun 47 % bygdenavne imod 53 % naturnavne, hvoraf 18 % er skovnavne med endelsen -skov, -lund, -holt, -ris, men også 3 med det gamle ord for storskov, with, ved: Addit, Sejt (Seyed), Løvet (Løffuidt). Her møder vi altså det første herred i vort område, Østjylland, hvor naturnavnene er i overvægt. De mange gamle navne med ing (Vissing, Vinding, Velling, Davding, Tyrsting, Føvling) og um: Øm, (Øeme), Vingum, tyder dog på, at herredet var vel bebygget i de første århundreder af vor tidsregning; ialt 13 %, alle af den ældste gruppe ing/um. Vinding Tved er vel en rydning til den gamle by Vinding, og af torper er der 16 %, en del under amtets gennemsnit 21 %.

Endnu flere naturnavne er der i *Vrads herred*, 58 % imod 42 % bygdenavne. Ved landmålingen 1682-83 var Vrads herred det herred i landet, der havde dårligst jord, af boniteten »allerværst«, med 20 tønder land agerjord til 1 tønde hartkorn. Der var en meget høj skovnavneprocent i herredet, 23 %, langt over amtets gennemsnit 14 %. Både -skov, -lund, -holt, -ris og det ældre -ved er rigt repræsenteret, og rimeligvis er også navne som Hundshoved og Nørhoved skovnavne. Derimod hed Virklund ca. 1300 Wirklang, og betyder vist »jorden langs med virket, befæstningsvolden«. På lignende måde har man navne som Vejlång, Vejlænge, Vejling, »langs med vejen« og Skovlænge »langs med skoven«.

Et enkelt tved, Engetved, findes i herredet, en enkelt bøl, Tejbel, og 16 torper: men torp-procenten ligger dog lavt, lavest i amtet, på 14 %, langt under amtets herredsgennemsnit 21 %.

Herredet savner dog ikke ganske de gamle navne. Det har 1 ing: Tørring; 3 um: Tem, Hvilum

og Salten (15. årh. Sylttwm, Saltem); 2 sted: Gludsted, Aastedbro, og 1 lev: Asklev; men det ligger dog lavest m. h. t. oldnavne, nemlig på 6 %, hvoraf 3 % ing/um.

Selve herredsbyen Vrads (1231 Wrazhøg) er sammensat med ordet høj. Bynavnet Boest (15. årh. Bardas) er vel sammensat med ordet ås. Navnet Tirsvad (15. årh. Tiiswath) indeholder vist gudenavnet Tir.

Voer herred har navn af en *ore* (1231 Woræ), en indhegning, ofte skovgroet, hvor først Vor Kloster (1610 Orcloster), siden Voer Ladegaard opstod, sammenlign også Vorvadsbro og øen Vaarsø. I dette herred er bygdenavnene atter i overvægt (63 %), og skovnavnene ligeså få i procent, men knap nok i antal (8), som i Hjelmlev herred (8 %): Raadved, Ørskov, Snareskov, Hessellund o.fl. Voer herred har den største procent af torp-navne i amtet (33 %), medregnet 1 bøl: Nebel (Nybøl). Vedslet (1405 Wetzslæt) betyder vel en »slæt«, en rydning i storskov.

Herredet er velforsynet med gamle navne: 3 ing: Yding, Elling, Taaning, samt det tvivlsomme Alengy (1355 i Østbirk sogn); 4 um: Hem, Nissum, Lundum, Toftum; 2 sted: Ovsted, Hansted; 2 lev: Ørridslev, Serridslev; ialt 12 %, hvoraf 8 % ing/um. I Østbirk nævnes 1430 og 1499 et byggested Hargille, vel af harg og hille, begge ord for hedensk helligdomme, som Harrild, Haraldsmark og Haraldskær andre steder.

Blandt naturnavnene findes en del navne med endelsen balle (gammeldansk balgh), der betyder »jævnt stigende forhøjning i terrænet«: Løgballe, Havreballe, Møballe, Stensballe, Humleballe, Reballe; et navn som Bleld (ca. 1300 Blekwild) indeholder vel ordet væld.

Nim herred har 59 % bygdenavne og 15 % skovnavne: Lund, Orruplund (nu Aarupgaard), Bolund, Eslund, Kodallund, Provstlund o.fl. Af gamle navne er der 4 ing: Vrønding, Hvirring, Boring, Flemming, 3 um: Nim, Honum, Havrum; men ingen sted eller lev; derimod et -tun (Vinten); ialt 17 % ing/um, næsten ligeså mange som i Hjelmlev herred, der dog, med sine 5 lev, når op på 26 % oldnavne.

VEJLE AMT

Så snart man kommer syd for Horsens ind i Bjerger herred, mærker man, at man er på vestjysk sprogområde. De gamle navne ing, um, sted, lev er få, naturnavnene mange, især de gamle, ofte dunkle usammensatte grundnavne (Bjerger, Belle, Lyse, Skjolde, Glud, Klejs, Snede, Sole, Knude, Ure, Dover, Flø, Laage, Give o.lign.). Det er dog især i Bjerger, Nørvang og Tørrild herreder disse grundnavne er talrige, i Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev herreder er der ikke så mange. Men torp-procenten falder stærkt. Den var i Randers amt 29 %, i Aarhus amt 26 %, i Skanderborg amt 21 %; men i Vejle amt er den kun 13 %, størst i Tørrild (23 %), Brusk (18 %) og Bjerger herred (17 %), lavest i Nørvang herred (8 %). Skovnavneprocenten, som i Randers amt var 9 %, i Aarhus amt 11 %, i Skanderborg amt 14 %, er her i Vejle amt 18 %, højest i Nørvang (31 %) og Holmans herred (25 %), altså endnu højere end i Vrads herred (23 %); lavest i Tørrild herred (11 %).

Bygdenavneprocenten, som i Randers og Aarhus amt var 70 %, i Skanderborg amt 58 %, er her i Vejle amt i Nørvang, Holmans og Nørre Tyrstrup herred under 50 %, og i gennemsnit for hele amtet kun 51 %, det vil sige, at bygdenavne og naturnavne på det nærmeste er lige mange. Kun i Hatting herred er der en del ing/um, i Brusk og Elbo herred er der ganske få.

Bjerger herred har kun 51 % bygdenavne og 49 % naturnavne, hvoraf 15 % er skovnavne: Lindved, Barrit (ældre Barwith), Bækkeskov, Ravnholt, Bisholt, Birkelund, Bæklund o.fl.

Af ing er der 2 usikre: Assing Birkelund og Borringgaard, af um 3: Ørum, Hornum, Gram, af sted 1: Vrigsted og det usikre Ringstedholm, af lev 1: Urlev; ialt gamle navne 6 %, heraf ing/um 4 %. Foruden 18 torper er der 2 bøl: Nebel (Nybøl) og Karlsbøl, og 3 rød og rode: Hyllerød, Gramrode og Stagsrode (Staffsrøde, Staxerød), ialt 17 % torper.

Blandt naturnavnene kan man nævne As (af Asnæs), Klakring med endelsen rund »strøm«, 5 navne på -bjerg, alle kun småbyer og gårde, 6 på kær, 4 på -bæk og 5 på -balle: Skibballe, Løgballe, Skulsballe, Senballe, Tønballe, og ikke

mindre end 13 grundnavne: Bjerger, Belle, Lyse, Skjolde, Brunde, Glud, Breth, Klejs, Pevsel, Graven, Vind, Grund, Sejet (1418 Sede). Navnet Hornsyld (1410 Hornsult) indeholder næppe ordet holt, snarere måske sylt, sylte, »en sump uden afløb og derfor ofte saltholdig« eller »sumpet og saltholdig eng eller kær«.

I *Hatting herred* er bygdenavnene i overvægt (59 %), skovnavneprocenten er lidt lavere end i Bjerger herred (14 %), altså under amtets gennemsnit 18 %. Her er skovnavne som Braaskov, Øskov, Remmerslund, Hjelmslund, Tranelund. Ca. 1300 nævnes Toftæheslæ, der har navn af en samling af hassel. Der er 3 af de i amtet ret udbredte navne på -balle: Rugballe, Løvballe, Birkeballe. I dette herred er der kun ganske få af de korte grundnavne, som var ret talrige i Bjerger herred.

Af de gamle navne er der 5 ing: Hatting, Løsning, Korning, Merring, Ussing, og 2 um: Aldum, Engum. Der er ingen lev, men ikke mindre end 5 sted: Torsted, Tyrsted, Ølsted, Hedensted, Knæsted. Det giver 17 % oldnavne, heraf 10 % ing/um, således at dette herred ligger højest m.h.t. gamle navne i amtet. Også Nørvang og Tørrild har en del, men i Holmans, Brusk og Nørre Tyrstrup er der ret få. Navnet Oens (1484 Odhens) er sikkert af samme art som Odense på Fyn, Oddense i Salling, Vojens i Sønderjylland, et Odins Vi, en helligdom for Odin. Af disse vier eller »hiller« for Odin fandtes der ofte kun eet i hvert syssel, ligesom i ældre tider for Tir.

Torp-procenten var 13 %, svarende til amtets gennemsnit.

Nørvang herred var meget stort og strakte sig fra østjysk ind over vestjysk naturområde. Naturnavnene er i stærk overvægt, 64 % imod kun 36 % bygdenavnene, den laveste bygdenavneprocent i amtet. Blandt naturnavnene var ca. halvdelen skovnavne (31 %), altså næsten lige så mange som bygdenavnene. Ikke mindre end 30 af skovnavnene ender på -lund: Kragelund, Vorslund, Langelund, Hjortlund, Trællund, Egslund, Barslund, Baastlund, Hvelplund o.fl. Men en anseelig række på 7 -ved vidner om, at der allerede i gammel tid var storskov i herredet: Høwith (nu Høj-

gaard), Lindved, Ilved, Tinnet, Grundet. Hertil hører måske også Grejs (ca. 1330 Greese). En del navne på -holt minder om mindre skove: Lysholt, Grønholt, Sindholt, Ørnsholt.

En meget omfattende gruppe på 14 udgør grundnavne, til dels af gammel og dunkel oprindelse: Snede, Sole, Laage, Hvejsel, Knude, Uhe, Give, Farre, Ure, Flø, Omme o.fl. Omme har vist navn af et gammelt ånavn, »den brølende«, af *oma* »brøle«, og Give, som almindelig tolkes som en sammensætning med -høghe, høje (1280 Gyghæ), har dog vist snarest sammenhæng med stednavnet Gug ved Aalborg og med islandsk *gygja* »hulning, grube«.

Der er dog ikke mangel på gamle navne. 2 ing: Favsing, Dysling (nu Dørslund); 6 um: Holtum, Ørum, Uldum, Nissum, Drantum, Husum; 1 sted: Alsted; 2 lev: Vindelev og Bjerlev. Husum har muligvis navn af *hus* »kongsgård, slot«, ligesom *husaby*, nu Husby.

Det er endnu ikke lykkedes med sikkerhed at tolke den gamle navneendelse -*gud* (-*guth*, -*gøth*), der foreligger i Ølgod og Vorgod i Vestjylland, Tyregod (1291 Thiurguth) her i Nørvang herred og Viuf (ca. 1330 Wigøth) i Brusk herred.

Skønt Nørvang herred talmæssigt har næsten ligeså mange oldnavne som Hatting herred (11) og flere ing/um (8), så drukner de dog, når procenten af bostednavne skal udregnes, ganske blandt de talrige naturnavne (137). Oldnavneprocenten bliver 5 %, heraf 4 % ing/um. Torp-procenten er den laveste i amtet, 8 %, skønt der er 15 torper og 2 bøl: Agersbøl og Skovsbøl, af hvilke det sidste måske snarest er et -bølling (1487 Skoffsbølyngh, 1688 Schousbølle), svarende til andre egne Skovbølling, Kærbølling, Aabølling.

Tørrild herred, som 1231 hed Jelling herred, har 55 % bygdenavne og 45 % naturnavne, hvoraf 11 % skovnavne, her iblandt 1 ved: Skibet (ca. 1330 Skipwith), 3 skov, 3 lund, 2 holt: Kølholt, Høgsholt.

Blandt naturnavnene er der, ligesom i Nørvang, en del korte grundnavne: Balle, Frost, Lime, Rue, Dover, Ure, Styvel.

Blandt bygdenavnene er der 4 ing: Rødding, Ravning, Gøding, Jelling, 2 um: Jennum, Hyg-

um, 3 sted: Vingsted, Aast; det tredje skjuler sig i Engelsholm (1452 Engylstholm). Det giver 9 % oldnavne, hvoraf 6 % ing/um. Jelling (1231 Jallyng) indeholder vist, ligesom Iller i Grønbæk, Lysgaard h. (1231 Jallær) et ord **ela-*, **elwa-*, der betyder »gul« (engelsk yellow), måske snarest om gule eller gulblomstrede vækster, f.eks. piletræer, der på svensk hedder *jolster*, *jälster*, *ilster* (af **jalstra*). Det er muligt, at Tørrild og Haraldskær indeholder ordet -hille, »helligdom« (1338 Thorilt, 1387 Thorrild, 1394 Thorild, 1439 Tyrild; 1434 Harildkier), og Thor og harg »hedensk tempel, stenalter«. Hover (ca. 1330 Howærth) kunne indeholde endelsen -*reth* »toft«, som i Odder, Beder, Lover (Lofræth); men måske kunne det også være den samme endelse -*werthæ*, -*warthæ*, »indhegning, løkke«, som vi har i de sjællandske stednavne Bagsværd, Toksværd, Awarthæ »å-løkke« i Rødovre og Hvidovre.

Torp-procenten er 23 %, den højeste i amtet. Der er 17 torper, 4 bøl: Bindsbøl, Gødsbøl, Randbøl, Kobberbøl, 2 bølling: Skovbølling, Kærbølling.

Til *Jerlev herred* hørte oprindelig Hejnsvig og Vorbasse sogne, ligesom Grindsted og Grene sogne hørte til Tørrild herred. Af disse 4 sogne dannedes 18/8 1552 Slavs herred. Med Jerlev herred begynder Almind syssel; Nørvang-Tørrild herred udgjorde Jelling syssel. Bygdenavneprocenten er 53 % i Jerlev herred, naturnavne 47 %, heraf skovnavne 21 %, navne som Høllund, Vollund, Taagelund, Holtkrog, Lund, Ris, Skovgaard, Tudved. Medens Horsted (1329 Horsthwet) og Tved minder om en *thwet*, en rydning, hører Egtved ikke til denne navnegruppe, skønt den 1399 skrives Eythwet (udtalen er æj'te); men ca. 1330 skrives navnet Ekthyuf, Eg-tyv, hvilket lyder dunkelt.

Af gamle navne findes 3 ing: Yding, Bølling, Mejsling, 3 sted: Ødsted, Rugsted, Torsted, og 1 lev: Jerlev, ialt 13 % oldnavne, næsten ligeså mange som Hatting herred, heraf 6 % ing/um, som i Tørrild herred.

En gammel navneendelse — *erni*, som kendes i Mammen, Vammen, Mjolden, Folding (Fuldærn), synes også at foreligge i Højen (1329 Høtern). Vi kender den bl.a. fra ordene fæder-

*Horsensegnens landskab er præget af store linier og vældige udsyn.
Og mest storslået er vel udsigten fra højdedraget Bjergelide, som vises her.
(Fot. Otto Friis).*

ne, møderne eller i jysk unden »middagsmad« (undarni).

Der er kun 4 torper: Stubberup, Ovstrup, Spjarup, Hjelmdrup, og 2 bøl: Hvolbøl, Amnitsbøl; torpnavneprocenten er 11 %, lidt under amtets gennemsnit 13 %.

Elbo herred, oprindeligt Elendæ »udland, ud-næs«, hørte 1231 til det store herred, som da kaldtes Almind herred, og omfattede Brusk (Broskog) herred og hr. Tokes ombud uden (for) Wadn, det senere Hønborg len, Elbo herred. Herredet har 61 % bygdenavne, ligesom Brusk, 39 % naturnavne, hvoraf 16 % er skovnavne, f. eks. Egeskov, Bøgeskov, Hegeskov, Møllerskov, Lomholt o.fl.

Af gamle navne mangler -ing; men der er 1 -um: Egum, 3 sted: Ødsted, Kongsted, Oddersted, og 1 lev: Rerslev; ialt 8 % oldnavne, hvoraf kun 2 % um. Husby i Ullerup sogn ved Fredericia har vel, sammen med Husby på den anden side af Lillebælt (nu Wedelsborg) været »husabyer«, kongsgårde, som skulle vogte overfarten

over bæltet. I samme sogn lå den forsvundne by Rerslev, men begge byer Rerslev og Husby svarede tiende til Bredstrup, eller mulig oprindeligt til Kongsted, som havde sin egen kirke indtil 1661. Der er 8 torper og 1 bøl (Nebel af Nybøl) i herredet; torptidens navne udgør 15 %, altså over amtets gennemsnit.

Holmans herred nævnes ikke i Kong Valdemars Jordebog 1231, men havde dog allerede i middelalderen sit særlige ting *Holmbo moot*, Holmboernes stævne. Naturnavneprocenten på denne »Holm« var langt i overvægt, 61 % imod 39 % bygdenavne. For Brusk herreds vedkommende er tallene omvendt. Der er 25 % skovnavne i Holmans, den næststørste procent i amtet, efter Nørvang (31 %). Det er navne som Hale-skov, Lykkeskov, Tangskov, Gaverslund, Kragelund, Eskholt, Svinholt, Mørkholt o.fl., samt 1 enkelt ved, Lindved, der minder om en gammel storskov, og 2 Skovbøllinger, der minder om små og unge bosteder i skoven. Der er 3 ing: Bregning, Vinding, Velling; 1 um: Toftum; 2 sted:

Brøndsted, Pjedsted, 1 lev: Gaarslev, ialt 6 % oldnavne, hvoraf 3 % ing/um.

Torp-procenten er 12 %; til torpnavnene hører også Børkop (1329 Byrktorph). Blandt naturnavnene er der flere -balle: Skikballe, Bovballe, Løgballe, Stopballe, Bygballe.

Brusk herred havde 61 % bygdenavne og 39 % naturnavne, hvoraf 14 % skovnavne, deriblandt navnet på selve herredet, Broscog, Broskov, og Bjært, der muligvis rummer endelsen -ved (13. årh. Bierthe); desuden navne som Skovborg, Skovgaard, Skovlykke, Bøgeløkke. Almind har vist en gammel afledningsendelse -und, og forleddet er alm »elmetræ«; Eltang kommer af Elmtunge; Dons er vist et sø-navn (1496 Donsse), Drejens og Gravens har vel haft endelsen -næs. Blandt de gamle navne hører sikkert Viuf (ca. 1330 Wigøth), der ovenfor omtales under Thyregod. Der er 1 ing: Kolding, vel af ånavnet Kalda, »den kolde«, 1 sted: Fredsted, 2 lev: Herslev, Borlev, ialt 5 % oldnavne, hvoraf 1 % ing, den laveste i amtet.

Der er 2 tved i herredet, Harte (1231 Harthwet) og Møgtved (1354 Mykthwiit), som minder om rydning og træfældning. Torpprocenten er ret høj, 18 %; der er 12 torper og 1 bøl: Nebel (1231 Nøbøl). Almind var midtpunkt i Almind syssel, hvor Sysselbjerg og Galge Fald sikkert minder om syslets tingsted og rettersted (1683: Lille Syslebjerg, Store Sidselbjerg, Galge Fald).

Nørre Tyrstrup herred er den nordlige del af Tyrstrup herred, som før 1864 hørte til Haderslev amt. Der var kun 47 % bygdenavne i herredet, og temmelig mange af naturnavnene er skovnavne, 18 %, hvilket svarer til Vejle amts gennemsnit.

Af gamle navne er der ingen sikre ing-navne; da Skamling jo ikke er et bostednavn, og Grønninghoved (1440 Grundinghehøuede, Grundinghouet) kun med tvivl kan formodes at indeholde et gammelt ing-navn. Desuden er Kongstedgaard vel også et tvivlsomt -sted-navn. Derimod er Vonsild sikkert en gammel Odins-helligdom, ligesom Vonsild i Gislum herred og Onsild i Onsild herred. Der kan vel højest blive tale om 3 % oldnavne, hvoraf 1 % ing. Torpernes antal er 9, hvortil kommer et -rod, Vejstruprod, en rydning, et rud, samt et Aabølling (Obling). Torp-tidens navne udgør 10 %. Der er 2 tved: Tved og Skartved, og Fovslet (1477 Fubbethslæt) minder vel om en »slæt«, en rydning, i en storskov, with, *Fubbewith; Bjært (1280 Biarth, 1304 Byartæ) er vel også et navn med endelsen -with, ved, hvis det da ikke, i lighed med Harte (1231 Harthwet), er et tved-navn. Ødis synes at være sammensat med ordet sig, ældre siik »fugtig lavning«, det staves i 13. årh. Øthesiick. Hejls, der 1231 staves Hæghærals, har måske oprindeligt heddet *Hæghærals, Hejrehals.

OLDTIDSMINDER

Af Mogens Ørsnes-Christensen

DEN ÆLDRE STENALDER

12000-2500 f. Kr.

De vidnesbyrd, der haves, om den ældre stenalderes mennesker i denne egn er lidet anselige. Det er ganske vist selve jægerens bopladser, vi kender, men de røber sig kun ved en større eller mindre mængde flint i pløjelaget. Hvor flintsmeden har haft sin arbejdsplads, og redskaberne blev hugget til, er spåner sprunget fra blokken, og affaldsflint dækker derfor i et lag henover pladsen og røber denne. Undertiden kan også redskaber: økser, knive, bor, skrabere, eller fint tildannede småspidser, »mikroliter«, findes, tabte eller bortkastede, i dette lag og sodsværtede samlinger af sten, bopladsens ildsteder, er i enkelte tilfælde blevet afdækket.

Sådanne stenalderbopladser ligger i almindelighed på tør, sandet jord, gerne på en forhøjning i terrænet og altid med let adgang til åbent ferskvand, — eller til eng og mose, der engang har været sø. Det er fiskere og jægere, der har beboet disse steder, og tilgængelige fiskepladser har været en livsnødvendighed. Men samtidig har man valgt sig beskyttede punkter i terrænet, frempringende odder, holme eller øer, omgivet af vand eller sump. De vilddyr, der i indlandets tætte skove var så kærkomment et jagtvildt, var samtidig besværlige fjender, og tryggest har det været at have sump og vand mellem sig og skoven.

Først blev sådanne bopladsfund gjort omkring Gudenaas øvre løb, siden er de fremkommet på talrige steder i det midtjyske område, men navnet »Gudenaakulturen« er blevet hængende ved dem.

Nær Gudenaas udspring, — i de bakker, vest for Hammer kirke, hvor også Skern Aaen tager sin begyndelse, — og på strækningen ned mod og forbi Tørring, træffer man en række sådanne stenalderbopladser. De ligger alle på sandede terrasser, der ved brinke hæver sig 2-4 m over dal-

bunden. Ved sydøstsiden af den nu udtørrede Havstrup Sø er der på en strækning af ca. 300 m langs søbredden og i en bredde af ca. 100 m opsamlet mere end 2500 flintredskaber i pløjejorden, og pladsen er langt fra tømt endnu. Havstrup Sø-bopladsen er værd at lægge mærke til, for dels er den den mest givende plads af samtlige Gudenaakulturens bopladser, dels lå den så nær søbredden, at affaldslag strakte sig ud i tørven. Der var derfor muligheder til stede for en mosegeologisk, såkaldt pollenanalytisk datering af bebyggelsen, og det viste sig herved, at stedet har været beboet af skiftende jægerstammer i mere end to tusind år. Derfor den vide udstrækning og det store antal tabte og glemte redskaber. Lignende pladser — omend mindre — findes i dette område mellem Egholm Mølle og Tørring by, på lave sandflader sydøst for Gl. Tørring og nær gården Gravenslund, hvor også ildsteder blev afdækkede.

Følger man nu Gudenaas slyngede løb, vil man på strækningen mellem Uldum Kær og Vestbirk kun passere et par ubetydelige bopladser ved Porskær i Underup sogn, medens vi omkring Vissinggaard atter er inde i et rigt område. Store flintpladser er her undersøgt ved Birknæsgaard, Øghave og Vissinggaard, og sidstnævnte sted lå sagerne under så tykt et mulddække, at systematiske gravninger kunne foretages i de urørte bopladslag. Nordligst i gruppen har vi endelig Revelmosepladsen eller -pladserne, thi en række sandholme nord for mosedraget har været beboede. Som ved Havstrup Sø kunne bopladslagene følges ud i tørven, hvor iøvrigt en smuk benøkse, gjort af uroksens mellemfodsben, er fundet, og mosegeologerne daterer denne bebyggelse til en tidlig del af Danmarks ældre stenalder, fyreskovens tid (den boreale periode).

I egnen omkring Rye — et storslået landskab, hvor søer og vandløb og brede skovklædte bakker er i stadig vekslen, — har jæger- og fiskerfolket også fundet sig til rette. Lidt nordøst for Lyshøjgaard, skrånende ned mod Klosterkæret, ligger en ca. 200 m lang flintplads. Også ved Gudenaens udløb i Mossø, ved Skansen, og på åens modsatte bred, på Poulsbakken, findes boplads. Endelig ligger boplads ved boplads over en mere end 1 km lang strækning fra Salten Langsøs østende til Salten Aas udløb i Gudenaen. Dette Ryeområde er utvivlsomt Gudenaakulturens kerneegn.

Ved Salten Aaens øvre løb kendes rige pladser ved gården Lysholm og vest for Salten Bro. Usædvanlig højt og fjernt fra åbent vand ligger en mindre plads midtvejs mellem Salten Bro og Løndal. Områdets største flintplads ligger endelig ved nordvestsiden af Kaje Sø, en 250 m lang strækning langs søbredden, hvor talrige oldsager har kunnet opsamles af pløjelaget.

Også langs Matstrup Aa, der danner skel mellem Vrads og Tyrsting herreder, er enkelte, mindre flintpladser kommet for dagen, — dels på engen ved Stigholm Sø, dels ved Skade Bro, ligesom man på øen Kalvø i Skanderborg Sø og ved Ring Kloster syd for søen har konstateret stenaldersbebyggelse.

Den å, Hansted Aa, der forbinder Horsens Fjord med Gudenaen, har lokket jægere og fiskere til sig. Ikke mindre end 10 boplads er fundet i denne ådal. Et par af disse, ved Lund Østerkær og Lindholm, påkalder særlig interesse, idet redskaberne er grovere end og afvigende fra Gudenaakulturens almindelige redskabstyper. Formodentlig har folkene på disse pladser været i berøring med de jægerstammer, der samtidig var bosat ude ved kysterne, og hvis køkkenmøddinger netop er fundet tæt ved bunden af den nuværende Horsens Fjord.

Ved Faarup Sø, syd for Jelling, og Nørup Sø, vest herfor, er der ligeledes fundet boplads, tilhørende Gudenaakulturen, og følger man nu Vejle Aa fra dens udspring i Nørup Sø forbi Randbøldal, træffer man i Sønderkærs brede udvidelse af Vejleadalen et koncentreret bopladsområde. Står man på bankerne syd for Sønderkær, i nærheden af Spjarupgaard, og ser mod

nord, ligger den brede engflade udstrakt for øjet; herfra hæver bakkerne sig højt på begge sider, og midt i dalen skyder bakkekuden »Runkenbjerg ryg«, stejl og mørk, midt i den saftige eng. Tænker man sig nu dalbundens grønt erstattet af åbent vand, har vi stenalderslandskabet liggende foran os, og på næsten hvert næs og hver holm, der skyder sig frem i den flade eng, findes faktisk bopladsrester. Ialt er 52 bosteder fra stenalders lokaliseret i dette begrænsede område.

Endelig findes ved Kolding Aa og dens »bifloder« flintpladser ganske som de hernævnte. Betydeligst er pladsen, hvor Trudsaa og Vester Nebel Aa samlet munder ud i Kolding Aa. På en stejl bakkeside, 12-15 m over dalbunden, har man her kunnet opsamle flintredskaber over et betydeligt areal. Denne Gudenaakulturs bærere, jægerne og fiskerne, har altså været bosat i hele vort område, hvor indlandsisens søer og åer gjorde bosættelse mulig.

Men samtidig hermed, eller rettere samtidig med de yngre af indlandsjægerens boplads, havde andre fangstfolk slået sig ned ved kysterne. Det sker i den såkaldte atlantiske periode, hvor fyrreskovene afløses af løvskov (egeblandingskov), og det salte vand trænger dybt ind i fjorde og vige. Ved kysterne af dette salte vand bosatte fangstfolk sig, og deres boplads er i mange tilfælde lette at opspore, thi det affald, de smed fra sig på pladsen, og ikke mindst østersskallerne, hobe sig op til hele banker, »køkkenmøddinger«.

Sådanne findes ved stenaldershavets kyst i visse nordøstlige strøg af landet og kun her —, thi sydvest for en linie, der groft kan trækkes fra Nisum Bredning til Nordfalster, ligger datidens kyster under havets nuværende overflade. Nordøst for denne linie, der simpelthen kaldes »vippelinien«, er der siden stenalders sket en stadig landhævning, sydvest herfor en sænkning. Det er typisk, at køkkenmøddingerne indenfor vort område ved Mariager Fjord ligger ca. 6 m over havets overflade, ved Horsens Fjord kun er hævet en ubetydelighed over vandspejlet og i Kolding Fjord findes 1-3 m under havets nuværende overflade.

Køkkenmøddinger kendes fra sydsiden af Mariager Fjord, hvor vi i Vindblæs sogn har en kendt forekomst ved Aamølle, på begge sider af

Randers Fjord, hvor Gesinggaard-pladsen, der ligger på et fremspringende næs ved fjordens vestsider, bør nævnes, på Djursland, hvor de anseelige pladser Dyrholmen, Kolind og Fannerup ligger midt inde i landet ved det nu udtørrede Kolindsund, langs Kalø Vig og ved Brabrand Sø østende. Hertil kommer de nævnte skaldynger ved Horsens Fjord, på Endelave og på bunden af Kolding Fjord.

Køkkenmøddingernes indhold giver et mere alsidigt billede af kulturforholdene end Gudenaakulturens bopladser gjorde det. Foruden flinten er knogler her bevaret i stort tal, såvel affaldet fra måltider, — og menneskeædere har de lejlighedsvis været i alt fald på Dyrholm-bopladsen —, som forarbejdede økser, knive og nåle af tak og ben. Hertil kommer de første grove lerkar, spidsbun-

dede krukker og flade lampeskåle, og — på Brabrand-pladsen — boomerang'er og køller af træ.

Disse to fangstfolk i Danmarks ældre stenalder — indlandets og kystens beboere — bevarer i 4-5000 år med kun ubetydelige ændringer, deres engang vedtagne, traditionsbundne erhvervsform. Da sker omkring 2500 f. Kr. den store revolution i udviklingen: agerbruget kommer til landet. Vi skal ikke her følge indvandringsveje eller nærmere diskutere kulturforholdet mellem gammelt og nyt, men blot fastslå, at i øverste lag af de nævnte, større køkkenmøddinger træffes foruden de groft tilhugne kærne- og skiveøkser også slebne flintøkser, og foruden den grove, tykvæggede keramik også fint brændte, undertiden dekorerede lerkar. Netop disse nye fænomener karakteriserer den første bondekultur i Danmark.

DEN YNGRE STENALDER

2500-1500 f. Kr.

Den yngre stenalder er da bondens tid. (Husk skal det dog, at jægerfolkene både i indlandet og ved kysterne fortsætter deres egenliv samtidig med de indvandrede bønders første skovrydning). Spredt over hele området og i stort tal har man fundet de slebne flintøkser, rydningsmændenes vigtigste redskaber, ligesom bopladser og grave kendes.

Bopladserne viser sig i de fleste tilfælde blot som flintrige områder i pløjelaget, men affaldsgruber og ildsteder er undertiden påtruffet, og et enkelt samlet landsbyanlæg er systematisk blevet udgravet ved Barkær i Feldballe sogn på Djursland. Denne landsby har bestået af to næsten 100 m lange huse med en ca. 10 m bred, brolagt gade imellem. Disse anseelige langhuse, hvis tag har været båret af en række indvendige stolper, — spor af disse stod tydeligt i jorden, — har været opdelt i adskillige rum, alle ca. 3 m brede og liggende side ved side på tværs af huset. Hvert rum har haft egen indgang, og langhusene kan utvivlsomt tolkes som primitive rækkehuse, hvor hver familie har haft eet rum som bolig. Et nøjsomt, kollektivt landsbysamfund møder os her i Barkær, der ved talrige fund i og imellem husene med sikkerhed dateres til denne yngre stenalder.

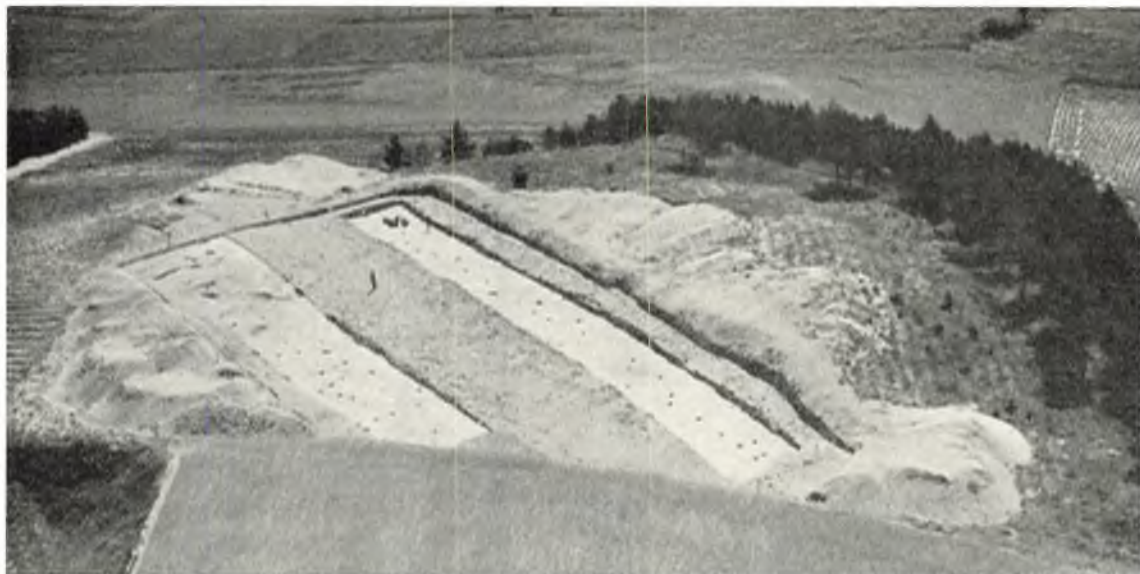
Formodentlig er Barkær-byen tidstypisk, og de

spredte boligrester, vi ellers kender, repræsenterer lignende byer. Sådanne bopladsfund er fremkommet ved Ejstrup i Nørhald herred, ved Ryumgaard og Marie Magdalene på Djursland, ved Lindholm i Nim herred, Mossø i Tyrsting herred og Bygholm i Hatting herred.

Bondekulturens tidligste grave er enkeltgrave, hvor den døde er lagt i trækiste, undertiden omgivet af en stenramme, under flad mark. Sådanne kendes bl. a. fra Virring i Sønderhald herred, hvor et lerbæger med vandrette snoreindtryk under munden lå i gravens ene ende, og fra Salten i Tem sogn, Vrads herred, hvor en jordgrav af nævnte slags foruden sleben flintøkse og ravperler også indeholdt en lille smykkeplade af kobber, det ældste metal hidtil i noget dansk fund og et lille vidnesbyrd om, at metallet indenfor mere fremskredne, sydeuropæiske kulturer forlængst var taget i menneskets tjeneste.

Enmandsgrave, som de nævnte, afløses imidlertid snart af svære, stenbyggede gravkamre, der kunne optage et stort antal døde. Det er *dysserne* og *jættestuerne*, der nu bygges, utvivlsomt fællesgrave for nærliggende bygger.

Talrigest, og egentlig kun talrigt her, ligger storstensgravene på Djursland. At opregne dem alle tillader pladsen ikke, men eksempler kan gi-

*Barkær på Djursland. Afdeknet landsby fra yngre stenalder.
Anlæggets størrelse kan skønnes ved sammenligning med personen på gaden
mellem de to hustomter. (Fot. P. V. Glob).*

ves. I Ørum sogn ligger to velbevarede langdysser lige nord for Dystrup Sø. I Marie Magdalene sogn findes »Randershøj«, en runddysse med 21 bevarede randsten og flersidet kammer med gang; vest for Klemstrup – i samme sogn – ligger to runddysser med velbevarede stenkredse og store, jættestuelignende kamre; i Nødager sogn træffes langdysen »Kramkisten« nær Skeldrup og lige nord herfor »Mejekirken«, der er navnet på en runddysse. Talrigt ligger stengravene også i den sydlige del af Torsager sogn og i Bregnet sogn, hvor Hestehave- og Ringelmoseskovene ned mod Kalø Vig gemmer adskillige sådanne mindesmærker. Endelig ligger der adskillige dysser og jættestuer syd for og vest for Mols Bjerger i Vistoft, Knebel og Agri sogne. Kendtest af alle Djurslands dysser er vel »Posekærs stenhus« ved Knebel med sin tætte cirkel af oprejste mands-høje sten rundt om det svære kammer.

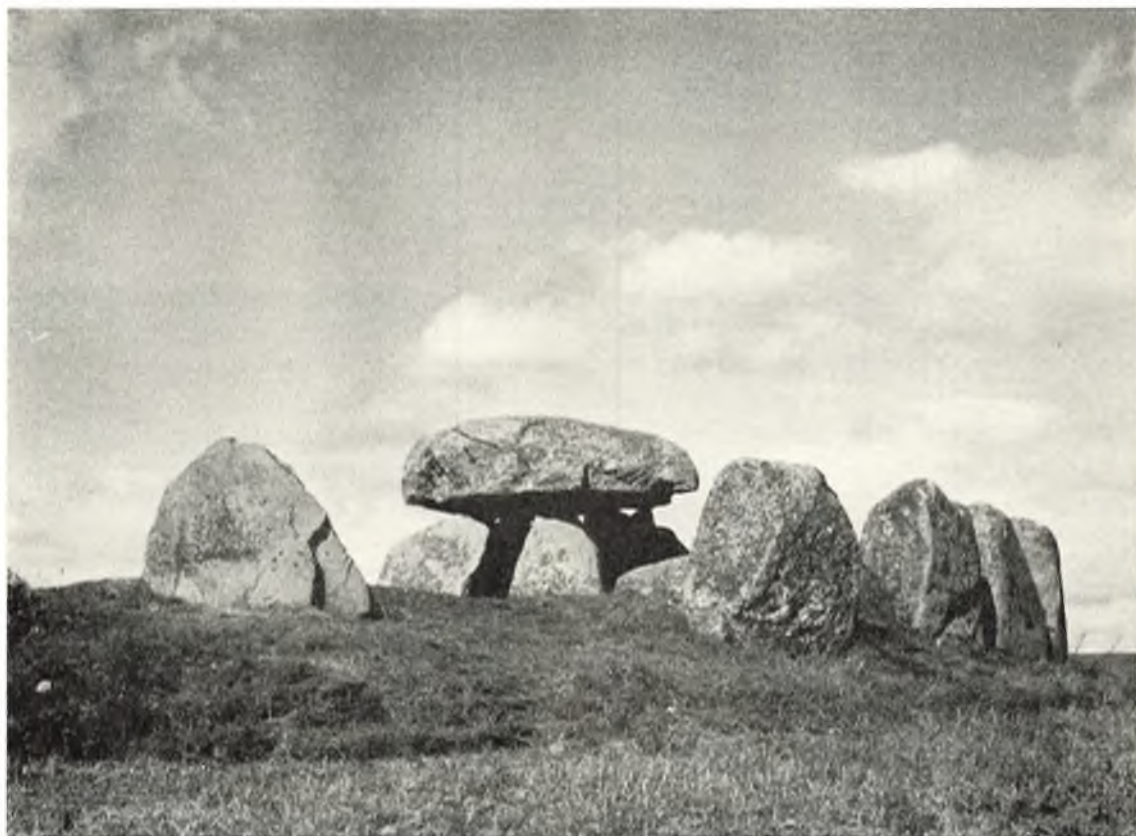
I Lisbjerg sogn (Vester Lisbjerg herred) træffes enkelte dysser, ligeledes i Borum sogn, (Framlev herred). En smuk jættestue, udgravet, restaureret og offentlig tilgængelig, er »Grønhøj« vest for Horsens. I Bjerger herred, mellem Horsens og Vejle Fjorde, har adskillige stengrave engang ligget. Nu er kun enkelte tilbage: fire dyssekamre i Barrit sogn og een ødelagt runddysse »Spinde-

konens Høj« i Skjolde sogn. Syd for Kolding er endelig flere dyssekamre bevaret i Nørreskov, Midskov og Sønderkov i Stenderup sogn.

Skønt fåtallige viser storstensgravenes udbredelse i det østlige af vort område, hvor bøndernes samfund hovedsageligt skal søges.

Før vi forlader dette område og vender os mod en anden, delvis samtidig folkegruppe, skal et fund fra Bygholm ved Horsens nævnes. Nedlagt i et lerkar af velkendt form fra jættestuernes tid, lå her fire flade økseblade, tre spirallinge og et dolkblad, alt af kobber. Ligesom den allerede nævnte Salten-grav, er Bygholmfundet et vigtigt vidnesbyrd om forbindelser mellem stenalderens Danmark og tidlige metalkulturer i Mellem- og Sydeuropa.

Dysserne og jættestuerne fandt vi i det østlige bakkeland, – dér holdt bønderne til; men samtidig med at jættestuerne bygges i dette område, rykker nye folkegrupper op i landet fra syd. Det er »enkeltgravfolket«, som er døbt efter sine grave: eenmandsbegravelser under flade høje. Gravhøjene, der så talrigt pryder det danske landskab i dag, begynder altså nu at blive bygget. Hyppigt er der i samme høj flere begravelse over hinanden: »undergrave, bundgrave og overgrave«, og et nøje studium af de lerkar, redskaber, våben og

Posekærs stenhus, Knebel. En af landets mest imponerende runddysser. Dækstenen er ca. 3½ bred og omkring den lave høj står 23 svære randsten. (Fot. P. V. Glob).

smykker, der er givet de døde med, har gjort det muligt at følge modens udvikling nøje indenfor dette folk. Der kan da skelnes mellem ældre og nyere fund, disse kan kortlægges, og folkegruppens udbredelse til forskellige tider følges.

Fund fra denne ældre »enkeltgravskultur« træffes i vort område i et bredt midtjysk bælte, fra Sønder Omme i vest over Brande, Tyregod, Vester og Tørring sogne indtil Føvling og Hvirring i øst. Også på strækningen mellem Føvling og Silkeborg findes sådanne tidlige enkeltgrave i Tyrsting og Vrads herreder.

Medens den første invasion af enkeltgravsfolk kun nåede til denne vestligste del af vort område, sker der i den følgende tid en ekspansion herfra ind i det østjyske kystområde, der indtil da var forbeholdt det gamle bondefolk. Fra nu af findes enkeltgrave også i Egtved, Give og Givskud sogne samt spredt ind i Skanderborg og Aarhus am-

ter. Men løsfundne sager fortæller om en videre udbredelse end denne. Ved Kolding Fjords kyster, i Bjerge herred mellem Vejle og Horsens Fjord, mellem Aarhus og Randers, nordligere i Hadsundegnen og østligere på Djursland findes ret talrigt oldsagsformer, der er identiske med de sene enkeltgraves inventar.

At denne udbredelse af nye folk ikke har været en fredelig foreteelse, ses af forskellige ting. Hvor enkeltgravene er mandsgrave ligger stridsøksen altid med skaftet ved den dodes hænder, parat til hug, og iøjnefaldende er det, at stortstensgravene ikke bygges mere i de områder, hvor enkeltgravsfolket trængte frem, eller i flere tilfælde tages i brug af disse fremmede. Det gamle bondefolk synes at være fordrevet eller underkuet.

Her skal enkeltgravskulturens høje kun stedfæstes i sådanne grove træk, thi i de færreste tilfælde lader de sig i terrænet skelne fra bronzealder-

højene, der i umådeligt tal bliver rejst i den følgende tid. Dels kan stenalderhøjene i sig selv være af betydelig størrelse, dels har bronzealderens mennesker hyppigt bygget videre på gamle

høje, øget deres størrelse og ændret deres karakter. Når vi i næste kapitel skal følge højrækkerne i terrænet, må derfor stenalderens gravhøje nævnes jævnsides med bronzealderens.

BRONZEALDEREN

1500-400 f. Kr.

De tusinde gravhøje, som bronzealderens mennesker tuede op for deres døde, er ikke alle bevarede til vore dage. Når vi nu nævner, at 5085 høje kan stedfæstes i Randers amt, 4805 i Aarhus og Skanderborg amter og 4020 i Vejle amt, ja, så er ikke dermed sagt, at alle disse 13 900 høje i dag ligger ude i landskabet. Mange er pløjet eller gravet væk, før fredningsloven i 1937 satte stopper for det, og de kendes da kun fra gamle beskrivelser og kort. Men anselige højområder er dog endnu tilbage under åben himmel, og lad os på en hastig rundfart fra nord til syd opsøge de vigtigste.

Onsild herred i Randers amt er højrigt. Nævnes må 15 smukke høje, der ligger tæt sammen i heden i Nr. Onsild sogn, sydøst for Lokeshede; ligeså otte velbevarede høje omkring »Stolpehøj« i Sdr. Onsild sogn. Også syd for Assens i Falslev sogn, vest for Svendstrup og mellem Kellerup Sø og Skov træffes lyngklædte og fritliggende gravhøje. Omkring Vindblæs i Gerlev herred ligger højgrupper, f.eks. omkring »Loddenhøj« og i Lystrup plantage. I Glenstrup, Tørslev og Gasum sogne findes talrige spredte høje, og særlig opmærksomhed fortjener en gruppe omkring den anselige »Glenshøj«, syd for Glenstrup. De tre herreder Støvring, Røvsø og Galten er fattige på mindesmærker; til gengæld ligger højene tæt i Sønderhald herred og ud over Djursland. En smuk lokalitet træffes i Nørager sogn, hvor en større højgruppe findes i et stærkt bakket og for det meste lyngklædt område lige ned til Kattégat. Talrige fritliggende høje træffes i det nordøstligste Djursland i sognene Fjellerup, Hemmed og Glæsborg, hvor en betydelig højrække følger højdedraget fra Laen mod syd og sydøst. Talrigest på Djursland koncentrerer højene i bakkelandet tæt nord for Kolindsund, særlig i Tøstrup sogn. Endelig må nævnes højgrupperne i skovene nord for Kalø Vig og i Mols Bjerge, hvor de

prægtige storhøje »Trehøje« er det dominerende centrum i en anselig højgruppe. Syd for Æbeltoft ligger »Helligtrekongers Høje«, en fritliggende gruppe på 10 middelstore og mindre høje.

Hele Aarhus amt er tyndt besat med gravhøje. Betydelige grupper kan kun noteres i et enkelt sogn, Foldby i Sabro herred, hvor de skjuler sig i Norringure og Nørreris Skove.

Overskrider vi imidlertid grænsen til Skanderborg amt, har vi straks i Gern herred adskillige forekomster. En del ligger nord for Sorring i Dallerup sogn, et par talstærke højrækker strækker sig i Linaa sogn fra Laven over Haarup til Skellerup og fra Skellerup langs landevejen (sydvest for denne) til Linaa, fortsættende øst for Linaa over Hesselskov til Møllerup. I Tulstrup, Tvillum og Voel sogne er der også adskillige spredte forekomster. I det stærkt kuperede terræn mellem Mossø i syd og Knud- og Ravnsø i nord findes smukt beliggende gravhøje. Vestpå i Tyrsting herred bl. a. en smuk højgruppe på grænsen mellem Nederskov og Overskov i Vinding sogn, og i Vrads herred ligger højene tæt ud over landskabet. Talrigest vel i Tem sogn, hvor højgrupperne i Vesterskov nord for Torsø og i Gavlbanker nord for Hjortsballe er betydelige, og i Vrads sogn i Langbjerg plantage. I Nim herred samler højene sig især om det voldsomt bakkede område ved Vorbjerg og Underup, — de mærkelige, fladtoppede høje, »Vorbjerg Høje«, skal vi siden vende tilbage til, — og i Vor herred fortjener en velbevaret højgruppe sydvest for Yding at blive nævnt.

Går vi så til Vejle amt til det store Nørvang herred, den vestligste del af hele området, finder vi her adskillige gravhøje. Det er utvivlsomt enkeltgravsfolket, der har grundlagt disse midtjyske højkolonier, der så i bronzealderen er blevet videre udbygget. Vi kan i dag ikke skelne mellem dette og hint højbyggeri, men blot fastslå, at høje-

*Trehøje i Mols Bjerge, nordøst for Viderup.
Eggen er rig på gravhøje fra bronzealderen og rummer tillige en del dysser fra den yngre stenalder. (Fot. P. V. Glob).*

ne ligger meget tæt i det nordlige af Sindbjerg sogn, i Nykirke, Givskud og Tyregod sogne. I Ringgive sogn kan en højrække følges fra Uve mod sydøst til Lindballe Skov; i Sønder Omme er der talrige forekomster på strækningen mellem Nørregaarde og Mødbjerggaarde, og i hele Give sogn findes en tæt koncentration af mindesmærker. Også i Brande sogn er der adskillige. Syd for Faarup Sø og Grejsaadalen ligger højene spredt i terrænet, lige nord for Jelling samler de sig i en anselig gruppe, og adskillige, fritliggende høje

præger også Bredsten sogn, nord for Balle, og den sydlige del af Gadbjerg sogn. I Randbøl følger nord-syd-gående højrækker den gamle vejlinie, — »Oksevejen«, »Hærvejen«, — der op gennem Midtjylland ad vandskellet har været halvøens hovedfærdselsåre fra oldtid til nutid. Længere østpå, i Hedensted og Løsning sogne, følger lignende nord-syd-gående højrækker en gammel færdselsåre, og i dette Hatting herred ligger talrige høje iøvrigt spredt. Bjerge herred og Holmans herred på begge sider af Vejle Fjorden er

Egtvedpigens dragt vist på levende model. Egestammekisten med det velbevarede indhold udgravedes 1921. (Fot. Nationalmuseet).

tyndt besat, medens de vestligere liggende Jerlev og Brusk herreder har flere markante højgrupper at opvise. Således højrækken i Ødsted sogn, vest for den gamle »Oksevej« ved Tudvad, Rugsted og Vesterby; adskillige høje omkring Egtved by; talrige men spredte forekomster i Viuf, Øster Starup og Almind sogne. På Hvidsmindes jorder øst for Kolding ligger en — nu for størstedelen overpløjet men oprindeligt anelig — højgruppe, og østpå, i Elbo herred, findes høje mellem Kongsted og Tavlov Nebel, sydøst for Elbodale, og i den sydlige del af Tavlov sogn ned mod Gudsøvig og Kolding Fjord. Syd for denne ligger i Nørreskov, Midskov og Sønderkov (Sdr. Stenderup sogn og

i Nørre Tyrstrup herred) anelige grupper, ligesom i Sdr. Bjert, hvor høje samler sig både langs kysten til Binderup Bugt og syd for landsbyen Binderup. Endelig skal, sydligst i vort område, nævnes to grupper, dels på grænsen mellem Vejstrup og Hejls sogne, mellem Grønninghoved og Overby, dels sydligst i Hejls sogn ned mod Hejlsminde Bugt.

Gravhøjene findes da i tusindvis ud over landskabet, og berømte er de med rette for deres landskabelige værd. Men gravhøjene er mere end blot en pryde for øjet; — de gemmer i sig en skat af viden om fortidens mennesker, som vi ingensinde kommer nærmere end her i bronzealderens grave. Egtvedpigens tegner sig lyslevende for vore øjne i sin kortærmede trøje, med det flettede snoreskørt om lænderne, det vævede bælte — med den blanke prydeplade foran — løst knyttet om livet, — hun står op af sin kiste, just som hun stod og gik for 3000 år siden. Så meget kan gravene give os, når vel at mærke gunstige jordbundsforhold er til stede.

Bronzealderhøjens kiste er gerne af egetræ, gjort af en flækket og hulet træstamme, der på et stenfundament er anbragt på den flade mark. Herover er så højen bygget op af firkantede græs- og lyngtørv, der må være skrællet af mægtige arealer omkring stedet. I kisten — og lad os atter tage den navnkundige Egtvedpige som nærliggende eksempel, — er den døde lagt på en udbredt kohud med hårsiden opad; hun er klædt i sin dragt (trøje og skørt), og har foruden den store kredsrunde plade foran på bæltet håndledsringe og spiralfingerringe af bronze. Af liget er kun hornstoffet blevet bevaret; knoglerne er altså borte, men hud, negle og det kortklippede hår ligger tilbage. En barkæske med sysager og en tøjbylt har den døde fået med sig, sidstnævnte indeholdende en makaber gravgave: brændte barnknogler. Det er sikkert berettiget, når disse tolkes som sporene efter en menneskeofring i forbindelse med den unge kvindes begravelse.

Højen er rejst over een grav, centralgraven på højbunden. Men den har tillige været den hellige gravplads, hvortil mennesker gang på gang er vendt tilbage med deres døde. Borum Eshøj i Framlev herred rummede således tre egekister. Først var en 50–60 årig gigtsvækket mand blevet

højsat; dernæst en ung mand, ca. 20 år, iøvrigt af umiskendelig slægtslighed med den gamle; endelig en kvinde på den gamle mands alder. Hendes kiste var gravet ned lige ved højfoden, og den tanke er både nærliggende og sandsynlig, at Borum Eshøj er et familiegravsted, hvor fader, søn og til sidst moder er stedt til hvile. Alle gravhøje med mange grave kan imidlertid ikke forklares på den måde, dertil er det for lange åremål, der adskiller begravelserne. I den ældre bronzealders storhøje, der jo tit er rejst ovenpå en enkeltgravshøj fra stenalderen, træffes hyppigt grave både fra yngre bronzealder, hvor ligbrænding er en rådende, og fra jernalderen. Gennem mere end et årtusind har således mennesker vendt tilbage til de samme indviende steder med deres døde, — så stor en del af Danmarks historie afspejler disse gravhøje.

Påfaldende er det ved bronzealderens dragter, at de er lette og luftige; ingen bukser, strømper eller sko, ingen lunende undertøj, og bronzealderens klima var da også mere tørt og varmere end i dag. Heri skal måske forklaringen findes på det mærkelige forhold, at ingen rester af bronzealderens huse har ladet sig opspore. Også de har vel været lette og luftige — og mere forgængelige end stenalderens og jernalderens. I alt fald savner vi for bronzealderens vedkommende de kulturhistorisk så vigtige oplysninger, som bopladsfundene ellers giver os. Faktisk ved vi kun lidt om samfundsforhold og erhverv i denne tid.

Enkelte steder har dog affaldsgruber og -lag i jorden kunnet henføres til bronzealderen. Det er tilfældet ved Haag i Torsager sogn på Djursland, hvor en affaldsdyngne formentlig stammer fra en bronzesmeds arbejdsplads; brudstykker af smeltedigler og støbeforme lå her sammen med grove potteskår og — flintaffald. Dette sidste er et væsentligt træk: flinten bruges stadig til grove knive, bor og skraber til træ- og skindbehandling. Bronzen har været kostbar, og på den skulle der spares, hvor billigere materiale var for hånden; men typisk er det også, at den yngre stenalderens overlegne flintteknik nu ganske er gået i glemme, — det er anden klasses varer og anden klasses håndværk. Affaldslag — som ved Torsager — findes i Borum sogn, Framlev herred, og i Give sogn, Nørvang herred, men dermed er også

*Den ene af de to lurer fra Folvisdam. Lurerne er fremstillet parvis og afstemt i samme tone.
(Fot. Nationalmuseet).*

alt nævnt, der i vort område kan fortælle om boligforhold i bronzealderens tusindårige periode.

Nogle samlede fund af kostbare bronzesager skal sluttelig nævnes. Det er enten skatte, der er gemt bort, eller det er ofre til guder. Fra Virring i Sønderhald herred stammer en bronzedolk, nogle spydklinger og økseblade, altsammen vendt op af jorden ved pløjning. I Simonsmose i Onsild herred fik tørvearbejderne for godt et århundrede siden en dag 9 smukke bronzeskåle på deres spader. Det er fint, drevet bronzeblik, og stykkerne er importeret her til Norden langvejs fra ad de samme handelsveje, som metalstrømmen stadig fulgte til Norden.

Medens Simonsmose-skålene er fremmede håndværkeres produkter, viser lurerne, de krumme blæsehørn fra denne tid, ellers nok med al tydelighed, at de nordiske smede selv var mestre i deres håndværk. Fra Folvisdammose i Tyrsting herred haves et smukt lurpar, sortglinsende af mosepatina, og fra Ødstedlund i Jerlev herred stammer brudstykker af et lignende par. Begge fund er gjorte i slutningen af det 19. århundrede, og begge lurpar stammer fra den yngre bronze-

alder, hvor de — vel som et offer til de højeste magter — er blevet nedlagt i hellige moser.

Der er noget symbolsk ved disse eksklusive blæsehørns skæbne. Ved bronzealderens slutning henlægges de i moserne, gemmes de bort, og deres stemmer har først fået lov at lyde igen — årtusinder efter — på museum. Disse »musikinstrumenter« danner afslutningen på en mærkelig luksusbetonet, selvstændigt skabende og samtidig kosmopolitisk kulturperiode.

DEN ÆLDRE JERNALDER

400 f. Kr. - 400 e. Kr.

Med den ældre jernalder kommer vi atter ind i en mere jordbunden kulturudvikling. Det er bondens agre, bosteder og grave, der er minder om tiden.

Jernalderens agerfelter er flade, rektangulære marker, omgivet med lave volde af rydningssten, som oldtidens jordbrugere med flid har samlet sammen fra den dyrkede jord. Som flade bassiner

mellem sådanne skelvolde, ligger oldtidens marker flere steder synlige i terrænet i dag. Det gælder i Hjortsballe Hede i Vrads herred, hvor man i stensamlingerne havde det held at finde lerkarskår netop fra den ældre jernalders begyndelse, i Harrild Hede i samme herred, hvor en lille forekomst nu er stærkt deformeret af sandfygning men dog stadig synlig, og i Addit Skov i Tyrsting

Sepstrupgravpladsen. Urnerne med de dødes aske anbragtes midt i en kreds af sten. (Fot. Nationalmuseet).

*Donneruplundploven.
Lignende simple træplove
— kaldet arder — ses
gengivet på sydsvenske
helleristninger fra bronze-
alderen. De trækkes her af
to langhornede okser.
(Fot. Nationalmuseet).*

herred, hvor en velbevaret forekomst, »Kirkegaarden« kaldet, ligeledes ved fund af lerkarskår har kunnet tidsfæstes til før Kristi fødsels tid. Et ubetydeligt agerfelt haves endelig i Ølgaard Hede nær Randbøl.

Plovene fra denne tid kendes mærkværdigvis. Det er simple træplove, »arder« kaldes de, der er fremkommet i moserne. Et meget smukt eksemplar af en sådan ard er fundet i Donneruplundmose i Give sogn (Nørvang herred). Det er de tidligste pløjeredskaber, vi kender fra Danmark, og god nytte har de kunnet gøre, men kun til at løsne jorden, — de har ikke vendt jorden i en fure som en moderne plov. Hertil har et sværere redskab været nødvendigt, men også dette menes at have været i brug allerede på denne tid. Et par plovfragmenter, just fra vort område, fra moser ved Andbjerg og Tømmerby i Hjelmlev og Vrads herreder, hører til svære muldfjælspløve, så svære, at de utvivlsomt har måttet bæres af et hjulpar. Medens den lette ard allerede havde været i brug i bronzealderen, — skånske klippebilleder fra denne tid viser typen forspændt med to okser, — så er hjulploven, der skulle vise sig anvendelig helt op til forrige århundrede, en opfindelse, der hører den ældre jernalder til.

Bondens bopladser, landsbyer, kender vi ikke meget til fra det østjyske område, hvor intensivt jordbrug i nyere tid er faret hårdt frem mod den slags letforgængelige fortidsminder. Bopladserne indskrænker sig i første række til affaldslag i jorden, hvor lerkarskår, hammersten af granit, jernslagge m.m. viser, at mennesker har holdt til igennem længere tid. Sådanne pladser kendes adskillige steder fra, men de er lidet karakteristiske og skal derfor ikke nærmere stedfæstes her.

Tre af disse ældre jernalders bosteder er dog særlig omtale værd. Det drejer sig om affaldslag fra Fogstrup i Tem sogn, der fandtes umiddelbart ved dels en agerforekomst af nævnte slags, dels gruber, hvor jernudvinding tydeligvis har fundet sted. Dette sidste er et af flere væsentlige fund, der viser, hvorledes jernalderens bønder — som stenalderens — var selvforsynende med deres vigtigste råstof, idet jernet udvandt af den myr-malm, der findes i Danmarks jord. Ved Eltang Vig ved Kolding Fjord fandtes jernaldermenneskenes efterladenskaber i en veritabel skaldyng, ganske svarende til stenalderjægerens køkkenmøddinger, og fra Farre i Nørvang herred kendes sporene af et virkeligt jernalderhus — sådan som talrige fund fra Midt- og Vestjylland har lært os dem at kende. Det er dog kun det halve af et hus, der her er igen, men tydeligt visende den velkendte boligform: langhuset, hvor dyr og mennesker fik tildelt hver en husende, et stort mørkt rum med indre tagbærende stolper, stolpebyggede vægge, åbent ildsted på gulvet og lyrehul i det tunge tag. Det er bondens gård i denne tid.

At de fåtallige og dårligt bevarede bopladser i vort område ikke skal tages som udtryk for en affolkning af området i århundrederne omkring Kristi fødsel, viser talrige forekomster af periodens grave. Dybt liggende i jorden har disse ikke kunnet antastes af selv det flittigste agerbrug.

Den yngre bronzealders gravskik, ligbrændingen, fortsætter enerådende ind i jernalderen til henimod Kristi fødsel, da jordfæstegravskikken atter begynder at gøre sig gældende. Brandgrave, dækket af flade stentuer kendes fra Mørup i Tørrild herred, og urnegrave, omgivet af små stenkredse, er udgravet ved Sepstrup i Tem sogn

Grav på Bulbjerggravpladsen ved Lisbjerg by i Aarhus amt. Den døde er rigeligt forsynet med service, mad og drikke. I sognet findes flere store gravpladser fra jernalderen, omfattende mange hundrede tilsvarende lerkargrave og brandpletter. (Fot. Nationalmuseet).

Oldsager fra Illerup Aadal, således som de ved udgravningen fandtes liggende på den gamle søbund. (Fot. H. Andersen).

(Vrads herred). I begge tilfælde er det betydelige gravpladser under flad mark, mindende om vore dages kirkegårde. Også skeletgravene samler sig på sådanne pladser, hvoraf adskillige kendes især i det sydlige af Randers og nordlige af Aarhus amter.

I disse skeletgrave er den døde lagt i en rektangulær, bred plankekiste, — mørke striber i jorden angiver gerne dens form, — og rundt om den døde er et anseligt lerkarsæt anbragt, tilsyneladende

følgende en fast ritus, idet lerkarrenes art og plads i graven altid er den samme. Her har religiøs tradition og ingen fri fantasi haft ret at råde. Illustrerende er det, at vi i brandgrave, — som f.eks. på Ryumgaard-gravpladsen, Djursland, — i brændtbensurnen eller i brandgruben i jorden møder ganske samme sæt af spiseskåle og drikkekar, som i skeletgravene er stillet til rette for den døde. Her er det brudt i stumper og stykker — for pladsens skyld, — men det har lige fuldt

skullet være der altsammen. Ensartede skeletgrave kender vi især fra de nævnte dele af Aarhus og Randers amter. Virring, Langkastrup, Ring, Ryungaard, alle i Sønderhald herred, er navne på sådanne store gravpladser, og Rugaard, Bulbjerg, Bliksbjerg og Plankebakken i Lisbjerg sogn er ligeså velkendte arkæologiske lokaliteter. Fra den sydlige del af vort område, Vejle amt, må en anelig gravplads fra Bjergelide i Bjerger sogn og herred, nævnes. Her træffes både brand- og skeletgrave, — ikke underlagt den faste ritus, vi ovenfor nævnte, — men rigt udstyrede. Foruden disse samlede gravpladser under flad mark, træffer man stadig grave under høje, dels sekundære anlæg i side eller top af gamle høje, dels nyopførte højgrave. Sådanne grave kendes adskillige steder fra. I en høj ved Møllerup i Vråds herred havde den døde foruden sit sværd fået sine vigtige smederedskaber, hammer og tang, med sig i graven, og ved Agersbøl i Nørvang herred kunne en stensat dobbeltgrav afdækkes. Endelig skal det nævnes, at en højgruppe »Vorbjerghøje« i Underup, er blevet rejst i slutningen af den her omtalte periode. Med sine skarpt afskårne flade toppe, adskiller disse høje sig fra bronzealderens almindeligvis kuplede mindesmærker, og knytter samtidig forbindelsen til den yngre jernalders store fladtoppede høje, som vi kender bl.a. fra Jellingmonumenterne.

I talrige af de her nævnte grave, både i høj og under flad mark, har den døde foruden sine spisekar, sit bordservice, fået kostbare sager med sig af guld, sølv og bronze. Det er dels personlige smykker, fingerringe, hårnåle, dragtnåle, — og de er i de fleste tilfælde gjort af landets egne, dygtige smede, — dels kostbart bordservice af ædelt metal, der er importeret fra syden. Om vigtige forbindelser mellem det barbariske Norden og det civiliserede, romerske imperium fortæller godset i disse grave.

Mange moser var hellige pladser i oldtiden, og meget er her ved henlæggelse blevet overgivet til de guder, man dyrkede. Når man i Sattrup Mose i Voer herred i årenes løb har fået hundrede arm- og halsringe for dagen ved tørvegravning, så er det utvivlsomt sådanne offergaver, der spades op, og når halsringe i bronzealderens sidste og jernalderens første århundrede enkeltvis eller parvis,

Cirkulær reliefplade fra en stensat jernalderdobbeltgrav i Agersbøl, Nørvang herred, Vejle amt. (Fot. Nationalmuseet).

men alt i alt i betydeligt tal, er blevet henlagt i vore moser, ja, så må det sikkert være udtryk for en ganske bestemt ritus.

En gruppe offerfund i moser påkalder særlig interesse. Hele hæres udrustning er stundom blevet henkastet, forbrændt og sønderhugget, på de sumpede moseflader. Sådant ved Illerup Aa, hvor grøftgravning nys bragte et halvt hundrede sværd og spyd for dagen, og hvor en systematisk udgravning siden da har hentet adskilligt flere oldsager og megen værdifuld viden frem af jorden. Illerup Aadal, der fra Mossø til Solbjerg Sø strækker sig norden om Skanderborg, er nu for størstedelens vedkommende en rolig engflade, men opsøg de forkrøblede ellekrat og »bundløse« mosehuller, der endnu pletvis findes i dalen, og få dér et indtryk af det landskab, hvor jernalderens mennesker omkring 400 e.Kr. bragte sejrens guder deres bytte. Det er lange, tvæggede sværd, prydbeslag af bronze til sværdskede og -fæste, bajonetformede lansespids og sylspidse pile, skjoldbuler, stridsøkser og meget mere. Men spydstager og skjoldflager og andet træværk er brændt, ligesom jernsagerne bærer tydelige spor af ild. Disse sidste er tilmed sammenbukkede og forhuggede. Et voldsomt ødelæggelsesværk har fundet sted på bakkeskråningerne omkring moser, hvor guddommene havde hjemme, og kampen, der gik forud, har næppe været mildere.

En forklaring på sådanne fund møder vi hos romerske forfattere, der beskriver sæder og skikke hos de vilde germaner. Her fortælles det, at germanerne havde for skik, før de gik i slag, at love

krigsbyttet til de guder, der stod dem bi i kampen, og at de efter kampen og sejren samlede modstandernes hele udstyr, sønderflængede det og efterlod det – som offergave – på hellige pladser.

DEN YNGRE JERNALDER

400-1100 e. Kr.

Den yngre jernalder er en fundfattig epoke, specielt for de første århundreders vedkommende. Fra disse skal – indenfor vort område – kun omtales et par mosefund af ganske samme karakter som de ovenfor nævnte: henlagt våbenudstyr i Porskær Mose i Underup sogn (Nim herred) og i Dallerup Sø i Tyrsted sogn (Hatting herred).

Noget talrigere er fundene, når vi har passeret år 800 og altså befinder os i *Vikingetiden*. Skattefund – hvor sølvet dominerer – viser, hvorledes kostbarheder fra store dele af verden samles i Norden på denne tid. Dette er lige fuldt et resultat af vikingetogenes plyndringer i det fremmede og af den kendsgerning, at Europas handelsveje nu omlægges og føres gennem de sydkandinaviske egne. Her mødes arabiske handelsmænd med vesteuropæiske, og de nordiske lande fik naturligt deres andel i godset, som begge bragte med sig. Det er illustrerende, at et skattefund fra Enner (Tamdrup sogn, Nim herred) indeholdt 1318 engelske og tyske sølvmonter, og at man har fundet 237 arabiske mønter ved Over Randlev i Hads herred.

Også gravene bærer undertiden præg af den rigdom, der nu blev nordboernes. Fint udstyrede våben og prangende smykker har de døde tit fået med sig, selvom også hammer, tang eller segl til fredelig syssel forekommer som gravgods. Vikingegravene kendes fra Dolmer, Hørning, Kolind og Virring – alle på Djursland, Hadsbjerg i Galten herred, Voel i Gern, Ravnholt i Ning og Brabrand i Hasle herreder. Sidstnævnte er en anselig gravplads under flad mark, men iøvrigt kendes både høj- og fladmarksgrave, både ligbrænding og jordfæste i denne tid.

Gravene suppleres nu med rejste sten til minde om de døde. Hyppigt er sådanne runesten sat over folk, der er døde langvejs borte, men hvis minde skal bevares på hjemegnen. I runesætnin-gernes knappe form læser man både om tidens

slægtsstolthed som på Sønder-Vissing-stenen: »Tove Mistives datter, Harald den godes, Gorms søns kone, lod gøre disse kumler efter sin moder« om hirdens sammenhold og idealer og om »kongernes kamp«. To sten fra Aarhus fortæller: »Toste og Hove rejste sammen med Fredbjørn denne sten efter Asser Saxe, deres fælle, en meget velbyrdig dreng. Han døde som den største unidding blandt mænd; han ejede skib sammen med Arne«, og »Gunulv og Øgot og Aslak og Rolf rejste denne sten efter deres fælle Ful. Han fandt døden da konger kæmpede«.

Et stort samlet anlæg fra denne tid har vi i Jellings kendte højgrave, »Tyres høj« og »Gorms høj«, med den kristne kirke og de to runesten imellem. Nordhøjen, »Tyres høj«, er ældst, og den er engang indgået som led i et mægtigt anlæg, vel et hedensk vi. Dette har været dannet af mandshøje, rejste sten, i form af en trekant, hvis parti nærmest spidsen i syd sløjfedes, da sydhøjen, »Gorms høj«, byggedes henover dets sten. Disse er ved udgravning fundet under sydhøjen, og rester af det hedenske vi's indhegning har indtil nyere tid stået som gærde om Jelling kirkegård. Den store runesten står midtvejs mellem de to jordhøjes centrer, den lille stens oprindelige plads kendes ikke. Imellem de to jordhøje er endelig kirken bygget. Af historiske data oplyser den lille runesten, at »kong Gorm gjorde disse kumler efter Tyre sin kone, Danmarks bod«, og den store sten, at »Harald kongen bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og Tyre sin moder, den Harald, der vandt sig al Danmark og Norge og gjorde Danerne kristne«. Det er efter dette naturligt at tænke sig, at Gorm, hedningen, har bygget viet og højsat sin dronning i den til viet hørende høj, nordhøjen. Heri er netop ved udgravning fundet et gravkammer af svært egetræ. Det vil videre være naturligt, om Harald, den kristne konge, sløjfer det hedenske

Jellingstenene, Danmarks berømteste runestene.

Den lille er rejst af Gorm over dronning Tyre og den store ca. 970 af Harald Blaatand »efter Gorm sin fader og Tyre sin moder, den Harald, der vandt sig al Danmark og Norge og gjorde Danerne kristne«. På stenen ses Kristus med udstrakte arme og omgivet af slyngede bånd, sikkert oprindelig malet i klare farver. (Fot. Jonals Co.).

Hærvejen syd for Nørre Snede.

Den gamle hovedfærdselsåre ned gennem Jylland ligger endnu stedvis urørt af moderne forbedringer. Dybe hjulspor i sandet og en fasttrampet sti langs vejsiden trækker sig nu som i oldtiden forbi gravhøjene fra bygd til bygd. (Fot. P. V. Glob).

vi og bygger sin første kirke på dettes grund. Under den nuværende stenkirke i Jelling er der fundet rester af en ældre trækirke. Viet er imidlertid sløjfet ved sydhøjens bygning. Denne kan derfor meget vel være bygget af Harald, — og det er fristende at sige: til kong Gorm. Der er blot ingen grav i eller under sydhøjen. Om nu Harald — som mange har antaget — har rejst højen blot som et minde om dynastiet i Jelling og samtidig begravet sin fader på kristen maner: i kirken; eller om den døde Gorm — som det nylig er formodet — er blevet anbragt ikke i sydhøjen; men på dens flade top i et kapel — rester af en svær tømmerkonstruktion er virkelig fundet i højtoppen — ja, herom skal der ikke fældes dom på dette sted. Blot skal det fastslås, at Jellingmonumenterne er

vigtige vidnesbyrd om den gryende kongemagt i Danmark, ligesom runestenene er blandt de første steder, hvor navnet »Danmark«, nævnes. Det er et vigtigt historisk »dokument«, hele dette anlæg.

Ligesom man i Jelling finder vidnesbyrd om den nationale statsmagts tilblivelse, således er de store vikingelejre, kaserne, også udtryk for en magtkoncentration og en organisation, der er fremmed for oldtidens stammedelte Danmark. Nøje svarende til Trelleborg på Sjælland og Aggersborg i Nørrejylland er Fyrkat ved Hobro et ringvoldsanlæg, inden for hvilket bådformede huse ligger symmetrisk ordnede i fire kvadranter. Det er ganske samme grundplan som det indre af Trelleborg, ganske samme husform, og utvivlsomt et led i samme nye, militære organisation.

KIRKER

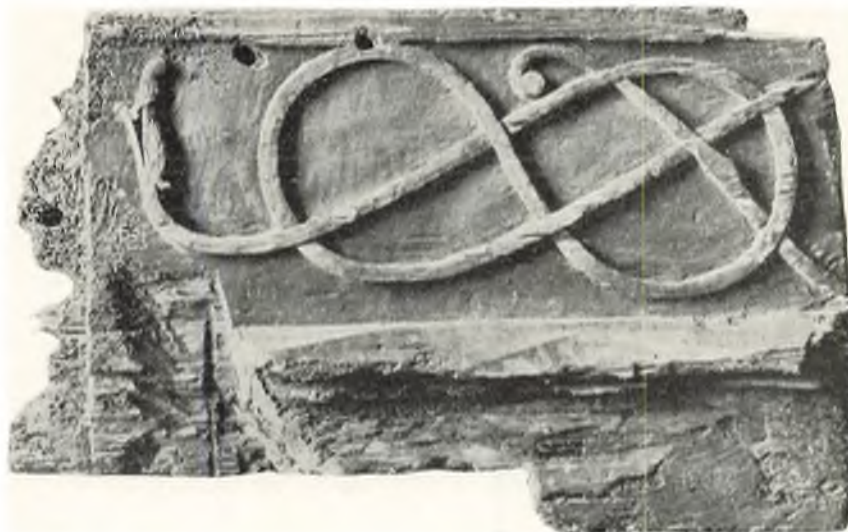
Af Jan Steenberg

Inden for det store østjyske område med de fire amter, Randers, Aarhus, Skanderborg og Vejle, skal man ikke på forhånd vente at finde en kirkeleg arkitektur, der har fået sit stedlige særpræg netop her eller er groet op til udvikling og blomstring netop inden for disse grænser. Amterne er jo ret nye, og kirkerne omvendt ældgamle; bedre ville det være, om vi holdt os til de gamle bispedømmer, i dette tilfælde altså nærmest Aarhus stift og mod syd en del af det gamle Ribe stift. Men det viser sig straks, at stiftskirken i Aarhus i en forbløffende ringe grad har præget sine omgivelser. Det er ellers et træk, vi kan spore andre steder, at en domkirke i den tidlige middelalder i kunstnerisk henseende blev moderkirke for en fylke af landsbykirker i mange miles omkreds. Sådan er det omkring Slesvig, Ribe, Viborg og den ældste frådstenskirke i Roskilde. Men det gælder ikke her; om Aarhus bispedømme hedder det i et gammelt skrift, at det var såre fattigt og ringe. Dets ældste domkirke var en lille frådstensbygning, hvis magre rester gemmer sig i Vor Frue klosterkirkes mure, og først da den store skare af landsbykirker forlængst var rejst, byggede man i stiftsbyen den statelige Sankt Clemens teglstenskirke, der altså kom for sent til at præge sine omgivelser.

Om de landsbykirker, der i de østjyske amter betyder noget og har fået et kunstnerisk udformet fysiognomi, kan vi derfor på forhånd dømme, at de har fået deres impulser udefra. De er »fjernstyrede« i den forstand, at domkirkerne i Viborg og Ribe har været de centre, hvor østjyske bygmestre havde lært deres håndværk og lånt deres arkitektoniske begreber. De mange granitkirker med søjleportaler kan alle mere eller mindre føres tilbage til Viborg domkirke. Løveskulpturerne, og blandt dem mest de berømte

løvefonte, der er så almindelige i Østjylland, har formentlig samme udspring, mens andre træk ved Vejleegnens frådstenskirker og navnlig ved de kendte billedhuggerværker i Øster Starup kirke, kan føres tilbage til Ribe domkirke. Stundom træffer man dog også noget, der virkelig er enestående, eller for at formulere det mere forsigtigt: uden kendt sidestykke andetsteds, som f.eks. Randersegnens sløjfeportaler eller de billedkvadere, der i egnene om Djursland bærer en enkelt stenhuggers, mester Horders, kendetegn; kunsten strejfer da ofte det meget hjemlige og almueprægede. Stundom hænder det også, at dette enestående en sjælden gang løfter sig op over omgivelserne og får den store arkitekturs adelsmærke, som f. eks. Venge klosterkirke; da betyder det, at særlige forhold og fremragende personligheder udefra har skabt det sjældne resultat.

Tager man sådanne særlig mærkelige kirker ud blandt den store masse og sorterer dem nøjere, kan man i denne meget mindre flok finde ganske få, der må være de ældste. Og i Østjylland synes det endda muligt at gå endnu et skridt videre. I denne egn står vi ved selve kristendommens vugge i Danmark. Vel havde Ansgar prædikeret den nye lære i Slesvig og Ribe, men det var ikke ved den lejlighed, det danske folk blev kristnet. Det skete efter alle samtidige skildringer at dømme først dengang, da Poppo bar det gloende jern for at bevise den kristne Guds overlegenhed. Hvordan begivenheden i enkeltheder skal forstås, kan vi ikke mere vide. Men kendsgerningerne er tydelige nok, kong Harald tog dåben, og han har på forbavsende kort tid draget det danske folk med sig over i den kristne tro. Harald Blaatand var først og fremmest jysk konge, og hans kongesæde var Jelling. Her lå engang kong Gorms stensatte hedenske vi, der senere blev en

Høringplanken, en stump af en stavkirke, fundet som fyld i murkærnen på Høring kirke, Sønderhald herred. Kendskabet til vore gamle trækirker er ikke stort, men der gøres stadig nye fund, sidst i 1953 fra Skåvinge kirke på Sjælland. De fleste rester er ganske enkle, Høringplanken har dog en sjældent rig ornamentik. (Fot. Nationalmuseet).

kristen helligdom. På den store runesten beretter kong Harald selvfølede, at han både samlede hele Danmark og gjorde danerne kristne. Altså: først samlede han riget, og derefter indførte han kristendommen. Det gamle hedenske vi, der var anlagt som begravelsesplads for Gorms kongeslægt, kunne derfor ikke forblive i sin gamle skikkelse; der blev efter alt at dømme rejst en kristen kirke på dette sted. Nu har man altid anset den anselige, men såre enkelt byggede frådstenskirke i Jelling for at være en af veteranerne i dansk kirkebygningskunst, antagelig fra slutningen af 11. århundrede eller kun tre menneskealdre yngre end kong Harald. Man har derfor søgt efter ældre spor ved denne ærværdige helligdom og fandt omsider i 1948 en række stolpehuller, der indtil videre er blevet fortolket som resterne af en ældgammel trækirke, hvilket i dette tilfælde må betyde kong Haralds stavkirke og derigennem et af de ældste spor af kristen kultur i Danmark.

Der findes andre spor af østjyske stavkirker. I Framlev kirke ved Aarhus har man 1890 fundet et i en træfjæl udsavet vindue, der efter hele sin tildannelse at dømme må have siddet i en stavkirke. Det bedste eksempel er dog den berømte Høringplanke, der 1887 fandtes som fyld i murkærnen på Høring kirke ved Randers, en stump af et hammerbånd, der samlede de lodrette fjæle i en enskibet stavkirke. Udadtil smykkedes den med udskårne ormeslyng i den voldsomme og

viltre stil fra vikingetiden; indadtil har den en bladranke malet på kridtgrund (planken opbevares nu på Nationalmuseet).

I slutningen af 11. århundrede kom de første stenkirker. Frådstenskirken i Jelling er lige omtalt. Meget gamle kirkebygninger er desuden at finde i Randerseggen, hvor landsbyerne Asfærg og Virring har sognekirker af denne anselige alder. Navnlig er Virring kirke et sjældent monument, tillokkende alene ved sin beliggenhed på sydhældet af et stejlt bakkedrag med fald ned mod et af Østjyllands store engførere. På kirkegården, hvis gamle stendige desværre er forsvundet, står der ved kirkens vestgavl et århundredgammelt asketræ, som er med til at give stedet karakter, og som netop her minder om, at asken var helligtræ i oldtiden og middelalderen igennem fortsatte med at være kirkegårdens foretrukne træ. Tilsyneladende er Virring kirke en ganske simpel landsbykirke med skib og kor, uden apsis. Materialet er lidt sammenflicket, rå og kløvet kamp blandet med jernmalm og kridt, mens det senere vestparti, åbenbart anlagt i 12. århundrede som et aldrig fuldført tårn, endnu på romansk vis er rejst af hugne granitkvadre. Den ældste del af kirken har en anselig korbue med anglo-normanniske søjler af meget tidlig type med nedhængende »dråber« i bueslaget. I koret er der bevaret et par gamle vinduer, det mod nord har middelalderligt glas i lysningen, men undersøgelser på stedet for en snes år siden

Tamdrup kirke set fra nordøst.

Denne store treskibede kirke hører sammen med kirkerne i Jelling og Starup ved Haderslev Fjord til veteranerne blandt vore landsbykirker. (Fot. Jonals Co.).

har godtgjort, at der oprindelig ikke har været noget glas, ej heller horn eller hud, men tilsyneladende kun træluger, der måtte lukkes op, når dagens lys skulle slippes ind. Vejr og vind havde altså frit spillerum i lyssprækkerne. Et andet træk bør omtales her: korets mure er ret tynde, hvilket i forbindelse med den særprægede korbue peger mod England. Også i Venge klosterkirke skal vi senere finde denne særlig angelsachsiske stil omplantet til dansk grund.

Fra samme fjerne tid, omkring 1100, står en anden af Østjyllands kirker, Tamdrup, opført af frådsten og jernal, som et stort treskibet anlæg. Efter en ombygning i den senere middelalder er nu alle tre skibe lige høje som i en kirkehal og samlet under eet tag, men oprindelig byggedes kirken efter det gamle basilikasystem med fladt træloft, højt midtskib og særlige sadeltage over sideskibene. Da den i gotisk tid overhævedes, forsvandt hveranden af de piller, der skilte ho-

ved- fra sideskib, men undersøgelser i forbindelse med en moderne istandsættelse har godtgjort, hvad man i forvejen havde gættet, at der havde været 6 piller (overvejende rundpiller) i hver række. Der var ingen korsarme; hvert af de tre skibe endte mod øst i en halvrund apsis. Dette er en grundplan, som på Sjælland kendtes i gamle, længst forsvundne kirker i Roskilde og Slangerup, og som peger mod tysk påvirkning. Da den ældste kirkehistorie i Danmark netop beretter om rivalisering mellem angelsachsisk og tysk indflydelse, er det ikke uden interesse i vore ældste kirkebygninger at spore den samme divergens. — Tamdrup kirke er iøvrigt alt for stor til at være en almindelig landsbykirke og må derfor være rejst på en tid, da sogneinddelingen var en anden end den, vi nu kender. Den har vel været sysselkirke, fjerdingsskirke eller herredskirke, betegnelser, der kendes fra gamle skrifter.

Dette var begyndelsen. I 12. århundrede, da

Venge kirke set fra øst.
Tårnet til venstre er en
sengotisk tilføjelse. Ellers
står Venge kirke velbeva-
ret i hele sin oprindelige
skikkelse. Endog alle en-
kelthederne i absidens an-
gelsachsiske gesims er i be-
hold. Dog har murene en-
gang stået med frådste-
nens grågule farve, og ta-
get var tækket med bly.
(Fot. Hude).

sogneinddelingen var en fuldbyrdet kendsger-
ning, udbyggedes landet med stenkirker. Stavbyg-
ningerne forsvandt, og mange steder må der væ-
re lagt helt nye kirkebygninger uden nogen for-
gænger af træ. I de fire østjyske amter er der godt
300 landsbykirker, og langt de fleste er i romansk
stil, kun få – en lille halv snes – er gotiske, og
ingen af dem ligger i Vejle amt. Materialet, dis-
se romanske kirker var bygget af, giver et ganske
godt overblik over den store bestand. *Frådsten*,
der jo var et gammelt, prøvet byggeemne, an-
vendtes langt ned i romansk tid. De fleste findes
i egnen omkring Vejle, hvor der er ca. 35 ialt.
Et andet, lokalt stærkt anvendt, materiale er
limstenen, også kaldet kridtstenen, fra den østlige
del af Djursland. Kridtstenskirkerne findes ho-
vedsagelig i Randers amt, navnlig en lille, sær-
præget gruppe på 9 omkring brudstederne ved
Grenaa. Hele den øvrige store masse af landsby-

kirker er bygget af *kampesten*, enten rå og kløvet
(som hovedbestanden på Sjælland) eller elegant
og omstændeligt tilhugget i store kvadre, hvilket
er meget hyppigt i Østjylland. Det er ikke for
meget sagt, at østjysk kirkearkitektur præges af
kvaderteknikken, som atter har sit naturlige cen-
trum i Viborg domkirke. – Vi skal nu betragte
nogle af grupperne nærmere.

Frådstenskirkerne træffer vi som før omtalt
mest i egnen omkring Vejle. Jelling og Tamdrup
var de store banebrydere. Fra en senere tid stam-
mer de fleste andre. Vi kan nævne den særpræge-
de Vrigsted kirke, der både har absis og tårn fra
romansk tid. Mange af monumenterne har beva-
ret rundbuefriser og lisener (dvs. flade pilaster-
lignende murfremspring), f.eks. Ølsted, Barrit,
Stenderup, Davgaard, Højen, og længere mod
nord Skanderup med en mere end halvrund ap-
sis. Man har – hvad der i denne forbindelse er

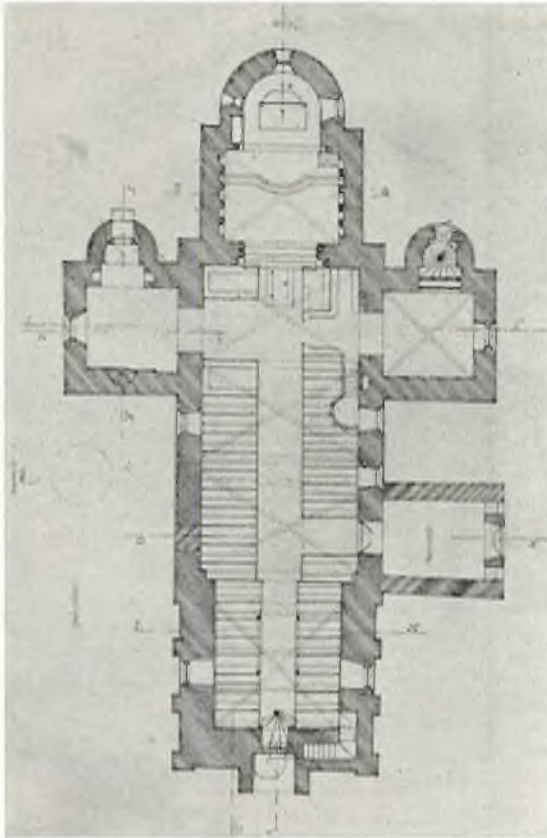

Venge kirkes indre. Engelsk stil præger denne fornemme kirke: rige ledføjninger, langstrakte kapitæler (som i Virring kirke) og murblændinger. Hvælvinger og inventar må fjernes, hvis man vil tænke sig rummet i dets oprindelige fine skikkelse. (Fot. Hude).

meget rimeligt — peget på en mulig tradition fra Ribe domkirke, et af de mange eksempler på, at de østjyske kirker var »fjernstyrede«. Et enkelt monument, den gamle benediktinerkirke i Venge, skal have en særlig omtale.

Den har haft en omtumlet tilværelse. Såvidt man nu kan skønne, blev den bygget af benediktinermunke i begyndelsen af 12. århundrede. I 1160erne gik den over til cistercienserne, som en kort tid var her, men som efter deres egen beretning blev fordrevet af en fornem frue. De cisterciensere, der her er tale om, er den samme munkeskare, som efter svære genvordigheder og mange omskiftelser til sidst fandt deres blivende sted i Øm. De har i den korte tid, de var i Venge, næppe formået at ændre kirkebygningen; da den ophørte som cistercienserkirke, blev den almindelig sognekirke og har som sådan i det ydre og indre kun undergået få ændringer. Bevaret er således dens elegante grundplan. Korsarmene, hvoraf den søndre i sengotisk tid er ombygget til

tårn, er adskilt som kapeller fra midtskibet og altså ikke en integrerende del af kirkerummet som helhed; de var endda hver for sig i to stokværk, og i det øverste var der i hver korsarm indrettet et kapel, der med små rundbuede glugger åbnede sig ind mod kirken. Bevaret er også hele det mærkelige østparti med 3 apsider og med en karakteristisk type blok-konsoller, som man plejer at kalde »roll-billets«, fordi de som adskillige andre træk, f.eks. den ikke ubetydelige rest af kirkens oprindelige, lisendelte vesttårn, røber angelsachsisk påvirkning. At dette ikke var noget enestående i dansk middelalderlig arkitektur, viser både de kirker, vi ovenfor har omtalt, og også de kirker, der behandlede i første bind af dette værk. Men Venge klosterkirke er dog en ener, både ved sin elegance og gode konservering. Og vi kan tilføje: ved sin beliggenhed i en af Østjyllands skønneste egne. Når også Tamdrup og Virring kirker var fint placeret i landskabet, røber dette noget om de gamle bygmestres natursans.

Venge kirke, opmålt af V. Koch 1891. Våbenhuset på sydsiden er en senere tilføjelse. Fjernes det, afsløres grundplanens klare balance. (Nationalmuseets arkiv).

Kridtstenskirkerne i Grenaaegnen er en anden gruppe, endnu snævrere samlet end frådstenskirkerne og endnu intimere knyttet sammen ved fælles stiltræk. Monumenterne er endda så få, at vi kan nævne dem alle: Gerrild, Karleby, Voldby, Hammelev, Enslev, Vejlbjby, Rosmus og Nødager. Kun een af dem har absis, Rosmus, de andre har det vante, i Østjylland så almindelige, planskema med skib og kor med flad altervæg. Man har også her ment at kunne spore angelsachsiske træk, både i plan og udformning; givet er det også, at de blændgallerier af dværgsøjler, der afslutter murene foroven, har træk fælles med britiske kirker, men ikke mere end at man også må holde andre muligheder åbne. Disse gallerier, der er sammensat af småsøjler med ofte helt fantasifuld udformning, som f.eks. i Hammelev eller den fra Blichers noveller så kendte Vejlbjby kirke, kan ligeså godt være af hjemlig

som udenlandsk oprindelse. Man har i alle tilfælde tænkt sig, at arkitektur netop i denne skikkelse kunne være et levn fra træarkitekturens dage, og da er det ikke ganske udelukket, at kridtstenskirkerne hører til et ældre sæt fra begyndelsen af det 12. århundrede.

I antal og udbredelse træder disse mindre grupper tilbage for kirkerne af granitkvadre, der jo overhovedet er Jyllands fornemste arkitekturbedrift. Med flid og tålmod har jyske stenmestre slebet det genstridige materiale så net og fint, at overfladen blev som et plan og stenene velegnede til byggeklodser. Hvis der var en absis, blev stenene krumhuggede efter radius, men disse apsidier er dog i Østjylland hurtigt talt. Vi finder dem i kirkerne i Odder, Nørager og Mejlby, mens et par mere anelige som Gosmer og Nørre Snede — denne sidste en hovedstation på den jyske hærvej — havde absis inddelt i felter med halvsøjler, sådan som vi kender det på stiftskirkerne i Ribe og Viborg. Kun sjældent træffer vi tårne fra romansk tid i disse granitkirker, i Aarhus amt overhovedet ingen, mens der i Randers amt dog er nogle få, nemlig Spentrup og Hem. Kirkerne i Virring og Nødager, der er af andet materiale, har fået tilbygget tårne af granitkvader; Virringtårnet er dog aldrig fuldført, og dets murværk er så stærkt omsat, at man ikke helt tør stole på dets romanske karakter. De søjleprydede portaler, som vi nedenfor skal omtale nærmere, har ført den besøgende ind i helligdommens indre. Vinduerne var små og højtsiddende. Bevidst har man herinde stræbt efter det dæmpede halvllys; kirkens skatte og sakrale ornamentter vandt i mystik derved. — Hvælvinger anvendtes ikke. Loftet var fladt, og mange jyske kirker står endnu med gamle loftsbjælker. Når vi nu og da træffer kassetteloster, også kaldet »panelerede« lofter, som f.eks. i Skanderup og Dallerup, er disse vel fra renæssancetiden, men typen kan meget godt være ældre. — Fra skib til kor førtes man under korbuen, der oftest er bred og åben, kun en sjældent gang (i Alling, Gern herred) smal og smækker. Kragstenene, der sidder på overgangen fra lodret til buet murværk, er svære klodser og kan selv i skulpturfattige kirker være leddelt af talrige profiler. Meget hyppigt har de en udsmykning, der er i strid

Gerrild kirke, en af Grenaaegnens kridtstenskirker.

Trods senere tiders hvidtekalk fanges øjet af de morsomme blændgallerier med småsøjler i bizarre former, skåret af en fantasifuld mester i den bløde kridtsten. (Fot. Hugo Matthiessen).

med deres funktion som bærende led: der kan være små gallerier af buer og tovsnoninger hugget ind i deres korpus, og de kan endda parvis være ganske umage; Dallerup kirke er et eksempel herpå.

I det ydre havde granitkirkerne – og har det hyppigt den dag i dag – deres fint nuancerede klædebon i kvadrenes farvespil under det bløde, karakterfulde blytag. Den, der nærmede sig heligdommen og havde passeret det svære kampestensdige, så netop disse træk allerførst. Senere opdagede han, at kirken også havde billedhuggerværker. Dem kunne man finde i portalerne og på fontene; begge steder havde datidens stenhuggere givet deres fantasi frit løb.

Den østjyske granitkvaderkirke har i regelen kun haft 2 portaler, mændenes mod syd og kvindernes mod nord. En vestportal findes i Nødager kridtstenskirkes granittårn, andre steder som i

Ørsted (Rovsø herred) er der en præstedør på sydsiden af koret, men iøvrigt er reglen om de 2 døre ufravigeligt gennemført. De stateligste portaler har søjlerne anbragt i aftrapninger i murværket, en, to eller tre på hver side af døren. Man kan altså nå op på 6 søjler på een portal. Den store søjlerigdom træffer vi mest i Viborg-egnen, hvor naturligvis domkirken var udgangspunktet. I de amter, vi her behandler, er der kun få eksempler. Der er Skt. Ib i Horsens, en teglstensbygning der nu går under navnet Vor Frelseres kirke, og hvis spidsbuede granitportal i vestgavlen netop har 6 søjler. I 1945 har man fremdraget resterne af Skt. Clemens kirke i Randers, hvis portal også havde 6 søjler; deres velbevarede baser er alle af en fra Viborg velkendt type. Flere sekssøjleportaler kendes næppe fra vore østjyske amter. Til gengæld er der en hel skok portaler med 2 og 4 søjler. Og hvis vi medregner

Lem kirkes syddør. Den forbløffende udformning af portalaftslutningen foroven er ikke helt ualmindelig i Østjylland. En omvendt kringle fastholder de to nedadbøjede rundstave, som om den ville forhindre dem i at svippe tilvejs. Motivet er sikkert hjemmegjort, men har dog nok forbindelser tilbage i tiden med vikingetidens livlige båndornamentik. (Fot. Nationalmuseet).

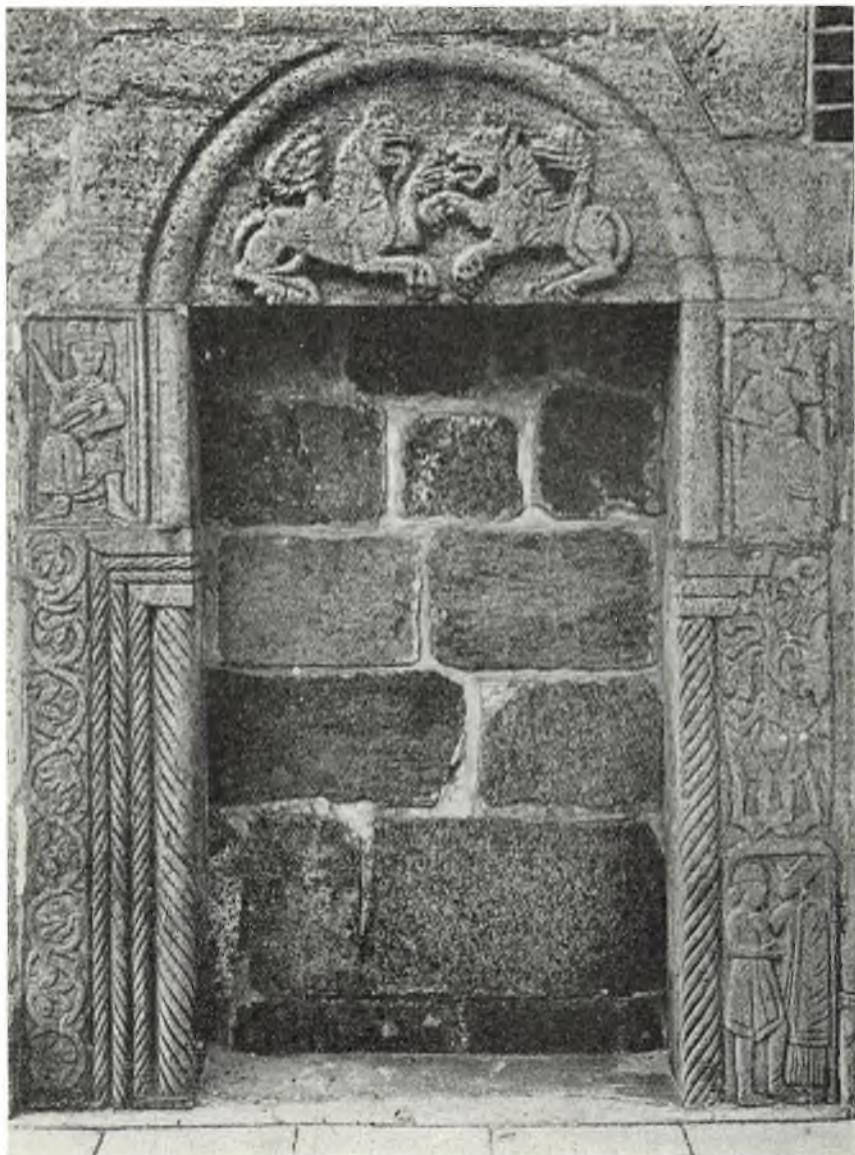
halvsøjler eller rundstave, der mer eller mindre har præg af maskeret søjle, bliver tallet meget stort. Når man som i Linaa kirke i de yderste karmsten har rundstave, men rigtige søjler indenfor, nærmer man sig stærkt seksøjlesystemet. Hyppigere var dog tosøjleportalerne, med eller uden rundstave.

Portaler med 4 søjler, altså grupperet 2×2 , er der eksempler på i Erritsø (Elbo herred), Egtved (Jerlev herred) og Taps (Nr. Tyrstrup herred); med 2 helsøjler, grupperet 1×1 , er vi oppe på meget større tal, vi nævner i flæng: Lem (Støvring herred), Spørring (V. Lisbjerg her-

red), Gern og Hammel (Gern herred), Tavlov (Elbo herred), Ødsted (Jerlev herred), Øster Nykirke (ved Oksevejen, Nørvang herred) og Harte i Brusk herred. Dette var eksempler på rene søjleportaler.

Så rykker halvsøjlerne frem; de kunne kombineres med de rene søjler som tilfældet er i Mørke og Tranbjerg. Men ofte finder vi dem eneherkende, blot i selskab med hele billedkvadre, der kan være enkle og storladne som i Stjær og Tulstrup eller overdådigt fortællende med et væld af detaljer som i Ørsted. — Man kan ikke opstille nogen egentlig tidsmæssig rækkefølge i denne

Ørsted Kirkes syddør. Både denne dør og den næste (fra Rimsø) er hugget i granit af den østjyske mester Horder, hvis livlige fantasi ikke fornægter sig. Et par løver kæmper i tympanonfeltet, hvis rundstav er trukket et godt stykke ned på begge sider. Billedfelterne indrammes af snoede tovstave, »en rebslagerbutik« har man kaldt denne portal. De 2 skikkelser nederst til højre er vistnok stiftere, der har ladet kirken bygge. (Fot. Nationalmuseet).

sammenhæng. Adskillige af de rene søjleportaler regnes i almindelighed for at være ret sene. Skt. Ibportalen i Horsens er fra det 13. århundrede. Men der er dog en klar tendens i denne sontring. Søjleportalerne med deres fine arkitektoniske opstilling i aftrappede felter og med den halvrunde døreoverligger (tympanon) i skyggen inde ved murkærnen kan føres direkte tilbage til domkirkerne og afspejler europæisk arkitektur. De andre – navnlig de rene billedportaler – er mere stedligt prægede og skyldes lokale stenhuggere, der frit har ladet fantasien tumle. Portalerne bliver i deres hænder overmåde livlige sidestykker til

det romanske kalkmaleri, der nåede et højdepunkt på Sjælland, men som også kunne fremvise en række dygtige mestre i Østjylland. En enkelt gruppe af disse episk prægede, altså livligt fortællende, jyske portaler er så intimt forbundet i stil og teknik, at de må skyldes en enkelt mester. Der tænkes her på portalerne i Ørsted, Vejlbj og Rimsø. Man kan ikke blot sammenstille disse skulpturer med værkerne fra mester Gotis mejsl i Gøl og Volsted (1. bind s. 146) og fastslå, at der er kunstnerisk forbindelse imellem dem; man kan også finde frem til mesterens navn, hin Horder, der med runer har indridset sin autograf på

Rimsø kirkes sydportal er det fornemste af mester Horders værker: Opstillingen er roligere og mere afbalanceret end på Ørstedportalen, og den svære tovsnoede stav holder alle enkelthederne sammen i et fast greb; til gengæld savner den lidt af Ørstedportals naive charme og frodige bladranker. (Fot. 1939 Erik Moltke).

en gravsten fra Gesingholm (nu i Nationalmuseet). I den genstridige granit har han skabt en hel lille billedbibel med emner som Maria med barnet (kendt fra de gyldne altre og en del kalkmalerier, men iøvrigt kun sjældent forekommende i 12. årh.), syndefaldet, de hellige trekonger, en velsignende Kristus og Kristus som verdensdommer (kaldet *Majestas domini* — på et tympanon i Vejlbys kirkes sydportal) samt et stifterbillede (Ørsted). De naive menneskefremstillinger i lille målestok er indrammet i et helt system af »tovsnoninger«, Horders dekorative yndlingsmotiv; søjlestavene er som tovværk og rammer

snoede om de enkelte felter, og for at forstærke det livlige indtryk er tovene drejede til forskellige sider, hvad der giver billedfladen relief i solskin og holder kompositionen sammen i et fast greb trods dens afvekslende rigdom.

Om denne mester Horder har lært sit håndværk på domkirkens byggeplads som så mange af hans fæller, er vel troligt, men kan næppe bevises. Han har i alle tilfælde fundet sin egen udtryksform. Helt anderledes er det med en anden stenhugger, vi herefter skal omtale. Det er mesteren for skulpturerne i Øster Starup kirke. Her drejer det sig om virkelige billedhuggerarbejder i sok-

Sankt Mikael og dragen på Øster Starup kirke (efter tegning af V. Koch i Jydske Granitkirker). Dette billedkvader er vistnok Østjyllands fineste skulptur fra middelalderen, lige fremragende i teknik og komposition. Om mesteren er dansk eller udenlandsk vides ikke, men hans kunst var i al fald modsat mester Horders europæisk præget.

kelhøjde, helt nede ved jordens overflade; det er arbejder, der modsat Horders fladebetonede kunst næsten er arbejdet fri af stenens blok. Et af værkerne forestiller en løve i færd med at fortære et menneske, et andet Sankt Mikael's kamp med dragen, det første næsten en friskulptur, det andet mere reliefagtigt, begge med fri og suveræn behandling af stoffet. Fremstillingen af Mikael og dragen er helt ud dramatisk med en bevidst modsætning mellem udyret, der krampagtigt vrider sig i dødskamp, og den rolige ærkeengel, der med en myndighed som en kirurg ved operationsbordet skrider til fuldbyrdelsen af sit værk. Mikael's blafrende vinger og dragens voldsomme ormeslyng udfylder relieffets flade. Mesteren for dette relief må henføres til Ribe domkirke, hvis rige skulpturer på Kathoveddøren er i samme fornemme stil som Starupbillederne.

Hvad løven i den jyske middelalderkunst betyder, har ofte været diskuteret. I et tilfælde som Øster Starup kan der dog næppe være tvivl. Løven er det onde — eller *den* onde, djævelen, mod hvis magt mennesket bør kæmpe for at undgå den fuldkomne ødelæggelse. Men ganske ander-

ledes stiller det sig, når vi kommer til hele den øvrige mængde af løver. De gamle Aarhus og Viborg bispedømmer har i den kirkelige kunst taget løvemotivet til sig med en forkærlighed, der virker forbløffende. Hyppigst træffer vi løverne 2 og 2, enten på døbefontene eller i portalernes relieffer. Mærkeligt nok er det oftest sådan, at der i en kirke enten er tale om en løvefont eller et løvetympanon, et både-og er sjældnere. Dr. Mackeprang, som indgående har skildret disse ting, siger, at de to motiver synes at sky hinanden, selvom han nok er i stand til at finde en del kirker, der har løver begge steder. Vi nævner her i første række den anselige kirke i Nørre Snede, hvor både font og portal har løver. Andre eksempler er Todbjerg, Laasby, Kastbjerg og Kristrup ved Randers (den sidstnævnte kirkes skulpturer er dog efter en ombygning spredt for alle vinde), et ret lille antal, når man tager i betragtning, at vore 4 amter har omkring 130 kirker med løvefremstillinger. Om der så har været en dybere tanke med alle disse dyr, får stå hen. Vi skal vende tilbage til det senere. Lettere er det at påvise, at motivet er en gammel kending både herhjem-

Røgen kirkes døbefont hører til blandt løvefontenes store østjyske gruppe. Hvis man søger naturtro gengivelse, er denne font ikke dadelfri. Men man skal ikke opholde sig ved, at anatomien ikke er i orden, eller søge en forklaring på det ubegribelige, at dyret har mandshoved. Der er liv og fart i løvens konturer, og den prægtigt udfoldede haledusk er af stor dekorativ virkning. (Fot. M. Mackeprang).

me og i udlandet. Vi behøver blot at henvise til løven som »det store dyr« på Jellingstenen. Man tør dog næppe tro, at der er en direkte forbindelse mellem denne runesten og de senere løvefontene; dertil er springet i tid for stort. Snarere er der grund til (stadig efter dr. Mackeprangs anvisning) at fremhæve, at dette ældgamle motiv hyppigt fandt vej til Norden som ren dekoration på vævede tæpper, hvor dobbeltløven netop figurerer særlig hyppigt. Motivet skulle så efter denne opfattelse være overvejende dekorativt, hvilket naturligvis ikke udelukker, at både stenhuggeren og hans arbejdsgiver kirken, eller for den sags skyld også den menige kirkegænger, hver for sig har gjort sig en forestilling om, hvad dyrenes konger havde at gøre i Kristi kirke.

Inden for den store masse af løvefontene er der flere grupper. Først skal den såkaldte *Randers-*

gruppe omtales. Dens kendetegn er, at de dobbeltstillede dyr har fælles hoved, altid med menneskeansigt. Gruppen, der omfatter 14 fontene med gode eksempler i Skørring, Lavrbjerg og Hald, er næppe så blændende som den næste gruppe, der har fået betegnelsen *den klassiske type*, som i de østjyske amter er repræsenteret ved godt 30 eksemplarer. Vi nævner her særlig fontene i Sjørslev, Adslev, Foldby og Røgen. Kummen, hyppigt uden mundingsrand, er halvrund skålformet; foden er oftest et omvendt tærningkapitel, hvor løvemotivet er gentaget, dog i lille format, mens kummen naturligvis er tumleplads for de store dyr. Også på denne gruppe har de parvis sammenstillede løver fælles menneskehoved. Mankerne er sirligt udformede, halen er bøjet ind mellem benene og op langs dyrets flanke, indtil den under kummens øvre kant eksploderer i en pragt-

Nørre Snede kirke ejer en af de ejendommeligste løvefonte i Jylland. Den dybe kumme på den lave fod med dyrenes vældige flanker i højt relief, de majestætisk viftende haleduske og de flettede manker er i kort begreb en generalnævner for jysk billedhuggerkunst i hele dens monumentale tyngde. (Fot. M. Mackeprang).

fuld dekorativ dusk. Både denne gruppe og den næste, der skal nævnes, nemlig *Horsensgruppen*, har en bladranke som bimotoiv, og dette dekorative emne er endda en kende fastere i kompositionen og sikrere i teknikken end løverne. Den 4. gruppe omfatter en snes monumenter med særlig gode eksemplarer i Odder, Gosmer, Falling og Torrild. Løverne er adskilt ved bladranker og har hver sit hoved, et rigtigt løvehoved. Foden er oftest formet som en keglestub med palmetmønstre, der får dem til at minde om sjællandske fonte. — Uden for hovedgrupperne findes en del fonte, som det er umuligt at sætte i bås, de er enere. De kan nu og da nå op til det allerypperste i dansk fontekunst. Den pragtfulde font i Nørre Snede med det mægtige, i højt relief udhuggede løvepar skal her nævnes som den værdigste repræsentant for løsgængerne.

Den store righoldighed på granitskulpturer i det gamle Aarhus bispedømme gør det muligt at udskille individuelle mestre. Vi har før omtalt mester Horder. I egnen omkring Aarhus har man kunnet føre billedhuggerværker på kirkerne i Todbjerg og Stjær tilbage til en og samme mester; en anden mester menes at have arbejdet i Hasle, Lyngby og Mørke, en tredje i Randlev (et tympanon) og Nølev (font). Men stoffets overordentlige righoldighed åbner tillige en mulighed for, at de tanker, datidens mennesker gjorde sig om tingene, træder skarpere frem. Når løveparrene findes på snesevis af fonte og tympana, kan de selvfølgelig stå der for pynt, men det ville ikke ligne stenhuggernes mægtige arbejdsgiver kirken at lade en udpræget æstetisk betonet fantasi få frit spillerum. Der er naturligvis en tanke forbundet dermed, vi kender den blot ikke, men må gæt-

te os dertil. De på fontene gengivne løver, der ofte ved deres fredelige udseende røber, at deres mester aldrig har kendt det ædle dyr af selvsyn, repræsenterer jo netop dyrenes heroiske konge, og de er blevet til i et århundrede, da kristendommen var i mægtig vækst, havde et vældigt greb i befolkningen og gennem talrige klosterstiftelser viste en offensiv ånd, der fik sit klareste udtryk i korstogstanken. Man kan da vanskelig komme bort fra, at løven må være et symbolsk udtryk for slige tanker. Der er sejrforvisning over dyrenes konge; man tænkte på kamp og sejr, når man så løverne på tympanon over kirkedøren, kristendommens sejr over hedenskabet, opstandelsens sejr over døden. I samme retning peger en række kampskildringer på østjyske kirker. Mikael's kamp med dragen findes ikke blot i Øster Starup, men også i Tulstrup (Gern herred), og de (ret ringe) fonte i Stenderup, Hover og Stovby i Vejleegnen har samme emne. Hyppigt forekommer også direkte fremstillinger af krigere, således på Raaby kirke, nord for Randers Fjord, Malling (en gammel fæstningskirke) syd for Aarhus, på kridtstenskirken i Enslev, og endelig kan vi gå uden for Aarhus stift til Kragelund og der finde en – unægtelig lidt tvivlsom – fremstilling af Sigurd Fafnersbane. Lidt af vikingetidens vildskab og meget af korstogstidens kampmod afspejles i dette emnevalg.

Det svageste ved denne østjyske skulptur er ikke brist på fantasi, men snarere manglende evne til at omsætte alle den levende fantasis indskydelser til praktisk handling. Det er både menneske- og dyreverdenen, det kniber med at skildre anskueligt, alt for ofte mindes man børns tegninger. Men skifter stenhuggeren emne og går over til det rent ornamentale, er han straks meget mere sikker på hånden. Man mærker, at han her kunne bygge på en århundredgammel tradition. Ofte gengives på jyske fonte og på portalernes karmsider nogle viltre ormeslyng eller livfulde båndfletninger; så mindes man Hørningplankens ornamentik, og man kan spore træk, der bag om Hørningplanken peger til Jellingstenens tidsalder, f.eks. i karmsten på Vitved kirke (Hjelmslev herred) og Hasle (i herredet af samme navn). I Vitved er disse gamle motiver sat op ved siden af planteranker i den traditionelle romanske stil

og af europæisk herkomst. I Tulstrup har stenhuggeren udført en ret naiv Sankt Mikael og en besynderlig bisp, men han har samtidig hugget en rent ud mesterlig bladranke, der gør portalen til stor kunst.

En hel del af de træk, vi har fundet i jysk granitkunst, genfinder vi på et helt andet område, nemlig alterprydelserne; her har Aarhus stift, og Østjylland overhovedet, ydet ypperlig kunst. Ligesom Nørrejylland havde sine imponerende alterborde af granit, således har Østjylland sine gyldne altre. Det er alterborde med en indre trækonstruktion som skabelon for en fornem beklædning af forgyldte metalplader i drevet, ophøjet arbejde. Sådanne alterprydelser har man fundet spor af spredt over store dele af hele det middelalderlige Danmark, men intetsteds så mange som i Aarhus stift. Man mener ligefrem at kunne regne med tilstedeværelsen af et værksted for den slags metalarbejder i selve Aarhus by.

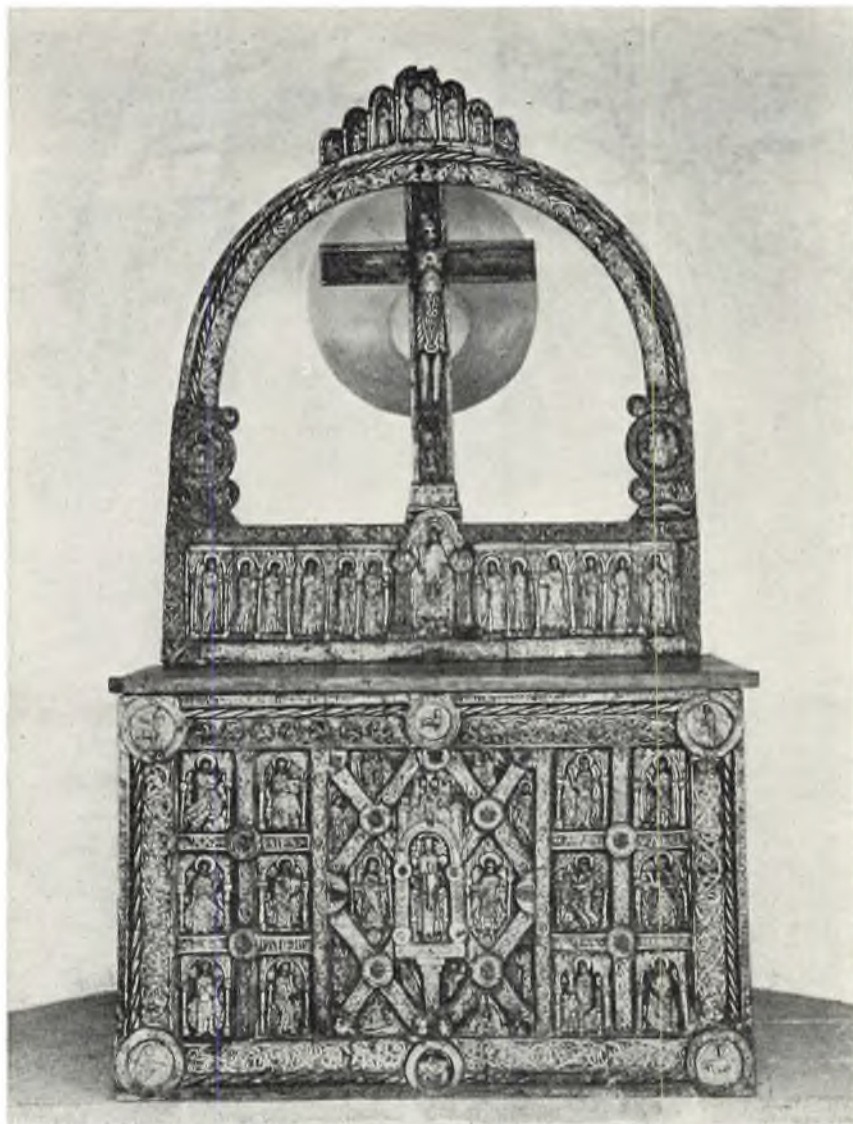
De ældste rester af gyldne altre er utvivlsomt et par krucifixer fra Aaby og Lisbjerg. Det sidste har længe siddet på det gyldne alter fra Lisbjerg, som vi skal omtale nedenfor, men det er ældre og har ikke fra første færd hørt til dette alterbord. Det er udpræget arkaiske Kristusbilleder, gammeldags som de er i sammenligning med de andre bevarede fragmenter af gyldne altre. Navnlig er Aabykrucifixet, med den kronede Kristus, der står fast på begge ben, mere et vidnesbyrd om en sejrherre og en hirdens høvding end den lidende martyr; det er vistnok fra slutningen af 11. århundrede. Noget senere, fra midten af 12. århundrede, er det egentlige Lisbjerg alter, vel det bedst bevarede af disse gyldne altre. Nu står det i Nationalmuseet, hvortil det kom fra Lisbjerg, men vi kan med en sandsynlighed, der grænser til vished, gå ud fra, at alteret stammer fra Aarhus domkirke. I et skrift fra 16. århundrede berettes der, at det dengang bar Jens Iversen Langes våben (fra slutningen af 15. årh.); nu var det netop denne bisp, der gav Aarhus domkirke en ny, stor altertavle, skåret af Lübeckmesteren Bernt Notke (herom mere nedenfor), idet domkirken var blevet mægtig udvidet og derfor trængte til nyere inventar. Den gamle altertavle er da blevet skænket til en af domkapitlets landsbykirker, nemlig Lisbjerg. Ejendommeligt nok er dette gyldne alter

Dørkarm i Vitved kirke. De østjyske stenhuggerne afbildede gerne og hyppigt både dyr og mennesker; resultatet kunne være indtagende, men var oftest barnligt og sjældent. Kun når de kastede sig over blad- og båndornamentikken, nåede de det helt ypperlige. Den her gengivne romanske vinranke er fremragende både i teknik og komposition, særlig når man tager materialet, den hårde granit, i betragtning. (Fot. 1946 Erik Moltke).

ældre end Skt. Clemens domkirke, der først rejstes i årene omkring 1200. Lisbjergalteret har da sikkert oprindeligt tilhørt den ældste domkirke i stiftet, den nuværende Vor Frue kirke i Aarhus. Det egentlige alterbord er helt dækket af sit gyldne metalskrud, der er opdelt i mindre felter; en bred og fast ramme om 12 småfelter, som er samlet i 2 grupper med 6 i hver, binder den store detailrigdom sammen til en enhed med småfelterne som drabanter om et iøjnefaldende midterfelt. Dette er atter ved skrålinier opdelt i mindre afde-

linger, der ved diagonalerne løber ind mod den tronende Jomfru Maria i centrum. Rammerne markeres af tovsnoninger og indskrifter og viltre rankeslyngninger. Hvor rammerne krydser hinanden, er der runde medailloner som naglehoveder i stor og dekorativ form. Over bordet ses en »superfrontale« med apostle om en tronende Kristus. En bue kroner det hele værk. — Alterets dekoration, frodige rankeslyngninger som ramme om bibelske motiver er ikke ukendt. Det meste deraf kendes fra granitskulpturen, ikke mindst

Det gyldne alter fra Lisbjerg kirke er nu et af de værdifuldeste kunstværker i Nationalmuseets middelaldersamling. Her står det, som det oprindeligt var at se, i et rum med dæmpet lys strålende i sit gyldne metalskrud. Man kan fordybe sig i alle enkeltfremstillingerne og den skønne ornamentik, men dvæler helst ved det rige totalindtryk af gedigent håndværk og fornem kunst. (Fot. Nationalmuseet).

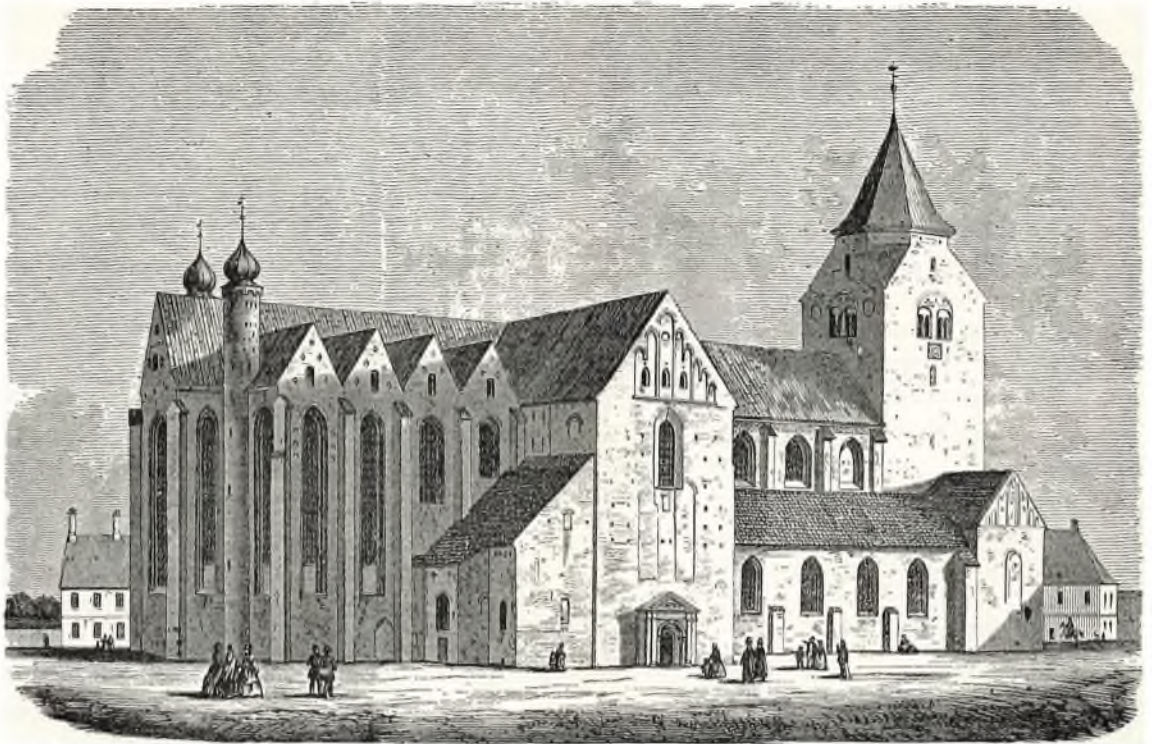
fra mester Horders værker, der blot er præget af, at de er udført i et mere genstridigt materiale. Her i den lette teknik med drevet guldblik har fantasien haft lidt bedre kår. Det sælles udspring for de to grupper er dog iøjnefaldende. — Det velbevarede Lisbjergalter var jo kun et enkelt blandt flere; vi skal blot nævne, at der er fundet lignende gyldne altre, eller dog rester deraf, i Tirstrup, Odder, Ølst og Tamdrup.

*

Som før omtalt har den store katedral i Aarhus kun haft ringe indflydelse på stiftets høje kunstneriske standard i den ældre middelalder. Sankt

Clemens kirke rejstes på et tidspunkt, da det meste af det, der her er omtalt, var en fuldbyrdet kendsgerning. Da den omsider byggedes, fik den et udseende og en stil, der i mangt og meget var stiftet fremmed.

En gammel helgenlegende beretter, at Hellig Niels, søn af den fra kongsemnestriden i 12. århundrede kendte Knud Magnussøn, blev begravet i et lille trækapel ved stranden. Bisp Svend af Aarhus ønskede at få ham kanoniseret og ville overføre hans kiste til Aarhus Sankt Nicolai kirke, »der dengang var domkirke«, tilføjer krøniken. Et jærtegn skal imidlertid have hindret hans forehavende, og Svends efterfølger som Aarhus-

*Aarhus domkirke set fra nordøst. (Træsnit i Ill. Tidende 1860-61).
Billedet gengiver bygningen i den lidt lappede, men maleriske skikkelse før de store restaureringer. Det barokke spir havde hele 3 forgængere, det nuværende spir er nr. 6 i rækken.*

bisp, Peder Vognsøn, forvandlede da det lille kapel uden for byen til en stenkirke, som han gjorde til katedral og med pавens tilladelse viede til Sankt Clemens. Såvidt overleveringen. I domkirkens store dokumentsamling (liber Aarhusiensis) findes et pavebrev fra 1197, der viser, at bygearbejderne da var i gang. I det første tiår af næste århundrede var kirkebygningen så vidt fremskredet, at den kunne tages i brug.

Hvad der dengang stod færdigt, var koret med sidekapeller og tværskibet. Dette østparti er endnu delvis bevaret, omend den store ombygning af domkirken i 14. og 15. århundrede har ændret en del. Kirken hviler på tilhugne granitkvadre, der sammen med en romansk granitportal i nordre korsarm dog i nogen grad knytter Skt. Clemens til sin jyske hjemstavn. Ellers er materialet tegl og stilen den på Sjælland anvendte romanske teglstensstil af lombardisk oprindelse. Efter mønster fra kirkerne i Ringsted og Sorø er der lagt kapeller langs tværskibets østside; det oprindelige kor, som har haft absis, forsvandt i slutningen af

middelalderen sammen med et par sidekapeller. Også de resterende 4 kapeller har lidt en del ved ombygninger, men er nu restaurerede. Den særlig sjællandske stil ses i de høje sokler med rige profiler, de mange søjlestave, undertiden den fra Sorø kendte trekoblede søjlegruppe; desuden de rundede hjørner med fligede hjørneblade og hvælvingernes tunge ribbekonstruktioner.

Man ved ikke med bestemthed, når domkirkens vestlige partier blev rejst. Antagelig er det sket et stykke ind i 13. århundrede, i 1220erne eller 1230erne. Men da var der en anden bygmester og stilen var kendelig ændret. Midtskibet kom til at bestå af 3 kvadratiske fag, og til hvert af disse svarede 2 sideskibs-fag mod nord og 2 mod syd. Dette kaldes for det bundne system; det er overvejende vesttysk af oprindelse og har fået sin udformning dikteret af de romanske hvælvingers kvadratiske form. Også Aarhus domkirke var beregnet på at bære hvælvinger både i midt- og sideskibe, men hvorvidt de nogensinde blev opført, kan næppe mere afgøres. Derimod bærer de

bevarede rester tydelige spor af, at stilen ikke mere var den rigt varierede sjællandske. Nu var det den strengere, mere lovbundne nordtyske teglstensarkitektur, der fra Østersøegnene banede sig vej nordpå. Sokkelprofilerne blev enklere og strammere, halvsøjlerne fik til opgave at støtte tilsvarende profiler i hvælvenes ribbesystem. Glasurteknikken vandt indpas, og stenene rifledes før brændingen. Men ved siden af dette havde Aarhus domkirke et par andre mærkelige træk. Det ser ud til, at sideskibene ikke havde pulttage eller halvtage, der støttede sig til højkirkens mure, men at hvert enkelt sideskibs-fag har haft sin særlige gavl med tagryg, der løb vinkelret ind på midtskibets mur, og i hver af de små gavle var der et såkaldt »trefoldighedsvindue«, d.v.s. en samlet vinduesgruppe på tre ialt med det midterste højest. Det ser da ud til, at bygmesteren i Aarhus også har kendt Roskilde domkirke, der endnu på den tid stod under bygning, og som har haft en sådan gavlkrone. Endvidere havde Aarhus domkirke en mærkelig vestfacade. Der var planlagt 2 stærkt fremspringende tårne med midtskibets gavl liggende tilbagetrukket i tårnenes skygge. Det var ganske åbenbart en selvstændig mand, der ledede byggearbejdet på domkirkepladsen dengang.

I slutningen af 14. århundrede begyndte et nyt kapitel i domkirkens bygningshistorie. Det strakte sig, utvivlsomt med flere indskudte pauser, over et århundrede, men er vistnok så nogenlunde gennemført efter den een gang lagte plan. Denne gik først og fremmest ud på at forhøje hele bygningen. Bisp Peder Jensen Lodehat, kendt fra dronning Margretes historie, begyndte på dette omfattende arbejde omkring 1390, og en af hans efterfølgere, Jens Iversen Lange, fuldførte det et århundrede senere. Partiet øst for tværskibet fik skikkelse af en mægtig kirkehal. Langkirkens sideskibe forlængedes hinsides korsskæringen og førtes her op til samme højde som det nye midtskib. Korudvidelsen opslugte både det romanske kor og 2 af de gamle kapeller. Kirkehallen stjernehvælv bæres af ottekantede piller og får lys fra høje, gotiske vinduer, der udadtil har konkavt rundede smige. Mens østpartiet, der i meget minder om den jævnaldrende Vor Frue kirke i Haderslev, er et vel gennemtænkt og fint udført

værk, blev den noget senere gennemførte forhøjelse af langkirkens 3 skibe af et noget grovere snit; omend de store linier fra det nye kor bibeholdtes, blev enkelthederne plumpere, og mange af de fine træk fra den senromanske teglstensbygning forsvandt. Men helt mod vest skabtes atter noget nyt og værdifuldt. De to ranke klokketårne, der vist aldrig var nået højere end til underste stokværk, omdannedes til kapeller, og hullet mellem dem udfyldtes nu af et mægtigt midttårn, der bærer bisp Jens Iversen Langes våben, de tre roser, gengivet i teglsten, og som siden da under forskellige skikkelser med vekslende spirformer stadig har været Aarhus bys vartegn. Det nuværende spir er nyt, opsat i begyndelsen af 1930erne.

Samtidig med at hele denne byggevirksomhed ændrede domkirken radikalt og gav den en efter datidens krav mere moderne skikkelse, sporedes der en ganske ejendommelig tendens til at overføre gamle stilformer og forældede ideer til den nye katedral. I det nye kor fik således de forhøjede sideskibe selvstændige gavle ud for hvert fag, 4 mod nord og 4 mod syd. Ganske det samme træk sås på den senromanske langkirke, hvorfra tanken nu syntes overført til korpartiet. Da turen kom til det nye midtskib, forlængede man pillernes romanske profiler opefter og satte — altså sent i 15. århundrede — nye trapezkapitæler i romansk stil derpå. Endelig byggede man det store vesttårn; det fik glamhuller i form af romanske rundbuevinduer. Det er en åbenbar og tilsyneladende bevidst tendens mod en ellers forlængst forglemte stilart; vi ville uden videre betragte denne tendens som en tilfældig grille, hvis vi ikke andetsteds havde tydelige paralleler. Lyngby kirke på Djursland blev samtidig ombygget, men man bibeholdt og videreførte mærkelige romanske stiltræk, akkurat som tilfældet var ved domkirken; Jens Iversen Langes våben står da også malet på de nye hvælvninger i Lyngby. Man kan bilægge denne ejendommelige foreteelse med en del andre jyske eksempler, men mærkeligere er dog en udtalelse af selve kong Hans, der engang under et besøg i Lund direkte frarådede at bygge et nyt kapel ved domkirken og i stedet foreslog, at man burde fjerne alle tilbygninger og genopføre kirkens vægge »med sådan sten og mur, som hun (d.v.s. kirken) første sinde var«. Selvom dette

Interiør fra Aarhus domkirke. Maleri 1830 af Christen Købke (Kunstmuseet). Billedet, der viser kirkens nordre korsarm, er malet, før moderne restaureringer påny har fremdraget de mange kalkmalerier, og det giver på fremragende måde det vældige, hvidkalkede kirkerum, der passer så smukt til det 17. århundredes rige inventar: epitafier, lysekroner og korskranker.

lyder moderne, som om man ville føre kirken tilbage til dens ældste skikkelse, så er meningen nok den, at renæssancen med dens sværmeri for den romerske oldtid nu havde sendt sine første forløbere til Norden, hvor man ganske naturligt i den ældste bygningskunst fra den romanske stils tid så en levning fra den fjerne, glørværdige oldtid.

Da den ældste Sankt Clemens domkirke først var bygget, kunne det ikke undgås, at den lejlig-

hedsvi kom til at præge sit stift, selvom landsbykirkernes arkitektur ikke fortæller noget direkte derom. Kun to af stiftets landsbykirker er bygget af tegl i romansk tid. Den ene er Thorsager kirke, en af Danmarks bevarede rundkirker; den er kendelig påvirket af Bjernede på Sjælland, og vi kan regne med, at en af de bygmestre, der i tiden omkring 1200 var beskæftiget ved domkirkens østparti, har rejst denne eneste kendte rundkirke i Jylland. På samme måde går det med den fine

Torsager kirke, Jyllands eneste bevarede rundkirke, er ligesom Bjernede på Sjælland i 2 stokværk, men synes dog ikke at være bygget som egentlig forsvarskirke. Dens nuværende ydre skyldes en lovlig stram restaurering i årene 1877-78. (Fot. Nationalmuseet).

lille apsisprydede kirke i Estruplund (Rovsø herred), der har senromanske stiltræk af sjællandsk oprindelse, således en frise af dværgsøjler, der kendes fra Sorø og Ringsted. Er Estruplund og Bjernede direkte efterkommere af kong Valdemars og bisp Absalons store østdanske byggeri? Eller har de fået impulserne fra Aarhus domkirke? Vi kan ingenting sige med bestemthed, men det sidste er vel det sandsynligste.

Stærkere spores vel indflydelsen fra stiftskirken på de mindre østjyske købstadkirker, hvor både Vejle og Horsens kan omtales, men også den sengotiske Sankt Morten i Randers. Før disse i sig selv ret ubetydelige småkirker rejstes, havde Aarhus bispedømme fået nogle herreklostre af eminent betydning.

Meget er dog desværre forsvundet fra jordens overflade. Venge benediktinerkloster kendes således udelukkende fra sin kirke, der til gengæld er pragtfuld, og som vi tidligere har omtalt. Essenbæk kloster ved sydsiden af Randers Fjord, anlagt omkring 1150, synes fuldstændig udsløttet; et par udgravninger 1898 og 1925 har bragt rester af klosterbygningerne frem for dagen, men kirken er helt forsvundet; et granitkapitel i Virring præstegårds have stammer vistnok herfra. Bedre er vi underrettet om bispedømmets eneste cistercienserkirke, som lå i Øm. Munkesamlaget, der 1172 oprettede dette kloster, stammede fra

Vitskøl, men havde en længere årrække ført en omtumlet tilværelse. Det flyttede fra sted til sted, mer eller mindre frivilligt. Først var munkene i Sabro, derefter i Sminge (Tvilum sogn), så i Venge, hvor de fordrev benediktinerne, hvilket vistnok skete 1165, endvidere tilbragte de et par år på Kalvø i Skanderborg Sø for så omsider i Øm at finde deres blivende sted. *Cara insula*, den elskede ø, kaldte de sidenhen deres kloster. Den krønike, som vekslende klosterbrødre til forskellig tid har nedskrevet, er et talende vidnesbyrd om den ildhu, med hvilken disse munke elskede deres kloster og forsvarede deres rettigheder mod angribere. Blandt klosterets modstandere var bisp Tyge af Aarhus den værste; men også andre Aarhusbisper så skævt til det godsrige herrekloster i deres stift. Denne modsætning skærpedes under de urolige tider i 13. århundredes midte, munkene måtte til stadighed forsvare deres rettigheder i skriftlig form, og således blev da Øm klostres krønike skrevet som et såre bidsk kampskrift. Der findes dog også en del oplysninger deri om bygningerne i Øm, særlig klosterkirken. — Da munkenes omflakken var endt, byggede de en midlertidig kirke, men havde planer om et kirkebyggeri i langt større målestok. I 1246 døde abbed Mikkel og blev begravet i det endnu ufuldendte kapitelshus umiddelbart syd for den nye kirke; samme år døde Aarhusbispen Peder Elavsøn, der i mod-

Tuilum kirke er nu en almindelig landsbykirke med inventar fra senere tider. Kun selve det smukke rum og altertavlen er fra kloster tiden. Også den romanske døbefont er senere flyttet hertil; en klosterkirke havde ikke dåbsret. (Fot. 1940 Einar V. Jensen).

sætning til sine efterfølgere havde været klosteret venligssindet, og han blev gravsat i den nye kirke, som heller ikke var fuldendt. Bispegraven er nu atter fremdraget. I årene derefter, da de store kampe med de senere bisper begyndte, satte munkene fuld fart på byggearbejdet ved kirken, der omsider kunne indvies Alle Helgensdag 1257, da munkene i højtideligt optog førte de hellige kar fra den gamle til den nye kirke. På dette tidspunkt må man have opgivet de meget store byggeplaner, hvorefter kirken antagelig skulle have haft en længde som Sorø klosterkirke. Som i Vitskøl havde man kun nået at rejse koret, tværskibet og et enkelt fag i midtskibet, men endda var der kommet et aneligt bygningsværk ud deraf. – Nu er kun fundamenterne tilbage; klosteret kunne have undgået tilintetgørelsen i 16. århundrede, hvis Frederik 2. havde gjort alvor af at omskabe det til et kongeligt slot under navnet

Emborg. Men Skanderborg blev foretrukket, og Øm kloster med dets kirke jævnedes med jorden. De fundamenter, der nu atter er fremdraget, og som i de senere år er blevet en virkelig turistattraktion, viser et kirkeanlæg af samme støbning som det, der endnu står i Løgum. Den kortstammede bygning har haft flad altervæg, sådan som forskrifterne bød det. Der var kapeller langs korsarmenes østside. Pillerne var rigt profilerede og røber ved deres hele struktur, at de var anlagt på at bære hvælvinger. Som Løgum var Øm en rationelt udviklet hvælvingsbygning. Det samme gjaldt jo Aarhus domkirkes midtskib, der vel endnu stod under stillads, da Øm klosterkirke blev rejst. Hvælvingsbyggeri i dette omfang var ret ukendt dengang. Vi finder altså her de to store modstandere, abbeden og bispem, i indbyrdes kappestrid også på dette felt.

Omtrent på den tid da man fuldendte kirken i

Øm, har et samlag af augustinermunke rejst deres (meget mindre) klosterkirke i Tvilum. Dette kloster var stiftet af Viborgbispen Gunner, oprindelig abbed i Øm og kendt som forfatter til fortalen til Jyske lov. Kirken står der endnu, klosterbygningerne er forsvundet. Det er en enskibet kirke på 3 hvælvingsfag med tredobbelte vinduesgrupper, alt i en lidet udpræget unggotisk stil, der tydeligst kommer til orde i de kuppelformede hvælv, leddelt af 8 ribber, karakteristisk for tiden lige efter midten af 13. århundrede. Den hårde behandling, kirken har haft i århundredernes løb, har kraftigt beskåret dens arkitektoniske smykke; den står nu nærmest som en nøgen blok, der klæder det smukke landskab ved Gudenaen særdeles godt, og den samme enkle skønhed kommer frem i det indre, hvor den sengotiske fløjaltertavle stråler i det sobre rum.

I flere af de østjyske købstæder gemmer der sig senromanske eller tidliggotiske kirkebygninger, nu som oftest helt indspundet i senmiddelalderlig arkitektur. En ganske fin teglstensgavl fra 13. århundrede ses endnu bag det senere tilbyggede tårn i Kolding Sankt Nicolai kirke. Fra samme tid er de få rester af den senere ombyggede kirke i Vejle, også den viet søfarenes helgen Sankt Nicolai (omend kirken er mere kendt ved et makabert træk: 23 murhuller med indmurede hjerne-skaller). Bedre bevaret og sikrere at bedømme er dog Horsens gamle sognekirke, Skt. Ibs eller Vor Frelsers kirke. Den er helt af tegl, kun den før omtalte seksøjlede vestportal er af granit; tiden for dens opførelse er nogle tiår ind i det 13. århundrede. Korets senromanske arkitektur peger direkte mod Aarhus domkirke, vel det eneste helt sikre østjyske monument med utvivlsomme mindelser om Peder Vognsøns katedral. Horsenskirken langskib er mere ejendommeligt. Det er tredelt med lave sideskibe under et stokværk af triforier; højkirken mangler vinduer, så at anlægget nærmer sig kirkehallen, hvad der dengang var ganske enestående i Danmark. Det er ikke ganske udelukket, at dette triforiegalleri sammen med vestportalen peger mod domkirken i Ribe.

De to konkurrerende tiggermunkeordner, franciskanerne og dominikanerne, har haft klostre i Østjylland, de første i Horsens, de sidste i Aarhus. Horsens klosterkirke er nu en treskibet bygning

med den sene gotiks kendetegn. Men da den anlagdes i 1260erne, var den enskibet og opført i den unge gotik. Rester af denne ældste byggeperiode, en ganske fin gesims med skarptskårne sortglaserede konsoller, ses nu på loftet over nordre sideskib. Aarhus klosterkirke var jo den ældste domkirke i stiftet; en gammel frådstensmur i kirkens skib menes at være et beskedent minde derom. Hvad der nu står, er en enskibet unggotisk bygning, stærkt ændret og udvidet i 15. århundrede. Der er tredobbelte vinduesgrupper, spidsbuede og med slanke søjlestave; hvælvingerne er fra senmiddelalderen. Fra koret fører en unggotisk portal op til et sakristi, der er overhvælvet med en af 8 ribber leddelt kuppelformet hvælvning, omtrent som i Tvilum. Sakristidørens nu stærkt restaurerede ledføjninger røber en frodig fantasi; der er et væld af småstave sammenfattet som i et stykke mosaik af samme art, som det kendes fra dominikanerklostret i Ribe og Lolland-Falsters tyskorienterede kirkelige bygningskunst. Også domkirkens skib var jo bygget i den nordtyske teglstensstil.

Helligåndsklostret i Randers tilhører den sene middelalder. Kirken, som hørte til dette kloster, er den nuværende Sankt Morten. Visse skævheder i kirkebygningens nordlige sideskib kan opfattes som en mindelse om klostertiden; arkaderne her er en del lavere end i søndre sideskib, vistnok fordi man ønskede at anlægge et særligt galleri for brødrene. Iøvrigt står kirken med sit stærkt fremspringende tværskib som noget af et særsyn. Korsarme hørte ellers den ældre middelalder til. Forklaringen ligger dog snublende nær. Sankt Mortens bygmester har i lille format gengivet Aarhus domkirke efter den store ombygning. Vi ser det af de ottekantede piller og af de høje vinduer med de konkave smige. Bygmesteren har lært sit håndværk på byggepladsen i Aarhus, hvorfra han da også har overført det gamle træk med de fremspringende korsarme.

Endnu et kloster skal nævnes: birgittincrnes i Mariager. Det blev stiftet under Erik af Pommern ca. 1420, og det store kompleks stod – ligesom søsterklosteret i Maribo – under opførelse langt ned i det 15. århundrede. Oprindeligt var det en meget stor treskibet kirkehal med midt- og sideskibe under samme mægtige tag. Koret var i

Sankt Mortens kirke i Randers. Gouache ca. 1850 af R. H. Kruse.

Billedet giver et godt indtryk af en købstadskirke uden moderne tilsætninger. De toppede brosten og bindingsværkshuse i krans om kirken fremmaner småbyens stemning, der nu er forsvundet.

vest; således havde den hellige Birgitte foreskrevet det. I vestkoret samledes de munke, der som præster var knyttet til nonneklostrets kirke, og som havde deres mindre klosterbygning syd for koret. For nonnerne var der indrettet et særligt kor mod øst, hævet på et galleri over kirkens gulv. Når lægfolket kom ind i kirken, gik det ad 2 lave døre, de såkaldte syndsforladelsens porte, ind under nonnernes kor for at bivåne gudstjenesten ved det over midtskibets gulv højt hævede vestlige kor, mens nonnerne kun havde adgang til deres galleri ad en højsiddende dør mod nord, »nådens og ærens port«. Kirkehallens brede og vidtspændte stjernehvælv blev båret af ottekantede piller; vinduerne var store og uden glasmalerier og lod det klare dagslys strømme ind allevegne. Det var et kirkehus, der i meget var vidt forskelligt fra den tidligere middelalders type; de mange afvigelser også fra datidens norm for et gudshus skyldtes den hellige Birgittes særlige forskrifter. — Nu er det meste af fordums herlighed forsvundet; en

rest af munkeklosteret findes endnu i ændret skikkelse, og den vældige kirkebygning er skamferet til ukendelighed. For at få et nogenlunde fatteligt indtryk af de oprindelige forhold må vi søge andetsteds hen, til Maribo og til Vadstena i Sverige. Som så mange andre klosterkirker kom Mariagerkirken i en krisituation ved reformationen. Man prøvede en kort tid under Frederik 2. at indrette et adeligt frøkenkloster i Mariager, men uden held. Det nedlagdes 1588, og siden da forfaldt det store kompleks. Kirken blev taget i brug som en alt for stor sognekirke til den meget lille købstad. I 1788 nedbrød man da resolut hele kirkens østparti og skåned kun det vestligste fag af skibet med vestkoret. I stedet for de raserede dele byggede man et lille lavt kor mod øst, og man skrællede noget væk af højden ved at give midtskibet fladt gipsloft. Et af Østjyllands mærkeligste kirkelige monumenter var dermed praktisk talt gået tabt. — Før dette skete, havde Mariager kirke, ligesom sin søster i Maribo, tjent

som begravelsessted for den jyske adel; stormænd lod sig gerne begrave inden for kirkernes mure, og i adelens små landsbykirker kneb det ofte med pladsen. Men i den halvvejs øde Mariager »domkirke« (som den undertiden kaldtes på grund af sin størrelse) var der plads nok. Kunne de levende ikke finde anvendelse for den, kunne til gengæld de døde. Berømt er vel begravelserne for slægten Krumpen; den sidste katolske Aalborg-bisp, Stygge Krumpen, er begravet her. Enstående i sin art er den i Mariager kirke bevarede »Kristi grav« fra slutningen af middelalderen. De to mindre købstadkirker i Randers amt, Grenaa og Ebeltoft, er begge anlagt i gotisk tid; den første af dem er stærkt udvidet i seneste middelalder og er moderniseret i 19. århundrede.

Landsbykirkernes store mængde var af romansk oprindelse, og der var kun plads for nybygninger fra den gotiske tid. Tvilum, der var klosterkirke, kan næppe regnes med her. I Vejle amt findes der ikke en eneste. I Aarhus amt nævnes dog Rye, og hertil kommer i Randers amt Sødring, Voldum, Marie Magdalene, Ginnerup, Bregnet og Egens. Som arkitektur betraget gør de sig lidet gældende, og kun kirken i Rye hæver sig over de andre ved sin størrelse. Rye var vist købstad en overgang i middelalderen, og dens kirke havde da også anseelige dimensioner, hvad der nok så meget skyldtes dens funktion som valfartskirke. Sankt Søren's kilde, engang i fortiden stærkt besøgt, ligger i nærheden. Da denne valfartskirke stod i sin velmagt, havde den et tværskib af teglsten fra senromansk tid, og der var et tårn mod øst, mens man i gotisk tid forlængede den mod vest. Her i denne rummelige bygning fandt 1534 det kongevalg sted, der afgjorde reformationens endelige sejr i Danmark. Endnu i 17. århundrede gengives i Resens atlas Rye kirke i sin fulde længde, derefter delte den skæbne med Mariager. Tårn og tværskib forsvandt, kun de sengotiske partier blev tilbage. Først 1911-12 rejstes et nyt tårn på det gamles plads; derved kom kirke og tårn til at stå adskilt.

Blev der ikke rejst ret mange nye kirker ude på landet i den senere middelalder, var der dog rundt om i sognene en livlig byggevirksomhed. Kirkerne udvidedes, der byggedes tårne, våbenhusse og sakristier, og i det indre kom gotiske hvæl-

vinger. Her er det i regelen således, at tårn og hvælvinger følges ad. De mange tårne, der nu så godt som altid er hvidkalkede, præger det østjyske landskab. Alligevel har denne virksomhed været knap så intens som i den østlige del af Danmark; tallet på tårnløse kirker er noget større i Jylland end på øerne, og tallet stiger procentvis, jo mere vi nærmer os den midtjyske hedeslette. — Til denne senmiddelalderlige byggevirksomhed hører også udvidelserne af selve skibet; man opdannede ofte en landsbykirkes hele korpus ved at nedrive det romanske kor og forlænge kirken i hele skibets bredde ud over korets gamle grænse mod øst. Man forklarer i vore dage denne tendens, der til tider har taget karakter af mode, ud fra den stedse tiltagende import af store fløjaltertavler, som umulig kunne finde plads i de gamle snævre kor. — En anden ombygning af kirkens gamle kerne er vestudvidelser; de er knap så talrige som de førnævnte. Fra renæssancetiden kan omtales de ret imponerende gravkapeller, som godsrige adelsmænd i stort tal har føjet til deres sognekirker. Nedenfor skal vi i Aalsø kirke se et eksempel derpå.

*

Kalkmalerier, både fra romansk og gotisk tid, er ganske godt repræsenteret i de østjyske amter, omend de dog i udbredelse, antal og teknik står tilbage for de store sjællandske skoler; navnlig har det romanske kalkmaleri i Jylland haft svært ved at hævde sig. Men man har dog til stadighed gjort nye fund, og fremtiden kan vel bringe mere. Alligevel ser det ud til, at hovedindtrykket ikke kan ændres. Det er som om det rige jyske stenhuggerarbejde har stillet den maleriske udsmykning af kirkernes indre i skygge.

Det østjyske romanske kalkmaleri kan deles i flere grupper. Een er samlet i det sydøstlige Jylland, netop i det strøg, hvor vi fandt de fleste og ældste frådstenskirker, og hovedmonumenterne er her netop Jelling og Tamdrup, således at Jelling har været det egentlige udgangspunkt, og vi kan følge impulserne til kirkerne i Ørreslev, Stenderup, Højen, Sindbjerg og Give samt endnu flere. En gruppe nr. 2 findes længere nordpå. Den har, eller har haft, repræsentanter i Venge, Tulstrup, Framlev, Lyngby (i Hasle herred), Lis-

Kalkmaleri i Raasted kirke før restaureringen.

Herodes sidder på en klapstol og modtager »Hellig trekonger«, fredelige mænd med vandringsstave. Bag Herodes skimtes stridsmænd med dragne sværd. (Fot. 1938 Nationalmuseet).

bjerg, Todbjerg, Raasted, Spentrup og Faarup. Af disse må vi lade Vengemalerierne udgå, da de ikke eksisterer mere, hvilket er beklageligt, idet denne nordlige gruppe åbenbart savner et centrum; hvis dette centrum ikke var i den fornemme gamle benediktinerkirke, har det vel været at finde i stiftsbyen. Men vi ved intet herom.

Også billederne i Jelling må henregnes til de tabte kunstværker. Da de opdagedes i 1875, var de så medtagne, at man skønnede det rigtigst helt at borthugge dem og derefter at male nogle nye. Vi har dog fra Magnus Petersens hånd nogle akvareller, der viser os disse utvivlsomt meget gamle kalkmalerier; man mener endda, de har været de ældste i Danmark, fra ca. 1100. Mellem billedfriserne, der på romansk vis er samlet i brede striber adskilt ved »mæander«borter, lægger man særlig mærke til en ung, skægløs Kristus i selskab med døberen, malet med træk, der går tilbage til oldkirkens dage. — Af alle de andre brudstykker af Jellingskolen nævner vi *Tamdrup-*

billederne, der vel engang, da kirken stod i sin velmagt, har prydet store dele af kor og apsider. Nu er kun et par fragmenter synlige i korbuen. Motivet er Kains og Abels offer, en tydelig appel til menigheden om at ofre rigtigt, Abel i nordbuen med offerlammet i de tilhyllede hænder, Kain mod syd, bærende sit offerneg og klædt som broderen i folderigt gevandt. Billederne står i dæmpede brune og gulbrune toner på neutral baggrund, mens de lidt ældre Jellingbilleder synes at have haft mørkeblå baggrund og en rigere farveskala. Fælles for de to kirker er billedernes strenge, frontale holdning med ældgamle byzantinske traditioner.

Inden for den nordlige gruppe, hvor flere af malerierne er ret sene, men dog med gammel værkstedstradition, f.eks. Vejlbj og Todbjerg fra o. 1200, skal særlig nævnes *billederne i Raasted*. De er fra tiden 1175—1200 og er bevaret i usædvanlig fylde. Da man fremdrog dem 1936, kunne man konstatere, at de havde stået længe fremme i

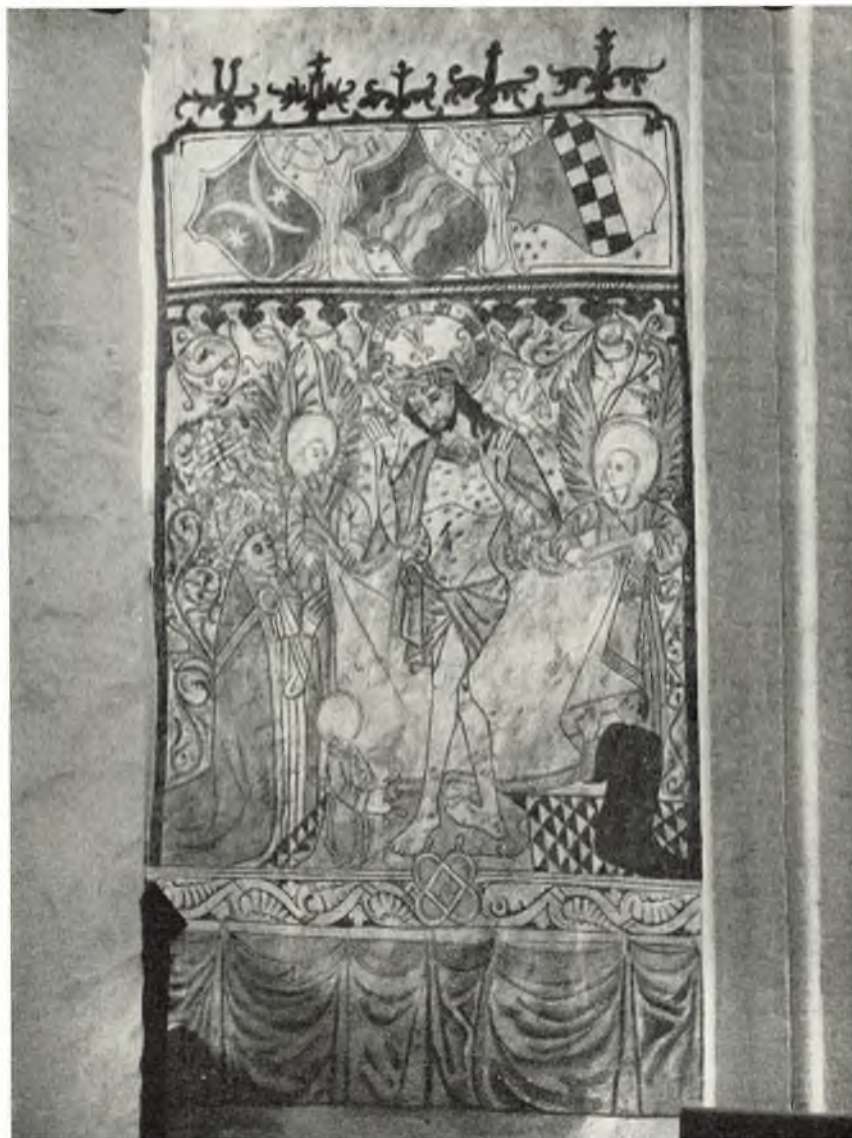
Interiør fra Raasted kirke. Triumfmuren og en del af altervæggen efter restaureringen. Som gildesalens billedtæpper er kalkmalerierne i brede striber spændt ud over kirkens vægge, med barnemordet og korsfæstelsen på hver side af alteret. (Fot. 1942 Nationalmuseet).

lyset; antagelig har de været utildækkede til henimod 1700, hvorfor farverne var slidte og falmende. Billederne var her som overalt, hvor man har fundet romanske kalkmalerier i større tal, ordnet i brede striber adskilt ved mænderbortter. Kirken havde flad altervæg; den fornemste plads over korets østvindue har fremstilling af to parallelscener fra det nye testamente, barnemordet i Bethlehem til venstre og korsfæstelsen til højre. Vi mærker os, at der på korsfæstelsesbilledet ingen kvinder findes, kun rolige, stærkt bevæbnede stridsmænd, og den korsfæstede selv står nærmest som triumfator foran sit kors. Det smertefulde og tårerne holdes borte. Vildere og blodigere er barnemordet fremstillet. I Viborg stift har samme maler gengivet det samme motiv på kirkerne i Hvorslev og Vellev; vi kæder dem sammen med et lidenskabeligt billede på triumfmuren (altså i menighedens del af kirken) i Raasted: Mikael's kamp med dragen. Det vrirler med dragne

sværd i denne mesters billeder, og vi fornemmer næsten våbengnyet. Det er en kæmpende og sejrende kirke, datidens kunstnere var sat til at smykke.

Først henimod slutningen af middelalderen var der i Østjylland påny et kuld malere, der kunne hamle op med de gamle fra den romanske tid. Her blev det naturligvis domkirken, der førte an. Katedralen i dens nye skikkelse fra 15. århundrede stod der med sine vidtspændte hvælve og brede mure og indbød til fri udfoldelse af malerisk fantasi. Indbydelsen blev da også efterkommet. Mindst 5 forskellige kunstnere har man her haft i virksomhed, og de har udfoldet deres energi over det hele fra hvælvene og pillerne til vægfladerne. Der er bl. a. en maler, der har fremstillet treenigheden med Gud Fader holdende den døde søn foran sig, et meget hyppigt forekommende motiv fra senkatolicismens tid. Jehova afbildes her som en meget ærværdig mand med vældigt

Kalkmaleri fra Aarhus domkirke. Maleriet, der findes på en af de søndre midtskibspiller, er udført af »Kristi legemsmaleren«. Modsat den ældre middelalder afbildede senkatolicismen hyppigt Kristi smertefulde martyrium. I et syn har Kristus åbenbaret sig for den hellige pave Gregor. Blodet fra sårene strømmer ned i en kalk, der holdes af en engel. Billedet skal tillige dokumentere gejstlighedens eneret til kalken. De 3 bispe-skjolde foroven fra slutningen af 15. århundrede hjælper til at tidsfæste maleriet.
(Fot. Nationalmuseet).

skæg, »den gamle gud« kaldtes denne fremstilling meget betegnende i Jacob Madsens visitatsbog. Så er der Sankt Jørgensmaleren, som skabte det berømte billede af heltens ridderlige dyst på nordre korsranke. Eller man har talt om »Kristi legems maleren« efter et billede, han har malet på en af sydpillerne; det gengives her. Flere af disse Aarhusmestre har virket rundt om i stiftet, bl. a. har den sidstnævnte i Nødager kirkes tårnrum malet Kristus mellem 6 apostle. En anden af dem, som man har givet navnet Mikaelsmesteren, fordi han i domkirken har malet et, iøvrigt ret uhøjtideligt, billede af ærkeengelen, har malet

en dommedagsscene i Marie Magdalene kirke; den folkelige drøjhed, der ofte er over senmiddelalderens kalkmalerier, er her blevet direkte grotesk. Af let forståelige grunde har man fundet det formålstjenligt atter at tildække dette lidet opbyggelige billede. Også i Dalbynder kirke har denne fantasifulde maler været på spil og der foregøglet menigheden et gruppevækkende helvedsbillede. Men han har dog i samme kirke tillige malet det folkekære motiv med Sankt Jørgen og dragen. Ridderens dristigt svungne og frie bevægelser set på en baggrund af tæt og frodig rankeornamentik peger frem mod renæssancen.

Kalkmaleri fra Marie Magdalene kirke, nu atter tildækket. »Mikaelsmesteren« fra Aarhus domkirke har her karikeret en serie udyder, som kvinden nu pines for. Senkatolicismen var ikke sart i sine virkemidler, men formålet var dog udpræget moralsk. (Fot. 1909 E. Rothe).

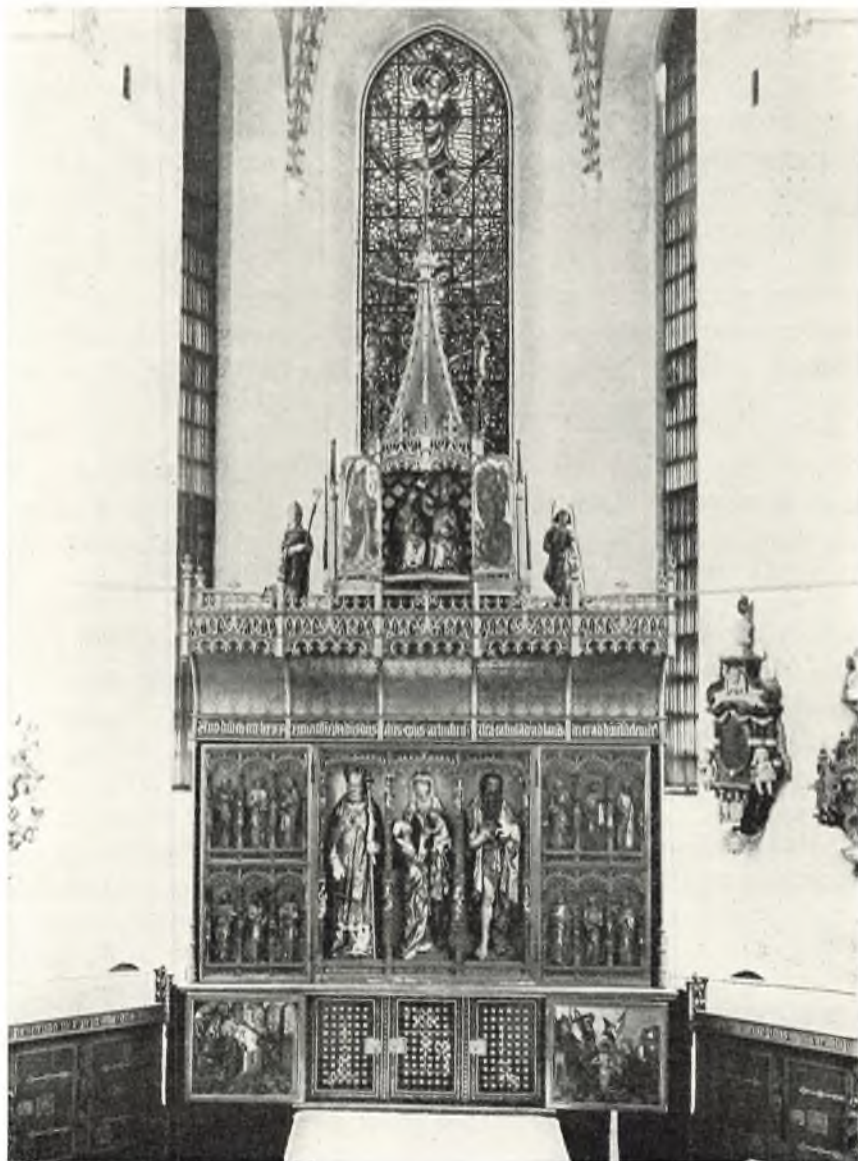
Kirkernes *inventar* bestod ikke blot af løvefonte og gyldne altre. Der var blandt fontene i Østjylland en del, som var importeret fra Gotland, og fra den senere middelalder har vi et par støbte malmfonte i Fausing og Aarhus domkirke. Fontekedler til indvendig beklædning af den hule skål var utvivlsomt meget almindelige, men kendes nu kun i få eksemplarer (Lyngaa og Sdr. Bjert). Vievandskar fandtes i middelalderen altid ved kirkens indgang; de blev afskaffet ved reformationen, og nu er det mere tilfældigt, om man finder dem (eks. Virring og Koed, begge i Sønderhald herred). Altrene var vel i regelen blot murede borde med lys, krucifix, hellige kar og relikvier; de fornemme gyldne altre var det ikke beskåret den store mængde af landsbykirker at eje. Mere almindelige blev ved middelalderens slutning de store fløjaltertavler, der i Østjylland er bevaret i ret stort tal.

En af de ældste fløjaltertavler findes i Lem ved Randers Fjord. Den største og kendteste er den i Aarhus domkirke. Den er 1482 skænket til kirken af bisp Jens Iversen Lange og er udført af Lübeckmesteren Bernt Notke. Tavlen har et storfelt, der ved sidefløje kan lukkes til for atter ved store kirkelige fester at åbenbare sine guldstrålende billeder. Her står Jomfru Maria med barnet i storfeltets midte flankeret af Sankt Clemens, der var kirkens værnehelgen, og Johannes døbe-

ren. Også kirkens ældre altertavle har haft en fremstilling af dette middelalderlige yndlings-tema: Guds moder med den førstefødte; men på Lisbjergalteret, som jo må formodes at have stået på den plads, der nu indtages af Bernt Notkes mægtige alterskab, var madonna-motivet anbragt længere nede, på alterbordets forside. Nu er det flyttet op på alterets fornemste og mest iøjnefaldende plads og udført i store dimensioner. Der ligger i denne omgruppering af figurerne en tydelig udvikling i middelalderlig katolicisme. — Desuden kan det ses, at den idealisme, der prægede den ældre middelalders menneskefremstilling, nu er veget for en tydelig udtalt realisme; omend skikkelserne er bibelske, er de ikke netop overjordiske, særlig i sidefløjenes apostelskikkelser er der tilstræbt en individuel karakteristisk, og på bagsiden af den ene af de bevægelige fløje er der malet et helt naturtro portræt af tavlens giver, bisp Jens. Det er vel et af de ældste realistisk opfattede portrætter i Danmark.

Altartavler af lignende opbygning og med mer eller mindre tydelige impulser fra Bernt Notkes værksted findes spredt ud over hele stiftet. Tydeligst i sin afhængighed af forbilledet er vel den velbevarede tavle i Tvilumkloster; den har som Aarhustavlen hvælvet baldakin over de tre fløje, men fik i storfeltet et andet motiv, der var kendt fra domkirkens kalkmalerier, Treenigheden med

Aarhus domkirkes højaltertafle fra 1482. Udført af Bernt Notke fra Lübeck. Formentlig den største middelalderlige alterprydelse i Norden. Bag altretet fornedet gemmes de hellige kar; derover selve skabet, der har 2 faste og 4 bevægelige fløje, der kunne lukkes til og dække for storfeltet, særlig i fasten. På store festdage som påsken slog man alter fløjene til side og åbenbarede altertaflens hele gyldne pragt. (Fot. Sophus Bengtsson).

en langskægget Jehova, »den gamle gud«, der bærer Kristi afsjælede legeme på sit skød. En hel serie tavler af denne skole findes i Vejlbj (Hasle herred), Malling, Lime, Vester Alling, Ørting og Tranbjerg.

En anden nordtysk mester har skåret den altertafle, der i sin tid stod i Randers Sankt Morten, nu i Hald. Hans stil virker stærkere, kontrasterne er voldsommere, klædebonnene er modelleret i vægtige folder med dybe knæk. Haldtavlen er meget bredere end vanligt, midtfeltet er aflangt, men sådan at hovedfremstillingen med »den gamle gud« er dominerende, Jehova har kejser-

krone og langt skæg med slangekrøller. På mindre tavler fra samme eller beslægtede værksteder står Jomfru Maria med barnet alene i storfeltet, således i den lille tavle i Skærup syd for Vejle og den i nyere tid ombyggede tavle i Horsens klosterkirke, mens den så yndede fremstilling af den gamle gud findes i Ødsted, Smidstrup og Østbirk. — Også senmiddelalderens største billedskærer-værksted på dansk grund, Claus Bergs, er repræsenteret i Østjylland, dels i en lille tavle i Tirstrup og dels i den meget større i Aarhus Vor Frue; den sidste er en såkaldt passionstavle med realistisk og rigt varieret gengivelse af korsfæstelsen.

Skønt kirkernes inventar nu mest præges af renæssancetiden og de følgende århundreder, har vi ovenfor dog stiftet bekendtskab med en del af stor ælde. Det kan da tilføjes, at en tidligmiddelalderlig prædikestol af kalksten er bevaret i Tirstrup kirke, naturligvis som et rent unikum. I de store kirker ved herreklostrene og i domkirken med talrigt præsteskab var der i højkoret indrettet dobbelte rækker af korstole, men kun domkirkens kannikestole er i behold. Et smukt sengotisk stolestade kendes fra Kolding Skt. Nicolai. Mere beskeden virker ved siden deraf en degnestol i Framlev; den har gotisk snitværk med bisp Niels Clausens Skades våben (bisp i Aarhus 1490–1520) og rummelige skabe med solidt låsetøj og vidner om, at de udskårne stolestader nu snart skulle fylde kirkerummene. Når degnen havde stol, måtte det vel også gælde for præsten, men ingen middelalderlige præstestole kendes fra Østjylland; til gengæld er der en i fin renæssance i Hornslet kirke, vel den smukkeste præstestol i Danmark. — Med det 16. århundredes så yndede foldeværk, bl.a. på en prædikestol i Pjedsted (nu i Nationalmuseet), står vi på grænsen af en ny tid. Med prædikestolen som fast inventar fulgte ganske naturligt de stolestader, hvori menigheden skulle sidde under prædikenen. Danske billedsnidere og snedkere fik derved nok at gøre i 16. og 17. århundrede.

Nogle få billedskærere har blandt den store mængde af østjyske kolleger vundet et særligt ry. Først Mikkell van Groningen, omkring 1600. Han har 1598 boet i Hornslet, hvor han har udført et præste-epitafium, men allerede en halv snes år tidligere har han skåret den store i behersket renæssancestil holdte prædikestol i Aarhus domkirke. Han er mester for herskabsstole i Holbæk (Rovsø herred) og en prædikestol i Østbirk, ligesom hans stil gennem elever er spredt langt ud over hele Jylland. — Dernæst den berømte billedskærer Peder Jensen Kolding, der synes at have virket i Horsens i tiden omkring midten af 17. århundrede. Hans stil var senrenæssancen med hang til bruskarok, men altid med en behersket og fast arkitektonisk opbygning. Fra hans hånd kendes altertavler i Odder og Glud; desuden meget kirkeligt inventar i Falling, Gosmer, Gylling, Kolding, Horsens og Skanderup. — Rækken kan

kompletteres med Niels Kock (der 1636 skar prædikestolen i Avning og 1650 den i Grenaa) og navnlig med den lidt senere Laurits Jensen Esenbæk, der har udført altertavler i Randerseggen, i Borup, Vejlbj (Sønderhald herred), Gasum og Spentrup, men også meget af det rige inventar i Sankt Morten; han holder det rent ornamentale noget tilbage og fylder i stedet sine snitværker med relieffer, ofte af djærv og levende form. — Vi kan slutte denne oversigt over Østjyllands udskårne inventar med at omtale, at man i Randers Sankt Morten i det nordre sideskib finder ophængt under hvælvingen en skibsmodel fra 1632; den slags kirkeskibe er jo meget almindelige, men hvis det påmalede årstal virkelig er rigtigt, er Sankt Morten ejer af det ældste daterede kirkeskib i Danmark.

*

En egentlig fornyelse af den kirkelige kunst skete der ikke i århundrederne efter reformationen. Kun sjældent byggedes der helt nye kirker. Et par slotskirker bør dog nævnes. På Frederik 2.s tid indrettedes der kirke i Skanderborg, den er særlig karakteristisk ved sit smukke renæssanceinventar. Senere i 16. århundrede byggede Hercules von Oberberg det 1808 næsten helt ødelagte slotskapel på Koldinghus; de få bevarede rester deraf viser typen på et nordisk slotskapel med omløbende gallerier i 2 stokværk, en type vi endnu har bevaret i Frederiksborg, hvis slotskirke åbenbart er direkte kopieret efter mønstret fra Koldinghus. I Fredericia har vi Østjyllands eneste nyanlagte købstad, fra 17. århundrede. Den fik 3 kirker, Trinitatis, Michaelis og Reformert kirke, lutter enskibede og meget enkle anlæg; Trinitatis er stærkt ombygget i 19. århundrede, de 2 andre står i det ydre med en ganske stilfærdig arkitektur, valmtage og pilasterinddelte mure.

Når de ældre kirker i disse århundreder undergik forandringer, kom initiativet fra adelen, og da hyppigst når den indrettede sine pragtfulde gravmæler. Hørning og Aalsø er gode eksempler derpå. Slægten Rosenkrantz omdannede Hornslet kirke til et formeligt mausoleum. I Aarhus domkirke findes fra 16. århundrede en mængde adelige begravelser med ligsten udgået fra et enkelt let kendeligt Aarhusværksted. Senere har vi sam-

Detail af Bernt Notkes altertavle, et malet portræt på den ene af fodstykkets fløje, forestillende givøren, bisp Jens Iversen Lange. Idealiserede portrætter var velkendt fra middelalderen. Med renessancen vågnede interessen for individet, og også for det individuelle portræt. Det her gengivne af bisp Jens er sikkert et af de ældste naturtro portrætter i Danmark. (Fot. Nationalmuseet).

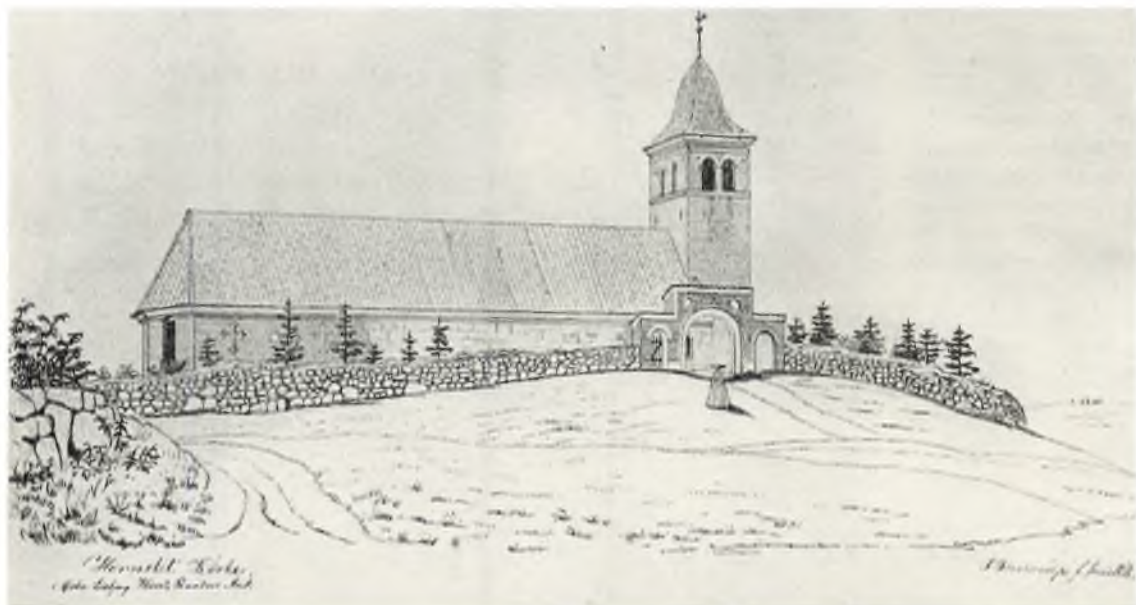

mesteds det store Marselis-Rodsteenske kapel med rige billedhuggerværker af Thomas Quellinus, der også 1697 udførte det store gravmæle over Jørgen Skeel til Estrup i Avning kirke. Storgodsejeren Gerhard de Lichtenberg, der byggede barokspir på sine landsbykirker i Nørup og Bredsten og forsynede Engum med inventar i sprælsk rokoko, lod billedhuggeren Didrik Gercken i 1738 udføre det store gravmæle i Horsens klosterkirke.

Fra en nyere tid stammer kirken i Vonsild, bygget af C. F. Hansen 1825 i ren klassicistisk stil, der 100 år senere er blevet genoplivet i helt nye kirkebygninger i Kolding og Aarhus. Helt uden efterfølgere var M. G. Bindsbølls ejendommelige nygotiske kirke i Hobro fra 1850. Denne sidste er et interessant forsøg hos en begavet arkitekt på at bryde nye veje for arkitekturen. Men når ta-

len er om Østjyllands kirker, tænker man hellere på mester Horder, de gyldne altre og Aarhus domkirke.

Ikke blot kirkerne selv, men også deres nærmeste omgivelser hører med, for at billedet kan blive fuldstændigt. Helligdommen begyndte ved kirkegårdens mur. Her lå kirkeladen, kun sjældent bevaret (Gassum). Ved indgangene til kirkegården var der »kirkeriste«, der skulle holde løsgående kreaturer borte; også de er sjældne nu, men har oprindeligt været overalt (spor af en rist er fundet i Malling). Egentlige mure om kirkegårdene er sjældne i Jylland; man foretrak diger af utilhugne kampesten, som dog i de sidste menneskealdre er forsvundet fra mange østjyske kirkegårde. Indgangene til kirkegården kunne ofte tage karakter af selvstændige små bygværker, sådan

Hornslet kirke. Tegning af Jacob Kornerup 1858.

Den lange, næsten vinduesløse, nordmur fik denne skikkelse, fordi kirken rummer så mange monumenter over slægten Rosenkrantz. Tegningen røber en uberørt idyl, som den hastigt voksende stationsby nu har udsløttet.

som det er sket i Falling og Odder, hvor køreport og ganglåde er bygget sammen til hele portaler af anselige dimensioner. Kun een gang har man kunnet spore militære bihensigter i opbygningen af kirkegårdsdiget; det er det for nylig fremdragne bastionære anlæg ved Malling kirke. I kirkegårdsdigets sydøstre hjørne stødte man på rester af en rundbygning, fundamentet til et forsvarstårn med et indre tværmål på 7–8 m. De tilstødende hegnsmure af formidabel tykkelse må mindst have haft en højde på 4 m, og selve det stærkt fremspringende tårn har sagtens været 13–14 m højt. Uden om hele anlægget sporedes en voldgrav. Formodentlig har vi her at gøre med en bygdeborg fra Vendertiden.

Ud af den store mængde af landsbykirker er her sluttelig afbildet en enkelt, der må gå som fællesnævner. Det er den smukke kirke i Aalsø. Tårnet har en livlig blændingsarkitektur, hvad det ellers skorter på i Jylland. Der hænger et par klokker deri, den ene langstrakt og uden indskrift, et ubedrageligt tegn på, at den er fra den tidlige middelalder; den anden er mere veltalende og

fortæller ved sin indskrift, at den brast 1746, da den ringede ved Christian 6.s død (det er såre hyppigt, vi hører om sprukne klokker ved kongelige dødsfald). Foran indgangen til våbenhuset lå tidligere den sten, som Blicher tildelte så dramatisk en rolle i »Præsten i Vejlbj«; i virkeligheden er det en navnløs romansk gravsten af den slags, hvoraf der tidligere lå mange på jyske kirkegårde. Nu er den indmuret i våbenhuset som genbo til en åben kamin, der engang i fortiden brugtes til at støbe bly i (fra Sønder Dyr's herred har vi et andet eksempel i Lyngby kirke). Aalsø kirkes indre præges i rigeligt mål af adelsslægterne, der har haft deres gårde i omegnen. Et enkelt præsteepitafium findes, ellers er det adelige gravsten, mindesmærker og indskrifter i rigeligt mål. Christence Bryske har endda på en af hvælvingerne med levende historisk sans nøjagtigt og i enkeltheder omtalt inventarets fornyelse og hvælvingernes opførelse i hendes og hendes husbonds levetid; de havde skænket både lystager, altertavle og prædikestol, samt bygget et gravkapel. Andre slægter fulgte med senere. Knæfaldet

Aalsø kirke. Den oprindelige romanske kærne er udvidet med mange tilbygninger, et tårn mod vest, et våbenhus og gravkapel mod syd, et nyt kor mod øst, bag hvilket skimtes et gotisk sakristi mod nord. (Fot. 1939 Hugo Matthiessen).

Kamin i våbenhuset ved Aalsø kirke. De ret talrige kaminer i jyske kirker har oprindeligt stået til håndværkernes rådighed ved støbningen af bly. Kirkerne havde næsten altid blytage. (Fot. 1947 Erik Moltke).

Palle Krags gravkapel i Aalsø kirke. Datidens stormænd lod sig bisætte i fornemme kapeller bag sirlige smedejernsgitre og under pompøse gravmæler. Palle Krags epitafium på væggen til venstre er i tidens kontrastrige barokstil. Den virker med sine trofæer og livskraftige englebørn som en levende protest mod død og forkrænkelighed.

(Fot. 1939

Hugo Matthiessen).

skænkedes 1702 af Palle Krag og Helene Trolle; det var netop omkring 1700, de gammeldags skamler ved kommunionen forsvandt til fordel for lange knæleskranker. Lysekroner, 3 ialt, fra midten af 18. århundrede øger det velhavende indtryk. Det undrer da ikke, at Aalsø kirke kan møde op med et orgel fra 1743, mens mange danske landsbykirker langt ned i 19. århundrede ikke havde anden musikalsk vejledning end degnens

sangstemme. Og selvom mange andre landsbykirker måtte savne det tilskud af kapital, som interesserede adelslægtter kunne skænke dem, så er Aalsø kirke i sin såre velforsynede tilstand langt fra enestående. Hornslet, Hørning, Voldum og Vær kan gøre den rangen stridig. De to nabokirker i Rovsø herred Voer og Ørsted er nylig istandsat og viser, hvor meget der kan nås, når man vil interessere sig for vore gamle landsbykirker.

HERREGÅRDE

Af Hans Stiesdal

VOLDSTEDER

En særstilling blandt Østjyllands voldsteder indtager ringborgen ved Fyrkat mølle sydvest for Høbro. Sammen med Trelleborg ved Slagelse, Aggersborg ved Løgstør og Nonnebjerg i Odense er den med til at danne en lille og for os endnu ret ny familie af store borge, hvis ejendommelige, af den strengeste disciplin beherskede arkitektur har påkaldt interesse langt ud over landets grænser.

Opdagelsen af disse vikingeborge hører til dette århundredes største arkæologiske begivenheder. I 1935 »opdagedes« Trelleborg, d.v.s. arkæologernes spader afslørede, at der indenfor ringvolden havde ligget huse af træ med krumme vægge, ialt, grupperede i fire karrèer.

I 1945 kom man under vejr med, at der under jorden bag de næsten helt udviskede ringvolde ved Aggersborg skjulte sig sporene af en borg af samme type, men af endnu mere forbløffende størrelse, idet der indenfor ringvolden har været plads til 48 huse af nogenlunde samme størrelse og form som på Trelleborg.

I 1953 konstateredes ad arkivalisk vej — endnu uden støtte af arkæologiske gravninger — at der på Nonnebjerg i Odense har ligget en rundborg, der efter al sandsynlighed vil vise sig at være et Trelleborg-agtigt anlæg.

Vikingeborgen ved Fyrkat kom for en dag i 1949. Den kommer i størrelse, diameter 126 meter, meget nær på Trelleborg og har som denne 16 huse indenfor volden. De ligger i fire karrèer adskilt ved de plankebrolagte gader, der har forbundet borgens fire porte, een i hvert verdenshjørne.

Udforskningen af de tre arkæologisk undersøgte borge, der alle må skrive sig fra 1000-tallet, har kastet et skarpt lys over den tidlige middelalders borgbyggeri. Her herskede tidligere fuldstændigt mørke. Nu præsenteres vi med et for store lejre, bygget til at rumme talrige krigere.

Langt mere famlende står vi overfor de mange voldsteder, der i modsætning til vikingeborgene må betegnes som enkeltmandsborge, d.v.s. de har skullet yde beskyttelse for en enkelt mand og hans husstand.

Mange spørgsmål trænger sig på i forbindelse med disse fortidsminder, og den grove gruppering, der i det følgende skal forsøges, uden at der tilstræbes en omtale af samtlige voldsteder, lider af den væsentlige mangel, at man hovedsagelig må foretage den på grundlag af voldstedernes ydre form. Hvad de gemmer under græstørven eller i de side voldgrave, ved vi i de færreste tilfælde, og da tilmed de historiske kilder i almindelighed tier om dem, er vi kun slet hjulpne, når vi skal udtale os om deres tilblivelsesstid og om de bygninger og forsvarsværker, de bevarede jordværker har båret. Det må blive fremtidigt forskningsarbejdes opgave at søge disse og andre problemer løst.

Medens vikingeborgene lod sig forsvare fra den store ringvold, der omgav hele anlægget, og som krævede mange mands besætning, koncentreredes forsvaret af den lille »enkeltsmandsborg« til et tårn, ofte af træ, hævet på en jordbanke over det omliggende terræn og beskyttet af omkringliggende grav, i flere tilfælde med en beskyttelsesvold derudenom. Vi må endvidere tænke os, at tårnet har haft en yderligere beskyttelse i form af et plankeværk, en palisade, stående langs randen af borgbankens topflade. Undertiden findes to borgbanker ved siden af hinanden, og man kan da i almindelighed afgøre, at den ene har fungeret som en forborg for den egentlige borg. Alt, hvad der har været af træværk, er selvfølgelig forlængst rådnet bort, og kun jordværket er tilbage, ofte i slem medtaget stand, afgravet og overpløjet. En borgbanke af den her skitserede type kaldes i Eng-

land og Frankrig motte, og begge steder finder vi den i talrige eksempler og variationer. Det må i denne forbindelse nævnes, at der til selve borg-banken, motten, undertiden slutter sig en større plads, der også kan være beskyttet af vold og grav. Man må forestille sig, at her har den egentlige be-boelse haft sin plads tilligemed det, vi forstår ved udhuse. Denne del af gårданlægget, som i de fle-ste tilfælde har været befæstet, og som derfor kan have fungeret som en slags forborg, kaldes med et engelsk ord for bailey.

Kun så meget skal siges om en af de hyppigst forekommende mindre middelalderlige borgty-per, idet det dog bemærkes, at man i den her an-tydede opdeling i en mere forsvarsbetonet og en mere civil del allerede fornemmer den sondring mellem borggård og ladegård, som senere findes så udpræget i al herregårdsarkitektur.

Vender vi efter disse mere almindelige betrag-ninger blikket mod Østjylland og mod det mate-riale af voldsteder, der findes her, er der straks et par, som gør krav på interesse som rene og velbe-varede eksempler på motte-typen. Trindhøj eller Trindvold (Gaverslund sogn, Holmans herred) er en naturlig, nærmest oval banke, der midt på siden omgives af en lille kredsformet, tør vold-grav. Netop ved at banken har en højtliggende *tør* grav, leder dette voldsted tanken hen på de tidlig middelalderlige franske og engelske voldste-der. Man har været og er stadig tilbøjelig til at betragte det som et tegn på høj ælde, når borg-bankens beskyttelsesgrave er højtliggende og tør-re, således som det også kendes fra vikingeborge-nes ringgrave. På den lille, i folkebevidstheden så fremtrædende ø, Hjelm, ligger ikke mindre end tre voldsteder, alle af betydelig interesse. Den mindste af disse borge, Skaadebakken, der behersker øens sydøstlige hjørne med den eneste, natu-rlige opkørselsvej til højlandet, består ligesom Trindvold af en lille kegleformet top, beskyttet af en tør grav, dog kun ind mod land, idet borg-banken ud mod havet falder brat med en skrænt på 12 meters højde. Ved gravningen i Skaade-bakken har det vist sig, at bankens øverste top, i ca. 4 meters højde er kunstigt opfyldt, og at den har båret en træbygning, hvis svære stolper, der har hvilet nede på den oprindelige, faste overfla-de, synes at være rejst før jordhøjen er opkastet.

Visse træk tyder endvidere på, at dette lille for-svarsværk har eksisteret, allerede før Marsk Stig tog øen i besiddelse efter at være dømt fredløs. At den også har været befæstet af marsken, tyder iagttagelserne ved udgravningen såvel som mønt-fund på.

I Obdrupsgaards have på Djursland ligger et meget smukt eksempel på et lille rundt voldsted med en lavtliggende, oprindeligt vandfyldt vold-grav omkring. Desværre er borgbankens indre udhulet ved bygningen af en vandbeholder.

Hvor sent man har anvendt småborge af træ, giver Kærsgaard i Hads herred et morsomt eks-mpel på. Banken er nærmest kvadratisk. Den omgives af grave, der trods borgens høje belig-genhed, til stadighed sættes under vand fra en kilde. Voldstedet er fornyligt undersøgt, hvorved det viste sig, at borgen sandsynligvis er afbrændt i de holstenske grevers tid. Den tilhørte da en mand ved navn Markvard Rostrup, kendt for si-ne nære forbindelser med greverne. På en kam-pestenssyld på borgbankens top har der stået et trætårn, 6 × 6 meter i grundfladen. Muligvis har dette tårn afløst et tidligere på samme sted. Det skal iøvrigt bemærkes, at der er svage spor af en bailey øst for borgbanken. Talrige armbrøstpile viser, at Kærsgaards endeligt har været forbun-det med kamphandlinger.

Det nærliggende Torup Volde minder meget om Kærsgaard, men det ser ud, som om bailey'en her i senere tid er udvidet, så den kom til at danne et imponerende, selvstændigt voldsted, hvorpå der nu ligger en gård.

Meget velbevaret og markant ligger Ulvholm midt i den brede ådal ved Gassum. Den består af en kvadratisk banke omgivet af grav og vold. Ved en vejdamning over mosen mod syd sættes bor-gen i forbindelse med de hulveje, der graver deres dybe furer i ådalens skrænter. Hvor må hele sce-neriet have været malerisk, dengang banken var kronet af tårn og palisade af svært egetømmer! Også Rane ladegård må nævnes i denne forbin-delse. Med sin firkantede, af grave omgivne ban-ke ligger den lige overfor Hjelm inde på Djurs-land. Om den, som sagnet fortæller, skulle have tilhørt den kendte Rane Jonsen, kan vel aldrig oplyses.

Ovsgaard ved Gassum skiller sig ud fra den fo-

*Voldstedet Kastelsbakken på øen Hjelm set fra fyrtårnet.
Foruden dette voldsted mod sydvest rummer øen endnu to, Marsk Stigs borg midt på og
Skaadebakken mod sydøst. (Fot. H. Stiesdal).*

regående gruppe ved to banker anlagt ude i en sump. Den er i sin tid undersøgt, uden at det dog lykkedes at datere den nøjere. Derimod blev man klar over dens opbygning. Bankens jordfyld var lagt på et plankelag over fasciner i den sumpede grund. Som på Kærsgaard har bygningen været af træ eller bindingsværk.

Af andre dobbeltvoldsteder skal nævnes Fovslet i Nørre Tyrstrup herred. Også her har der været lette træ- eller bindingsværksbygninger, hvorimod det bekendte Nørreris (Sabro herred), der af traditionen udpeges som Niels Ebbesens gård, har haft bygninger af sten. Det har der også været på dobbeltvoldstedet Bjørnkær i Hads herred. Ved udgravningen af denne borg, der synes nedlagt allerede 1427, fandt man inde i tårnet en brønd, der indeholdt noget af den mest forbausende, middelalderlige keramik, der overhovedet er fundet herhjemme: Store lågfade og imponerende tragte – til brændevinsfremstilling?

Nede i Vinten Skov (Nim herred) ligger dobbeltvoldstedet »Drosthholm«. Det har en rund og en firkantet banke med enkelte murrester.

Lidt sydligere i skoven har der tidligere været forskellige diger og volde.

En lidt anden voldstedstype end den i det foregående beskrevne finder man i det voldstedsrige Gaverslund sogn i Holmans herred, nemlig Borgsted i Nørskoven, hvor borgbanken er fremkommet, ved at man med en tør halsgrav har isoleret banken fra det omgivende land til de tre sider, medens den fjerde side er en stejl skrænt.

Anlagt på lignende måde er Hjelms store sydvestlige borg, Kastelsbakken. Her har naturen og kunsten frembragt et imponerende forsvarsanlæg. Yderst ved øens høje, stejle, tjørnebevoksede skrænt rejser der sig en naturlig, nærmest rektangulær grusbanke. På de tre sider ind mod øen blev der langs foden gravet en grav, der udmunder i skrænten. Den har aldrig været særlig dyb og er nu næsten helt opfyldt. Trods arkæologiske undersøgelser på selve banken har man ikke bestemt kunnet sige, hvilke bygninger der har ligget heroppe, men grundmurede har de i alt fald ikke været. Topfladen er så rummelig, at der meget vel kan have stået flere huse. Der er fundet en

stenpikket bro, sikkert et gulvlag på hvilke lå rester af ringbrynjer og adskillige armbrøstbolte, der supplerer fantasiens forestillinger om det militære alarmberedskab, der herskede på Hjelm i Marsk Stigs dage. Hvornår grusbanken første gang har været taget i brug som borg, kan ikke siges, men at den har været brugt af marsken og hans folk og formodentlig mødt sit endeligt ved kongens indtagelse af øen i 1306, alene herpå tyder fundet af adskillige af de berømte Hjelm-mønter, vel for en stor del fabrikeret af marsken i hans falskmøntnerværksted, som vistnok må søges på marken lige øst for Kastelsbakken.

Det voldsted, man i almindelighed kalder Marsk Stigs borg, ligger midt inde på den højeste del af øen, et rektangulært borgplateau omgivet af dybe grave, der formodentlig, som nu, altid har været tørre. På borgpladsen ligger nu fyrtårnet og fyrmesterboligen, og når man har beklaget, at disse bygninger har gjort en videnskabelig undersøgelse af dette i Danmarkshistorien så betydningsfulde sted umulig, må man glæde sig over, at man i 1850erne formåede at udforme fyretablisementet, der den dag i dag tjener sit praktiske og nyttige formål, så karakterfuldt og værdigt.

Meget tyder på, at der har været anvendt teglsten på denne borg, der ved sit rummelige borgplateau peger frem i tiden. Både Marsk Stigs borg og Kastelsbakken leder naturligt tanken hen på Kalø, på en måde Hjelm afløser som tyngdepunktet for magten i Østjylland. Kalø blev kongens borg. Dens opførelse begyndte nogenlunde samtidig med, at Hjelm blev indtaget og nedbrudt. Slottet er opført på den højeste del af den lille ø i Kalø vig. Forbindelsen til land skete ad en lang endnu bevaret, stensat dæmning. Den rummelige borgbanke omgives på de tre sider, ligesom Kastelsbakken på Hjelm, af en højtliggende, tør grav af antagelig bredde og dybde. Mod vest sikres slottet af den stejle skrænt lige ned til vandet. Bygningerne var af røde og gule munkesten. Om en firkantet gårdsplads rejste længerne sig domineret af det svære kærnetårn, der stod vagt ved indkørslen til gården. For at komme her ind, måtte man først passere graven og derefter en lang forgård, der slutter sig til det egentlige anlæg i øst. Uden om selve slottet lå lade- og staldgård, som også var befæstet med

grave. Ifølge Kristoffer 2.s håndfæstning skulle Kalø nedbrydes, og dette synes faktisk at være sket, men snart efter er bygningen blevet rejst igen, og som kongeligt slot og bolig for lensmanden stod Kalø, indtil Christian 5. gav sin halvbroder Ulrik Frederik Gyldenløve tilladelse til at nedbryde det og anvende stenene til opførelse af Charlottenborg i København. Det store tårn fik man dog ikke bugt med, og dets magtfulde silhuet i forbindelse med stedets enestående naturskønhed gør Kalø til en af landets mest betagende ruiner. I de senere år er store mængder af nedbrydningsfyld kørt bort, så man let danner sig et begreb om bygningens beliggenhed og rummenes fordeling.

Kalø var et stort kongeligt slot med en grundplan, der helt afveg fra de små, koncentrerede borganlæg, vi i det foregående har beskæftiget os med. Også mange mindre herregårdsanlæg kunne være udformet mere frit og uden anvendelse af store jordværker og med volde og grave. Et af de interessanteste middelalderlige borgfund er gjort i Nim herred. Denne borg, Boringholm, var her anlagt ude i en bundløs sump, som i sig selv har ydet et effektivt forsvar for bygningerne, der alle har været af træ. De har hvilet på nedrammede pæle, og for at gøre gulvene i dem nogenlunde stabile, har man lagt risfletninger, planker, ler og sten samt store mængder af staldgødning, men man har ikke dannet en egentlig borgbanke, som ved de før omtalte småborge, og derved hævet bygningen op over den fugtige og usunde sump. Husene har grupperet sig om en firkantet gårdsplads, og på begge sider af den egentlige gårdsplads har der ligget forborge, hvis bygninger slutter sig sammen i en uregelmæssig, rundet omkreds. De forskellige bygningskomplekser har ved træbroer stået i forbindelse med hinanden og med det faste land. Der er nu næsten intet at se på stedet, men udgravningen af borgen ved århundredskiftet gav et enestående materiale til belysning af det daglige liv i middelalderens Danmark. Den fugtige jordbund har nemlig bevaret alle brugsgenstande af træ, der ellers næsten overalt er gået tabt. Samtidig får man et uhyggeligt indtryk af de fugtige og usunde omgivelser, en herremand måtte leve i for at sikre sig mod uventede overfald.

*Gammel Estrup set fra nordøst, med Alling Aa i forgrunden.
Det røde, trefløjede herresæde, der hører til de stolteste i landet, er nu indrettet til jysk herregårdsmuseum. (Fot. 1945 Holt og Madsen).*

Som eksempel på senere voldsteder skal nævnes Skovgaard i Sønderhald herred. Den firkantede borgbanke, der omgives af dybe, endnu delvis vandfyldte grave, har på hjørnerne spor af fremskudte flanketårne. Voldstedet efter det gamle Hevringholm i samme herred ligger ude i

en mose og har så stor udstrækning, at den må have båret et helt renaissanceherregårdsanlæg med hovedbygning, lade- og staldgård. Gården blev nedrevet og selv grundstenen opbrudt i begyndelsen af 19. århundrede. Nu er pladsen overpløjet.

HERREGÅRDE

Ved den gennemgang af de tre østjyske amters herregårdsbygninger, der her mindre tilstræber fuldstændighed end en repræsentativ redegørelse for de skiftende tiders byggeskik, dominerer Randers amt i høj grad billedet med sin statelige række af renaissancegårde. Egentlig middelalderlige bygninger findes ikke, selv om der her og der skjuler sig middelalderligt murværk i bygninger, der ellers er yngre. Dette er tilfældet på Gammel Estrup. Denne gård, der nævnes allerede 1340 som tilhørende slægten Brok, har haft den mærkelige skæbne at forblive i denne slægts besiddelse indtil 1625, hvorefter den

ved giftermål gik til Skeelerne, der har siddet som ejere helt op til vor tid. Fra 1930 har gården dannet ramme om et jysk herregårdsmuseum.

De nedre etager af den nuværende vestfløj stammer fra et firefløjet herregårdsanlæg fra omkring 1500. Hundrede år senere lod Eske Brok gården ombygge, hvorved den i det væsentlige fik sit markante renaissancepræg med spirprydede trappetårne ind mod gården og tunge, fladt afdækkede hjørnetårne mod sydvest og nordvest. De aftrappede gavle har mærkeligt nok et gammeldags, helt sengotisk præg. Nordfløjen er først kommet til i begyndelsen af 1700-tallet. Bortset

Christen Skeel den rige († 1688) og hans hustru Birgitte Rosenkrantz († 1677). Maleri af Abraham Wuchters i privat eje. Da Christen Skeel overtog Gammel Estrup, var den en anselig herregård, og han forøgede godsrigdommen yderligere. Hertil bidrog ikke mindst hans ægteskab med Birgitte Rosenkrantz, som bragte ham en betydelig medgift. Hans energiske bestræbelser for selv at fabrikere det røde guld kronedes dog ikke med held. (Fot. S. E. Jespersen).

fra enkelte senmiddelalderlige kalkmalerier med bladranker og fantasibloomster samt nogle få renaissancekaminer, præges det indre af Skeelernes modernisering i første halvdel af 1700-årene med malede døre og paneler og pragtfulde stuklofter.

Også Palsgaard ved Vejle gemmer et sengotisk enkelthus under sin nuværende 18. århundredes iklædning. Tydeligst viser det sig i de hvælvede kældre, men store dele af murværket går sikkert også tilbage til middelalderen. Ved slutningen af 18. århundrede regulariseredes den gamle gård ved nedbrydning af et trappetårn og ved opførelsen af to empire sidefløje.

Blandt Randersegnens renaissancegårde er det ellers Overgaard (Gerlev herred) der er ældst. Højt og frit med udsigt over Mariager Fjord rejser den sig med sit slanke tårn med det lille lanternespir. 1545–47 byggede den rige Jørgen Lykke gården, der med sin trefløjede anlægsplan uden omgivende voldgrave og med sine fra euro-

pæisk renaissance hentede arkitekturdetailler må have virket som et arkitektonisk nybrud i en tid, hvor de gotiske byggetraditioner endnu var levende. I 18. århundrede blev trappetårnet forhøjet og forsynet med sit nuværende spir.

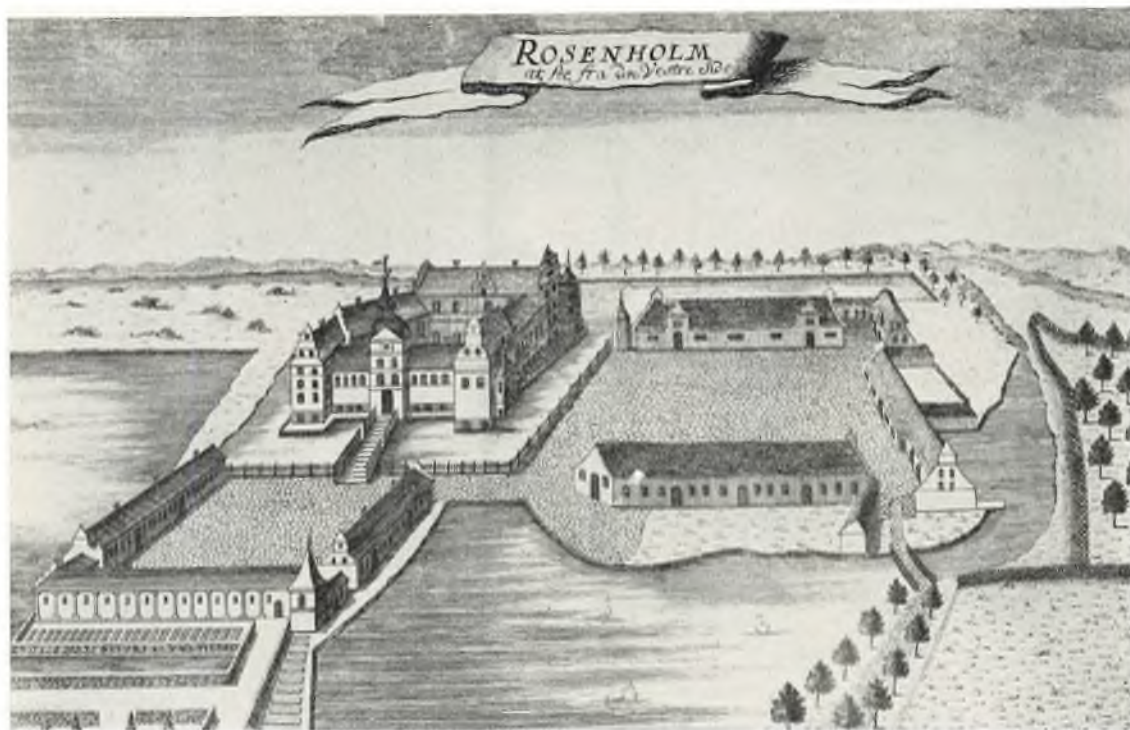
I 1559 magesiftede rigsråden Jørgen Rosenkrantz sig til gården Holm, som han derefter gav navnet Rosenholm, og samme år begyndte han opførelsen af den nuværende hovedbygning, en af landets mest maleriske renaissancegårde. 1567 var byggearbejdet i første omgang afsluttet, d.v.s. at østfløjen, den egentlige hovedbygning, og den noget længere vestfløj med de to endepavilloner og porttårnet i midten stod færdige. Nogle år senere forbandtes disse fløje med to lavere sidebygninger, således at gårdens grundplan blev trapezformet. Hovedfløjen har endnu, som en erindring om den danske herreborgsarkitektur, to hjørnetårne ud mod voldgraven, men ind mod gården er der spor af, at der har været et åbent galleri,

Renaissancesalen på Gammel Estrup. Ved privat støtte oprettedes i 1930 det jyske herregårdsmuseum på Gammel Estrup, ordnet kronologisk, så en gennemgang af de forskellige sale giver et indtryk af de vekslende tiders smag og stil. (Fot. 1945 Holt og Madsen).

Alkymistkælderen i det søndre tårn på Gammel Estrup. Det var her Christen Skeel den rige efter traditionen skal have forsøgt sig som guldsmager. På billedet ses smelteovnen og flasker til rosenvand og destillater. (Fot. S. Bengtsson).

Rosenholm set fra vest. Stik 1767 i Danske Atlas.

*Gården blev bygget af Jørgen Rosenkrantz i årene efter 1559 og udgjorde oprindelig et tredob-
belt voldsted med borggård, staldegård og ladegård. Af disse står kun den firfløjede borggård
tilbage.*

således som det f.eks. har været at finde på den nogenlunde samtidige herregård Nørlund i Aalborg amt, samt på Skaføgaard og som man endnu finder det, omend i en senere og mere storlået udførelse på Frederiksborg slot. Ideen til disse gallerier er hentet fra sydeuropæisk paladsarkitektur, og både på Nørlund og Rosenholm synes de hurtigt at være blevet opgivet, sikkert fordi de har vist sig uegnede i det barske danske klima. Den lange portfløj er symmetrisk opbygget med porttårnet i midten og de to paviljoner for enderne. Denne gruppering af bygningerne søger sit forbillede blandt franske renaissanceslotte. Talrige romanske kvadre og vinduesoverliggerne fra nedrevne landsbykirker har fundet anvendelse ved gårdens opførelse. Dekorationen af bygningen indskrænker sig næsten udelukkende til de rolige, tidlig-renæssance gavle; dens fornemste virkemiddel er det maleriske og dog harmoniske forhold, der hersker mellem de enkelte bygningsdele og som fremhæves af det stille vand omkring slottet. Jørgen Rosenkrantz havde

sandelig fået opført sig en adelsrede, som også hans efterkommere kunne være tilfredse med. Slægten er da også næsten uafbrudt blevet ved gården lige til i dag. Om en af dens kendteste ejere, den lærde Holger Rosenkrantz, død 1642, minder det smukke lille lysthus udenfor gården, »Pirkentavl«, som det vel kaldtes efter et nu ukendt brætspil, som den lærde herre formodentlig har forlystet sig med der.

Frembyder Rosenholm i det ydre et af de bedste eksempler på det, de fleste vil forbinde med ordet herregård, gælder dette det indre i ikke ringere grad. Møbler og kunstgenstande samlet gennem århundreder gør rummene med deres gamle lofter, døre, paneler og vægtæpper til stemningsfulde mindstuer for den danske herregårdskultur.

Et par gårde fra 1650erne og 70erne har i tidens løb helt ændret karakter. Det gælder Holbækgaard (Rovsø herred), som muligvis med større sikkerhed kan siges at have tilhørt den ilde berygtede Rane Jonsen end andre gårde, som

tillægges ham som ejendom. Hovedbygningens ældste del er opført cirka 1560 af Hans Stygge, men er senere blevet forlænget, så den nu fremtræder som et enkelt kraftigt hvidkalket hus.

Mejlgaard opførtes 1573 af Axel Juul til Villestrup som et regulært trefløjet anlæg med frempringende porttårn på midterfløjen. Hvordan denne renaissancegård oprindeligt har taget sig ud, er det nu vanskeligt bestemt at afgøre, idet den i forrige århundrede forhøjedes med en tredje etage over de oprindelige to. Hele denne ombygning er forøvrigt ikke gjort uden smag, og den hvidkalkede gård med spir og kamtakker er af udmærket virkning.

Bedre bevaret er Løvenholm, hvis ældste del, østfløjen, sikkert er opført omkring 1576 af Anders Banner. Årstallet er indridset i en mursten

over indgangsdøren. Den toetagers røde murstensbygning med den øverste etage lidt udkraget på en buefrise over den nedre del virker lidt gammeldags i forhold til sit tilblivelsesår. Måske har den oprindeligt øverst haft et halv-stokværk med vægtergang og er således i familie med de lidt ældre herreborge. Kun det nordøstre hjørnetårn er samtidigt med østfløjen. Det er en ejendommeligt tanke, at man her og andre steder har bygget så gammeldags borgagtigt samtidig med eller efter at man i det nærmeste nabolag byggede så umilitære og efter deres tid moderne bygninger som Rosenholm og Overgaard. Ca. 1620 tilbyggedes den noget smallere sydfløj og endelig 1642 det sydøstre hjørnetårn, efter den gamle fløjs facadeskema. Bygningen danner derved en vinkel, men endnu står der fortandinger i mur-

Brevkammeret på Rosenholm.

Det lille hvælvede rum har paneler, der oprindeligt var anskaffet som herskabsstole i Hornslet kirke. (Fot. Thomas Pedersen).

Porthuset og vestre sidefløj på Skaføgaard.

Den trefløjede hovedbygning er rejst 1580-82 af rigsråd Jørgen Rosenkrantz, som også havde bygget Rosenholm. Det ejendommelige porthus opførtes o. 1600. (Fot. 1945 Holt og Madsen).

værket, som viser, at man havde haft til hensigt at tilføje endnu et par fløje, så gården kunne blive firlænget. Fra 1700-tallet stammer tagene samt de lave tårnhætter, der på storartet måde fremhæver de kraftige runde legemer, der så markant står vagt ved hjørnerne. Løvenholm er en gammel middelalderlig gård, der oprindeligt hed Gesingholm, og først 1674 fik den sit nuværende navn af Ditlev Rantzau. Det er tanken, at den i fremtiden skal danne rammen om en jysk kostskole, et »jysk Herlufsholm«.

Næppe havde Jørgen Rosenkrantz afsluttet sit store byggeri på Rosenholm, før han 1580 gik i gang med et andet imponerende byggeforetagende på Skaføgaard (Sønderhald herred). Også dette slot var inspireret af udenlandske arkitekturideer og er det bedste eksempel i Danmark på et renaissanceslot af fransk type. Hovedbygning og ladegårdsbygning blev lagt på hver sin, af brede grave omflynede holme.

Selve hovedbygningen er trefløjet og åben ind

mod borggården. Mærkeligt nok er den aksefaste opbygning af hele herregårdsanlægget, hvorved ladegård og hovedbygning skulle bindes sammen, som det kendes fra de franske anlæg, her på Skaføgaard blevet knækket, idet ladegården ligger på siden af hovedbygningen, og porthuset, hvorigennem vejen fra borggård til ladegård fører, nærmest ligger i forlængelse af hovedbygningens ene sidefløj. De enkelte bygninger bærer i sig muligheden for en symmetrisk opbygning af hele anlægget, men når det kommer til stykket komponerer man dem sammen med overlegen frihed. Det er et ret karakteristisk træk i renaissancens arkitektur. Langs hovedfløjens gårdside strakte der sig oprindeligt mellem trappetårnene i hjørnerne et galleri, for så vidt svarende til det, der blev omtalt under Rosenholm, men her har det formodentlig været af bindingsværk båret af en underbygning med 5 arkader. Galleriet og trappetårnene blev imidlertid nedrevet i 1811, men i nyere tid er der opført en karnap midt på

Løvenholm set fra sydøst.

Af renaissanceborgens to røde murstensfløje er østfløjen opført ca. 1576, mens sydfløjen rejstes ca. 1620. Bygningen var oprindelig planlagt som firfløjet. (Fot. Holt og Madsen).

gårdfacaden med buegange til siderne, således at der er skabt en mindelse om de oprindelige forhold. Portbygningen er et helt lille slot for sig selv med hjørnetårne ud mod ladegården og et trappetårn anbragt skævt på facaden ind mod gården, en miniature-herreborg efter de bedste forbilleder. Det røde munkestensmurværk udmærker sig ved en rigdom af sirligt udførte mønstre og profiler.

Er hovedbygningen i sig selv en oplevelse, er ladegården det ikke mindre. De gamle ladegårdsanlæg ved vore herregårde rummer ofte store arkitektoniske værdier og der er så meget mere grund til at glæde sig over dem, når de endelig findes, som de bliver sjældnere år for år, udsat som de er for brand og ombygning, fordi de jo skal gøre fyldest i det daglige livs praktiske arbejde. Dele af ladegården, opført 1579, overgår hovedbygningen i ærværdig ælde. Ombygninger har fundet sted i 1760 og ved midten af forrige århundrede. Gårdens kendteste ejer i nyere tid er

konsejlspræsident Estrup, der foretog betydelige restaureringsarbejder på bygningerne.

Endnu en del år omkring 1600 byggedes der ivrigt på Djursland. Katholm nævnes allerede på Valdemar Atterdags tid. I det 16. århundrede kom den i slægten Fastis besiddelse, og det var Thomas Fasti, der i årene 1588–91 lod den nuværende velbevarede renaissanceborg opføre.

Vi står her igen overfor et af de mere forsigtige herregårdsanlæg, hvor gamle og nye arkitekturstrømninger brydes. Hovedbygningen består nu af to ranke i vinkel sammenbyggede længer med et firkantet trappetårn i hjørnet ind mod gården og med et kraftigt ottekantet hjørnetårn ved hver af de to frie gavle. Der er dog spor i murværket, som afslører, at man oprindeligt har planlagt et trefløjet anlæg, der på den fjerde side skulle lukkes med en spærremur.

Det er bemærkelsesværdigt, at Katholm, hvis opførelse ligger så sent i århundredet, forsigtigvis blev forsynet med halvstokværk til vægter-

gang over anden etage. Gavlene fik svungne kamme og nordfløjens østgavl blev inddelt ved pilastre, der ellers kun kendes fra den tidlige renaissance. Et ejendommeligt tysk sengotisk motiv har indsneget sig på hjørnetårnene i form af svære rundstave langs tårnenes kanter, et fænomen der genfindes på Visborggaards hjørnetårne. Af den trefløjede ladegård, der åbner sig mod hovedbygningen stammer den store lade og den vestre staldlænge fra 1618–19.

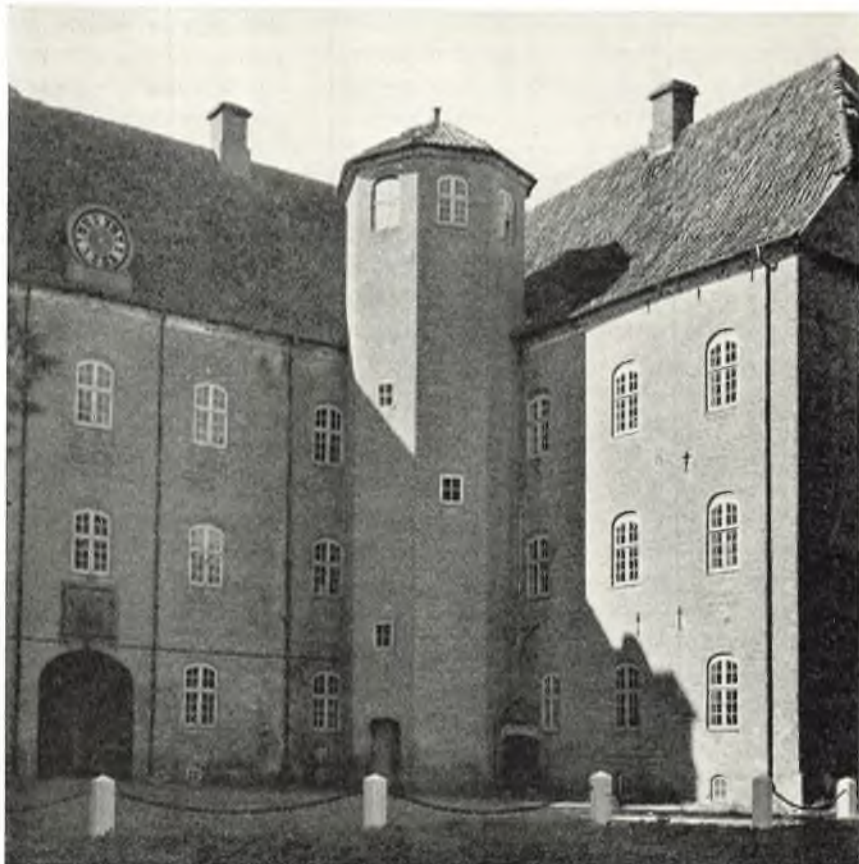
Ikke langt fra Katholm opførte Hans Arenfeldt til Palsgaard i løbet af 1590erne hovedfløjen på Rugaard, en enkel magtfuld murstenslænge i to stokværk og et halvstokværk, flankeret af to ottekantede hjørnetårne ud mod ladegården og oprindelig med et, nu forsvundet, trappetårn ind mod borggården. Der har også været gavlkviste mod vest, men de er nu forlængst nedtaget. Adgangen til borggården skete tidligere ad en portgennemkørsel midt på huset. Selv om Rugaard har mistet en del af sine oprindelige prydelser, er den alligevel på mange måder en velbevaret herregård, fuld af fortids stemning lige fra de hvælvede kældre til den lange korridor i andet stokværk og det mægtige tagværk. Fra vinduerne ser man over skov og land langt ud over Kattegat.

Gennemgår man Rugaards ejerliste, er der navnlig een af herremændene, hvis ry af lidet flatterende grunde – sådan må vi nu se på det – har levet videre til vore dage. Det er Jørgen Arenfeldt, der havde gården fra 1682 til 1707. Såvidt det forstås, har han i alle måder været en forfængelig og trættekær mand, men det frygteligste ansvar har han dog pådraget sig ved at forfølge alle former for påstået hekseri og trolddom med en utrolig nidkærhed. Adskillige uskyldige mennesker, som på en eller anden måde bragte sig i mistanke for hekseri eller andre trolddomskunster, ombragte han kvalfuldt på bålet efter forudgående frygtelig åndelig og legemlig tortur. Det skal have været ham en ganske særlig tilfredsstillelse at kaste de mistænkte i voldgraven eller i »Smededammen«, for at de derved kunne bevise deres skyld ved at holde sig oven vande, hvad de fleste af gode grunde forsøgte. Når deres skyld på den måde var bevist, kunne bøddlen fra Aarhus, som der jævnligt var bud efter, tage fat på at pine dem på alle tænkelige måder og tilsidst lægge

staklerne på bålet. I 1707 havde den gale, men en gang så rige, Jørgen Arenfeldt sat Rugaard som den sidste af mange ejendomme over styr ved sine evige processer og lidet indbringende skibsbyggeri. 1717 døde han i Ebeltoft som en fattig mand. Nu lever kun mindet om ham og hans rædselsgeringer, og alt ånder fred omkring Rugaard.

På tærsklen til det nye århundrede, i 1599, lagde Jacob Seefeld grunden til det nuværende Sostrup og »begyndte at bygge på disse huse«, som der står over porten ind mod gården. Han døde samme år, og hans enke lod dem »forfærdige og denne sten opsætte« i 1606. Sostrup er som gård langt ældre, nævnt allerede omkring 1400. Det hus, Jacob Seefeld påbegyndte, var planlagt efter en usædvanlig stor målestok, som et tre- eller firfløjet anlæg, men kun portfløjen og to korte ender af sidefløjene blev færdige, selv om der er udført pilotering til resten af de påtænkte anlæg. Ikke des mindre er Sostrup en af vore mest imponerende herregårdsbygninger fra renaissance. Kongeligt dimensioneret på alle måder rejser slottet sig af voldgraven. At det var tanken at gå videre med byggeriet viser de to interimistiske bindingsværksgavle, hvormed sidefløjene er afsluttet. Huset gør først og fremmest indtryk ved en usædvanlig højde, tre stokværk, der hver især er meget høje. Storslåede er også trappetårnene med de sorte egetræsvindeltrapper, der søger deres lige i Danmark. Bygningens eneste ydre prydelser er gavlenes vandrette bånd og den prægtige sandstensportal, som Jørgen Skeel, der overtog Sostrup 1613, lod opsætte. Den minder meget om portalen på Ulstrup, som Skeel også ejede. Med Jørgen Skeel var gården kommet til den slægt, der i 200 år kom til at sidde som ejere. Sostrup har ingen form for forsvarsværker, og graven må snarest betragtes som et af tiden anset, passende tilbehør til en herregård. I det indre finder man nederst de store kælderrum, hvis hvælvinger bæres af ottekantede granit søjler. I stueetagen er endnu bevaret rum, som ikke er ændrede stort siden husets opførelse. Lofterne bæres af tætsiddende dekorerede egebjælker. Her fandtes engang gårdens kirke. De øvre etager præges stærkt af det 18. århundredes smag med dens elegante døre, paneler og tapeter. Nu står de tomme, men de har rummet rigdomme i form af kunst, møbler og bøger, som

Interiør fra Sostrup borggård. Den pompøse, træfløjede hovedbygning der aldrig fuldførtes efter den oprindelige plan, rejstes i årene 1599-1606 af Jacob Seefeld og hans enke. Fra 1829 til 1943 hed gården Benzon. (Fot. 1945 Holt og Madsen).

kun få steder. Det var Skeelerne, der havde samlet disse rigdomme. Da deres rigdom var på det højeste, havde de foruden Sostrup, der fik navnet Skeel, gårde som Gl. Estrup, Skærvad, Ulstrup, Ørbækgaard, Skern, andele i Krenkerup, Roscnlund, Tølløse, Viskum og Østergaard for blot at nævne de vigtigste. Christen Skeel (1695-1731) ejede 5379 tdr. hartkorn og 22 kirker.

Allerede for Jørgen Christensen Scheel, den første, der staver navnet med ch, begyndte det så småt at gå ned ad bakke, og det lykkedes hans efterfølger Jørgen Scheel (1768-1825) at sætte det hele over styr. Han levede et overdådigt og forfinet liv, spredende glæde for andre og sig selv, men han manglede ganske evnen til at overse det mægtige godskompleks' økonomi. De dårlige konjunkturer omkring statsbankerotten ville under alle omstændigheder have krævet den største påpasselighed. Selv om greven afstod sine gårde en efter en og til sidst lod det kostbare indbo gå på auktion, var katastrofen alligevel uafvendelig. Han kom af med alle sine gårde undtagen Gl.

Estrup. Grevskabet Skeel overgik derefter til familien Benzon og skiftede atter navn, idet der oprettedes et stamhus under navnet Benzon. Den prægtige gård, der nu igen officielt fører navnet Sostrup, har i de sidste år ført en usikker tilværelse.

Inden vi fortsætter gennemgangen ind i 1600-tallet af Randersegnens dominerende rækker af herregårde, må vi ikke glemme, at også Skanderborg og Vejle amter har et par gårde fra 1500-tallet, som nok er omtale værd.

Urup ved Østbirk er uløseligt knyttet til navnet Peder Skram, den berømte søkrieger og rigsadmiral, der ligger begravet i Østbirk kirke. Han har for så vidt også opført Urup en gang ved midten af 1500-tallet, men kun såre lidt af hans værk står tilbage i den nuværende hovedbygning, der iøvrigt har en indviklet, men interessant bygningshistorie. I sydfløjens tykke munkestensmure må vi se en rest af Peder Skrams gamle borg, der efter de undersøgelser, som i de senere år er foretaget ved gården, har været en bygning af herreborgs-

typen med runde hjørnetårne på de diagonalt modsatte hjørner. Den har i sin tid været omgivet af vand, og der tales om, at der har været sejlbart fra Horsens Fjord helt ind til gården – hvor meget det nu har på sig. Det sikkert højst forsvarsmæssigt udstyrede hus er allerede blevet sønnen, Niels Skram, for ubekvem, og, som en sandstens-tavle over døren beretter, i 1595 om- og udbyggede han det til et stort, moderne og venligt renaissanceslot, rigt smykket med sandstensskulpturer. Det er imidlertid gennem tiderne blevet slemt reduceret, idet en del af de øvre etager i det 18. århundrede er blevet nedtaget, for at bygningsmaterialerne kunne finde anvendelse ved opførelsen af Helms' apotek i Horsens, hvor de gamle renaissanceskulpturer fra Urup endnu kan ses.

Selvom Urup således er reduceret betydeligt og i det ydre fremtræder som et enetages hvidkalket hus med korte sidefløje og gavltrekanter over indgangsdøren, er der kommet en smuk helhed ud af det – selvfølgelig af en ganske anden karakter end det gamle slot. Ved en flygtig betragtning af Urup i dag ville man nærmest fristes til at antage den for en bygning fra det 18. århundrede. Men kommer man det nærmere ind på livet, viser det

sig, at det gemmer mange ædle træk fra renaissancen. Det Urup, som Niels Skram opførte 1595, bestod af 3 fløje, hvoraf den sydlige indeholdt betydelige dele af faderens herreborg. Borggården var mod øst lukket med en spærremur. Efter et gammelt billede at dømme, har der også været et stort firkantet tårn med spir, men om dette er pålideligt, har det ikke været muligt at afgøre. Tilbage af slottet står, som nævnt, vestfløjen og korte stykker af syd- og nordfløjen, alt i een etage. I det ydre hæfter man sig særligt ved de smukke sandstensfrontoner over vinduerne med deres fint huggede englehoveder. Et enkelt vindue er helt bevaret med sine sandstenssprosler, en stor sjældenhed. Indvendigt er de oprindelige hvælvede kældre bevaret i hele den sydlige del af huset, men navnlig er det nordendens hvælvede rum, der tiltrækker sig interessen. Det ene af disse er nu opdelt i mindre rum, men det andet giver et udmærket indtryk af renaissancens udmærkede interiørkunst. Det høje kvadratiske rum dækkes af fire hvælvinger, hvilende i midten på en slank søjle med toskansk kapitæl. Det siges, at gårdens kapel engang har været her.

Enkelte steder i huset står de oprindelige lofter

*Urup set fra nord 1783. Udsnit af maleri af V. Abel (Horsens Museum).
Den anselige renaissancegård var opført i slutningen af 16. århundrede. I forgrunden ses den nu udtørrede Urup sø.*

Urup i sin nuværende skikkelse, set fra sydvest. Omkring 1810 blev øverste stokværk og tårnene på den gamle renaissancebygning nedrevet og gården fik i det store og hele det udseende, den har i dag. (Fot. 1946 (Inger Pauelsen).

endnu fremme med tætsiddende, svære egebjælker, medens de andre steder er skjult af smukke stuklofter fra 18. århundrede. Efter i flere år at have været misrøgtet, er denne ærværdige gård nu bragt i smuk stand.

Ligesom med Urup skal man tæt ind på livet af den anden renaissancegård i Skanderborg amt, Matstrup, før den afslører sit sande væsen. Den er opført af rigsråd Erik Hardenberg i 1578. Årstallet læses på et sandstensornament over døren. Hovedbygningen blev i det 18. århundrede så stærkt ombygget, at kun murene og de hvælvede kældre er bevaret i det nuværende trefløjede anlægs midtfløj. Også enkelte sandstensornamenter fra den oprindelige bygning ses endnu indemuret omkring indgangsdøren, og efter dem at dømme har det gamle Matstrup været fuldt så veludstyret som Niels Skrams lidt yngre Urup. Sandstenskulpturerne røber slægtskab med den bedste sjællandske. Et slotskapel har heller ikke været savnet på Matstrup, og interessant nok er de to betydeligste inventarstykker fra dette kapel endnu bevaret i hver sin landsbykirke. Altertavlen findes i Tyrsting kirke. Det er et alabastrelief, der nu er midtpunkt i denne kirkes smukke rokokoaltertavle. Tavlens dommedagsmotiv er en meget bevæget komposition, der på flere måder er overraskende sensuelt opfattet. Den er signeret V. H. 1551, og det drejer sig utvivlsomt om et importstykke

fra Nordtyskland. Prædikestolen er kommet til Træden kirke. Den er ikke blot et interessant minde om kirken på Matstrup, men i sig selv en af de mærkeligste prædikestole i Danmark. Den er udført af to sandstensplader med de fire evangelister fremstillet i højt relief siddende med store bøger på skødet, et smukt højrenaissancearbejde, der formodentlig er tilvirket i Belgien. Erik Hardenberg var en af tidens højt dannede og velberjeste mænd. Det er såre naturligt, at han har smykket sit kapel med kunstværker, som var på mode ude i Europa.

Matstrup blev i 1759 oprettet til stamhus af Emanuel Thygesen, som også ombyggede gården og tilføjede de to sidefløje, medens trappegavlene stammer fra forholdsvis ny tid. Af de gamle avlsbygninger er endnu bevaret den store lade midt for hovedbygningen.

Vejle amts ældste herregårdsbygning er Tirsbæk ved Vejle Fjord. Dens beliggende er enestående, anbragt i en gryde på bakkehældet ned mod fjorden. Store skovklædte bakkekuder rejser sig omkring gården, og i en lille vandfyldt sænkning i dette dramatiske og romantiske landskab ligger det røde slot. Talrige væld og Tirsbækken, hvorfra gården henter sit navn, sørger altid for, at der er vand i voldgravene. Det trefløjede anlæg åbner sig mod syd, bort fra ladegården. Ældst, vel fra midten af 1500-tallet, er midtfløjen med den

*Interiør fra Tirsbæk.
Ældre maleri. (Privateje).
Efter traditionen forestil-
ler personerne fra venstre:
Maren Loss, Jørgen Huas,
en forpagter der aflægger
regnskab, den tåbelige
Christen Linde med
flasken og endelig hans
fader Niels Linde.*

tøndchvælvede portgennemkørsel og søndre sidefløj. Man kan på disse to bygninger iagttage, hvorledes den ældre »polske« skiftgang veksler med renaissancens »krydsskifte«. Portfløjen, der nu danner den egentlige hovedfløj, har ud mod voldgraven en tårnagtig karnap, hvor igennem portgennemkørslen er ført på samme måde, som det for eksempel findes på det samtidige Gissel-feld og på Villestrup og Mejlgaard. Der er andre lighedspunkter mellem Tirsbæk, Mejlgaard og Villestrup, og det er for så vidt forståeligt, som Tirsbæks bygherre, Ivar Lunge, var svoger til Axel Juul, der lod Villestrup og Mejlgaard opføre.

Den vestre fløj er sikkert lidt senere, opført udelukkende i krydsskifte med en af renaissancens krav dikteret regelmæssig vinduesfordeling. Borggården har vistnok oprindelig haft en fjerde, sydlig fløj. I det ydre murværk træffes en række smådekorationer i form af savskifter, rundbuc-blændinger, cirkler, firpas og et ejendommeligt dobbeltformet kors. Af betydelig interesse er det, at man ved gårdens sidste restaurering afslørede kalkmalede dekorationer i disse ydre blændinger. Der er herhjemme kun påtruffet yderst få eksemplere på udvendige kalkdekorationer. Som gårdens yngste del står det lille hjørnetårn inde i gården, dateret 1577. Af Tirsbæks senere ejere må særlig Niels Linde, der besad gården i 1740-erne fremhæves. Han byggede ladegården i den

form, den stort set har endnu. Dikteret af barokkens krav udformedes den symmetrisk om indkørselsporten i den store agerumslade, der danner midterlænge i det trelængede mod hovedbygningen åbne anlæg. Også et fransk havcanlæg lykkedes det ham at anlægge i det vanskelige terræn omkring gården. Selv om det er usikkert, hvor stor tillid man kan nære til beretningerne, kan man ikke her undlade en omtale af de dramatiske begivenheder, der i Niels Lindes og hans efterfølgeres tid udspilledes på Tirsbæk. Det er et tema fuld af den spænding og romantik, som er en gammel herregårds historie værdig. Niels Linde tog på sine gamle dage en husholderske i huset. Det blev den tidligere hønse- og malkepige på gården, den smukke og snu Maren Jørgensdatter Loss, der stammede fra en skomagerfamilie i Horsens. Hun skal inden den gamle herres død have formået at få fuldstændig magt over ham og dermed over gårdens drift. Men ikke nok hermed. Hun havde også ganske fordrejet hovedet på hans fjøede og ubegavede søn, Christen, så at intet kunne holde ham tilbage fra at ville giftes med hende. Hans familie søgte af al magt at hindre denne mesalliance og drev det endog så vidt, at der førtes proces om sagen, og retten dømte 1750 Christen Linde til, at han ingensinde måtte ægte Maren, fordi det formodedes, at hun havde haft et forhold til hans fader. Da hun imidlertid tilbød at aflægge sin saligheds ed på sin uskyldighed i

*Herover: Tirsbæk 1823 set fra nordvest. Stik af S. L. Lange.
Gården der ligger meget idyllisk ved Vejle Fjord, var i en lang periode hvidkalket, men ved en restaurering i 1912 kom de røde munkestensmure alter frem, som det ses på nederste billede.*

Herunder: Tirsbæk set fra syd. (Fot. 1945 Bror Bernild).

Rosenvold set fra sydøst. Smukt indrammet af stejle skovklædte bakker ligger Rosenvold på en lille landtunge ved Vejle Fjords nordside. Den enlængede borg med de to runde hjørnetårne er opført 1585 af Karen Gyldenstjerne. (Fot. 1946 Bror Bernild).

det omhandlede punkt, omstødet dommen af højesteret, og begge opnåede at få deres vilje: Christen at få Maren og Maren at blive frue på Tirsbæk. Men snart rygtedes det, at det kun var så som så med Marens troskab mod Christen, og at der kom galaner på Tirsbæk lokket af fruens skønhed og indladdenhed. For at dæmme op for dette uvæsen flyttede Christen Linde sin husstand til det afsides Kærgaardsholm, som han også ejede. Men her var det så uheldigt, at der var en ung og fattig ridefoged, Jørgen Hvas, der ikke undlod at gøre fruens sin opvartning. Ved sin død 1756 kom Christen Linde imidlertid ud af sin uheldige stilling, og snart efter ægtede hans enke den tidligere ridefoged Jørgen Hvas. Begge havde da gjort en smuk karriere! 1761 lod Jørgen Hvas sig adle under navnet Lindenpalm. Han moderniserede Tirsbæk og sognekirken i Engum og optrådte i det hele taget mere flot end betænksomt. Her ved satte han det meste af det så let erhvervede gods overstyr. Med ægteparrets eneste barn, Christine Linde Hvas de Lindenpalm, gik Tirsbæk over til dennes mand William Halling. Hermed var det mest dramatiske intermezzo i Tirsbæks lange historie slut.

Anlagt efter en plan, der ganske minder om herreborgenes fra Christian 3.s tid, er Rosenvold ved Vejle. Den er dog først opført 1585 af Karen

Gyldenstjerne. Bygningen er en enkelt toetagers længe med runde hjørnetårne ved hver af gavlene på den ene side og oprindelig med et firkantet trappetårn på den anden side. Huset mangler dog ganske herreborgenes forsvarsindretninger, navnlig halvstokværket med vægtergangen. Den nuværende bygning skal have afløst en tidligere på samme sted, og dens forgænger igen menes at være det gamle Staksevold, en af grave omgivet borgbanke, hvor der er fundet fundamenter fra et stentårn. Der er desværre ikke handlet så pietetsfuldt mod Karen Gyldenstjernes bygning, at ret mange oprindelige detaljer er blevet bevaret. Trappetårnet, som havde været den eneste forbindelse mellem etagerne, var allerede blevet nedrevet, da der i 1865 foretoges en meget hårdhændet restaurering, hvorved hjørnetårnene blev forhøjede og fik deres nuværende afslutning, ligesom det meste af gavlene opmuredes af nyt. Endogså vinduerne ændredes. Ved en ny restaurering i dette århundrede har man søgt at bøde på forsyndelserne ved den forrige. Rosenvold rummer et kostbart indbo samlet gennem århundreder af den ene slægt, Rantzau, der – som noget meget sjældent i Danmark – har ejet gården lige siden ca. 1660.

Et i Danmark encstående herregårdsanlæg er Engelsholm. Dens hovedbygning på et højt af

Engelsholm set fra nord-øst. Bygningen ligger på sin høje firkantede borgø, omflydt af grave, som et enestående herregårdsbygværk i vort land. Det brede hus er i to etager og flankeres af fire hjørnetårne. Det opførtes 1593 af Knud Brahe. I de senere år har Engelsholm rummet en højskole. 1951 hærgedes bygningen af en voldsom brand, men den er atter genopbygget i sin gamle skikkelse. (Fot. 1946 Holt og Madsen).

grave omgivet voldsted består af en meget bred enkelt længe i to etager med firkantede hjørnetårne på alle fire hjørner. Den opfylder renaissance-strengeste krav om symmetri, men den er en ret fremmed fugl i dansk arkitekturhistorie. Gården opførtes 1592-93 af Knud Brahe, en broder til Tyge Brahe, og forbillederne til den må søges i italiensk-fransk slotsarkitektur. Oprindeligt var der midt på den ene langside et trappestårn, men efter at gården 1731 var kommet i hænderne på den bekendte storhandelsmand og gods-ejer fra Horsens, Gerhard de Lichtenberg, blev trappetårnet nedrevet og erstattet med den pompøse dobbelte stentrappe op til indgangsdøren. Iøvrigt satte han med grundighed – og med heldig hånd – sin tids præg på denne som på flere andre bygninger. Hvordan hjørnetårnenes oprindelige afslutning har været, vides ikke, men Lichtenberg forsynede dem med de nuværende løgformede spir, der med hentydning til gårdens navn øverst havde vindfløje i form af engle. Også det indre lod han forsyne med stuklofter, døre og paneler. Endelig byggede han en stor barokladegård. Som det store hvide hus i det dejlige jyske landskab lå med sine fire spir, synes den tanke at skulle undvære dette sceneri ufattelig, og ufatteligt var det også da slottet i januar 1951 nedbrændte, således at det indre og spirene på et

nær ødelagdes. Heldigvis er gården, hvis mure var i behold, blevet genrejst, så man i alt fald atter kan glæde sig over dens kendte silhuet. Engelsholm havde udspillet sin rolle som herregård i løbet af 1920'erne. Den gamle ladegård blev efterhånden nedbrudt og i 1939 købtes slottet på en tvangsauktion til højskole. Det forfaldne hus kom herefter under god og forstående pleje igen. Skammeligt er det, at det meste af det, der herved reddedes, skulle gå tabt i den ulykkelige brand.

Den nordre længe i det nu firfløjede Boller ved Horsens fjord er formodentlig nogenlunde samtidig med Tirsbæks ældste del, fra midten af 1500-tallet. Også her veksler middelalderligt munke-skifte med renaissance-krydsskifte. Midt i denne fløj findes endnu smukke hvælvede rum. Lidt yngre er de renaissancehvælvinger, der er indbygget på begge sider af dette oprindelig hvælvede rum. De er sikkert samtidige med østfløjen, der ifølge en indskriftstavle er opført 1588 af den samme fru Karen Gyldenstjerne, der i 1585 havde bygget Rosenvold. De to øvrige længer var samtidige med den østre, men de er på grund af brøstfældighed blevet ombyggede i det 18. århundrede. Samtidigt er gavlene blevet afvalmet. Det har givet det røde hus et kompakt præg. Som eksempel på en solid og prunkløs dansk herregård ligger Boller hovedgård nu omgivet af de brede

Gårdinteriør fra Trudsholm. Hovedbygningen, der hører til de yngste renaissancegårde i Østjylland, blev rejst 1654 af Kjeld Krag og afløste en ældre bygning, der muligvis var opført af Otte Krumpen. (Fot. 1945 Holt og Madsen).

vandfyldte grave. Efter at jorden er udstykket tjener gården nu som hvilehjem. Da det har vist sig umuligt at føre den videre som herregård, må man glæde sig over, at det gamle hus har fået en anvendelse, hvor det kan gøre udmærket fyldest uden større ændringer ind- og udvendigt.

Som den sidste af 1500-tallets herregårde skal Haraldskær nævnes. Den blev bygget i århundredets slutning for rigsråden Albert Friis, hvis skaktavlede våben findes indhugget i en kamin. Gården havde oprindelig voldgrave og bestod af et enkelt hus med et kolossalt trappetårn ind mod gården. Side om side i dette firkantede tårn er der opgang til huset og nedgang til kælderens. Præget af ombygning præsenterer nu Haraldskær sig nærmest som en gård fra 18. århundrede med sin gavlkvist og sine afvalmede tage. De to sidefløje stammer da også fra 18. århundrede men blev i 1917 forhøjede med en etage.

Renaissancen skabte i sin sidste periode, der falder i det 17. århundrede ikke herregårdsbygninger, der kan måle sig med det foregående århundrede i storslåethed eller kunstnerisk finhed; Støvringgaard, der som flere af denne periodes gårde imidlertid er bevaret ualmindeligt godt til vore dage, byggedes omkring år 1600 af brødrene Niels og Mogens Kaas som en vinkelbygning bestående af den nuværende gårds nord- og øst-

fløj. Det var et efter tiden lidet epokegørende byggeri og allerede 1622 udbyggede Mogens Kaas gården, så anlægget nærmede sig tidens ideal, den firlængede gård. Det blev dog aldrig en lukket gård, idet vestfløjen gjordes så kort, at den tillod en indkørsel for enden af gavlen. I 1630 tilbyggedes en tårnagtig karnap, korshuset, udvendigt på sydfløjen. Siden 1735 har Støvringgaard været kloster for døtre af mænd i de fem første rangklasser. Klosteret blev oprettet af den barnløse Christine Harboe, født Fuiren, enke efter gårdens sidste ejer, Jens Harboe. Hun var en begavet, dygtig, retsindig og godgørende dame, statelig også, at dømme efter billedet af hende på klosteret. Oprettelsen af den slags stiftelser lå i hele tiden. 1699 oprettedes Roskilde adelige jomfrukloster, 1700-02 Gisselfeld kloster, 1717 Vemmetofte adelige jomfrukloster og nogle år efter Støvringgaard. Inden den toges i brug til sit nye formål blev den restaureret og ombygget i tidens stil, og og der indrettedes en række meget smukke rum. I den østre fløjs øvre etage findes den hyggelige kirkesal. I det ydre indskrænker udsmykningen sig til den søndre fløjs nærmest gotiserende gavlblandinger, men de enkelte bygninger er anbragt således i forhold til hinanden, at de tilsammen danner en livfuld blok. Gårdens beliggenhed er også nok omtale værd. Den ligger lige ved foden

af det mægtige bakkehæld, der skråner ned mod Randers Fjord, ligesom lukket ude fra verden bagved. Men ud mod øst, syd og nord breder de lave enge sig lige ud til fjordens vand, og på den anden side af fjorden rejser Røvsø herred sig. Syd for gården i skovbrynet ligger konventualindernes stemningsfulde og fredfyldte kirkegård.

I 1643 lod Jørgen Kruse opføre Gl. Ryumgaard. Selv om hovedbygningen nu fremtræder som et resultat af en gennemgribende ombygning i det 18. århundrede, er det nok værd at ofre gården lidt opmærksomhed. Den var oprindeligt tænkt som et trefløjet anlæg med hovedfløj i øst, men det synes som om kun øst- og nordlængen blev bygget. Lidt tidligere byggedes ladegården, også trefløjet, således at borggård og ladegård åbnede sig mod hinanden. Selv om bygningerne endnu må siges at være forankrede i renaissancens byggetraditioner, peger det hele, størstiledede sammenspil mellem borggård og ladegård frem mod barokken. Ved den store ombygning i 1768-70 blev det meste af østlængen nedrevet og kun en rest af den kom til at stå som en siderisal til nordfløjen. En tilsvarende risalit blev samtidig bygget i vest, mens et gammelt ottekantet hjørnetårn blev nedrevet. Efter at gavlene var blevet afvalmede, var så at sige alle renaissancens kanter blevet slebet af huset. Af den grundmurede ladegård er endnu bevaret den mægtige, treskibede agerrumslade, en af de største i landet med sine kamtakkede gavle, samt den ene af sidelængerne, medens den anden forsvandt ca. 1800.

Trudsholm er den yngste af Østjyllands gårde, som vi bør hæfte betegnelsen renaissance på. Dens hovedbygning blev opført 1654 for landsdommer Kjeld Krag på et rummeligt femsidedt voldsted, som skønnes at være anlagt af Otte Krumpen, den kendte politiker og rigsmarskal, der spillede en ikke ringe rolle i det 16. århundredes begivenhedsrige Danmarkshistorie. Om de bygningsrester, der er fundet på voldstedet såvel som de gamle kældre i nordre sidefløj, kan tilskrives Otte Krumpen, kan ikke afgøres. Muligvis er de endnu ældre. Det af Kjeld Krag opførte hus er en enkel totagers længe af røde mursten på kampestenssokkel, udsmykket med vandrette bånd henover gavltrekanterne, tandsnitsgesimser, og kurve-

hangsbuer over vinduerne. Bygningen har hele den gamle renaissances vilkårlighed i anbringelsen af vinduer, ligesom indkørselsporten til borggården, der vender bort fra ladegården, er anbragt skævt på facaden. Den nordre sidefløj i bindingsværk blev bygget af landsdommer Peder Marsvin, der ejede gården 1726-58, medens den sydlige opførtes 1796 af Tycho v. Arenstorff af sten fra hans eget teglværk. Bygningerne rummer et eldorado af interessante gamle enkeltheder, døre, paneler og lofter fra forskellige tider. Beta-gende er den gamle trappe og stengangen på 1. sal. Den store i fuld udstrækning bevarede ladegård må tilskrives Peder Marsvin. Det kan være meget vanskeligt, når man tager de bedste danske herregårde, at fremhæve den ene på den andens bekostning; de kan hver for sig på deres måde eje det bedste, det skønneste, det ældste, det mærkeligste. Men på eet punkt må det være tilladt at fremhæve Trudsholm. Næppe nogen anden gård, Clavsholm måske undtaget, ejer som den en stemning både ude og inde af svundne tider, som får den besøgende til at føle taknemlighed over, at også han fik lov at opleve dette, og man må glæde sig over, at gårdens ejere har forstået at drive den med videst mulig hensyntagen til denne ramme om arbejdet.

Fortsætter vi gennemgangen af herregårdene med så vidt muligt at gå kronologisk frem efter bygningen, bliver den næste, vi skal beskæftige os med, Stensballegaard lidt øst for Horsens. Hvilken forskel mellem den og Trudsholm, endda der kun er gået 38 år mellem opførelsen af disse to gårde. Men meget var der jo sket i mellemtiden både stilistisk og politisk, og de to ting havde en hel del med hinanden at gøre. I 1660 fandt den store statsomvæltning sted, hvormed enevælden indførtes. I den samme periode udviklede de barokke ideer indenfor bygningskunsten sig til helt at beherske byggeriet. Ved gennemgangen af de ældre herregårde har der gentagne gange været tydelige tegn på, i hvilken retning udviklingen ville gå. Et af de mest iøjnefaldende træk ved den nye stils herregårdsanlæg er kravet om så vidt muligt at opbygge hele herregården symmetrisk omkring en midtakse. Hvert enkelt element af alle dem, der skaber en herregård måtte — i den rette orden — anbringes ud ad denne midtakse og

Stensballegaard o. 1820 set fra vest. Stik af S. H. Petersen. Hovedbygningen er domineret af vestfløjen i to etager. Hertil knytter sig to lavere sidelænger. Hovedfløjen er opført 1692 af baron Fr. Krag og sidefløjene 1693. Det symmetriske anlæg af hovedbygning og ladegård er typisk for baroktidens herregårde.

hvert enkelt element måtte nøje overholde symmetrien. Det var den samme orden og regularitet, som fandtes i enevældens ideer om statens opbygning og styrelse. Både politisk og arkitektonisk var det selvfølgeligt ideer, der kom til Danmark udefra. På den ideale barok-herregård vil man således se, hvorledes hele anlægget viser frem mod hovedbygningen, nærmere betegnet dennes stærkt fremhævede midterparti. Herfra fører en snorlige vej gennem borggården, ladegården og staldgården for eventuelt at fortsætte som allé kilometerlangt ud i landskabet, medens den samme linie fortsættes på den anden side af hovedbygningen i en strengt symmetrisk inddelt have og eventuelt i en allé langt ud i landet til den side. At finde alle disse krav opfyldt er selvfølgeligt vanskeligt, men det, der endnu er bevaret fra den tid, viser en tydelig stræben hen derimod.

Som det står at læse på Stensballegaards facade er den nuværende bygning opført 1692. Bygherren var baron Frederik Krag, Griffenfelds svigersøn. Det er netop også symptomatisk, at Krag var en mand, der stod det nye regime nær. Det var den nye adel, der lod de nye barokherregårde opføre. Sognekirken til Stensballegaard er Vær kirke, hvor Kragerne er begravet, og hertil førte familien Griffenfelds lig.

Stensballe kendes allerede fra middelalderen, men hvilke bygninger, der har været her før de

nuværende, vides ikke. I 1582 er der blevet bygget på gården; derom vidner indskriften, der findes indemuret på søndre sidefløj, og som lyder:

DER : MAND : SKREFF : 1582 : AAR LOD JEG :
 FOLMER : ROSENKRANTZ : DET : SIISTE :
 HWS : BYGGE : PAA : DENE : GAARD STIENS-
 BALLE : ER : HINDES : FORDOMS : NAFVEN
 GVD : WNDE : HINDER : ATT : STAA : MIN : :
 BØRN : TIL : GODE : OC : GAFN.

Muligvis kan der i det nuværende hus endnu være bevaret mure fra disse ældre bygninger. Hovedbygningen er et højt hvidkalket hus i to etager og med stærk fremhævelse af midterpartiet, hvor hoveddøren sidder. En høj dobbeltrappe fører op til den. Midterpartiet fremhæves yderligere ved, at der over de tre midterste fag rejser sig en gavlkvist. Til midterbygningen slutter sig et par lave sidefløje, oprindeligt byggede i 1693 men senere ændrede. Foran lå indtil for nogle år siden endnu et par længer fra den gamle ladegård fra 1694. Disse lave, stråttækte bindingsværkslænger dannede en storartet kontrast til det høje hvide hus. Også voldgravene er desværre nu jævned. Mod øst ligger haven, oprindeligt anlagt i »fransk« stil med snorlige gange og hække og med de enkelte partier fordelt symmetrisk omkring midtalleen, der fører helt op til »Kraghøj«. Selv reduceret, som anlægget jo nu er, giver det dog et godt indtryk af en barokherregård, og hoved-

Clavsholm 1854 set fra nord. Efter Richardt og Becker. Dette herresæde hører til vore største og anseeligste bygninger fra baroktiden, men er først og fremmest berømt for det drama, der i 1712 udsilledes på gården. Kong Frederik 4. bortførte da husets yngste datter Anna Sophie Reventlow, som han på Skanderborg slot ægtede til venstre hånd. Senere blev hun jo landets rigtige dronning.

bygningen er intet mindre end et af de nobleste bygningsværker fra barokken. Stensballegaard kom i mange år til at høre sammen med Frijsenborg. Den blev 1928 solgt fra, men havde i tiden indtil da lidt en del overløst. Den er nu atter i gode hænder og i en vedligeholdelsesstand, som er mønsterværdig.

Med denne optakt til barokken vil vi gå videre til Østjyllands, ja vel Danmarks mest storslåede barokherregård, Clavsholm. Også den fik plads mellem de øvrige, tætliggende herregårds-monumenter i Randerseggen. Clavsholms historie rækker langt tilbage i middelalderen. Af de tidligere ejere var rigshovmesteren Mogens Gjøs så afgjort den betydeligste og så kendt, at der ikke her skal knyttes yderligere oplysninger til hans navn. Fra hans tid lå der et meget stort firfløjet bygningskompleks på det samme voldsted, hvor den nuværende gård ligger. Voldstedet omgives af meget brede grave og på de tre sider er der moser og enge, der i sin tid må have været ufremkommelige. I stedet for de gamle bygninger, som efterhånden var blevet meget brøstfældige lod storkansleren Grev Conrad Reventlow, der i 1686 var kommet i besiddelse af gården, opføre den nuværende store hovedbygning i årene 1693-99. Storkansleren var en rig og indflydelsesrig mand, og hans nye gård blev ham på alle måder et værdigt hjem. Med Ernst Brandenburger som byg-

mester rejste han den regulære, trefløjede og symmetriske hovedbygning. Alle tre bygninger var i to etager over hvælvede kældre med ensartede planer og en næsten symmetrisk rumfordeling. Barokkens stramme symmetrikrav gjaldt nemlig også bygningens ruminddeling, så vidt dette lod sig gøre. Rummene på Clavsholm er fordelt på den måde, at der langs gårdfacaden løber korridorer, så man uhindret kan komme fra det ene rum til det andet uden at skulle passere et tredje. Det indre blev udstyret med en enestående pragt, og til alt held er dette hovedmonument i dansk barokarkitektur sluppet næsten uskadt gennem tiderne. I det ydre blev bygningen, som tiden krævede det – og i modsætning til det indre – såre enkel, måske enklere end storkansleren havde ønsket det, idet han 1795 fik den berømte svenske arkitekt Nic. Tessin til at tegne hovedportalen ind mod gården. Denne portal er forøvrigt blevet rekonstrueret i 1918. Facadernes eneste udsmykning er den store gavlkvist ind mod gården med dens runde vinduer, »oeils de boeuf«, under den vandrette gesims. En lignende kvist ud mod haven er nu forsvundet. I midtfløjens stueetage findes den store spisesal, hvis oprindelige, pragtfulde stukloft er bevaret. Derover, på 1. sal, var kongesalen indrettet, oprindeligt højere end nu, idet den havde et hvælvet loft, der ragede op i taget, så at lyset fra gavlkvistenes runde vinduer strøm-

*Gisinggaard, set fra syd-
øst. Den smukke barokho-
vedbygning er opført 1747
af Hans Folsach, af den
slægt, som endnu besidder
gården. De to sidefløje var
oprindelig af bindings-
værk, men er senere blevet
skalmuret.
(Fot. Holt og Madsen).*

mede ind ad åbninger i det højt hvælvede stukloft. Konstruktionen af dette loft har imidlertid ikke været tilfredsstillende, og det begyndte at falde ned, hvorfor det i 1769 erstattedes med et andet, fladt loft.

Da storkansleren lod sin gård udstyre med sand kongelig pragt, kunne han næppe vide, at skæbnen under de mest dramatiske former skulle knytte gården til kongehuset. Storkansleren døde selv 1708, og hans enke Sophie Amalie Holm sad tilbage med gården og med børnene. Da skete det store drama i 1712. Kongen, Frederik 4., bortførte husets yngste datter, den 19-årige Anna Sophie og ægtede hende til venstre hånd på Skanderborg slot. I 1718 købte kongen Clavsholm af storkanslerinden og under ledelse af I. D. Planitz opførtes de to korte fløje mod syd, der udstyredes med overdådige stukarbejder tildels udførte af C. H. Brenno. Efter dronning Louises død 1722 giftede kongen sig med Anna Sophie, der derefter blev dronning.

Modstanden mod den nye dronning, der så ukonventionelt var kommet ind i kongefamilien, ulmede under overfladen ved hoffet, og aldrig så snart var kongen død, før uviljen mod hende brød løs, men ved klogt at underkaste sig den nye konge og kredsen om ham, lykkedes det hende at afbøde de værste følger af hendes ulykkelige stilling. Hun blev forvist til Clavsholm, hvor hun og

kongen kun havde haft ringe tid til at opholde sig, mens han endnu levede. Men slottet var, som omtalt, i den tid blevet udbygget og yderligere forskønnet, så den bolig, Anna Sophie flyttede ind i, nok kunne siges at være en dronning værdig.

Clavsholm står endnu stort set, som da dronningen boede der, så rig på smukke enkeltheder, at det falder udenfor rammerne af denne oversigt at gå nærmere ind på dem. Dog skal det nævnes, at gårdens nuværende ejer, lensbaron Hans Berner Schilden Holsten, der har sit hjem på Langesø på Fyn, med kærlighed og forståelse værner om det sjældne fortidsminde, som Clavsholm er. Et af de betydeligste istandsættelsesarbejder, der er udført, er således restaureringen af slotskapellet i 1931, hvorved det gamle tøndehvælvede træloft er blevet genskabt. Fra døren i midtfløjens sydside ser man ud i haven, hvis beplantede terrasser rejser sig stejlt mod syd. På det stærkt stigende terrain bagved ligger ladegården, hvor der er bevaret to pragtgavle fra henholdsvis 1731 og 1737. Resten af den gamle ladegård er brændt for nogle år siden. Staldgården stammer delvis fra 17. århundrede og ligger på den modsatte side af hovedbygningen.

Kun de færreste af barokkens herregårde er anlagt efter en skala som Clavsholm og Stensballegaard. Tyrrestrup øst for Horsens er en be-

Aakær, set fra nordvest. Den idylliske bindingsværksgård har fået sin nuværende skikkelse omkring midten af 18. århundrede. Til gården, som er midtpunktet i en af de største landbrugs-virksomheder i Jylland, hører store moderne avlsbygninger. (Fot. 1946 Th. Andresen).

skeden gård, opført 1720. Den består, som de fleste af det 18. århundredes gårde, af tre fløje, her kun i een etage. Midterfløjens midtparti fremhæves af indgangsdøren og den derover anbragte gavlkvist. Tyrrestrup er dog ikke et »rent« anlæg. Hermed menes, at der ved gårdens udformning er blevet taget hensyn til en ældre bygning på stedet, der mere eller mindre indgår i den nuværende. Hvormeget, kan ikke siges uden en nøjere undersøgelse af murværket. At man ved herregårdsbyggeriet således har måttet tage hensyn til en ældre bygning og anvende så meget som muligt af den, er der jo allerede givet flere eksempler på. Det var lettere i den tidlige renaissance, hvor kravet om regularitet ikke var så absolut bydende som i de senere århundreder. Tyrrestrups kældre og grundmure skriver sig fra en renaissancegård, som opførtes af den af alle gårdens ejere, der uden sammenligning har gjort sig mest bekendt, omend ikke altid for det gode, nemlig Peder Ebbesen Galt, eller som han hed-

der i folkemunde »Peer Yvs«. Han spillede en vis rolle under grevefejden i Jylland, og han var ikke sen til at hjælpe Johan Rantzau med at brandskatte de jyske bønder, efter at adelen havde fået overtaget. Også hjemme på sin egen gård skal han have været hård mod sine undergivne, og det er vel derfor han kom så slet i folkemunde og efter sigende endnu ikke har fået fred i sin grav. At han ved opførelsen af sin gård på Tyrrestrup har anvendt materialer fra en eller flere nedbrudte landsbykirker, derpå er der tilstrækkeligt bevis i form af romanske kvadersten, vinduesoverliggere og en enkelt ligsten i soklen på gården, men at han skulle have nedrevet 18 stykker, hvad hans fader efter sagnet bebrejdede ham, turde være overdrivelse. Sønnen skal for denne bebrejdelse have ombragt faderen. Nu er der ingen herremand på Tyrrestrup mere, idet gården er udstykket til husmandsbrug. Efter udstykningen blev gårdens maleriske gamle bindingsværks la-degård overflødig og derfor nedbrudt.

En fuldgod repræsentant for de jyske barokherregårdes arkitektur er Gesinggaard ved Randers. Den opførtes 1747 på et voldsted, hvor en ældre hovedbygning havde stået. Gårdens beliggenhed i landskabet er bemærkelsesværdig nok, anbragt, som den er, lige ud til den høje og ret stejle bakke ned til åen mod øst. Men det, der navnlig virker så overraskende, er, at voldgraven omkring hovedbygningen står fuld af vand på dette høje stade. Lige frem raffineret ligger det smukke hvide hus højt oppe i sin sø, mens åen løber dybt nede i dalen. I 1734 var Gesinggaard blevet købt af amtsforvalter Hans Folsach. Den er senere som fri ejendom uafbrudt gået i arv i denne familie, som stadig har den, et i de danske herregårdes historie meget sjældent eksempel på kontinuitet. Det var den første ejer i denne familie, der byggede gården op fra ny. Den ene tages hovedbygning og ladegård danner to mod hinanden åbne anlæg, symmetrisk grupperet om midtaksen. Hovedbygningens midtfløj opførtes i grundmur med smukke enkeltheder i form af vinduesindramninger og hjørnepilastre, men navnlig er der gjort meget ud af midtpartiet, der til begge sider har gavlkviste med svungne gavlkamme, den jyske baroks fortolkning af renaissanceens vælske gavle. Dette gårdens mest karakteristiske udtryksmiddel binder den kunstnerisk sammen med en række andre jyske barokbygninger. De to sidefløje var oprindeligt af bindingsværk, men de er senere blevet skalmuret. Den med hovedbygningen samtidige ladegård brændte i 1915, men genopførtes i en skikkelse, der tager hensyn til den gamle helhed. Gården er blevet et monument for slægten Folsach, og at de fine gamle stuer rummer en mængde minder om denne familie og dens virke her på stedet, følger næsten af sig selv.

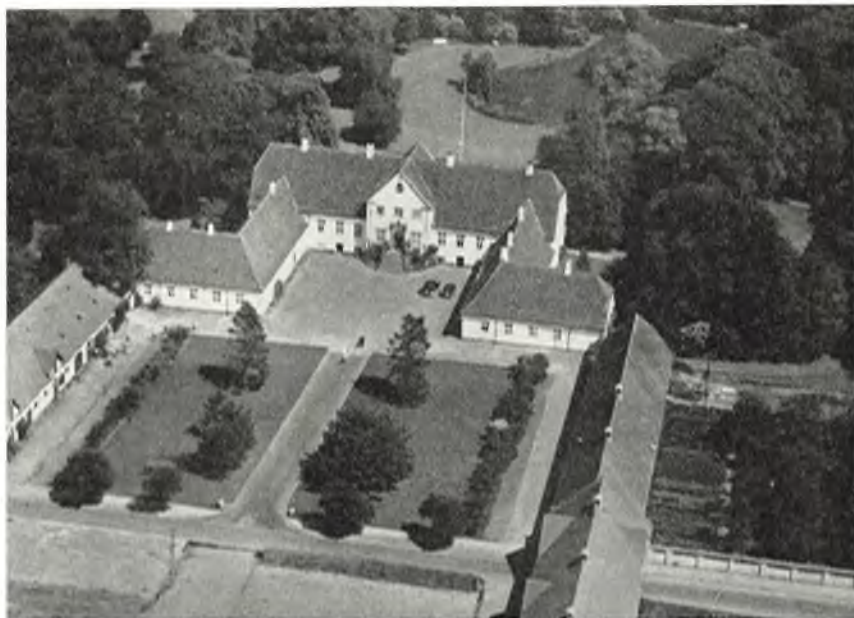
En særlig gruppe, bestemt af bygningsmaterialet, udgør de af bindingsværk opførte herregårdsbygninger. I anlægsplan tilstræber de dog de samme idealer som de større grundmurede gårde, men materialet forlener dem ofte med en særlig tilforladelig hygge. Ældst blandt disse gårde er Rodstenseje ved Odder, opført 1681 af egebindingsværk med røde, murede tavler. Det der stadig giver denne bygning dens særlige karakter er det ca. 1720 tilføjede tårn midt på facaden. Det er

også af bindingsværk og vist enestående i sin art herhjemme.

I Hads herred ligger de to typiske barokbindingsværksgårde, Aakær og Dybvad, ikke langt fra hinanden. De har begge fået deres nuværende skikkelse ved 1700-tallets midte, Dybvad som en formindsket udgave af Aakær. Der har da også været en nøje forbindelse mellem disse to gårde, knyttet sammen ved fælles ejer, som de var. Aakær har en lang og ærværdig fortid i middelalderen som Aarhusbispens faste borg, og går man ned i dens kældre, får man fornemmelsen af at stå overfor noget, der ikke rigtig hører sammen med de lette bindingsværksbygninger ovenover. I kældrene sidder endnu grundmurene med rigelig anvendelse af kvadre fra nedbrudte kirker og fra tidligere bygninger på stedet. Den hyggelige lille helfløjede bindingsværksgård med gavlkvist på midtlængden gør alt for at efterligne de store barokgårde. Inde på Aakær gemmes et af folketroens klenodier, Svend Feldings sværd. Samme Svend er vel nærmest at betegne som en lokal Holger Danske. Der vides i egnen adskilligt at fortælle om hans store styrke og hans bedrifter. Hvordan det nu forholder sig med ham, så er sværdet et smukt bevaret ryttersværd fra middelalderens slutning. Den store gamle firlængede avlsgård er brændt for en del år siden, og i stedet er opført et vidstrakt kompleks af moderne avlsbygninger, hvorfra denne mægtige landbrugsejendom, et af de største samlede landbrugsarealer i Danmark, drives.

Var hovedbygningen på Aakær et beskedent anlæg, så er Dybvad en dukkeherregård, fuldendt anlagt i tidens stil og tilmed velbevaret til vore dage med den stråttækte avlsgård i behold. Ude fra vejen vækkes ens nysgerrighed af det hvidkalkede bindingsværk og de store stråttækte tagflader. Kommer man ind i gården, bliver man helt mærkeligt til mode og føler sig hensat til Holbergs tid. Så intimt og fuldendt er dette gårdinteriør. Fraregnet at hovedbygningen, der indtil ny tid var dækket med strå, har fået tegtag, synes tiden at være gået sporløst hen over gården. Der er den smukkeste harmoni i den måde, hvorpå hele anlægget udfolder sig. Stående foran indgangsdøren med den obligate lille kvist, breder sig for en først den snævre gård mellem

Bygholm, set fra vest. Bygholm var oprindelig et kgl. slot og sæde for en lensmand. Omkring år 1600 blev bygningen lagt øde og residensen forlagdes til Stjernholm. Det nuværende Bygholm opførtes som et anseligt barokanlæg. I hovedbygningen ved Horsens Aa er der nu restauration.

hovedbygningens små sidelænger. Gårdspladsen vider sig dernæst ud mellem de lange staldlænger, og for enden lukkes hele gårdsrummet af den høje, dominerende agerumslades store tagflade. En venlig tanke sender man ejeren, der med pietet løser den vanskelige opgave at drive moderne landbrug i disse nok smukke, men sikkert ikke i alle måder hensigtsmæssige avlsbygninger.

Jensgaard i Glud sogn ved Horsens fjord slutter sig i tid og anlæg meget nøje til Dybvad. Omstændighederne ved dens opførelse er iøvrigt usædvanlige og nok omtale værd. I 1748 købtes Jensgaard af Marie Margrethe Dreyer, enke efter provst Glud i Glud, og en dame af et mere end almindeligt format. Hun opførte Jensgaards nu stående bygninger i 1753, efter i 1740 for egen regning at have bygget Glud præstegård. Slægten Glud har på en mærkelig måde været knyttet til dette sted. Siden 1583 og indtil 1780 havde den ene generation afløst den anden som præster i sognet, og fra 1748 og lige til vore dage har medlemmer af samme slægt ejet Jensgaard.

Ligesom Aakær er Lyngbygaards toetages bindingsværkshus bygget på fundamenter fra ældre bygninger, men det lykkedes ikke her at skabe en typisk barokhovedbygning. Man fulgte den givne byggegrund, de nedrevne bygningers plads, da man i to omgange, 1755 og 1775, opførte den nuværende gård, der til gengæld for, hvad den

ikke opnåede i regularitet, vandt i maleriskhed.

I denne sammenhæng skal nævnes endnu nogle bindingsværksgårde, som trods større eller mindre ændringer nok er vor interesse værd. På Kalø Hovedgård er der først i nyere tid bygget en villaagtig hovedbygning, men forpagterboligen og avlsbygningerne danner et malerisk og meget velholdt kompleks af bindingsværksbygninger på begge sider af landevejen til Rønde. Kalø er som en tysk ejendom blevet konfiskeret af staten efter sidste krig og hovedbygningen indrettet til biologiske laboratorier, medens landbruget drives videre uden at have været ude for større udstykning. At jorderne her ved Kalø vig holdes fri for bebyggelse er også af afgørende betydning for dette naturskønne sted.

Hele det 18. århundrede og et godt stykke op i det 19. levede den herregårdstype, som barokken havde skabt, stort set videre i bedste velgående, selv om detaillerne ændredes efterhånden, som den nyklassicistiske stilretning gjorde sig mere og mere gældende. Tre smukke herregårde må alle tilskrives den overordentlig dygtige Horsensbygmester Anders Kruse, Jardins elev, hvis mesterværk iøvrigt er Nørrejyllands tøjhus i Randers. Fra 1776 og 1784 er Lyngsbækgaard i det dejlige landskab på Djursland i nærheden af Femmelær. Den er med hovedbygninger og avlslænger fuldstændig bevaret og illustrerer på udmærket

Det store bibliotek på Moesgaard, der tæller ca. 18.000 bind, bl.a. omfattende en betydelig litteratur om fædrelandets historie og beskrivelse, er grundlagt af godsejer Th. C. Dahl og er den største private bogsamling i Jylland. (Fot. Th. Andresen).

vis, hvor heldigt arkitekten har sammenkomponeret anlæggets forskellige bygninger. Den store bindingsværksavlsgård fra 1776 er anlagt efter det traditionelle, helfløjede skema med den høje lade i midten og fuldstændig symmetrisk om midtaksen, som binder den sammen med den noble grundmurede hovedbygning fra 1784, over hvis tre midterste fag der rejser sig en lav klassisk gavlkvist. Lyngsbækgaard er simpelthen en af de fineste herregårde i landet.

I 1777 var der bud efter Anders Kruse til Serridslevgaard ved Horsens. Opgaven var her vanskeligere, fordi den var bundet af et par allerede eksisterende sidebygninger, men også her løste han opgaven overlegent. På hovedbygningens midtparti røbede han sit kendskab til de nyklassicistiske former, som anvendtes af Jardin. Billedhuggerarbejdet ved denne udsmykning må tilskrives billedhuggeren Jens Hiernø, som ofte skabte bil-

ledhuggerarbejderne på Kruses bygninger. Serridslevgaard ligger markant på randen af en ådal, nærmest svarende til Gjessinggaards beliggenhed. Men terrænet ned gennem ådalen og op ad bakken på den modsatte side er virkningsfuldt udnyttet til anlæggelsen af den store have, der er interessant ved at være et af de tidligste eksempler på en have i den romantiske, såkaldte engelske stil, interessant også derved, at den viser, hvor forsigtig man var med helt at opløse den gamle stive franske have omkring anlæggets midterakse, netop for at ikke den stærke pointering af denne skulle gå tabt, som det hedder i en samtidig beskrivelse: »— at nærmest ved våningshuset er alting afstukket efter lige linier og regulære tegninger derimod jo længere fra samme jo mere hersker den frie natur, noget understøttet ved kunsten, og anlæggene blive mere irregulære.« Netop det kuperede terræn i Serridslevgaards have var

Herover: Fra Moesgaards have o. 1820. Stik af S. H. Petersen efter tegning af O. Rawert. Den smukke hovedbygning blev opført omkring 1780 og samtidig anlagdes den storslåede have.

Herunder: Moesgaard 1946 set fra vest. De to sidepavilloner giver med deres runding bygværket et absolut særpræg. (Fot. Th. Andresen).

*Frijsenborg under Frederik 5.s besøg 1749.
Stik af løjtnant P. J. Grønvold, der var med i kongens følge. Den gamle hovedbygning var opført
o. 1600 af Valdemar Parsberg og ombygget 1693-1709.*

velegnet for udformning af en irregulær engelsk havestil.

Den yngste af Anders Kruses gårde, der skal omtales her, er Julianelyst, opført 1792-93 for Ulrik Christian Schnidler, søn af den rige Horsens-apoteker Gottfried Schmidt. Også her skabtes en charmerende herregård, der fornemt men venligt rejser sine hvidkalkede mure, hvis udsmykning som sædvanligt indskrænker sig til midtpartiets risalit, der her foroven afsluttes med en lav rundet frontespice, prydet med medaillon og guirlander.

Den yngste af landsdelens helt store barokke herregårde er Bygholm ved Horsens, opført 1775 af Anders Møller for Lars Thygesen, gift med Gerhard de Lichtenbergs datter. Denne gård er altså, ligesom en hel del af de i det foregående nævnte – og en række ikke her medtagne – bygget af det borgerlige godsejeraristokrati, der ved midten og sidste halvdel af 1800-tallet samlede penge ved handel og landbrug i Østjylland og hvis ypperste repræsentant Gerhard de Lichtenberg er. Der er den nøjeste sammenhæng – hvis

tråde venter på at blive udredet – mellem denne initiativrige gruppe af mennesker og den jyske barok. Thygesens Bygholm, hvis arkitekt man bortset fra navnet intet kender til, blev et mægtigt herregårdsanlæg, men iøvrigt ret traditionelt. Gårdspladsens usædvanlige bredde opnås ved hovedbygningens sidefløje, der begge bøjer sig ud i rette vinkler, således at deres yderste ende løber parallelt med midtfløjen og deres gavle angiver ladegårdens bredde. Siden 1918 har Horsens kommune ejet Bygholm og hovedbygningen anvendes nu som hotel og restaurant.

Som den sidste herregård fra 1700-tallet skal Moesgaard ved Aarhus omtales – et forfinet bygningsværk opført for diplomaten Christian Frederik Gyldenkrone omkring 1780. Arkitekten var Chr. J. Zuber, hvis andet jyske værk, Rathlousdal ved Odder efter mange års misrøgt fornyligt desværre helt er nedrevet, et tab af et virkelig kultiveret arkitekturværk. Moesgaard røber i sin udformning navnlig ved sit fremskudte rundede midtparti mod haven påvirkning fra Jardins Bernstorff slot ved København. Ud mod gården

Frijsenborg set fra vest. Den nuværende stolte hovedbygning er opført 1861-67 i en blanding af fransk renaissancestil og Christian 4.s stil. Slottet rejstes med bibeholdelse af murene i den ældre bygning fra o. 1700. (Fot. 1946 Th. Andresen).

flankeres den toetagers hovedbygning af to lave sidefløje, der ved runding giver gården dens særpræg.

Denne gennemgang skal slutte med et stort herregårdsbyggeri, der på mange måder er så typisk, at det må stå som repræsentant for hele sit århundrede på dette område, på andre måder er det en ener, idet det står som symbolet på det største gods, der i nyere tid har eksisteret. Der tænkes her på Frijsenborg. Det nuværende slot er det tredje på stedet, der oprindelig hed Jernit. Om det første ved man ikke så meget, det andet kendes derimod meget vel, endog fra fotografi. Det blev bygget omkring 1693 af Niels Frijs som en barokgård i tre fløje og med lave hjørnetårne på de to yderhjørner. Godset var med tiden vokset til en for os næsten ufattelig størrelse. I 1815 omfattede det et areal på ca. 8 kvadratkilometer med 6000 tdr. hartkorn, 42 kirker og 15000 tdr. land skov.

Afgørende i gårdens historie blev det, da Grev Emil Frijs i 1849 tiltrådte – først en del af grevskabets drift – og efter faderens død det hele.

Han var uden al tvivl en usædvanlig evnerig mand og i besiddelse af store menneskelige egenskaber. Hans politiske arbejde og hans deltagelse i landets regering er velkendt. Hans forhold til de utallige mennesker, der var i hans brød eller afhængige af ham, var på mange måder forbilledligt ved den interesse og forståelse, han viste dem. Han forvaltede sit store gods med en dygtighed, som satte ham i stand til så at sige at sætte kronen på værket ved i årene 1861-67 at lade det nuværende slot opføre, et af de sidste monumentale herregårdsbyggerier i Danmark. Til arkitekt valgtes F. C. Meldahl, den mand der også fik til opgave at genopbygge Frederiksborg slot efter branden. Slottets stil blev den »nyrenaissance«, nærmest den »Rosenborgstil«, som netop da var højeste mode. Meldahl nøjedes dog ikke med en kopiering af den danske renaissance, men udformede bygningen ved et kompromis mellem dansk og fransk renaissance. Frijsenborg er ikke uden grund blevet kaldt et dansk Louvreslot. Den allerede eksisterende bygning bevaredes indkapslet som nederste stokværk i det nye slot, der iøvrigt

*Afslutning på parforcejagt på Frijsenborg 1882. Maleri af Otto Bache.
I grev Mogens Frijs's tid var Frijsenborg et dominerende centrum for den højere adels
selskabelighed og forlystelser.*

bredte sig over og til siderne for det gamle, prydet med en overdådighed af forsiringer. Bygherren lagde vægt på, at der intet blev sparet i udstyret, og i det indre udførtes det mest udsøgte håndværksarbejde af de bedste håndværkere og

kunstnere. Det må særlig bemærkes, at nogle af maleren Otto Baches hovedværker sidder som udsmykning af rummene på Frijsenborg, og man må i det hele taget indrømme, at dette slot er den bedst tænkelige repræsentant for sin tids smag.

BYGGESKIK PÅ LANDET

Af Peter Michelsen

I dette afsnit skal fortælles om de østjyske bønders byggeskik. Vi ved, hvordan de allerførste bønder boede. I Barkær i det sydlige Djursland lå halvtredie årtusind før vor tidsregning en landsby, der bestod af to meget lange huse parallelt med hinanden. Hvert af husene var delt med tværgående vægge i en række selvstændige rum med egen indgang, formentlig hver families bolig, rækkehuse så at sige. De 52 boliger, der i alt har været, fortæller om et anseligt landsbysamfund af agerbrugets pionerer i et land, hvis befolkning endnu for det meste var jægere og fiskere. De spor, arkæologerne har fremdraget af denne den ældste landsby i Danmark, synes at tale om økonomisk lighed mellem samfundets medlemmer. I hvert fald har de, så vidt man kan se, boet ganske ensartet i deres huse af træ og fletværk, så utæt, at sandflugten nåede helt ind i husene. Sandflugten, som bønderne selv havde sat i gang ved deres rydning af den naturlige plantevækst, lagde landsbyen Barkær øde.

Dette heldige fund betyder kun et enkelt glimt til belysning af bondeboligens lange historie i Østjylland. Fra de følgende årtusinder af den forhistoriske tid har man ingen fund. Den historiske tids intensive agerdyrkning i det østlige Jylland har i de fleste tilfælde bortryddet de letforgængelige spor af oldtidens primitive boliger. Selv den ældre jernalders huse, der i stort tal kendes fra udgravninger i det nordlige og vestlige Jylland, har det knebet med at finde i Østjylland. Men der er foreløbig ikke grund til at tro, at boligen i jernalderen har været anderledes i Østjylland end i de dele af Jylland, hvor heden bredte sit beskyttende lyngtæppe over de sammensunkne tomter og bevarede dem til vore dage.

For Danmark i almindelighed gælder, at bondeboligens udviklingshistorie må rekonstrueres

over to nogenlunde faste holdepunkter, tilstanden i ældre jernalder, tiden omkring vor tidsregnings begyndelse, og tilstanden i de sidste to hundrede år. Inden for det 1500 år lange mellemrum herimellem får vi kun få og knappe oplysninger. Vi er ikke bedre stillet, når det gælder Østjylland. De arkæologiske landsbyundersøgelser, der kun er i deres begyndelse, har endnu ikke fremdraget østjyske gårdtomter fra middelalderen til levedegørelse af de få ord, de historiske kilder kan yde. Man kan derfor ikke i enkeltheder følge udviklingen fra jernalderens langhus med stald i den ene ende og beboelse i den anden ende til den nyere tids komplicerede gårdanlæg med flere længer, der hver består af en lang række rum med forskellige funktioner. Men der er grund til at advare mod den letkøbte skitsering af udviklingen som en simpel fremadskridende tværdeling af et langhus, efterhånden som behov for flere rum opstod. For et mere indgående studium af kilderne og sammenligning med udenlandske forhold synes at ville antyde, at der også kan være tale om en modgående tendens, nemlig en sammenvoksning af oprindeligt selvstændige elementer.

Man må da nøjes med, hvor det er muligt, at konstatere forholdene, som de er, uden at regne med altid at være i stand til at forklare oprindelsen til dem. For den nyere tid er der mulighed for i enkeltheder at fastslå de faktiske forhold. Efter renæssancen tiltager det historiske kildestof bestandigt i fylde. Fra 1700- og 1800årene kan talrige arkivalier, der endnu langt fra er udnyttet til fulde, belyse af byggeskikken på landet. Hertil kommer, når det gælder de sidste to hundrede år, de mest primære kilder af alle, selve bygningerne. Blot er de jo i reglen ikke bevaret uændret, så også de må underkastes fortolkning.

*Fra udgravningen af stenalderlandsbyen ved Barkær i det sydlige Djursland.
 Det aflange, stenfri felt skråt over billedet er en husrække. De tværgående mindre felter med
 forskellig jordfarve angiver de enkelte rum, der formentlig hver har været een families bolig.
 (Fot. 1948 P. V. Glob).*

Når en gård eller et hus skulle bygges af nyt, var det første spørgsmål, der meldte sig for bygherren, hvor bygningerne skulle placeres. Det har tidligere ikke været noget stort problem. Randers, Aarhus og Vejle amter er den del af Jylland, hvor man før de store landboreformer i højest grad boede sammen i landsbyer. I en stor del af herrederne var mindre end 5 % af gårdene placeret ude i terrænet som enkeltgårde. Resten lå tæt ved hinanden i landsbyerne. Når man går fra kystherrederne mod vest, tager enkeltgårdsprocenten lidt til; men kun i de vestlige dele af de østjyske amter, der berører heden, har der været forholdsvis lige så mange enkeltgårde som i nogle midt-, vest- og nordjyske herreder. I landsbyen var der ikke store muligheder for at flytte rundt på en gårds bygninger. Hver mand i byen havde kun en smal strimmel jord ud til bygaden. Gårdene kunne ligge så tæt til hinanden, at der mellem

bygningerne ofte kun var en ganske smal smøge i skellet. Var gården brændt ned, så var der i reglen ikke anden mulighed end at bygge oven på tomten, hvis man da ville blive ved bygaden. Blot at rykke en smule ud på toften, ved siden af den gamle gård, er ofte blevet følt, som man også rykkede ud af det trygge fællesskab i den tætte husrække, som om man rev bånd over, der bandt een til den tomt, hvor slægten havde levet lykkeligt den ene generation efter den anden.

Det var derfor ofte kun modvilligt, udflytningen fra landsbyerne kom i gang, efterhånden som jorden ved de store landboreformer blev udskiftet af fællesskabet. Det var noget lettere at forsone sig med en udflytning, dersom det kunne ordnes sådan, at to gårde kom til at ligge ganske tæt sammen. Dette system har været anvendt flere steder i landet. I dele af Østjylland er det ret almindeligt. For at to sådanne gårde ligefrem skal

*Ved kanten af Gudenaadalen øst for Randers
ligger gårdene i landsbyen Albæk hus ved hus, med kun smalle smøger mellem længerne.
(Fot. 1930 Halvor Zangenberg).*

kaldes tvillinggårde, kræver østjysk terminologi, at de to gårdfirkanter skal været vokset sammen, så gårdspladserne kun skilles af en enkelt længe. Der findes en del anlæg af denne art i området fra Vejle Fjord til Skanderborg-egnen, og de har åbenbart tidligere været endnu talrigere. Endog trillinggårde er forekommet. Under sådanne forhold har man kunnet føre noget af landsbyformmelsen med sig til den nye gård, så tæt man kom til at leve på hinanden. Men mange måtte ud i ensomheden. To hensyn måtte særlig tages, når gårdens beliggenhed skulle bestemmes. Den skulle ligge nogenlunde bekvemt på jordlodden, så der ikke blev for meget kørsel. Hvor det var muligt blev den tillige lagt nogenlunde nær til en forhåndenværende vej, så der ikke skulle anlægges for meget ny vej. Det andet hensyn var, at der skulle kunne skaffes vand på stedet uden alt for stort besvær.

Udskiftningsformer, der tillod en forbliven i landsbyen, kom til at nyde en popularitet i landbefolkningen, der ikke stod i rimeligt forhold til deres arbejdsøkonomiske effektivitet sammenlignet med andre udskiftningsformer. Stjerneudskiftningen og andre hermed beslægtede løsninger af det udskiftningsgeometriske spørgsmål forekommer på Fyn og Sjælland, men har i Danmark sit hovedområde i Østjylland, især i Randers-Aarhus-egnen og delvis også i herrederne vest og syd for Aarhus. Stjerneudskiftningen har ikke været anvendt sydligere end Vejle; men i den sydligste del af Vejle amt, de otte sogne, Nørre Tyrstrup herred, der tidligere lå til Sønderjylland, har den meget tidlige og lidet effektive udskiftning haft en lignende virkning som stjerneudskiftningen længere nordpå. De stjerneudskiftede byer har i reglen bevaret deres gammeldags landsbykarakter længere end andre landsbyer.

*Hjerrildgaarde i Stouby
nord for Vejle Fjord.
Tvillinggårdenes stuehuse
ligger i forlængelse af hin-
anden, og de to gårdsplad-
ser adskilles af en enkelt
længe. (Fot. 1951
Peter Michelsen).*

Men på den anden side er der ofte netop i disse byer senere end andetsteds sket en partiel udflytning, hvorved man har søgt at bøde på den værste følge af stjerneudskiftningen, gårdens uheldige beliggenhed på jordlodden, i den yderste spids af en lang, smal trekant. Disse forhold er ikke uden betydning for antallet af ældre bygninger i et område. For hvis udflytningen har fundet sted omkring midten af sidste århundrede eller senere, har man i reglen ved opførelsen af nye bygninger benyttet sig af tidssvarende metoder, d.v.s. at man i stedet for bindingsværk har anvendt grundmur, og at også bygningernes indretning i større eller mindre grad er blevet præget af den nye tids krav. Derimod er mangen udflyttergård fra slutningen af 1700årene eller begyndelsen af 1800årene opført på en måde, der kan fortælle om primitiv byggeskik gennem århundreder. Det gamle tømmer er flyttet med ud fra landsbyen og væggene atter klinet op af ler. Og mange steder er disse sidste nybygninger i den gamle byggemåde, udflyttergårdene, de eneste gamle bygninger, der er bevaret til vore dage.

Den mere eller mindre rigelige tilgang på

gavntømmer til de forskellige egne har betydet meget for udseendet af bondebygningerne. Østjylland hører i denne henseende til de bedst stillede egne af Danmark. Men selv inden for denne landsdel har der været store forskelligheder. Den art bygninger, hvis opførelse medførte det største tømmerforbrug, var bulhusene. Herved forstås bygninger, hvis vægge består af vandrette planker, der er lagt ned i not i siden af de lodrette stolper, som bærer tagremmen og spærene og ligesom ved det egentlige bindingsværk udgør bygningens skelet. Bygninger af denne art er inden for landets nuværende grænser først og fremmest bevaret i det østlige Sønderjylland og de otte sogne, der nu hører til Vejle amt. Det er dog nu i de fleste tilfælde kun sørgelige rester, der er tilbage. Det ældste daterede bulhus, en lade med årstallet 1605 indskåret over døren, lå i Grønninghoved tæt ved Skamlingsbanken, indtil det blev overført til Frilandsmuseet ved Lyngby. Men byggemåden er betydelig ældre. Stedvis kan den spores tilbage til slutningen af vikingetiden, og i middelalderen og renæssancen synes den at have været yderst almindelig. Bulhuse omtales flere

*Bullade i Binderup tæt ved Skamlingsbanken.
Bag plankevæggene ligger korngulvene på begge sider af portrummet i midten.
(Fot. 1910 Mogens Clemmensen).*

gange i skriftlige kilder, både fra købstæder og fra landet. Og middelalderlige bulplanker er fundet i en del tilfælde, f.eks. fra 1300årene ved udgravningen af herregården Borryholm, godt to mil vest for Horsens. Bortset fra Sønderjylland og de otte sogne kendes bulvægge i nutiden i få tilfælde spredt over det meste af Østjylland, mod nord lige til præstegårdsladen i Feldballe i det sydlige Djursland. Hyppigst forekommer de dog i området mellem Vejle og Kolding Fjorde, helt naturligt i det område, der støder op til bulhusenes hovedområde. Den almindelige form, hvorunder byggemåden optræder nord for hovedområdet, er som udfyldning af de nedre tavl i bindingsværket, hvortil egeplanker, når de kan skaffes billigt, er bedre egnet end lerklining, der skal repareres hvert år, da den bliver beskadiget af regnsprøjtet og snesjappet nede ved jorden. Man har dog også her engang anvendt fulde bulvægge. De stigende priser på træ har formodentlig efterhånden afholdt selv de skovejende bønder fra at

skære de svære stammer op til vægplanker. Og der har været vanskeligheder med at skaffe træet. Selv i de rigtige bulhuscgne kan man iagttage, hvordan tømmerets dimensioner bliver stadig mere beskedne inden for de 200 år, hvorfra man har daterede bulhuse. I nødsfald og ved reparationer har man efterhånden også tyet til andre træsorter end eg. I Sønderjylland med de otte sogne fortsatte man dog med at opføre bulhuse lige til begyndelsen af 1800årene. I Nørrejylland derimod har det nok selv i forholdsvis skovrige egne virket hemmende på anvendelsen af denne byggemåde, at den faktisk siden Christian 3.s tid var forbudt, et forbud, der senere ved adskillige lejligheder atter blev indskærpet. Muligvis skal man her også søge forklaringen på de halve bulvægge.

Christian 3.s forbud mod ødselhed med træ omfattede også jordgravning af stolper. Denne del af forbudet har man holdt sig efterrettelig i en sådan grad, at det er yderst sjældent, en jord-

*Stuehus i Hørning mellem Skanderborg og Aarhus. Bindingsværket er svært egetømmer.
(Fot. 1930 Halvor Zangenberg).*

gravet stolpe har stået helt op til nutiden. Det var tilfældet i den mærkelige, nu nedrevne lade ved Ørreslev Hovgaard nordøst for Horsens, der også havde bulvægge. Ellers har man overalt i Østjylland som i det øvrige land lagt en syld af sten, før man anbragte tømmeret, så det ikke kom i direkte berøring med jorden. I Østjylland er det almindeligt, at stolperne i de til vore dage bevarede bindingsværkbygninger er tappet ned i en vandret fodrem, der ligger oven på syldstenene. Men man kan også i østjyske bygninger finde fodtræ, som blot spænder over eet fag, således at stolpen står med den nedre ende direkte på stenen, medens fodtræet er tappet ind i siden af stolperne og derved forhindrer disse i at glide på stenen. Anvendelsen af fodtømmer når dog ikke helt til grænserne af det, vi her forstår ved Østjylland. Udbredelsen af fodtømmer kan, når der ses bort fra den spredte forekomst på Bornholm og i Skaane, med en vis ret kaldes midtdansk. Den omfatter Lolland, Falster, den fynske øgrup-

pe, Samsø, det østlige Sønderjylland og Østjylland. Det ublandede fodtømmerområde strækker sig kun et stykke ind i landet, omtrent til en linie gennem Vejle nogenlunde parallelt med den østjyske yderkyst i hovedtræk. Nord og vest for denne grænselinie ligger et overgangsområde, hvor der både forekommer bygninger med og uden fodtømmer. Det omfatter det nordlige Djursland, landet mellem Randers og Mariager Fjorde, strækker sig ind i Viborg amt og følger så grænselinien sydpå som en forholdsvis smal bræmme. Vest herfor og således også i de vestlige dele af Skanderborg og Vejle amter stod bindingsværkets stolper overalt direkte på sten. Man vil tro, at anvendelsen af fodtømmer ikke er uden forbindelse med en påvirkning fra købstadbindingsværket i dets glansperiode, renæssancen, nordtysk kulturmeddelelse, delvis formidlet af danske købstæder. Fodtømmer har dog måske ikke været ganske ukendt før en sådan påvirkning. Den geografiske fordeling af områder med og uden

Bindingsværk i Trelde syd for Vejle Fjord. De nedre taul er lukket med bulplanker, de øvre udmuret med teglsten og overkalket med rødt. Hvide striber langs tømmerets kanter. (Fot. 1951 Peter Michelsen).

fodtømmer er jo også nok påvirket af, i hvilke områder der var naturgeografiske forudsætninger til stede, for at impulsen kunne slå an, d.v.s. hvor der var tilstrækkelig gavntømmer, til at man kunne forsyne bygningerne med fodtømmer.

En række forhold ved udformningen af bindingsværket i de østjyske bondebygninger må formentlig forklares delvis ved en påvirkning sydfra, for en part nok formidlet af købstæderne. Den samme bølge af kulturmeddelelser, som nævntes før. Men når nye impulser indebærer et større træforbrug, er nyhedernes udbredelsesmuligheder på forhånd begrænsede. Derfor ser man også, at den rigelige anvendelse af fyldtømmer, der er almindelig kendt som karakteristisk for bindingsværket i Østjylland så vel som på Fyn, tager kendeligt af, når man fra Østjyllands kystnære herreder kommer til de vestlige dele af Skanderborg og Vejle amter. Det er lærerigt at høre en udtalelse fra 1843. Baggrunden er den tiltagende anvendelse af grundmur af brændte sten, som bønderne i Skanderborg amt hævdes at være drevet til af nødvendighed.

»Sagen er nemlig den, at Ege-Gavntømmer bliver meer og meer kostbart og vanskeligt at bekomme i Skanderborg Amt; meget hentes derfor fra Aarhus Amts sydlige Deel, især fra Hads-Herred. Det er derfor en Sjældenhed nuomstunder, at see nye Bygninger opførte af Bindingsværk. Men hvor Dette finder Sted, eller hvor det har fundet Sted, medgaaer ogsaa i Skanderborg Amt ligesom nok i hele Jylland, mere Tømmer til en Bygning, end nødvendigt er, og mere, end Skik og Brug er andre Steder, f.Ex. i Sjælland. Medens der nemlig her til hvert Fag kun bruges 2 Stolper og 1 Løholt, seer man næsten overalt i Skanderborg Amt foruden disse anvendt 2 Trimbler (Stolper af halv Høide) inellem Løholt og Fod, og, hvor intet Vindue er anbragt, endnu 1 Trimbel inellem Løholt og Lædetræ, altsaa i det Hele halvanden Stolpe mere i hvert Fag, end der behøves.«

Når der her tales om træfattigdommen i Skanderborg amt, ses der åbenbart bort fra egnen omkring Silkeborg, hvor tilgangen på træ muliggjorde en specialisering af befolkningens bi-

*Denne gård ligger i Kørby mellem Randers og Mariager Fjorde.
Bindingsværkets tavl er rødkalkede, og langs kanterne af tømmeret er malet hvide striber.
(Fot. 1930 Halvor Zangenberg).*

erhverv i retning af tildannelse af forskellige trævarer, der kunne afsættes i dårligere stillede egne. I den citerede udtalelse er det Hads herred, landet nord for Horsens Fjord, der anføres som det sted, man kunne hente bygningstømmer. Det gjaldt også Bjerger herred mellem Horsens og Vejle Fjorde. Ikke blot tømmer, der møjsommeligt blev kørt ad bakkede veje ind i landet. Fra ladepladserne i de to kystherreder, hvor kornhandelen i sidste århundrede rejste vældige pakhuse, har man også udskibet tømmer, fra stranden eller fra primitive anløbsmøller af sten. Herfra blev tømmeret bl.a. sejlet til Nordfyn. Det har sat sit præg på gårdene i mange østjyske egne, at så at sige hver bonde havde sin lille skov. Og det har sat sit præg på skovene. Hvis man har færdedes i skoven på Trelde Næs nord for Fredericia, ved man, hvad bondeskov er. Ingen veje på langs, men en mængde krogede og opblødte veje på tværs, ind på hver enkelt bondes skovpart, kun benyttet af en eneste lodsejer. Her er

underskov og frodig blandet vækst, for lodderne kaster nok af sig til husbehov og mere til, selv uden streng forstmæssig pleje. Intet under, at så mange af gårdene i landsbyen Trelde stadig har væglukkelse af bulplanker i de nedre tavl i udhusene.

Det fremgår af det foregående, hvad der særlig udmærker det østjyske bindingsværk, rigeligt med fyldtømmer ind mellem de strengt nødvendige dele af tømmer skelettet, som man i nogle egne af landet måtte klare sig med. Løsholtet er det vandrette stykke tømmer, der midtvejs oppe på væggen forbinder stolperne to og to. Mellem løsholtet og fodtømmeret indskydes et eller to lodrette tømmerstykker, som kaldes dværge eller syldstolper. Mellem løsholtet og tagremmen, der afslutter væggen foroven og danner den nødvendige forbindelse mellem stolpetoppene, indskydes en eller to peblinge eller stivere. Anvendelse af skråstivere fra fodtømmer til stolpe i væggenes yderste fag forekommer spredt i det meste af Øst-

Maleri fra 1868 af gård i Klakring i Bjerge herred. Stuehuset er højt og bredt, teglhængt, bindingsværket nok af ret ung dato. Enkeltheder som haveanlæg og vippebrønd omhyggeligt gengivet. (Fot. 1951 N. Elswing).

jylland, men er langt fra nogen regel. Det er heller ikke regelfast, hvilken stolpe de støtter. Men der er dog en tydelig tendens, som tillige fortæller noget om forbindelsesveje. I den sydligste del af Vejle amt, syd og nord for Kolding Fjord, støtter skråstiveren hjørnestolpen, ligesom det er tilfældet på Vestfyn. I Bjerge herred derimod støtter skråstiveren den næstyderste stolpe. Det bruges også nord for Horsens Fjord og forekommer en sjælden gang lige syd for Vejle Fjord. Det svarer til skikken i Nord- og Østfyn. Handelsforbindelser betyder ofte gensidig påvirkning af livsvaner. Man har ikke blot færget tømmer over det nordlige Lillebælt, man har også sejlet med nyheder.

Mellemrummene mellem vægtømmeret, tavlene, kunne lukkes på forskellig måde. Bulvæggene er allerede omtalt. Det almindelige har i ældre tid været lerklining, og i en del gamle bygninger er der også bevaret mindre partier deraf i nogle ikke alt for udsatte fag. Den gængse metode har

været anbringelse af lodrette stokke mellem de vandrette tømmerstykker i væggen. Mellem disse stokke flettede man grene. Dette arbejde blev dog undertiden og vel mest i bindingsværkets seneste periode udeladt, idet man nøjedes med de lodrette stokke, der så blev anbragt lidt tættere. På dette vendreværk klaskede man ler fra begge sider. Dette arbejde har overalt i landet været fællesværk for folk fra hele landsbyen. At hente leret i lergraven og ælte det ved at ride rundt i dynge, det var mandsarbejde. Men selve klining var pigernes sag. Leret klaskedes på med hænderne, og til at »lumre det ud« brugte man en uldsok dyppet i vand. Som ved de fleste fællesarbejder hørte der også her et gilde til, når arbejdet var slut, klinegildet. Til gengæld for hjælpen blev der givet et måltid, der dog delvis kom til veje ved sammenskud, og siden spillede spillemanden op til dans. Somme tider var han i gang allerede under arbejdet, for at det skulle gå livligt fra hånden. En lerklinet væg har den uhel-

dige egenskab, at den forholdsvis let bliver beskadiget. Et løst hoved kommer let til at sparke et stykke væg ud, og på sydsiden af huset, hvor de nedre tavl bliver udsat for et stadigt skift af regnsprøjt og solopvarmning og engang imellem også frost, var det gerne nødvendigt at reparere kliningens en gang om året. Det skete som regel lige før pinse, når der blev fikset op alle vegne. Det besvær slap man for, hvis bindingsværkets tavl var udmuret med brændte sten. I ældre bygninger erstattede man ofte lerkliningens med mursten, og denne form for tavludfyldning blev almindelig i de huse, der blev opført i den sidste tid, hvor man endnu byggede bindingsværkshuse. Der er stadig bevaret en god del af disse unge bindingsværkshuse, som virker til at give mange østjyske landsbyer et falsk præg af gammeldags-hed. Det er ellers let at genkende dem selv på afstand på grund af deres spinkle tømmer, ofte savet og samlet med ucharmerende akkuratse og fra først af indrettet til temmelig høje vinduer. Ofte vil også bygningens forholdsvis store bredde røbe et sådant ungt bindingsværkshus, og når man kommer nærpå, vil en række enkeltheder fortælle om en så sen tid, at den rene grundmur da allerede var ved at trænge igennem i nybyggeriet i Østjylland.

Det der på lidt afstand giver en ældre bondebygning dens præg, er dog kun i mindre grad tømmerets karakter eller materialet i tavlene. Når en østjyde kommer til en ny egn af sin landsdel, er det første han lægger mærke til ofte, at her giver de husvæggene en anden farve. Den gængse opfattelse af østjysk bindingsværk er nok sort tømmer og hvidkalkede tavl, og det er uden tvivl også den almindeligste farvesammensætning. Somme tider er tømmeret rødbrunt i stedet for sort. Rødfarvning af tavlene forekommer ret hyppigt. Hertil hører mange steder hvide streger langs kanterne af tavlene på overgangen til tømmeret, hvilket i mange tilfælde også bruges, når tavlene er gule eller gulbrune. Grønmalet tømmer forekommer en del steder i enkelte tilfælde, men synes at være særlig yndet i Elbo og især Holmans herred syd for Vejle Fjord. Det forekommer især på ungt bindingsværk med mursten i tavlene, der i reglen fremtræder grå med hvid fugemaling til at antyde stenene. Endelig er det

jo ikke sjældent, at tavlene ganske simpelt har farve efter de mursten, hvoraf de består, idet man ikke har gjort noget forsøg på at dække dem. I sådanne tilfælde hænder det også, at man frisker fugerne mellem murstenene op med noget hvid maling. Men det er selvfølgelig nemmere at gøre det, når hele tavlet er rødfarvet, så man kan bruge lineal og ikke behøver tage hensyn til, hvor fugerne faktisk går. I visse egne bruger man at kalke væggene helt over, så hele fladen, både tavl og tømmer, bliver hvid. Det gælder først og fremmest egnen lige nord for Horsens Fjord, Hads herred og dele af de tilstødende Vor og Ning herreder. Skikken forekommer også i Djursland og breder sig i det hele taget i nutiden under påvirkning fra helt hvidkalkede grundmursbygninger. Det hænder forøvrigt endnu, at man kan se huse, hvor ydervæggen er dækket af en halmklædning. Den har skullet lune. Men især har den nok skullet hindre regnen i at udvaske leret i væggen.

En almindelig folkelig gåde, tidligere velkendt i Østjylland, spørger: Hvad er det, som ligger inde og kikker ud? Gåden forudsætter kendskab til gamle bindingsværksbygninger. Det er bjælkerne. De ligger inde, for de går tværs gennem huset og forbinder de to ydervægge. Men det, der interesserer os her, er netop det, som kikker ud, bjælkeenderne. I gamle bindingsværksbygninger er bjælken forbundet med ydervæggen på den måde, at bjælkeenden er tildannet som en tap, der er stukket gennem et hul i stolpen. Tappen kommer på den måde til at stikke frem på ydersiden af huset og er her gerne fæstnet med een eller to kiler på tværs. Det er kun i de ældste af de bevarede bindingsværkshuse, at forbindelsen mellem stolpen og bjælken yderligere er stabiliseret ved et skråbånd inde i huset, undertiden pynteligt forarbejdet med profiler og affasninger. Ofte kan man imidlertid på østjyske bindingsværksbygninger se bjælkehoveder, som har bjælkens fulde bredde og altså også er lige så brede som stolpen. I disse tilfælde er bjælke og stolpe forbundet med hinanden på en anden måde end den just omtalte. Inden for bjælkehovedet er der ved indsnit i siderne af bjælken lige over for hinanden hugget en hals på bjælken. Denne hals er lagt ned i en slids i stolpen fra toppen et stykke ned. I mange tilfælde er bjælkehovederne af den-

*Det meste af gården i Albøge i Djursland er helt hvidkalket.
Bjælketappene ses som mørke pletter på stuehusfacaden. I forgrunden møddingen.
(Fot. 1929 Halvor Zangenberg).*

ne art smukt profileret. Konstruktionen forekommer ret hyppigt i Vejle amt, dog nok bortset fra de vestlige dele, og i hvert fald i den sydlige halvdel af Aarhus amt. I flere tilfælde er den anvendt i huse, der med sikkerhed kan henføres til det seneste byggeri med bindingsværk, helt op i 1850-erne. Det ser ud til, at konstruktionen ikke har været anvendt i de ældste af de bevarede huse, men sandsynligvis først dukker op engang i anden halvdel af 1700årene. Samtidig med denne konstruktions anvendelse gik man i 1800årenes første halvdel efterhånden mere og mere over til at lægge bjælkerne oven på tagremmen, i reglen kæmmet ned over den, d.v.s. at der i bjælkens underside var gjort et indsnit, hvorved bjælken kom til at gribe lidt ned om remmen. Denne konstruktion havde allerede længe været anvendt i købstædernes bindingsværk og blev nu almindelig i det alleryngste bindingsværk på landet. I de nye grundmursbygninger blev bjælkerne også lagt på tag-

remmen eller direkte på murkanten ligesom nu til dags.

I det moderne byggeri anbringes spærerne oven på bjælken, idet spærfoden forbindes med enden af bjælken. Bjælken og de to spær kommer herved til at danne en fast trekant, der bærer taget. Denne konstruktion forudsætter, at bjælken ligger oven på remmen. I ældre byggeri var det ikke tilfældet, idet bjælken her var forbundet med stolpen et stykke neden for remmen. Man anbragte da spærerne oven på remmen ved stolperne, idet spærfoden blev indrettet til at støtte mod stolpetappen, der ragede et stykke oven for remmen. I de tilfælde, hvor bjælken var nedlagt i en slids i stolpen, var der i reglen tale om en løs tap. Til forlængelse af den nedre del af spærerne anvendtes små tømmerstykker, såkaldte skalke, som bar de yderste lægter. Herved fremkom tagskægget, der skulle beskytte væggen mod regn. Åbningen mellem det øverste af husvæggen og taget

I stuehusene på tvillinggårdene i Stovby nord for Vejle Fjord (sml. s. 160) er hanebåndene forbundet med spærene ved en »svalehale« og fæstnet med en trænagle og en krum hage.

(Fot. 1951

Peter Michelsen).

bliver i grundmurshuse lukket, ved at man murer videre lidt højere end bjælkernes underside eventuelt i form af en gesims. I ældre bygninger kan man her se anvendt lersten eller en fjæl på langs hen for åbningen, i udhuse ofte blot halmduske. I nogle få gamle bindingsværksbygninger i Østjylland kan man dog stadig finde en lukning bestående af korte pinde, der med nogen afstand er anbragt skråt ud fra remmen, og mellem hvilke der er flettet grene på langs. Ofte er der inde fra loftet klinet ler på dette fletværk.

Spærene holdes i stilling af lægterne, der tillige danner underlaget for tækningsmaterialet. I gamle bygninger kan det stadig ses, at lægterne oprindelig kun gik over et enkelt fag, fra spær til nærmeste spær. Efterhånden er de blevet længere. På mange bygninger har man yderligere afstivet systemet af spær ved hjælp af stormlægter. Det er skræstivere, som i ældre tid gik fra tagremmen op til siden eller undersiden af spæret. Senere lå stormlægterne altid på undersiden af spæ-

rene og gik over mere end eet fag. På den anden led blev spærparret stivet af med det vandrette hanebånd, der i ældre tid ofte var anbragt tæt under kippen, men senere rykkede længere ned. Det var bladet sammen med spærene, ligesom spærene gerne var bladet sammen i de øvre ender. Foruden den normale trænagle til at holde hanebåndet fast i bladningen har man en del steder i Østjylland konstateret brugen af en kroget trænagle under enden af hanebåndet, der nedefra understøtter hanebåndet og som en hage griber op om det og presser det ind mod spæret. Hagen er et ejendommeligt træk, der i få tilfælde kendes fra andre egne af landet, en temmelig overflødig foranstaltning, når der samtidig anvendes en solid trænagle tværs gennem bladningen.

Spærene, eller spænderne som de ofte kaldes på landet, blev »hugget sammen« liggende på jorden. Det skulle der en fagmand til. Men når spænderne skulle rejses, skulle der bruges mange

Landarbejderhus i Fillerup, hørende under den nu nedlagte herregård Rathlousdal ved Odder. I den ene ende af huset, der er dateret 1769, går taget helt ned til jorden, så der bliver et lille udhusrum under det. (Fot. 1952 Peter Michelsen).

hænder. Det er et af de arbejder, hvorved man tydeligst ser det gamle bondesamfunds samvirken. Til sådan en dag kaldte man hele naboskabet sammen. Under tømrerens ledelse blev spærene rejst, fag for fag. Når tømreren sagde god for anbringelsen, blev lægterne slået på. Der har været en lystig hamren, når man var i fuld gang med at pinde lægterne på spærene. Det kunne gå rask, for målet havde man i hammerskaftets længde. Det var afstanden mellem lægterne. Men det kan se ud til, at der ofte har været hamre af højst forskellig længde i brug på samme bygning. Man har ikke taget det så nøje, efterhånden som humøret steg under de traktementer, der hørte til på sådan en arbejdsdag. Og kunne heller ikke tage det så nøje, så kroget lægtetræet ofte var. Når hen mod aften alle spærene var rejst, og bygningen således havde nået fuld højde, skulle der

holdes rejsegilde. Bygningen skulle smykkes. Der kendes hovedsagelig to måder at hænge rejsekranse op på i Østjylland. Det er nok ældst, at man kun bruger en enkelt krans, der hænger lodret i en galge oppe over taget. Nu bruges det mest at hænge kransene vandret rundt om en lodret stige. Mest brugt er tre krans, men man kan også nøjes med en enkelt. Det er også forskelligt, om man bruger flag i toppen af stagen. Når kransen er hejst, så kan man tale for bygherren og bygningen og skåle for en lykkelig fremtid i det nye hus. Og resten, det er fest. Et måltid og tit også en dans, til gengæld for hjælpen med at rejse taget.

Lægterne var det underlag, tækningsmaterialet blev lagt på og fæstnet til. Ofte lagde man et tyndt brolag af tækkematerialet eller af tynde ris direkte på lægterne før den egentlige tækning,

Spændhus ved Egtved. Her tæt ved heden er den slags huse ret almindelige. Dette har været brugt som tørveskjul. Fra gammel tid har man fra gården kørt til Vejle en gang om ugen med tørv. (Fot. 1951 Bjarne Stoklund).

for at ikke tækkematerialet skulle hænge for meget ned i mellemrummene mellem lægterne. Tækkematerialet var rughalm. Hvor man kunne få det, brugte man dog gerne rør. Og i de vestlige dele af de østjyske amter, hvor lyng var inden for rækkevidde, anvendte man ofte den, i reglen sammen med halm, f. eks. sådan at lagene i tækkematerialet skiftevis var halm og lyng. Tækkematerialet blev holdt fast af tækkækæppe, der blev lagt over hvert lag og bundet fast til lægterne med vidjer. Brug af halmsimer kendes dog også fra dette område, efterhånden uden kæppe, så der blev tale om direkte syning. Hertil er på de yngste tage anvendt tækkegarn eller ståltråd. Det sidste har den fordel, at det ikke brænder over ved ildebrand, straks der går ild i taget, sådan at det brændende tag ikke skrider ned så hurtigt. Man mønnede gerne med overfladetørv oven på halm. Nogle steder har man anvendt ler. Og nær kysten somme tider tang, der lejlighedsvis også har været blandet mellem tækkematerialet på siden af taget. På øen Endelave i det sydlige Kattegat har man haft hele tage af tang. Denne ø har i visse henseender været et reliktområde, hvor gamle kulturelementer levede længere end på

fastlandet, hvor man var hurtigere til at følge med i nye skikke. På Endelave har der således i mands minde været sulehuse, d.v.s. huse, hvis tag bæres af stolper, de såkaldte suler, i husets midterlinie. Det samme gælder Hjarnø og muligvis det nordøstlige hjørne af Bjerger herred. Men de er nu alle forsvundet.

Endnu 1952 var der eet tangtag tilbage på Endelave. Det var da 90 år gammelt og stod umiddelbart foran at skulle erstattes med et mere tidssvarende tag. Det vides at være det sidste, der er lavet efter den gamle metode, den løse ophobning af tækkematerialet, som før de syede tages tid har været almindelig også på det jyske fastland. Om dette sidste løse tangtag på Endelave ved traditionen at melde, at de folk, som lavede det, ikke var helt dygtige til det. De brugte for tyndt et lag af tang, ikke så tykt som på et andet tag, der var bevaret op i mands minde. Det har nok været medvirkende til, at taget efter den for et tangtag ret korte levetid af 90 år allerede trængte til fornyelse. Da man lavede det, lagde man det ene lag tang oven på det andet og trådte det sammen efterhånden. En nærmere undersøgelse af taget viser, at det er lagt på et brolag af

Dette 90 år gamle hus på Endelave er dækket af det sidste tangtag på øen. Tangen er løst ophobet og ikke bundet fast til lægterne som materialet i de normale stråtage. (Fot. 1952 Peter Michelsen).

halm. Det nederste lag tang, ved tagskægget, hviler mod en række fra remmen skråt opragende pinde. Herover er tangen løst ophobet lige til mønningen. Det er altså et helt igennem løst tag, ikke som de fleste tangtage på Læsø snoet fast til lægterne i de nederste lag og først derover løst ophobet.

I Østjylland kan man ikke mere, sådan som det er tilfældet i det nordlige Jylland, i gamle tage påvise spor efter lyrer, simple røgåbninger i taget. Tiden før skorstenspiberne kommer os ikke så nær ind på livet i denne del af landet, selv om man engang imellem i gamle huse kan finde tag-spær, hvis sodlag vidner om knap så fuldkomne former for skorstene som dem, der anvendes nu til dags. I gamle skorstene, der endnu er bevaret, kan man som byggemateriale se anvendt både ler, ubrændte lersten og brændte teglsten, til tider endda alle tre materialer i een og samme skorsten. De åbne skorstene i Østjylland kan være noget forskelligt indrettet og have vidt forskellig størrelse. I hovedsagen gælder, at skorstenene i den nordligste del af området er bredere og dybere, end det er almindeligt længere sydpå i Østjylland. I Djursland, bortset fra halvøens sydlig-

ste del, er det almindeligt, at man nøjes med een skorsten i gårdenes stuehuse. Med aftræk til denne ene skorsten ligger alle en gårds ildsteder samlet i kreds. Madlavningen foregik tidligere ved et muret ildsted i den ene side af det rum, som bunden af skorstenen udgjorde. Husmoderen stod under arbejdet med gryderne helt inde i skorstenen. Rundt om hende var indfyring til husets øvrige ildsteder, i den ene side til bilæggerovnen i stuen ved siden af, i bagsiden af skorstenen til bagerovnen og i den anden side af skorstenen til gruekedlen ude i bryggeret. Det er denne rummelige form for skorsten, som man står helt inde i under arbejdet ved ildstedet, man har kaldt det kuppelformede køkken. Forholdene minder meget om de forhold, hvorunder sjællandske bondedøner i ældre tid tilberedte maden til deres husstand. Der er da også nok en sammenhæng. En kulturstrømning fra Weichsel-området har sikkert ført det kuppelformede køkken eller et forstadium til det mod nordvest, så både den bornholmske, skånske og sjællandske befolkning har nydt godt af denne påvirkning i slutningen af middelalderen. Og altså også befolkningen i området bag den nordlige del af den jyske østkyst.

Husmandshus i Ødis-Bramdrup syd for Kolding. Huset, der har fået et moderne vindue i gavlen, er dateret 1733. Årstallet står over døren til den lille stald i husets fjerneste ende. (Fot. 1951 Peter Michelsen).

Man kan spore påvirkningen langt ind i landet nord for en linie fra det sydlige Djursland vestover mod Herning. For Skaanes vedkommende menes det imidlertid, at man i nogen grad har overdrevet betydningen af denne påvirkning. Og det gælder måske også de andre områder. Men forskellen på køkkenskorstenene i det nordlige og det øvrige Østjylland er i hvert fald øjensynlig og afkræver den kulturhistoriske forskning en forklaring, som den blot endnu ikke kan give endeligt. Længere sydpå i Østjylland, syd for den omtalte linie, kan køkkenskorstenene også have en ganske anselig bredde, men deres dybde er i reglen ikke ret stor. Arnen, det murede ildsted til madlavning, fylder her hele bunden af skorstenen, så at husmoderen under arbejdet står uden for skorstenen. Det er i dette område ikke sjældent, at køkkenskorstenen er åben til to til hinanden stødende sider. Hjørnet mellem disse sider, hvor de to skorstenshamre mødes, er da gerne understøttet af en søjle. Skorstenshammeren er det

vandrette tømmer over skorstenens åbning. Det kaldes også pandetræ, meget træffende, her hvor man så nemt kan støde hovedet imod, når man arbejder ved ilden. Hvis skorstenshammeren stadig er af træ, trods nidkære skorstensfejeres påmindelser, kan man ofte på den finde indskåret ejerbogstaver og årstal, der kan fortælle, hvornår skorstenen blev bygget og måske også husets byggeår. Undertiden kan der fra sådan en køkkenskorsten være indfyring til en bilæggerovn i stuen ved siden af. Men ofte er man vel i denne del af landet gået direkte fra brugen af mere eller mindre åben ild i stuen, gerne kaminagtigt arrangeret, over til lerovne, efterhånden vindovne af støbejern og endelig den moderne jernkakkelovn, der alle har det til fælles, at de fyres fra selve stuen og ikke som bilæggeren fra det tilstødende køkken. I dette »kaminhus«, som videnskaben har kaldt det i modsætning til det øst- og norddanske »ovnhaus«, ligger bagerovnen og gruekedlen til en særlig skorsten, bryggersskor-

Den åbne skorsten i huset i Ødis-Bramdrup. I skorstenens bagside munden af bagerovnen. Foroven jernstang med kæder til at hænge gryderne i over den åbne ild på det murede ildsted, der endnu er bevaret bag det moderne komsur. (Fot. 1951 Peter Michelsen).

stenen. Der hører altså her normalt to skorstene til et stuehus, sådan som det jo iøvrigt også rigeligt forekommer i de egne af Jylland, hvor man ellers mærker påvirkningen fra det kuppelformede køkken.

Om der anvendes en eller to skorstene i en bygning afhænger ikke blot af den større eller mindre berøring med de kulturstrømninger, der har haft betydning for det kuppelformede køkkens udbredelse. Andre forhold spiller også ind. Således ejendommenes størrelse. Selv i områder, hvor alle gårdstuehusene har to skorstene, er der almindeligvis kun een skorsten i stuehuset til mindre ejendomme. Til den skorsten har alle ildsteder aftræk. Når man skal fyre i bagerovnen, må det foregå gennem en munding, der sidder i bagsiden af skorstenen, over skødet, som fylder hele skorstensbunden ud, og hvor madlavningen foregår. Sådan en ovn er i reglen ikke nær så stor som gårdenes bagerovne. Ofte ligger der nemlig i disse huses skorstensfag foruden et smalt køkken

til den ene side og skorsten og bagerovn i midten tillige en lille forstue til den anden side. Herfra kan der foruden døre til stuen og måske et kammer føre en lem ind til et lille rum eller skab oven på bagerovnen, hvor der var en lun plads for ting, der skulle opbevares tørt og godt som f.eks. sukker.

I de vestligste dele af Skanderborg og Vejle amter kan der være en anden grund til, at der i nogle stuehuse kun er een skorsten. Vi er her så langt vestpå, at det er en virkning af den i Midtjylland almindelige skik, at bagerovnen ligger i et lille hus for sig selv. Det forekommer iøvrigt også lejlighedsvis i det egentlige Østjylland, at bagerovnen ligger i et særligt bagehus, vel af brandsikkerhedsgrunde. En sjælden gang ligger den i en sidelænge, fordi bryggeriset er rykket om hjørnet. Men det normale er, at bagerovnen ligger bag bryggersskorstenen på dennes plads i det yderste rum i stuehuset. Det optræder i Østjylland mellem hinanden, at skorsten-bagerovn lig-

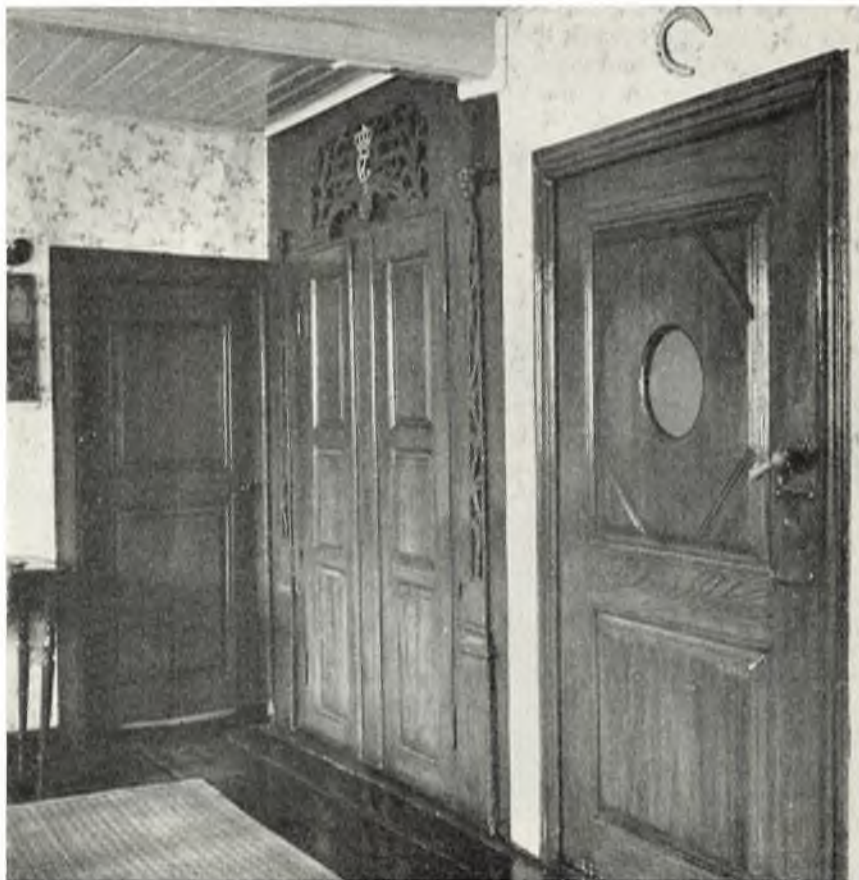
Bordopstillingen i dagligstuen på Overgaard i Vejlbj syd for Vejle Fjord. Væggen er beklædt med panel, som man har gjort særlig meget ud af ved den øvre ende af bordet. (Fot. 1951 Peter Michelsen).

ger på langs og på tværs af huset, uden at det klart ses, om der er nogen regelbundethed i fordelingen af de to måder. Ved bryggersskorstenen, der til tider kan have form og størrelse, som minder om de store skorstene i Nord- og Østdanmark, lå ofte også maltkøllen, ved hjælp af hvilken malten til ølbrygningen blev tørret. Den kunne ganske vist ligge i et særligt køllehus, der kunne være fælles for hele landsbyen. Hvor dette ikke har været tilfældet, og hvor man ikke som i det nordlige Jylland har tørret malten oven på bilæggeren eller i bagerovnen, har køllen ofte været bygget som en kasseformet ovn på gulvet op til den ene vange af bryggersskorstenen. I et område på begge sider af Lillebælt, også op i det sydøstlige Nørrejylland, har man dog båret sig noget anderledes ad. Her er køllen indrettet på loftet. De flettede flager, hvorpå malten ligger, har hvilet på afsatser i selve skorstenen, der da er særlig bred i sin øvre del, og som i niveau med bjælkelaget er lukket og forsynet med en muret »gris«,

der blot i dette tilfælde ikke er en selvstændig lille ovn, men en aftrækshætte, som modtager røgen og den varme luft fra et af de normale ildsteder i bunden af skorstenen.

Det er klart, at antallet af skorstene i et stuehus og placeringen af dem må have haft stor betydning for husets indretning i almindelighed. Den kendsgerning, at de daglige opholdsrum i hvert fald i den ene halvdel af året nødvendigvis måtte opvarmes, har fra oldtiden gjort ildstedet til husets naturlige kerne. Efter skorstenens indførelse måtte de rum, hvor man skulle drage nytte af den, gruppere sig rundt om den. Det er hermed på forhånd givet, hvordan stuehusets grundplan må se ud i de egne, hvor det er almindeligt med kun een skorsten. På den ene side af køkkenet med den store skorsten ligger bryggerset, hvorigennem man til daglig kommer ind i huset. Og på den anden side skorstenen findes dagligstuen, opvarmet fra bilæggeren, der fyres fra køkkenskorstenen. Ved den ene side af stuen er der

Et hjørne af dagligstuen i en gård i Erritsø nær Fredericia, dateret 1793. Dobbeldøren i midten skjuler en alkove. Ved siderne af døren pilastrer, der ender i en tulipan. I sprosseværket over døren Christian 7.s kronede navnetræk. (Fot. 1951 Peter Michelsen).

bænk hen under vinduerne og en kort bænk på tværvæggen, hvor husfaderens plads er for enden af langbordet foran vinduesbænken. Den modsatte side af en gammeldags stue var gerne optaget af alkoverne. Ved den ende af stuen, der var modsat køkkenet, kom man ud i den fine forstue, og på den anden side af den lå overstuen, der var festrøm og opbevaringsrum for kisteklæderne. Overstuen kunne ikke varmes op, så fjernt den lå fra husets eneste skorsten. De fire nævnte hovedrum er i hele Østjylland rygraden i gårdstuehuset.

Hvor der er to skorstene, har køkkenet med den mindre skorsten delvis karakter af stue og har da også i det meste af Østjylland navn af yderstue. Her findes ofte, ligesom i den lidt finere kakelstue ved siden af, den traditionelle opstilling af bænk og bord ved vinduet. En del steder brugte man kun kakelstuen, når der var fremmede. Andre steder var kakelstuen husbondsfolkets dagligstue, medens yderstuen i nogen grad fik karakter

af folkestue. Men nok så almindelig var en vekslende i brugen af rummene efter årstiden. Kakelstuen, der har sit navn, fordi den kunne opvarmes, var da vinterstue. Om sommeren ville man gerne undgå varme i stuerne. Derfor lavede man mange steder maden på bryggersskorstenen om sommeren. Yderstuen blev så en behagelig, sval sommerstue. Da man i nyere tid fik en stigende tilbøjelighed til at rejse skillevægge i husets længderetning, ramte denne længdedeling først yderstuen, der blev delt i et egentligt køkken og en yderstue, som altså lå i fag med hinanden, side om side. Den ny yderstue, hvor man ikke lavede mad, blev en dagligstue, men mindre fin end kakelstuen ved siden af. I reglen var det nye køkken ganske smalt, men hvor der var plads til det, indrettede man siddelse i køkkenet, så man spiste lige ved siden af komfuret. Her kunne man også sidde og spise om sommeren, når man — ligesom tidligere — lavede maden i bryggeret.

Særlig tilskyndet til at skifte madlavningssted

*Køkkenet på en gård i Glud, Bjerge herred. Den gamle yderstue er delt i to rum, og i det smalle køkken spiser man til daglig.
(Fot. 1952
Peter Michelsen).*

sommer og vinter må man have været i den egn, hvor den fremherskende grundplante var den afart af den almindelige østjyske, som man måske kan kalde Erritsøtypen. Den forekommer dog ikke blot i dette sogn tæt sydvest for Fredericia, men er også påvist i andre sogne af Elbo og Brusk herreder, altså stort set egnen mellem Kolding og Trelde Næs. Det der er karakteristisk for denne grundplan er, at man for at komme fra bryggerset til køkkenet skal igennem en eller to stuer. Ved siden af bryggerset ligger en stue, som gerne kaldes sommerstue og ofte i tilknytning til bryggersskorstenen har været forsynet med et mindre madlavningsildsted. Fortsætter man fra denne stue videre gennem huset, kommer man ind i endnu en stue, der nu til dags kaldes dagligstue. Det er i reglen i fag med denne stue, som ikke går tværs over huset, at køkkenet ligger. Det er gerne et ret beskedent rum, klemt inde som det er mellem stuerne. Men det er dog forsynet med en åben skorsten til madlavning, og det er også denne skorsten, der muliggør anbringelsen af en ovn i dagligstuen og somme tider også i endestuen,

hvilket på denne egn er den gængse betegnelse for overstuen.

I nyeste tid har man jævnsides med de øvrige ændringer i landbrugsbygningerne søgt at bøde på de mest upraktiske forhold i stuehusene. Den mærkelige Erritsø-grundplan, der synes at støtte teorien om en sammenvoksning af forskellige elementer, sommer- og vinterildhus, som bestemmende for stuehusets udvikling, er fra et husmoderligt synspunkt med rette blevet betragtet som overordentlig upraktisk. Gamle koner på Fredericia-egnen kan endnu tale med om, hvordan vand og brændsel måtte bæres gennem stuerne ind til køkkenet. Ofte flyttede man ved ombygning resolut køkkenet hen ved siden af bryggerset, og denne løsning genspejles i mange nybygninger fra samme tid som ombygningerne, for det meste sidste halvdel af sidste århundrede og begyndelsen af dette. Andre steder har man klaret sig med en mørk gang gennem midten af huset fra bryggers til køkken. Mærkeligt nok har man også i adskillige tilfælde anvendt denne kluntede løsning i nybygninger, både i de sidste bindings-

Dette stuehus fra Randersegnen er i nyere tid blevet rigeligt forsynet med skorstene. Fugerne mellem murstenene er trukket op med hvidt. (Fot. 1930 Halvor Zangenberg).

værksbygninger og langt ind i den tid, hvor man almindeligt opførte grundmurshuse. Så vanskeligt har man haft ved at løsrive sig fra den traditionelle indretning af boligen.

Den tiltagende længdedeling af huset er det vigtigste træk af den udvikling, stuehuset har været underkastet i de sidste hundrede år. Tendensen dertil har dog vist sig endnu tidligere og har givet sig udtryk i ombygninger af bindingsværkshuse. De ofte lidt uheldige grundplaner, der her ved opstod, er til tider blevet anvendt i de ældre grundmursbygninger, selv om man her ikke var bundet af ældre dele af bygningen. Det er omtalt, at yderstuen i det normale østjyske stuehus først blev ramt af længdedelingstendensen. Delingen mellem køkken og yderstue foregik så tidligt og så grundigt, at der dårligt nok har været bevaret en tværgående yderstue ind i vort århundrede, og sandsynligvis er de fleste af de bevarede bindingsværkstuehuse opført med langsgående skil-

lerum mellem køkken og yderstue. En tværgående kachelstue kan man derimod stadig være så heldig at finde, selv om de fleste af dem er blevet gjort mindre ved indretningen af soveværelse i stedet for alkoverne. De ældste stuehuse i grundmur, fra før og omkring midten af sidste århundrede, var endnu lange og forholdsvis smalle længer, det gamle hus omsat i nyt materiale, undertiden kun i ringe grad frigjort for de uheldige følger af ombygninger af det gamle hus. Men efterhånden blev husene bredere.

Omkring århundredskiftet begynder man at udnytte loftsrummet over stuerne til beboelse. I Østjylland så vel som i andre dele af landet blev en almindelig stuehustype det brede grundmurede hus med bred gavlkvist over midten af den ene eller begge facader. Der spores påvirkning fra det samtidige villabyggeri. I disse stuehuse kan der ikke påvises meget egnspræg. Undertiden svage mindelser om det østjyske grundplanskema. Den

ydre udsmykning af disse stuehuse er heller ikke noget særligt østjysk, ornamentet af cementpuds, internationalt fællesgods. Derimod kan man selvfølgelig inden for snævrere områder følge enkelte murermestres særheder. Og i det mindre prangende byggeri, f.eks. på mindre gårde, er der i nogle tilfælde tale om en sejt vedholden ved de lokale begreber om boligindretning.

I den sidste menneskealder har man fra forskelligt hold søgt at finde frem til en bedre indretning af stuehusene, samtidig med at man fra landbrugsvidenskabelig side agiterede for mere rationelt indrettede udhuse. Man bygger her til en vis grad på erfaringer med de lokale grundplantyper, men har dog i reglen fjernet sig så langt fra dem. Derimod søger man nu bevidst, i modsætning til den første fjerdedel af dette århundrede, at få de nye bygningers ydre fremtoning til nogenlunde nænsomt at tilpasse sig landskabet og vedkommende egns gamle byggeskik. De samme huse, som foreslås opført overalt i landet, har varierende farver, tagformer og gavle efter landsdelen. I Østjylland anvendes en særlig jysk udformning, der indvendig kan være helt identisk med et hus opført på Sjælland. Den lokale håndværkstradition virker formentlig til at understrege disse lokale særheder i bygningernes ydre.

Den stærke udvikling inden for landbruget i de sidste hundrede år har sat tydelige spor i udformningen af udhusene før og nu. Denne udvikling er noget almindeligt for hele landet, og ændringerne i udhusene er ikke forløbet anderledes i Østjylland end andetsteds, bortset fra at de

gamle udhuse har haft deres lokale særegenheder, der nok kan have betydet noget for udformningen af de nyere, der jo i høj grad er opstået ved udbedringer af det forhåndenværende. Kostalden hedder på østjysk »nøds«, undtagen i Djursland, hvor den kaldes »kohus«, og syd for Vejle Fjord, hvor man bruger ordet »øddel«. Men ligesom disse dialektord er ved at forsvinde, udviskes også kostaldenes særpræg i de forskellige egne, efterhånden som mejerierne stiller stærkere krav om ensartet behandling af kreaturerne og landet over giver de samme anvisninger til bedring af staldhygiejnen. Og lige sådan går det med de andre udhuse. Tærskemaskiner er ens i hele landet og stiller de samme krav om plads. De betyder omdannelse af lader og loer. Agerumslader er dog i Østjylland stadig ikke så almindelige på bondegårdene som i Nord- og Vestjylland, hvor de har været anvendt allerede fra første halvdel af 1800årene. Forskel i dyrkningsmåden kan give lokale forskelle i bygningerne. Den østjyske bonde skal ikke huse så meget hø som en vestjysk bonde ved en af de store ådale. Men i hovedsagen foregår der det samme på de østjyske gårde som andetsteds i landet. Enkeltvis gøres længerne bredere og bedre. Murene forhøjes over bjælkelaget med en trempel, så huset kan rumme mere under det fladt skrånende tag. En enkelt længe må ofte bygges uden for gårdfirkanten. Men foreløbig er det i Østjylland som i det øvrige land sjældent at se, at nogen følger de nye teorier om det rationelle gårdanlæg og helt bryder med det overleverede mønster, den firlængede, indelukkede gård.

NÆRINGS LIV OG SAMFÆRDSEL

Af Jens Sølvsten

Gennem årtusinder har landbruget været vort lands hovednæringsvej og er stadig det bærende erhverv, men i dag langt fra så dominerende som for 100 år siden. Den voldsomme udvikling, der har fundet sted siden 1850, og som har omskabt et endnu delvis middelalderligt samfund til et moderne industriland, har samtidig på afgørende måde forrykket den økonomiske balance mellem land og by.

For Østjyllands vedkommende kan vi illustrere dette forhold gennem nogle befolkningstal. Ved den første folketælling, der afholdtes herhjemme, i 1769, boede der i Østjylland 133.784 mennesker, og selvom der ikke foreligger absolutte tal fra de foregående århundreder, kan vi med stor sandsynlighed gå ud fra, at folketallet omkring 1300 har været omtrent det samme. Det vil altså sige, at befolkningen ikke er vokset fra ca. 1300 til midten af det 18. århundrede. Ved folketællingen i 1801 boede der i Østjylland 147.682 mennesker og heraf levede de 20.264, eller knap 14 % i købstæderne. I 1850 var det samlede folketal steget til 240.784, hvoraf 36.514, eller ca. 15 %, i købstæderne, men i 1950 var områdets samlede indbyggertal 690.849, og deraf boede 378.369 i købstæder inklusive forstæder, foruden at der i bymæssige bebyggelser boede 71.052 mennesker. Stigningen i folketallet er således betydelig allerede i første halvdel af det 19. århundrede, men forskydningen mellem land og by sætter først ind i løbet af det sidste århundrede, således at befolkningen i købstæder og bymæssige bebyggelser nu udgør mere end 65 % af det samlede indbyggertal mod 15 % i 1850.

I det 18. århundrede var det en kongstanke hos landets styrende mænd at oparbejde en hjemlig industri og gøre Danmark selvforsynende, men bestræbelserne i den retning lykkedes kun i ringe

grad, og da en af regeringens udsendinge i 1770-erne berejste Jylland, kunne han blot udtrykke det fromme ønske, at halvøen engang måtte blive opfyldt af travl industriel virksomhed fra Skagen til grænsen. Dette håb må siges nu at være gået i opfyldelse, og da især med den voldsomme opblussen af landbrugets mekanisering, som vi har været vidner til i de seneste år, men det er ganske vist gået i opfyldelse på en helt anden måde, end det 18. århundredes mænd tænkte sig.

For *landbruget* i Østjylland har det spillet en rolle, at området overvejende består af frugtbare jorder. Allerede Pontoppidan berømmer 1768 i sit Danske Atlas Aarhus stift for dets »herligheder«. »Man finder i dette stift flere herregårde, grevskaber og baronier end i noget af de andre. Det er og derfor, kongerne fordem har haft lyst så ofte at opholde sig på slottene i dette stift«. Fra gammel tid lå herregårdene tæt i Randers amt, især på Djursland, bl.a. Overgaard, Trudsholm, Støvringgaard, Holbækgaard, Gammel Estrup, Løvenholm, Ryumgaard, Skaføgaard, Mejlgaard, Sostrup, Katholm, Rugaard og Rosenholm, og det samme gælder Bjerge og Hatting herred i Vejle amt, med bl.a. Merringgaard, Ussinggaard, Tirsbæk, Boller, Møgelkær, Skerrildgaard, Barritskov, Palsgaard og Rosenvold. I de øvrige områder af Østjylland blev det derimod kirken og kronen, som for lange tider var de dominerende godsejere. Bisperne i Aarhus og det betydelige domkapitel samlede sig således to store godsområder: det ene i Vrads, Hids og Gern herred med Silkeborg som midtpunkt og det andet i Hads herred med gården Aakær som centrum. Her og på Aarhusgaard sad indtil reformationen bispernes lensmænd som herrer, og hertil strømmede naturalafgifterne fra fæstebønderne i de store distrikter. Der er dog ingen tvivl om, at bønderne i almindelighed havde

det bedre »under krumstaven« end under herremændene. Ved reformationen blev kirkens gods – og dette vil også sige de mange klostres gods – inddraget under kronen, og kongelige lensmænd rykkede ind på lensgårdene. Kronen havde i forvejen betydelige godsarealer i Østjylland bl.a. omkring de kongelige slotte, Kalø, Skanderborg, Bygholm og Koldinghus, og i tiden op til midten af det 17. århundrede var en væsentlig del af Østjyllands bønder kronbønder. På dette tidspunkt indtrådte der imidlertid en ændring, idet kronen måtte udlægge en betydelig del af sit gods til kreditorer. Således afstodes Silkeborg 1664, og Dronningborg, Kalø, Aarhusgaard (det senere Marselisborg) og Bygholm i 1661. Samme år afhændedes alt gods i Hads herred, og her opstod i de følgende år 6 hovedgårde: Aakær, Dybvad, Rantzausegave, Rodtenseje, Gersdorffslund og Rathlousdal.

Kronen havde dog endnu betydelige godsarealer tilbage, og da Frederik 4. i begyndelsen af det 18. århundrede omorganiserede det nationale rytteri, oprettedes der på krongods omkring Dronningborg, Skanderborg og Koldinghus tre store rytterdistrikter. I dette øjemed tilbagekøbte kronen Dronningborg og Silkeborg og erhvervede til lige en del privatgods, bl.a. hovedgårdene Tvillumgaard, Søbygaard og Sjelle Skovgaard (Vedelslund). Derved blev det skanderborgske distrikt passende afrundet og omfattede næsten 6000 tønder hartkorn, idet det strakte sig på begge sider af søbækkenet mellem Skanderborg og Silkeborg fra Hjelmlev herreds sydligste spids til Vrads herreds nordligste. Koldinghus-distriktet omfattede det jordegods, som Frederik 2. i årene 1578-80 havde erhvervet omkring Kolding, hvorved egnens mange herregårde forsvandt. Han indrettede Brusik, Andst, Holmans, Jerlev og Elbo herreder til et kongeligt jagtdistrikt. Det rytterdistrikt, som Frederik 4. oprettede ved Kolding, udgjorde godt 5000 tønder hartkorn. Bønderne i distrikterne skulle underholde rytteriet, som samledes i særlige kaserner. Afgifterne blev fastsat en gang for alle, og hoveriet var ubetydeligt, da ladegårdenes marker udlagdes til græsning for rytteriets heste. Således blev rytterbønderne bedre stillet end deres fæller under herremændene. De var fri for ridefogedernes tilsyn, og både økonomisk

og socialt hævede de sig over de almindelige fæstebønder.

Rytterdistrikterne blev ophævet i 1760erne, og al godset stillet til auktion. I områderne ved Dronningborg og Koldinghus købte næsten alle bønderne deres gårde by for by, mens salget i Skanderborgdistriktet førte til oprettelse af 12 nye herregårde: Skanderborg Ladegaard, Sjelle Skovgaard, Søbygaard, Tvillumgaard, Silkeborggaard, Nissumgaard og Ring Kloster, Tammestrup og Havreballegaard, Voer Ladegaard, Vaabensholm, Nedenskov-Vilholt, Skovsrod og Bomholt, Kalbygaard og Sofiendal. Her måtte altså en stor del af bønderne gå ind under godsejerens herredømme og fra nu af præstere det samme forhadte hoveri som deres fæller i de gamle herregårdsegne.

I landbruget rådede ved midten af det 18. århundrede stort set den stilstand, som havde hersket siden middelalderen. Jorden blev dårlig behandlet, der høstedes kun lidt og besætningerne var små og ringe. For bønderbrugenes vedkommende satte markfællesskabet bom for enhver udvikling, og selv på herregårdene var fremskridtene ubetydelige. Til op i det 18. århundrede var studeriften den vigtigste indtægtskilde for godsejerne, og især på Djursland fandtes mange store »studegårde«. Hvert forår opfyldtes vejene af de brogede stude, som i flokke på 40-50 stykker med to eller tre drivere vandrede sydpå, enten til Kolding eller tværs over heden til Foldingbro og videre sydpå til Husum og Itzehoe. Da var der travlhed i de jyske kroer, når karavanerne gjorde holdt ved aftenstid. Der kunne undertiden samles op til 1000 stude ved en kro, og hver stud skulle have et halvt lispund hø, mens driverne i krostuen diverterede sig med kaffe, sødsuppe og flæsk. Krofatter måtte lægge ud, indtil driverne efter nogle ugers forløb vendte tilbage med penge på lommen.

Da afsætningen af stude i det 18. århundrede gik tilbage, begyndte herremændene at lægge mere vægt på kornavlens og at interessere sig for mejeridriften. Mejeribruget havde tidligere kun haft ringe betydning, og det er en undtagelse, når vi hører om et ret stort mejeri i 1582 på kongens ladegård ved Skanderborg slot. I dette år var der på Skanderborg, på Ringkloster og Aakær ialt

Avlsgården ved herregården Ørbæk på Djursland, som den tog sig ud i slutningen af det 17. århundrede. Den bestod af tre store sammenbyggede længer af bindingsværk og med tegltag, foruden et mindre hus til folkene. I baggrunden skimtes hovedbygningen. (Gobelin på Gammel Estrup. Fot. Frederiksborgmuseet).

137 køer, og der blev produceret godt 15 tønder smør og 8 tønder ost.

Den vågnende interesse for mejeribrug på de østjyske herregårde i det 18. århundrede var særegent for denne del af Jylland, og grundlaget var naturligvis foruden de gode jorder en forholdsvis god beliggenhed for søtransport samt nærliggende skove, der kunne levere træ til fjerdinge etc. Af gårde med større mejerier, eller hollænderier som de dengang kaldtes, kan nævnes Palsgaard, Stensballegaard, Skeel, hvor man tilsåede hele agre med roer (dengang et særsyn), Mejlgaard og Rodstenseje. På Bygholm var der i 1820'erne et hollænderi på ca. 350 køer, og til mejeriet hørte en stor mælkestue. Kerneværket blev drevet af en vandmølle og i en nærliggende skov var der indrettet iskælder til opbevaring af smørret. Bøndernes smørproduktion var i forhold til herregårdernes primitiv og uden større betydning, og således

vedblev det at være til hen i anden halvdel af det 19. århundrede, men det må dog fremhæves, at bondesmørret fra Østjylland, især Randers og Aarhus amter, i tiden før andelsmejeriernes opkomst havde et specielt godt ry på sig, og bl.a. i København blev det betalt med en højere pris end andet bondesmør.

Stilstanden, der havde rådet i landbruget indtil midten af det 18. århundrede, afløstes ved landboreformerne, især fællesskabets ophævelse, af en udvikling, som skabte forudsætningerne for den store økonomiske fremgang på alle felter i det 19. århundrede. I 1786 kunne Hans de Hofman, amtmand i Koldinghus amt og en ivrig bondeven, gøre resultatet op for de bønder, der havde købt deres gårde ved krongodsets salg i 1760'erne: »Bønderne her i amtet var, mens de hørte til kongen, dovne og overdådige, men da de dyre købte dem selv, have de selv lagt hånden på ploven, og

Flokke af gæs drives gennem Rye. Maleri 1879 af Hans Smidth.

I forrige århundrede rejste gåseprangere rundt på landet og købte gæs op, som om efteråret, når de havde ædt sig fede på stubjorden, i store flokke blev drevet til købstæderne for at sælges.

nu de fik deres jord delte, have de indkastet deres kobler, ryddet buske, udgravet moserne, opbrudt gammel jord og således været utrolig flittige fremfor tilforn, hvorved de avle mere korn, hvad ses af, at tienderne er steget til det dobbelte mod tilforn, der avles nu mere hør, køerne ved at tøjres give fast det dobbelte mælk«.

Lad os skænke den velmenende Hofman hans bemærkning om bøndernes dovenskab og overdådighed, men fastslå, at han her i få ord har gjort op, hvad udskiftningen betød for dansk landbrug. Hans ivrige omsorg for bønderne i Koldinghus amt kom forøvrigt pudsigt til udtryk i hans kritik af kaffedrikkeriet 1783: »Kaffedrikningen er på et års tid begyndt at gå overmåde i svang, så at der ikke er få byer, hvor de formuende boer, at jo de fleste er hengivne til denne drik, som virkelig ej alene skader deres helbred, siden de ej er vant dertil, men endog deres pung med at anskaffe kaffe, sukker og fløde til denne drik. Det er derfor højst fornødent, at det rent bliver forbudt at holde kaffekverne og kaffekan-

der i husene under anseelig straf«. Ak ja, hvad ville den gode amtmand mon sige, om han oplevede den »luksus«, som bønderne i hans egn udfolder i dag?

Krigen og pengeforvirringen i begyndelsen af det 19. århundrede standsede landboreformerne, og i 1820erne kom landbruget ud for en svær krise, der især ramte godsejerne og selvejerne. Det gamle begreb ødegårde dukkede op igen, således stod f.eks. i 1824 14 selvejergårde forladte i Nørre herred i Randers amt. På de dårligere jorder faldt gårdenes pris katastrofalt, men følgende eksempel er dog nærmest en kuriositet. I 1826 døde byhyrden i Lemming, og sønnen, som havde en gård i Sønder herred, fik tilbudt stillingen. Han solgte da sin gård for 2 rigsdaler og 1 pund Funders tobak. Efter krisen bar det dog atter fremad for det østjyske landbrug. Reformerne genoptoges, dyrkingen forbedredes og produktionen steg, og fra 1860erne blev hovedvægten mere og mere lagt på frembringelsen af fedevare, smør, flæsk og kød mod tidligere korn og magre kreaturer. En udvik-

ling, der for alvor fuldbyrdedes i århundredets sidste årtier, hvor landbruget blev industrialiseret. Det bør her nævnes, at det første andelslagteri i Danmark blev anlagt i Horsens 1887.

Ved landbrugets fremgang i de sidste halvandet hundrede år har det østjyske landskab helt ændret udseende. »Det gamle land«s storslåede linier og romantiske tilsnit med de sluttede landsbyer, vidtstrakte herregårdsmarker og bondebyernes jorder uden bebyggelse og isprængt overdrevenes skov- eller kratklædte områder og endelig i de vestlige egne hedernes ubrudte flader, er nu overalt afløst af kultiverede og velplejede marker, hvorpå gårdenes og husenes vrimmel breder sig over landskabet. Bonden har i de sidste 150 år for alvor underlagt sig jorden, og opdyrkingen, som har fundet sted i dette tidsrum, er betydelig. Uden at det skal angive noget almindeligt størrelsesforhold for hele området kan således nævnes Laasby sogn i Gern herred, hvor det dyrkede areal omkring 1800 udgjorde ca. 360 ha, mens det i dag er 1572 ha. Det vil altså sige, at der nu dyrkes godt fire gange så meget jord i sognet som for 150 år siden. I Østjylland har der også fundet en betydelig udstykning sted, men for herregårdenes vedkommende har den dog ikke været så kraftig som i Jyllands magrere egne, og i Vejle amt er herregårdenes tal ovenikøbet steget siden 1875.

Hvad *havebruget* angår stod Østjylland i første halvdel af det 19. århundrede ikke på noget højt stade. Man havde vel en stump have ved hver gård, men hvad bondehaverne var på den tid, får vi et indtryk af gennem en skildring fra Skanderborg amt i 1843: »... en bondehave er et indhegnet firkantet rum, en halv snes favne langt og ligeså bredt; på den ene side: grønkål, på den anden side: kartofler, og ofte i det halve stykke ingen af delene, thi det bruges gerne som blegeplads for det hjemmegjorte lærred, og ligger derfor i græs. Lægger man dertil et par piletræer i havens hjørner eller i gærdet, undertiden en vantroven hyld, et par rønnebærtræer, og når det kommer højt måske et par træer, som måske engang har båret frugt, og endelig en frodig vegetation af nælder og andet ukrudt, der står langs det omgivende jord- eller stendige, ligesom for at hindre tyvehånd fra at rane havens herligheder

... så har man billedet fuldstændigt«. Der var dog enkelte sogne i Randers og Vejle amt, hvor havebruget, især frugtavl, var mere udviklet, men navnlig bør fremhæves Vær sogn ved Horsens, »det jyske Amagerland« blev det kaldt, og ikke uden grund, ti det forsynede en stor del af Midtjylland med grøntsager. Ikke blot havde bønderne i dette sogn store urte- og frugthaver ved deres gårde, men ude i marken dyrkede de alle slags grøntsager, og hver torvedag mødte de op i de omkringliggende købstæder med deres varer. Ja, om efteråret nåede de med deres fuldtlæssede vogne helt op til Jyllands vestlige købstæder som f. eks Holstebro. I den sidste del af det 19. og især i det 20. århundrede er sansen for havekultur væsentlig forøget i Østjylland, og her har Jysk Haveselskab, der blev startet i 1873, været af stor betydning.

I østjysk næringsliv har *skovene* gennem tiderne spillet en betydelig rolle. Oprindeligt dækkede de vel størsteparten af landsdelen, og de folk, der opdyrkede landet, måtte først rydde skoven. Men Østjylland var dog stadig den skovrigeste del af Jylland, og i de skovfyldte sødrag langs Gudenaaens mellemste løb opstod jo i middelalderen en rigdom af klostre, som den ikke kendes andetsteds i landet: Venge, Kalvø, Ring, Øm, Voer, Vissing, Sminge, Tvilum, Vejerslev og Alling. Senere blev skovene i disse egne udlagt til kongelig vildtbane og udgjorde et af de største jagtdistrikter i Jylland. Der var meget strenge straffe for dem, der forgreb sig på kongens dyr, og bøndernes hunde skulle have det ene forben hugget af, så de ikke formåede at forstyrre det kgl. vildt, der så til gengæld ofte generede bøndernes avl. Midt i skovområdet opstod forøvrigt en ret anselig bebyggelse, byen Rye, som næsten havde karakter af købstad. Den drog sikkert fordel af Øm klostres nærhed og var desuden et vejknudepunkt og et kendt valfartssted med sin hellige kilde. I det 17. århundrede havde den endnu tre markeder, men senere blev den en almindelig bondeby.

I tidens løb tæredes der hårdt på de østjyske skove. Det var ikke nogen helt ringe åreladning, da svenskerne under krigen 1644-45 i Aarhus stift omhuggede over 120.000 træer. Men det, der betød noget, var dog den almindelige hugst til brændsel, gavntømmer og kulbrænding. Bøn-

derne brugte vel ofte tørv som brændsel, men i købstæderne, på herregårdene og de kongelige slotte måtte træet holde for, og der blev tilmed sendt meget brænde fra de østjyske skove til det kgl. brændeoplag i København. Til husbygning medgik umådelige mængder af egetræ, og landsdelens skove ydede også ganske bravt til kongens skibsbyggeri. Det kunne blive til noget, når der til et lineskib på 74 kanoner medgik omtrent 2000 fuldt voksne egetræer. Bønderne hjalp også godt til med at decimere skovene, og skovtyverisager florerede i usandsynlig målestok. Det gik jo desværre oftest ud over de unge træer samt toppene og grenene af de gamle, for den slags var nemmest at komme hjem med. Værst af alt var dog kreaturerne græsning i skoven, hvorved alle unge spirer og træer blev opædt eller ødelagt, så skovens naturlige formering blev standset. Hele svineholdet i Østjylland var baseret på oldengangen i skovene, hvor dyrene blev opfodt og derefter i mager tilstand drevet til mejerigårdene i Holsten. Gennem toldstedet i Kolding blev endnu omkring 1800 drevet 10-15.000 skovsvin årlig.

I sidste halvdel af det 18. århundrede lød der fra mange sider jammerklager over skovens tilstand, men ikke desto mindre blev der netop i denne periode hugget så meget i skovene som aldrig før. Værst var det i egnen omkring Kolding og Vejle, hvor de nye selvejerbønder klarede deres store gældsforpligtelser ved at hugge løs på skovene. Der skal i denne periode være forsvundet op imod 10.000 tdr. land skov i Vejle amt. Også proprietærene og godsejerne var med i dansen om guldkalven, ja selv embedsmændene. Da således fredskovforordningen af 1805, der forbød fri hugst, udkom, skal amtmand P. S. Fønss i Randers, der var en kendt herrgårds- og skovslagter, have holdt forordningen hemmelig i tre uger, mens han deltog i forhugningen af de skove, han var medejer af.

Inden forordningen af 1805 bragte vore skove under kontrol og forstmæssigt tilsyn, var Danmark blevet et af de skovfattigste lande i Europa, men Østjylland havde dog i forhold til det øvrige Jylland bevaret anseelige skovarealer, og disse, hvoraf de største er skovene ved Vejle, Silkeborg og Frijnsborg, har i tiden siden da henlevet en rolig tilværelse uden den dramatik, som de foregående

århundreder havde budt på. Når træarealet i de sidste hundrede år er vokset i omfang, skyldes det først og fremmest de kunstige skove, plantagernes fremvækst.

Opdyrkningen og beplantningen af *hederne*, som for alvor satte ind efter 1850, har helt omskabt landskabsbilledet og næringslivet i de vestlige herreder af Skanderborg og Vejle amter, som indtil begyndelsen af forrige århundrede næsten helt var dækket af lyngens brune tæppe. Omkring år 1800, da heden var på sit højeste, strakte den sine fangarme tæt ind mod Vejle by, og vest for en linie herfra mod nord til Silkeborg var lyngens herredømme fuldstændigt. I Randers amt dækkede den henimod 25.000 tdr. land, og selv i det frodige Aarhus amt var der adskillige spredte lyngstrækninger. Store dele af hederne havde i tidligere tider været dyrket jord eller dækket med skov, men pest og hærgende sygdomme, krig, misvækst, sandstorme og ildebrande, og først og sidst skovens udryddelse havde givet frit spillerum for lyngens fremtrængen, der ovenikøbet blev fremhjulpet af det herskende landbrugssystem.

Kampen mod heden blev påbegyndt, da staten i 1761 indkaldte tyske kolonister til opdyrkning af Randbøl hede. Der grundlagdes tre kolonier, Frederiksnaade, Frederikshaab og Moltkenberg, men resultaterne var ikke synderlig store. I begyndelsen af det nittende århundrede indledtes beplantningen i Vejle amt med anlægget af Frederikshaab plantage, som udvidedes nogle år senere, men det var først efter Hedeselskabets oprettelse i 1866, at der rigtig kom gang i plantningen. Således anlagde Give plantage 1866 og Skovsende 1877, og i dag er der i Vejle amts vestlige del over 200 plantager med ca. 5000 ha. Også i Skanderborg amt findes ude mod vest store plantager. Begyndelsen blev gjort i 1804 med Palsgaard Skov, og skovdistriktet under dette navn er nu statens største med ca. 7500 ha omfattende bl.a. Palsgaard, Snabegaard og Velling Skove samt Hampen, Langbjerg, Fruergaard, Gludsted og Nørlund plantager. Sammen med de opdyrkede marker har skoven nu igen vundet overtaget over heden, og som minde om de dage, da lyngen bredte sig overalt i disse egne, blev i 1933 et stort areal i Randbøl hede fredet.

Træet fra skovene i Østjylland dannede før i

*Træskomageren udenfor sit værksted. Maleri 1883 af Hans Smidth.
Folkene fra skovegnene omkring Silkeborg, det gamle Loversyssel, havde gennem umindelige
tider som vigtigt bierhverv at forsyne især vestjyderne med trævarer.
Vestjyderne kaldte skoubønderne for skoulouringer.*

tiden grundlaget for en rig udvikling af bøndernes husflid og af landhåndværket i disse egne. *Træskomageriet*, der især koncentrerede sig i Silkeborgegnen er et helt kapitel for sig. Det går ihvertfald tilbage til det 16. århundrede, og 1658 har træskoene gjort stort indtryk på en polsk adelsmand, som var med polakkerne i Jylland. Han skriver således om den jyske almue: »Folket er velskabt, og kvinderne er skønne, skønt altfor blonde. De klæder sig smagfuldt, men bærer ikke blot på landet, men også i stæderne sko af træ, hvormed de på stenbroen gør så stor larm, at man næppe kan høre en anden tale. Fruentimmere af højere stand bære skolesom polakinderne«. Fabrikationen af træsko var oprindelig en almindelig landboindustri, en binæring for bønderne,

men i løbet af det 19. århundrede tog den, særlig i sognene Rye, Tem, Linaa, Alling og Tullstrup, et voldsomt opsving, som kan illustreres ved, at der omkring 1840 lavedes ca. 600.000 par træsko i Skanderborg amt, mens Vejle amt, der også var skovrigt, kun præsterede ca. 50.000 par. De slanke, kraftige bøger i Silkeborgskovene var ideelt gavntømmer for træskomageren, og fra disse egne eksporteredes træskoene til hele landet, især naturligvis til de vestlige, træløse egne af Jylland. Kroejeren i Rye, Peder Laursen, blev en af træskohandelens store matadorer, idet han financerede mange træskomagere og afsatte meget store partier træsko, navnlig til hovedstaden. I årene omkring 1870 og fremefter nåede træskomageriet sit højdepunkt, og på denne tid var der

så at sige træskofabrikation i hvert hus og hver gård i Rye sogn. Men i halvfemserne begyndte det at gå tilbage, træet blev dyrere, træskofabrikerne dukkede op, og træskomanden måtte efterhånden give op i konkurrencen.

Skovlovringer kaldte man jo tidligere folkene fra skovegnene i det gamle Loversyssel øst for Gudenaen, og det betegnede de folk, som forsyndede det skovfattige Vestjylland med forbrugsartikler, avlsredskaber etc., lavet af træ, som det var almindeligt langt op i det 19. århundrede. Denne næringsvej blev ikke alene brugt af landhåndværkerne, men også af talrige husmænd, der mødte op på de vestjyske markeder med skovle, river, grebe, trug, ostekopper, vognhjul, akselstokke, ja hele vogne, og mange andre ting. I det 19. århundredes sidste halvdel gik denne specielle »landboindustri« imidlertid rivende tilbage og er nu en saga blot.

En anden »landboindustri«, som fortjener særlig omtale er *pottemageriet*. Det havde sit centrum i landsbyen Sorring i Dallerup sogn, men florerede også i Mollerup, Tovstrup, Javngyde, Laasby og Røgen. Erhvervet, som kan spores tilbage til omkring år 1700 synes at være »indvandret« fra Djursland med folk, som kom til Sorring fra Gesing. Det var især de »røde lerpotter« (de var forresten nærmest gule), man fremstillede, og Sorringboernes vogne med potter nåede rundt over det meste af Jylland, hvor varerne blev afhændet både i by og på land. Købstæderne havde jo erhversmæssige privilegier, og i 1735 klagede de over, at pottemagerne på landet gjorde indgreb i deres næring. I dette år var der i alle byerne tilsammen ikke flere pottemagere end i landsbyen Sorring alene – så der var svært grund til klage. Det blev da også året efter forbudt pottemagere på landet at sælge de røde potter og lervarer (de sorte potter, jydepotterne, måtte landboerne derimod godt forhandle). Men som så mange andre af datidens lovbud blev heller ikke dette overholdt, og de Sorring pottemagere fortsatte deres virksomhed. I det 18. og 19. århundrede voksede virksomheden betydeligt, og i 1870 var der 70 pottemagere i Sorring. Der lå på den tid et »brændehus«, d.v.s. et værksted med tilhørende »brændeovn« ved næsten alle gårde og huse i Sorring. Siden da er det gået støt tilbage,

og i 1943 var der kun 4 pottemagere tilbage i landsbyen.

Til langt op i det 19. århundrede var de danske bønders husholdning jo i stor udstrækning baseret på naturaløkonomi, og handelens betydning var forholdsvis ringe. I Østjylland var *husfliden* i århundredets første halvdel betydelig, selv om der, bortset fra trævarer, ikke var tale om nogen større eksport. Landboerne gik klædt i hjemmegjort tøj, og overalt var bønderkonerne i de lange vinteraftener travlt sysselsat ved rokken eller væven. I kystegnene mod øst dyrkedes en del hør, som blev forarbejdet til lærred, men der blev også lavet vadmél og hvergarn. I herrederne mod vest var det næsten udelukkende de uldne varer som vadmél, dyner, strømper etc., der var hovedproduktionen. Der synes at være en stigning i husfliden efter landboreformerne, og i Vejle amt oprettedes 1823 et landøkonomisk selskab, som også virkede for husflidens fremme, især høravlén. Om Randers amt oplyses det i 1810, at adskillige bønderkoner ved deres væv kunne fortjene en del til amtstueskatten og på Helgenæs var der i slutningen af 18. århundrede 150 væve igang. Beboerne vævede for Aarhus, Ebeltoft og Kalundborg. Også mange købstadbeboere gik jo dengang i vadmél og tosæt.

Der var endnu en »husflid«, hvor bønderne lagde stor ihærdighed for dagen: *Brænde vinsbrændingen*. Brænde vinen blev jo i løbet af det 16. og 17. århundrede et anerkendt universalmiddel, der var godt for »pokker og poplesi, for onde øjne og hjertensvé«, men også for mange andre svagheder, og først og fremmest var den jo en tiltrængt stimulans overfor dagligdagens kummer og besvær. Folk lærte selv at brænde den liflige drik, og trods regeringens forbud og købstædernes protester fortsatte denne »landlige husflid« langt op i det 19. århundrede. Da regeringen således i 1843 – ligesom forøvrigt 70 år tidligere – gav amnesti for overtrædelse af forbudet om brænde vinsbrænding på landet mod at bønderne afleverede deres brænde vinsredskaber, blev der i Jylland afleveret ca. 11.000 sæt redskaber. Brænderiet gav anledning til mange stridigheder mellem købstæder og bønder, idet de privilegerede fabrikører i byerne ofte foranstaltede inkvisitioner på landet. Sjældent gik det dog så galt som i

Pottemagerhus i Sorring. Landsbyen Sorring har fra gammel tid været midtpunktet i den såkaldte »Potteegn«, hvor der fremstilledes rødbrændt lertøj, som solgtes over hele Jylland. Huset er værksted og ounhus. De to mænd er i færd med at stille lertøj til tørring før brændingen. (Ældre fotografi i Nationalmuseet).

Interiør fra Farvergaarden i Ebeltoft. Farvermester Johan Pedersen ved varmkypen i det gamle farveri. Tøjet farves med indigoblåt og bevæges under farvningen frem og tilbage ved hjælp af et par jernhager. Billedet er taget under optagelsen af Nationalmuseets film i 1948. (Fot. 1948 John E. Carrebye).

1735, da »en bande aftakkede folk, liderlige daglønnere og fordrukne personer« fra Aarhus drog på inspektion til Fulden. De brød ind i et hus og borttog en kedel, men blev forfulgt af en skare ophidsede bønder og under et håndgemæng blev en af Aarhusborgerne dræbt. For drabet blev bonden Peder Hansen dømt til at halshugges og lægges på stejle og hjul.

Det var de hollandske »kedelførere«, et samfund af handlende og fabrikører, som i stor ud-

strækning forsynede bønderne med kobberredskaber til brændevinsbrændingen. Samfundet ejede en kobbermølle ved Flensborg og i 1764 indrettede det et hovedoplæg i Horsens. Herfra drog dets vogne ud over landet, tungt læsset med alle slags kobber- og messingvarer. Kedelførerne inddelte landet i distrikter, og ofte nedsatte den handlende sig i en større landsby i sit distrikt, hvorfra vognene så udgik. I Aarhus stift havde kedelførerne således opholdssted i Skjoldlev.

Randbøldals fabrik i 1811. Pennetegning i Nationalmuseet. Fabrikken blev anlagt i 1733 af Gerhard de Lichtenberg som en papirfabrik og kaldtes »Engelsholm Papirmølle«. I 1860-erne blev den omdannet til klædefabrik. Billedet viser fabriksbygningerne i Aa-dalen. (Fot. N. Elswing).

Langt op i det 19. århundrede var en sådan »omvarende handel« et nødvendigt led i distributionen af varer, idet bønderne jo sjældent kom til købstæderne, og kom de der endelig, var det forresten ikke så let at finde netop det, man søgte. Der blev ikke gjort meget af de handlende for at oplyse om, hvor man kunne købe de enkelte varer. Bonden kunne højst få lov at rode i købmandens kramkiste, der var fyldt af alt mellem himmel og jord. Dengang var det ikke på mode at reklamere for en speciel vare – ja, det ville ligefrem blive betragtet som uhæderlig konkurrence. Denne opfattelse tør vel nok siges at have ændret sig grundigt siden da.

Af *industrier* i ældre tid i Østjylland må først og fremmest nævnes jernudvindingen. Det var udnyttelsen af myremalmen, der dannede grundlaget, og dette råstof fandtes i mange jyske egne i brede lavninger og oversilet terræn, opstået ved jernholdigt vands siven gennem sur jordbundsplantefilter. Allerede fra oldtiden lærte jyderne kunsten at fremstille jern ved at smelte det ud af malmen, og de var derved i stand til selv at lave sig våben og redskaber af jern. Produktionen, der var afhængig af trækullene fra skovene, varede ved til det 16. århundrede, sidst koncentreret om de sydlige dele af Viborg amt, Sikeborgeggen og de vestlige egne af Vejle amt. Den ophørte, da

den ikke kunne konkurrere med det udenlandske jerns lave priser, og af betydning var det også, at skovene i mange egne decimeredes eller helt forsvandt. Jernudvindingen var ikke blot husflid og binæring, men adskillige steder en virkelig industri – Danmarks første –, og det bør fremhæves, at jernet giver os forklaringen på, hvorfor egnen omkring Jelling i den senere oldtid og første middelalder blev den dominerende landsdel og hjemstedet for den høvdingeslægt, som samlede Danmark til ét rige. Vel havde Jelling en udmærket strategisk beliggenhed ved den store midtjyske alfarvej og let adgang til havet gennem Vejle Fjord, men det afgørende var, at egnene omkring Jelling var et blomstrende centrum for jernudvindingen, og den høvdingeslægt, som havde herredømme over jernet, besad her en rigdomskilde, der muliggjorde en erobring af hele riget.

Salt var jo i en ældre tid en kostbar nødvendighedsartikel, som der tilmed brugtes langt mere af end i vore dage, og det var derfor ikke mærkeligt, at det vakte stor opsigt, da man i slutningen af det 15. århundrede fandt en saltkilde ved Harte ved Kolding. Der fremstilledes ganske vist adskillige steder salt herhjemme, især ved inddampning af havvand, men langt det meste salt måtte indføres, og ofte var der mangel på det, så fiskerne måtte bortkaste deres fangster. Omkring 1500

*Byholm mølle ved Horsens. Maleri af Godfred Christensen.
Den store vandmølle, der lå til herregården Byholm, nybyggedes i 1843 efter en brand. I 1911
blev den nedlagt og i stedet oprettedes et elektricitetsværk for stationsbyen Hovedgaard.*

arbejdede en tysk saltbrænder på at opbygge en saltbrønd ved Harte, men resultatet var ringe, og ikke meget bedre gik det i årene 1568-69, da dronning Dorothea interesserede sig for saltværkets igangsættelse. Hun indforskrev træstammer i stort tal fra Norge til saltbrønden, men værket udbytte var såre ringe. Heller ikke den Michel Vandkunstner, som Frederik 2. i 1572 tilsagde til løsningen af opgaven, havde succes, og herefter var der stille om saltkilden ved Harte, indtil borerne i 1938 atter bragte de formodede rigdomme i jorden ved Harte i erindring.

I 1582 lod Frederik 2. opbygge et glasværk i Rye. Skanderborg slot var jo kongens kæreste opholdssted, og dengang var det skik og brug ved gilderne på kongeslottene og herremændenes borge at slå flest mulig glas i stykker, så det kunne være praktisk nok at have en »glashytte« i nærheden. Nå, den officielle begrundelse for glasvær-

kets oprettelse var nu en anden, nemlig at de mange vindfaldne træer i lenets skove »derved kunne komme til nogen nytte«. I 1596 blev der fra glashytten i Rye, som blev drevet af en tysk glasbrænder, bestilt ialt 20.000 drikkeglas til Christian 4.s kroning. Værket synes at være blevet nedlagt i 1598, betegnende nok med den begrundelse »at skovene ikke mere skulle forhugges og ødelægges«. Glasbrænderen fik lov at indrette et nyt værk i Silkeborg len, og dette bestod vistnok til omkring 1620. Ved dette tidspunkt blev der rundt om i landet på kongelig foranledning oprettet salpetersyderier, som leverede et af råstofferne til krudttilvirkningen. Vi hører således om flere syderier i Koldinghus len, og i 1618 blev der opbygget en salpeterlade i Venge, Skanderborg lens salpeterlade, som 6 år senere udvidedes betydeligt, så den omfattede 100 fag i længden, 10 fag i bredden, hvert fag 2 alen bredt. For at

finde den egnede »salpeterjord« havde syderen ret til at grave overalt i bøndernes marker, ja selv i deres huse, og fabrikationen synes i det hele at have været til tyngde for egnens befolkning.

Indtil det 19. århundrede var vandløbene den vigtigste drivkraft for industrien i Østjylland, og vandmøllernes antal var i ældre tider meget stort. Indenfor det Skanderborgske rytterdistrikt lå der således i første halvdel af det 18. århundrede ca. 30 vandmøller og i Grejsdalen nåede mølleindustrien en frodig blomstring. De fleste møller var naturligvis kornmøller, men efterhånden opstod også stampe- og valkemøller til forarbejdning af hjemmeindustriens uldne tøj, og i det 18. århundrede førte regeringens bestræbelser for oparbejdelse af en hjemlig industri til indretning af adskillige større industrimøller. I Bryrup sogn lå der to møller, som oprindeligt var kornmøller, men i første halvdel af det 18. århundrede hævede sig op til fabriker af betydelig størrelse. 1707 fik Palle Møller privilegium til at drive en fabrik på Nørre mølle for høleer, knive og søm, og i 1718 startede han ligeledes en fabriksvirksomhed ved Bryrup mølle, som omkring 1730 gav brød og næring til ca. 100 personer, hvilket betød, at der

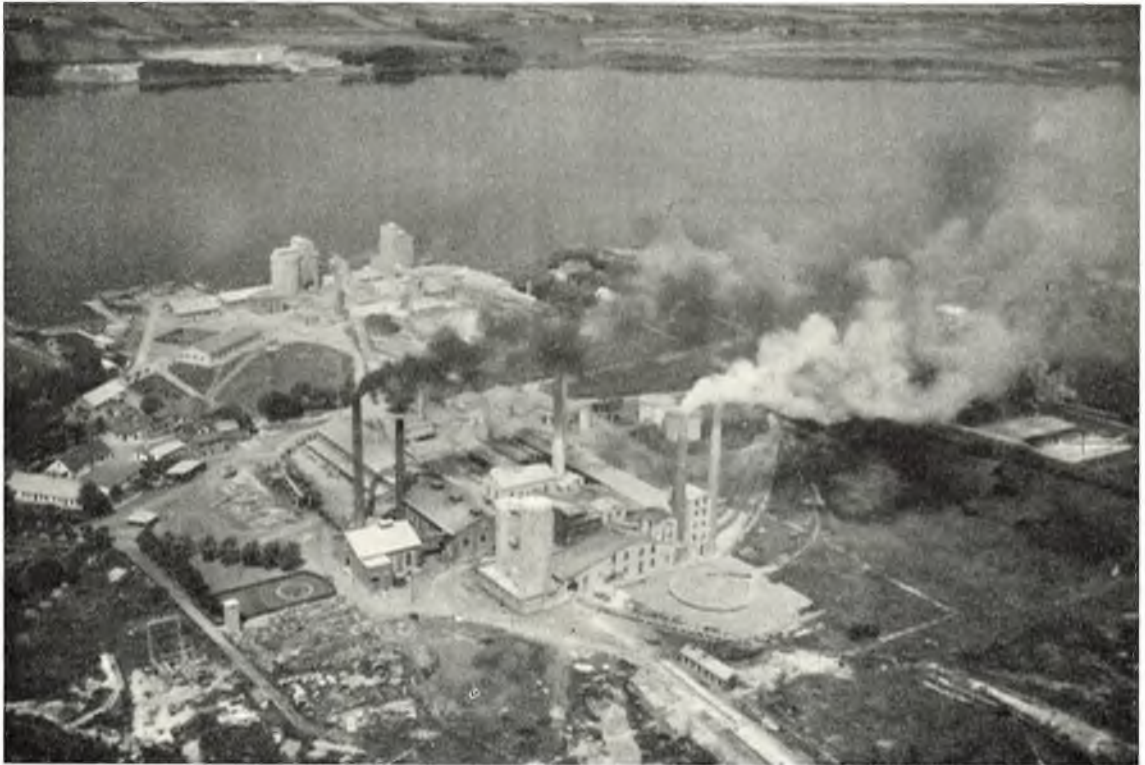
var vokset en hel lille by op ved virksomheden. Industrien i Bryrup holdt sig imidlertid ikke lænere end til slutningen af 1760erne, men i 1775 blev der påny givet bevilling til en høle- og knivfabrik ved Bryrup, og på dette tidspunkt fandtes der også jernfabriker ved Harlev og Bodil møller, den sidste i Hørning sogn. På Røde mølle i Frue- ring sogn anlagdes i 1751 en farvemølle, som senere overtoges af købmand Kaarsberg i Aarhus. Langt den betydeligste mølleindustri opstod dog i Vejleaaens dal og Grejsdalen, og den har tilmed delvis holdt sig til vore dage. I 1733 oprettede ejeren af Engelsholm, Gerhard de Lichtenberg, papirfabriken Randbøldal ved Vejle Aa. Virksomheden var længe den eneste papirfabrik udenfor Sjælland, og dens produkter var af god kvalitet. Varerne blev solgte pr. korrespondance eller ved de såkaldte papirkuske, som rektor Tauber fortæller om i sine erindringer fra Kolding fra 1830-erne: »Byen havde endnu ikke nogen boghandler; men en gang imellem kom fra Randbøl en papirkusk til byen, af hvem man kunne købe, hvad man behøvede af skrivematerialer«. Omkring 1845 lagdes fabriken øde ved en brand og indstillede derefter driften. Senere blev den tekstilfa-

Skærbækværket set fra nord.

Lige syd for den lille landsby Skærbæk ved indløbet til Kolding Fjord er anlagt et elektricitetsværk, fuldført i 1951. En hel lille by af funktionærboliger er skudt op omkring værket.

I baggrunden ses Kolding Fjord. (Fot. 1953 N. Elswing).

Cementfabriken »Dania« ved Mariager Fjord.

Fabriken blev grundlagt 1887 og er således en af de ældste Portland cementfabriker i Danmark. På Skarodde ligger andre cementfabriker, bl.a. Kongsdal. (Fot. 1950 Aero Luftfoto).

brik og har været det siden. Længere nede ad Vejle Aa anlagdes i 1741 en geværfabrik ved Haraldskær. Den blev senere, i 1757, indrettet til fabrikation af kobbervarer, høleer og søm. 1876 ombyggedes den til papirfabrik, og efter en brand i 1922 blev der her indrettet en elektrisk kraftstation.

Rigest var mølleindustrien i Grejsdalen, og endnu i dag findes der ved Grejsaaen ikke mindre end 11 mølleværker: Hopballe mølle med kornmølle og elektricitetsværk, Lerbæk mølle, Grejs mølles mekaniske fabrik, Elektromøllen, Holmsmølles korkvarefabrik, Hammerværkets to turbiner, Wittrups tæppefabrik, Grejsdalens valsemølle, Grejsdalens elektricitetsværk og piskefabriken Scandia.

Mølleindustrien i Vejleegnen havde sin blomstringsperiode i den tid, hvor større fabriker, manufakturer, begyndte at afløse hjemmeindustrien, og hvor man først og fremmest benyttede vandet som drivkraft. Men da dampmaskinen vandt ind-

pas, flyttede industrien i stor udstrækning til havnebyerne, hvortil kullene og råvarerne jo lettest kunne transporteres. Da vejene i sidste halvdel af det 19. århundrede forbedredes og jernbanenettet bredte sig over landet, voksede atter mulighederne for industrielle virksomheder inde i landet. Og således var det af betydning for værkerne i Grejsdalen, at Vejle-Give banen blev anlagt. Vandløbene har også haft betydning for landets elektrificering. Til de større værker hører Dørslundcentralen og Brandeværket ved Skern Aa samt Vestbirkcentralen ved Gudenaen, der leverer strøm til store dele af Vejle amt. Det stigende el-forbrug kræver dog stadig større kraftreserver, og en sådan har landsdelen fået i det store nye Skærbækværk, der er bygget ved Kolding Fjord.

Hvad de industrier angår, der kan sammenfattes under betegnelsen »minedrift«, indtager Østjylland ikke nogen særlig fremskudt stilling. Tørveforekomsterne er mindre end i de fleste andre jyske amter, størst er de i Randers amt, hvor der

i 1942 produceredes 256.000 tons. Til sammenligning kan oplyses, at produktionen i Viborg amt samme år var 397.000 tons. Selvom de vest- og midtjyske brunkulslejer pletvis strækker sig ind i vort område, hører deres behandling rettelig hjemme under Vestjylland, og de vil derfor blive omtalt i bind 3. Af teglværker findes en del spredt over Østjylland, de største, Tilst, Slet og Emiliedal ligger ved Aarhus. Ved Løsning mellem Horsens og Aarhus og ved Balle på Djursland ligger meget store grusgrave og skærvefabriker. I egnen syd for Grenaa, i Balle og Rosmus kommuner, findes et vigtigt centrum for kridt- og kalkindustrien, ialt en halv snes større og mindre værker. Det betydeligste er Balle kalkværk, der er Jyllands største.

Allerede i det 16. århundrede hører vi om en betydelig kalkproduktion i egnene langs Mariager Fjord, hvorfra produkterne eksporteredes viden om. Det var omegnens skove, der måtte levere brændselet til kalkbrændingen, og efterhånden blev det så knapt med træ, at produktionen måtte ophøre. Det er først i nyere tid, at kalkbrudene igen er taget i brug. Kalken anvendes nu for størstedelen i cementfabrikationen. Syd for Mariager Fjord byggedes den første cementfabrik, Cimbria, i 1873, men den er ikke mere i drift. Det er derimod fabriken Dania fra 1887 og Kongsdal fra 1919.

Vender vi nu blikket fra landjordens erhverv til *fiskeriet*, kan vi konstatere, at denne næring for Østjyllands vedkommende synes at have haft en blomstring i middelalderen og det 16. århundrede, som senere afløstes af en betydelig nedgang. Således dreves der f. eks i Mariager Fjord i det 16. århundrede et omfattende sildefiskeri, og kongen sendte sine egne saltere derover for at nedsalte fangsten. Noget lignende har været tilfældet ved Trelde Næs. I den efterfølgende tid forlod silden imidlertid disse farvande, og omkring 1800 stod fiskeriet på et meget lavt niveau. Det oplyses således, at i det ganske farvand fra Mariager Fjord til Kalø Vig var der god lejlighed til fiskeri, som kunne ernære mange mennesker, men der var bare ingen, der benyttede sig deraf. Ja, det fremhæves næsten som en bedrift, at overkrigskommissær Ingerslev på Rugaard har etableret et par husmænd som fiskere ved stranden med

godt resultat. I nyere tid er jo fiskeriet taget til igen, og betydelige fiskerflåder har hjemme i havnebyerne og mindre lejer. Der kan desuden være grund til at fremhæve ferskvandsfiskeriet, som i ældre tid spillede en stor rolle. I søerne mellem Silkeborg og Skanderborg var fangsten af karper, gedder og aborrer i det 17. århundrede »berømtelig«, og selv den gemene almue havde stor undsætning deraf. Hertil kom ålefiskeriet, der f. eks. ved Rye mølle var en stor indtægtskilde. Vigtigst var dog fangsten af laks, ørred og ål i Gudenaen. Forhen gik der i denne strøm så mange laks, »at tjenestefolkene har fået dem til føde, som nu er en delikatesse for husbonderne selv, ja, man fortæller, at folk dengang gjorde aftale om, ej at nyde laks oftere end to gange om ugen«. Fra Østergaard i Hovlbjerg herred til Ladegaarden ved Uggeluse lå laksegårdene tæt efter hinanden. Omkring 1800 lå der 8 laksegårde neden for Randers bro og 8 oven for. Men efterhånden som arbejdet med at gøre åen sejlbart skred frem, forsvandt gårdene, og tilsidst var der kun Frisenvold tilbage. Den blev overtaget af staten og indrettet som forsøgsstation, indtil den nedlagdes i 1915, og nu har Tangeværket gjort det umuligt for laksen at nå op til de gamle ynglepladser, så dette fiskeri er kun et kært minde.

I begyndelsen af det 19. århundrede var de østjyske købstæder – som de øvrige provinsbyer – små og ubetydelige. Den største var Randers, der 1801 havde 4562 indbyggere. Derefter kom Aarhus med 4102, Fredericia med 3474 og Horsens med 2396. Landbruget spillede stadig en stor rolle for byernes næringsliv, der ellers beherskedes af handelen, som var det vigtigste erhverv. Efter samtidige udtalelser stod det iøvrigt sløjt til med provinskøbmændenes standard. I 1820 siger fabriksdirektør Rawert således efter en rejse i provinserne: »på meget få undtagelser nær søges forges i provinserne efter en købmand i ordets vigtigste forstand... en stor del af byens borgere giver sig kun af med at dyrke de jordarealer, som ere byerne tillagte, at borgerne derfor kun er bønder, som nyde købstadprivilegier, og de mange små købstæder er i virkeligheden næsten landsbyer«. Rawerts drastiske og noget hovedstadvigtige udtalelse støttes af professor Olufsen, der omtrent samtidig finder, at den danske provins-

Fiskerlejet Stines Lyst ved Mariager Fjord.

Langs Mariager Fjord ligger en række små fiskerlejer, der udøver erhvervet på nogenlunde samme vis som før i tiden. Det mere moderne fiskeri er koncentreret til de større pladser, først og fremmest Hadsund. På billedet ses Mariager i baggrunden til højre. (Fot. Jønals Co.).

købmand »efter regelen tillige er kromand, hans dagligstue er kontor, børs og skænkestue på een gang. Brændevinsflasken er mægler, og den jævner alle vanskeligheder, sædvanlig på bondens bekostning. De altfor mange småstæder udklækker en altfor stor mængde købmænd, der egentlig er kræmmere og høkere...«. Disse bedømmelser er farvet af, at hovedstaden dengang var endnu mere dominerende end nu, men noget var der jo om snakken. Datidens økonomiske litteratur er da også, især i slutningen af det 18. århundrede, så overvældende domineret af veklager over næringslivets mangler og forfald. Baggrunden var landbrugets ældgamle stilstand og dårlige produkter samt trafikmidlernes slethed, som satte bom for handelens udvikling. I købstæderne havde også det gamle håndværk og den begyndende industri vanskelige kår. Ganske vist havde byerne jo monopol på omsætningen med landdistrikter indenfor hver sit område, men bønderne var jo i

stor udstrækning selvforsynende, og husfliden i by og på land skaffede den jævne mand det meste af, hvad han og hans familie havde brug for. Markederne spillede dengang en langt større rolle end nu. Hver købstad havde sine faste markeder, hvortil håndværkere og handlende kom med deres varer langvejs fra. I Ebeltoft optrådte således på et marked i 1798 23 handlende fra Aarhus, 46 fra Randers, 26 fra Grenaa, 3 fra Fredericia, 1 fra Hobro, 2 fra Sorring, 2 fra Tovstrup og 1 fra Nørre Vissing. De varer, der falbødes på markedet, var bl.a. kramvarer, købmandsvarer, galanterivarer, alenvarer, hør, kinesiske ting, ostindiske varer, bøger, rug og hvedebrød, lerkar og potter, skotøj, feldberederarbejde, hatte, huer og kabudser, gørtlerarbejde, sadelmagerarbejde, rebslagerarbejde, drejerarbejde, sølvarbejde, nålemagerarbejde og kamme. Selvfølgelig var de Ebeltoft folk også med, og de rejste selv ud til markeder, især til Aarhus og Grenaa.

Af områdets mindre købstæder havde Kolding i 1801 1672 indbyggere, Vejle 1310, Grenaa 760, Ebeltoft 598, Skanderborg og Hobro hver 488 og Mariager endelig 393. Nogle af dem var stagnerende, mens andre havde fremgang, som fortsattes og forstærkedes i de første årtier af det 19. århundrede. Af de store byer var det Randers og Aarhus, som kappedes om førstepladsen. Indbyggertallets stigning var stærkest i Randers, og først i 1834 blev den overfløjet af Aarhus. Men laksestaden holdt sig dog endnu i 1850 næsten på linie med Aarhus, idet indbyggertallene da var henholdsvis 7338 og 7886. Ligesom Aalborg i Nordjylland var Randers og Aarhus hver for sig et økonomisk centrum i et stort landbrugsopland, hvortil varetransporten fortrinsvis foregik ad søvejen. Ganske vist var Randers en flodhavn, hvis besejling frembød visse vanskeligheder, men til gengæld drog den stor nytte af, at den ad Gudenaen

havde transportforbindelse langt ind i landet. Vi må derfor et øjeblik se på denne livgivende strøms betydning for de tilstødende områders næringsliv.

Sejladscen på Gudenaen, der foretoges med pramme og kaage, kan følges langt tilbage i tiden, helt til middelalderen. I ældre tid gik farten i perioder kun til Bjerringbro, idet strømmen herefter blev for stærk og åens sejlbarhed for ringe. Men da områderne længere oppe i Gudenaadalen var meget interesseret i ad »floden« at komme i bedre kontakt med omverdenen end det kunne lade sig gøre ad de slette veje, gjordes der flere forsøg på at gøre åen sejlbar også her. Først i 1807 fik ejeren af Silkeborg hovedgård H. P. Ingerslev gjort regeringen interesseret, og modtog et lån til åens oprensning fra Bjerringbro til Silkeborg. Samtidig blev den gamle træksti langs åen, hvorfra heste eller »lejemænd« trak pram-

Marked på Korsgaden i Fredericia. Litografi efter maleri 1871 af H. J. Hammer. Da det trak ud med anlæggelse af et torv i Fredericia, tillod magistraten, at der afholdtes marked i »Korsgaden«, hjørnet af Danmarksgade og Prinsessegade. Her holdt det sig lige til 1896. De handlende opslog teltboder på fortovet, og bønderne kom kørende til med deres varer.

Hestemarked i Randers i 1920'erne.

I Randers har fra gammel tid været afholdt en mængde markeder året rundt, hovedsagelig hestemarkeder, hvortil købere og sælgere strømmede langvejs fra. Markederne holdtes i selve gaderne med hestene opstillet langs husrækkerne. (Fot. i Nat. Mus.).

mene op ad strømmen, istandsat. Åen blev fra nu af så at sige en hovedlandevej. Løbet reguleredes påny i 1850'erne, og i de følgende årtier kulminerede pramfarten. Der var da ca. 120 pramme igang, og foruden Gudenaacn besejlede de også Nørreaa, hvorved Randers sattes i god forbindelse med Viborg og dens opland. Lasterne bestod af træ fra Silkeborgskovene, tørv fra mange forskellige pladser, især Ans, der som handelsplads havde en stor del af heden som bagland, mursten fra Drewsens teglværker ved Lysbro og Silkeborg og fra teglværkerne ved Sølund, Allinggaard, Trust og Ørum. Desuden naturligvis landbrugsprodukter, som via Randers eksporteredes til udlandet. Ind i landet gik brædder, lægter, tømmer, jern, salt, glas, brændevin, kul etc. Prammene blev efterhånden af en betydelig størrelse, op til 20 meter lange og 6 meter brede og ofte indrettet med redskabsrum og opholdsrum til besætningen. Op ad åen måtte som regel 2-3 lejemænd trække prammen fra Hornbæk til Bjerriingbro, og her overtog hestene det videre slid.

Da pramfarten stod på sit højeste, var der et muntert leben i kroerne langs åen. Sejlladsen på Gudenaacn fra Randers til Silkeborg kaldtes vestfarten, i modsætning til pramfarten på fjorden ud mod Kattegat. Foruden den almindelige transport af varer til oplandet havde prammene her også i ældre tid den opgave at føre de store skibes last fra Mellerup ind til Randers, når løbets tilmudring gjorde det umuligt for sejlerne at nå helt ind til byen. Pramfarten har i det små fortsat til vore dage, og endnu i 1945 var der een pram tilbage på Gudenaacn, men faktisk blev farten slået ud allerede i forrige århundrede, da jernbanetransporten blev en uimodståelig konkurrent for den langsomme og besværlige bådfart på den lavvandede Gudenaac. Pramfarten var imidlertid et uomgængeligt bevis for, at vore vandveje kunne benyttes til transport, og det var derfor ikke så underligt, at det i begyndelsen af det 19. århundrede spøjte med allehånde planer om kanaler i Jylland. Således interesserede man sig i regeringen for et projekt om en kanal fra Gudenaacn ad

*Det Frisenvoldske laksefiskeri i Gudenaen. Træsnit i Ill. Tidende 1865-66
efter tegning af Carl Baagøe.*

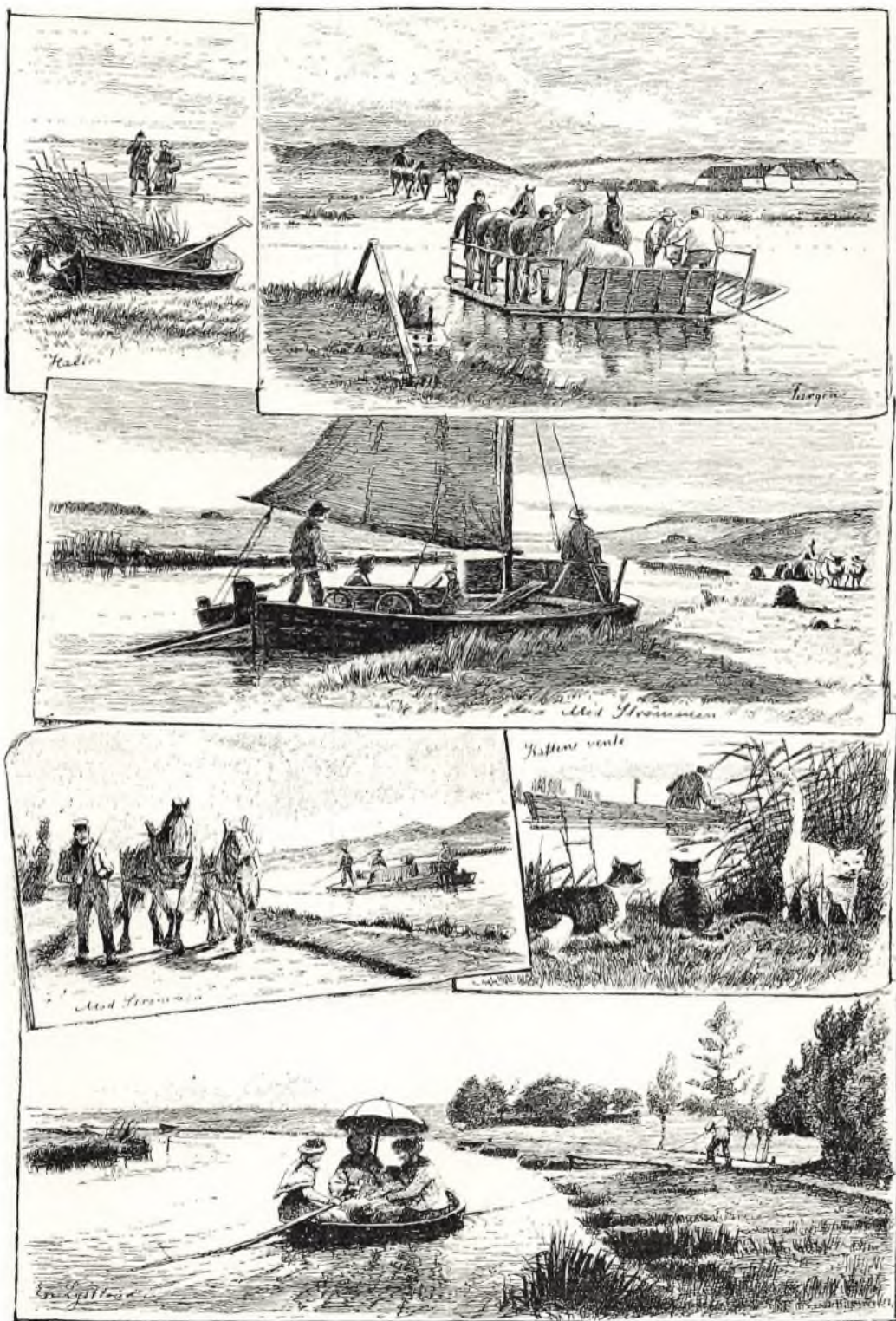
Frisenvold laksegård var den betydeligste af de eksisterende laksegårde i Gudenaen. Oprindelig lå den til hovedgården, men blev solgt fra o. 1820. Billedet viser selve laksegården og bag den ejerens bolig opført på en ø i Gudenaen.

Nørreaa til Viborg, mens private folk havde foreslået kanaler fra Silkeborg til Aarhus, fra Horsens til Skanderborg, ja endog et storslået anlæg af kanaler fra Randers, Horsens og Vejle tværs over Jylland til Ringkøbing Fjord. Alle projekterne var naturligvis baseret på udnyttelsen af eksisterende vandløb og søer, men de var i høj grad luftkasteller, der ikke havde meget med realiteter at gøre. En kendsgerning var det derimod, at jernbanernes fremkomst betød Gudenaens endeligt som trafikåre, og at Aarhus nu blev udskibningshavn i mange tilfælde, hvor Randers tidligere havde været det.

Omfanget af den godstransport, der foregik til lands var i tiden før jernbanerne meget beskedent. Dels var søtransporten også dengang billig og effektiv, dels var transportbehovet meget ringe, idet hver by sammen med det omliggende land endnu langt op i århundredet udgjorde en selvforsynende enhed. Der var kun enkelte nødvendighedsartikler, f. eks. kalk, tømmer og trævarer, som på grund af deres lokalt afgrænsede produktion

blev transporteret over større afstande. De jyske byer handlede med deres nære opland og med hovedstaden, og hvor ringe handelen har været mellem de enkelte dele af halvøen indbyrdes, ses af, at blot 7-8 fragtmænd kunne klare varettransporten mellem Viborg, Aalborg, Hobro, Randers og Aarhus. Landbrugsproduktionen var imidlertid i stigning og industrien i byerne voksede langsomt. Kornhandelen havde en opblomstring i 40'erne og 50'erne, især på grund af de større afsætningsmuligheder i England, og i denne handel indtog Østjylland og de østjyske købstæder en fremskudt plads. Hamburg finansierede i udstrakt grad denne korneksport og fik derved større økonomisk indflydelse i de jyske købstæder, et forhold, som ofte blev berørt under jernbanediskussionerne omkring århundredets midte.

Studehandelen spillede stadig en betydelig rolle, mindre dog for Østjylland end andre jyske egne, og hvert år vandrede i tusindvis af stude deres lange vej mod syd, mens andre blev eksporteret ad søvejen. Det blev forøvrigt under diskussionen

Fra Gudenaen. Træsnit i Ill. Tidende 1885-86 efter tegning af Hans Smidth.
 Der rørte sig et rigt liv på Gudenaen i den tid, da pramsfarten endnu spillede en rolle. Langs bredderne var der trækstier og -veje og små færger besørgede overfarten af mennesker og dyr.

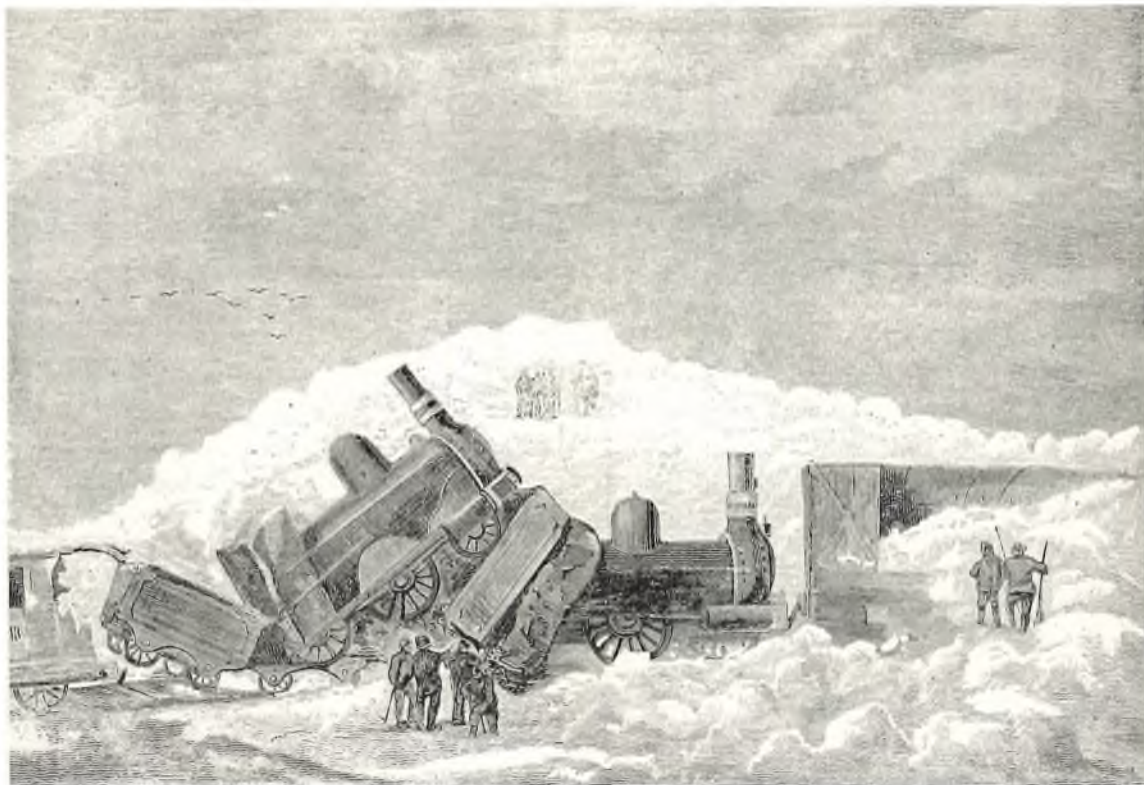
Banegården i Randers. Træsnit i Ill. Tidende 1861-62. Jernbanen kom til Randers 1862, idet det første afsnit af den jyske længdebane, Aarhus-Randers, da var færdigt. Banegården kom til at ligge noget fjernt fra byen, men »jernvejen« var en så stor attraktion, at borgerne lagde deres spadseretur ned forbi for at beskue togets ankomst og de fine ventende landauere.

om banerne fremhævet, at studene tabte for meget på den lange vandring. Et dyr kunne tabe op til 160 pd. ved en spadseretur på tre uger. Nå, da en stud kunne veje op til 1200 pd., var der jo dog lidt igen.

Med jernbanernes komme indledtes en udvikling af trafikmidlerne, som blev af afgørende betydning for det økonomiske livs vækst i de følgende årtier. I 1846 foreslog studeopdrætterne og storbønderne i Viborg amt, at der skulle anlægges en bane fra Limfjordsegnene ned midt gennem Jylland til Husum og Hamburg, en bane, der samtidig ville fremme opdyrkningen af de øde egne i Midtjylland. Igennem 15 år blev der nu ført en voldsom og indædt diskussion om forløbet af en eventuel bane i Jylland. De nationalliberale, som var interesseret i at skabe mere kontakt mellem Jylland og hovedstaden, var imod den midtjyske bane, der ville knytte Jylland nærmere til Hamburg, og foretrak en tværbane. Resultatet af af diskussionen blev jo den østjyske længdebane, og et tungtvejende argument for denne var, at en bane her kom til at gå igennem frugtbare egne og således ville blive mere rentabel. I 1862 åbne-

des den første jyske banestrækning, fra Aarhus til Randers. 1868 åbnedes strækningen Aarhus-Fredericia og 1869 Randers-Aalborg. Allerede i 1863 var banen fra Langaa til Viborg færdig, og hermed blev Aarhus i stor udstrækning udskibningshavn for disse områder. 1871 åbnedes banen fra Skanderborg til Silkeborg, som hermed fik forbindelse med søkøbstæderne og med et vand, der var større end Gudnaaen. 1876 åbnedes strækningen Randers-Grenaa, 1877 Aarhus-Ryumgaard og Silkeborg-Herning. Ryumgaardbanen fra Aarhus blev den dominerende linie på Djursland, og herved mistede Randers endnu mere af sit opland. De forbedrede trafikmuligheder berøvede således Randers dens stilling som et af de førende eksportcentre for landbrugsprodukter. Derfor stagnerede byen i en årrække, men den nye vending i trafikens udvikling i dette århundrede: bilerne, har i høj grad forøget mulighederne for ny fremgang, og hertil kommer, at havnen nu er udbedret, så den kan tage de største skibe.

Mens det gik tilbage for Randers, gik det til gengæld frem for Aarhus. At den overfløj sine konkurrenter blandt de østjyske byer, skyldes først

*Jernbaneulykken ved Hansted. Træsnit i Ill. Tidende 1876-77.
Ved ulykken, der indtraf 26. december 1876 og var den første på de danske baner, omkom
9 mennesker og 26 såredes.*

og fremmest dens udmærkede havn. Herigennem fik den mulighed for gennem jernbanerne at befæste sin stilling i sit store, naturlige bagland og tillige at udvikle sine handelsforbindelser med fjerntliggende egne af Jylland, således mod vest helt ud forbi Herning og mod nordvest helt op til Limfjordslandet og Thy. Aarhus bevarer endnu en del af denne handel og leverer således fodrestoffer til betydelige dele af Jylland. Det samme gælder delvis kul, men forbedringen af havnene i de øvrige østjyske byer betyder dog en stigende konkurrence fra disse.

I de sidste hundrede år er de største købstæder i Østjylland vokset således i indbyggertal: Randers 1850: 7338, 1950: 40.098, Aarhus 1850: 7886, 1950: 116.167, Horsens 1850: 5827, 1950: 35.898, Vejle 1850: 3300, 1950: 29.448, Fredericia 1850: 4326, 1950: 25.981, Kolding 1850: 2865, 1950: 31.017. Heri er ikke medregnet de store og folkerige forstæder.

Mens købstæderne således er vokset betydeligt

i det sidste hundredår, især på grund af industriens opblomstring, så er der også i dette tidsrum sket væsentlige ændringer i landdistrikternes bebyggelse. Sålænge købstæderne, indtil næringsloven af 1857, havde eneret på handelen med landdistrikterne, kunne det i det store og hele siges, at landet var land og byen by, men med landbrugets fremadskridende udvikling begyndte der allerede ved midten af forrige århundrede at opstå bydannelse i landdistrikterne. Købmænd og håndværkere flyttede i større tal ud på landet, og der skabtes i adskillige tilfælde småbyer ved vigtige vejryds og ved veje, som skabte forbindelse med de omkringliggende landdistrikter. Disse bebyggelser opstod især på steder, hvor der var langt til nærmeste købstad, og det kunne spille en rolle, at der i forvejen var etableret apotek, distriktslæge eller poststation på stedet. Sådanne byer er Odder, Rønde, Ørsted, Vivild og Nimtofte. Og i hedeegnene opstod Brande, Sønder Omme, Nørre Snede og Ejstrupholm. Slige nymodens ting som byer

ude på landet huede undertiden ikke de store jordbesiddere, og der er flere eksempler på, at godsejere eller store gårdmænd har nægtet at sælge jord til »nybyggerne«, idet de frygtede, at beboerne ikke kunne skaffe sig udkommet de pågældende steder, og at de skulle falde sognets fattigvæsen til byrde.

Med jernbanernes fremrykning blev der sat skub i udviklingen af de bymæssige bebyggelser på landet, og adskillige stationsbyer blev jo hele små købstæder. De forskellige større stationsbyer vil blive omtalt andetsteds i dette bind. Her skal kun nævnes et par af dem. I det frugtbare Hads herred, som indtil anlægget af Aarhus-Horsens landevej midt i det 19. århundrede lå som en fredelig enklave udenfor alfarvej, var landsbyen Odder midtpunktet. Den rummede allerede før 1857 en del håndværkere, fuskere, som havde nedsat sig uden tilladelse. Byen holdt også markeder trods gentagne forbud. Når politiet fra Aarhus rykkede ud for at overrumple et marked i Odder, lykkedes det som regel at advare markedsgæsterne i god tid, og når betjentene ankom, var der kun nogle få kreaturer tilbage ved kroen, og kromanen havde selvfølgelig ikke bemærket noget til, at der skulle have været marked. Men det kunne også ske, at de »Hads Herreds Jenser« ligefrem gik til angreb på politiet, som derefter skyndsomt tog flugten. Odder drog fordel af Hadsherred banens anlæg, men byen havde allerede i forvejen en sikker position, dels på grund af det store, isolerede opland, dels på grund af naboskabet med herregårdene Rødstenseje og Rathlousdal. For Hammels vedkommende var udviklingen derimod en anden. Den var før banen fra Aarhus blev anlagt en almindelig landsby i tornerosesøvn og skylder udelukkende jernbanen sin fremvækst. Det samme er tilfældet med stationsbyen Rye, der i dag har 1567 indbyggere, men ikke havde een, da banen Skanderborg-Silkeborg blev påbegyndt i 1870. Fra Gammel Rye, den tidligere »købstad«, overtog stationsbyen i 1900 de da hensygnende markeder. Nogle byer måtte længe forgæves vente på deres jernbane. Det gælder således Brande, der jo allerede tidligere havde et betydeligt indbyggertal, men ikke blev stationsby før 1914. Trods møder og protester kom banen fra Vejle i mange år ikke længere end til Give, idet lands-

tingsmand Ths. Nielsen, Herning, der var byens repræsentant på tinge, ikke ønskede nogen bane til Brande, som han frygtede skulle blive konkurrent til Herning. Brande måtte derfor skaffe sig sine varer fra Vejle ad landevejen, hvilket dengang var meget besværligt. Men med Givebanens åbning blev det lettere. Til gengæld var vejen fra Brande til Give nu så trafikeret af fragtmændenes store kassevogne, at den om vinteren var helt opkørt. Rejsende måtte betjene sig af dagvognen, som gjorde turen fra Vejle til Brande, halvsjette mil, på fem timer med en halv times ophold i Jelling.

Med stationsbyernes opkomst rykkede industrien også ud på landet. I dette århundrede har imidlertid bilernes sejrsgang som trafikmiddel givet udviklingen en noget anden retning. Stationsbyerne, som tidligere delvis havde været handelscentrum for hver sit område, blev nu ligesom skubbet noget tilside, idet landmanden og landsbyboen gennem bilen for første gang fik lejlighed til daglig og direkte kontakt med købstaden. Samtidig skabte bilerne mulighed for nye erhverv og så i selve landsbyerne.

Vi er nået dertil, at hjulene snurrer i mindre eller større virksomheder i hver stationsby, ja så at sige hver landsby, og på markerne og i laden har maskinen afløst håndkraft og primitive redskaber, mens motoren, eller motordjævelen, i trafikken har bortelimineret alle afstande. Jylland er blevet opfyldt af industriel virksomhed, som manden fra det 18. århundrede ønskede det.

Samfærdselen har udviklet sig i takt med næringslivet, som det allerede glimtvis er berørt i det foregående. Stod det økonomiske liv i stampe, gjaldt det samme i nogen grad også færdselen og samkvemet. Men var der vækst og udvikling i næringslivet, var dette også tilfældet med trafikken. I dag er Østjylland velforsynet med jernbaner og gennemkrydset af et net af gode veje, men tidligere var det anderledes og slet ikke så lige en sag at gennemføre en rejse over større afstande.

Professor Olufsen karakteriserede i 1811 vort lands veje således: »det må agtes, at vejene i Danmark foruden længde have endnu en dimension, nemlig dybde, og man ved, at tommer på den sidste er vigtigere end mile på den første«. I almindelighed var vejene yderst slette i Jylland,

Hærvejen nord for Harresø kro. Oldtidshøjene langs vejen beviser dens tusindårige ælde, og køerne, der trækkes hjem, minder os om de århundreder, da studedriften gik sydpå ad denne vej fra Jyllands nordlige egne. (Fot. P. V. Glob).

selvom man i slutningen af det 18. århundrede havde påbegyndt anlægget af landeveje. Således kom der i 1770 et reskript angående landevejene i Aarhus stift. De skulle fra nu af være 12 alen brede og anlægges »det ligeste de kan«, samt forsynes med 2 alen brede grøfter på hver side. Allerede i 1750erne havde den tidligere nævnte Hofman sørget for vejenes forbedring i Stjernholm amt: »I Nim herred har jeg anlagt en landevej fra Uldum Aa forbi Rask og Hornum by, Nim, Underup, lige til Naldal, som er indkastet i 12 alens bredde...«. Han anlagde også i Hatting herred en landevej fra Horsens til amtets grænse en halv mil fra Vejle, og han udtrykte sit ønske om, at slig forbedring af vejene også måtte ske i de øvrige jyske amter.

Gennem århundreder var der blevet lappet på vejene. Således hører vi 1574 om, at bønderne i Skanderborg og Aarhusgaard len skal udbedre

vejene, »der i disse len skal være meget slette og dybe«. Men selv sletheden kan der jo gå tradition i, og bønderne fandt det sikkert helt i orden at vejene var »dybe«. Træffende er anekdoten om bonden, der nåede til et sted, hvor vejen undtagelsesvis var gjort i stand og forhøjet, men kørte nede i grøften, da han mente, at det var her, vejen gik. Vejenes slette tilstand gav i tidens løb anledning til adskillige mer eller mindre poetiske udgydelser. Således skriver en indsender i 1786 i »Patriotiske Samlinger«: »Det er ærgerligt at passere moradser og moser i stedet for banede veje, at finde tartariske sumper og arabiske udørkener i oplyste christne folks grænser... at se med hjertens harm den nye indgrøftede vej på hundrede steder igennembrudt — her rudera af en bro og stumper af et rækværk, som en kåd knægt har exerceret sig på — hist stubben af et håbefuldt træ, som en menneskeven plantede og en cosak

spolerede...«. Det har taget tid, inden vejkulturn blev grundfæstet. Og rart har det ikke været at rejse, når man sukkede således: »Hellere måtte man rejse over det norske Dovrefields præciper og over Galdrene under Filefield på det lille, bredbringede dyr. Heller over Mont Cenis i Italien i en slyngende senffe mellem savoyardiske porteurer, end gennem mangan et territorium i de platte lande og gennem frygtelige alheder, hvor banen er som slangens vej over klippen, hvor man gennem labyrinther og kringel-kroge, over kær og moser, på stub og sten, blandt bakker og hulveje, med ulyst og tids spilde, tab på pungen, fare for lemmer, i selskab med en ubehøvlet foermand (fragtmand) og hans afmægtige kræ, uden opvartning og opmuntring, uden milemærker og poststationer, langsom og frygtsom må se sin vejs ende i mødek«.

Karakteristisk for vejenes tilstand var også, at man endnu i det 19. århundrede kunne se advarsler til de vejfarende i aviserne fra lokale folk. Således var Egaa bro ved Aarhus-Grenaa landevejen i 1821 så forfalden, at proprietær Schmidt, Skæring Munkgaard indrykkede følgende opråb i Aarhus Stiftstidende: »Egaae bro er nu så brøstfældig, at man hverken kan age eller ride over den ved høj lys dag uden den største fare. Dette tilkendegives som en velmenende advarsel reisende«.

I de frugtbare og tættest beboede egne mod øst var vejene bedst. Således oplyser forfatteren af Vejle amts beskrivelse 1826, at i østeregnet er alle hovedlandevejene, selv den vestligste fra Kolding til Viborg godt vedligeholdte, og de kan i flere henseender sammenlignes med chausseer. Forfatteren finder imidlertid, at i den tørre årstid er gode græsveje at foretrække, de er mindre trættende for hestene og slider mindre på vognene. »Gid alle chausseanlæggene i Jylland ville standse, de er altfor kostbare og unødvendige«. I amtets vestlige egne var vejene »i en meget rå tilstand. Uindkastede gennemkrydse de landet i alle direktioner, så at det ikke er muligt for en fremmed at komme frem i disse egne uden vejviser. Selve hovedlandevejen til Ringkøbing udmærker sig kun ved et større antal hjulspor...«.

Det var selvfølgelig et bagstræberisk ønske, at chausseanlæggene skulle standses, og i tiden om-

kring midten af det 19. århundrede forstærkedes bestræbelserne for at forbedre vejnettet. Udviklingen krævede det, og har siden fastholdt dette krav med ubønhørlig konsekvens.

Der vil ikke her blive plads til en oversigt over de vigtigste vejes historie, men enkelte spredte træk skal dog anføres.

Til de ældste veje på den jyske halvø hører Hærvejen, der forbandt Jyllands gamle hovedby Viborg med Danevirke og Slesvig. Den gik ned midt gennem halvøen langs højderyggen og vandskellet mellem øst og vest, og trådte ind i vort område ved Hjöllund, hvorfra den løb videre mod syd over Nørre Snede, Øster Nykirke, Kollmerten til Jelling. Herfra gik den oprindelig videre direkte mod syd over Læborg og Skodborg Aa, men senere delte trafikken sig ved Jelling i to grene, hvoraf den ene mod sydøst bøjede af mod Kolding, mens den anden førte over Randbøl Hede mod sydvest til Foldingbro og Ribe. Hærvej var middelalderens betegnelse for en hovedfærdselsåre, men navnet rummer også mindelser om våbengny og blodige kampe, om krigerskarernes og hærens opmarch ad denne vej, langs hvilken dramatiske begivenheder i dansk historie har udfoldet sig. Med rette kunne denne rute også kaldes Pilgrimsvejen, thi den oplevede gennem middelalderen en stadig stigende færdsel af troende på valfart, ikke alene fra Jylland, men også fra de nordiske lande, og utallige er de pilgrimme, som i denne periode har vandret ad denne vej. Pilgrimmens skarer forsvandt med reformationen, men på denne tid havde det økonomiske tyngdepunkt i Jylland allerede forlængst forskudt sig mod øst. Købstæder var vokset op ude ved fjordene, hvor der nu efter vendernes nederlag var skabt muligheder for en fredelig og uhindret handel, og Hærvejen havde mistet sin stilling som den dominerende færdselsåre i Jylland. Trafikken begyndte at bane sig nye ruter, men helt op i det 19. århundrede bevarede Hærvejen, eller Okse- eller Studevejen, som den nu kaldtes, sin betydning som hovedvejen for de endeløse drifter af stude, der år efter år vandrede den lange vej mod syd over de jyske heder.

Der er en anden vej, som tidligere var en hovedtrafikåre, men nu er delvis forsvundet og glemt: den gamle vej mellem Skanderborg og Vi-

*Dagvognen kører gennem landsbyen. Maleri 1883 af Hans Smidth. (Aalborg museum).
 For jernbanernes tid var det hurtigste og billigste trafikmiddel, når man ikke havde egen befordring, dagvognen eller diligencen. Posthuse og landevejskroer var de faste stationer undervejs.
 Med jernbanernes vækst blev trafikken flyttet bort fra landevejene, hvortil den i vore dage er vendt tilbage med bilerne.*

borg. Den var i middelalderen en hovedvej, som knyttede forbindelse mellem landstingets by og kongernes faste borg i Midtjylland. Fra Skanderborg gik den over Illerup, Dover, Sim, Tulstrup og Linaa til Resenbro, hvor den krydsede Gudenaen og derfra fortsatte mod nord til Viborg. På sine steder er den helt forsvundet, mens den andre steder kun bruges af den lokale færdsel. Og vi har her endnu et eksempel på, hvorledes den politiske udvikling og ændringer i de enkelte egne økonomiske tilstand kan påvirke og ændre vejnettet. Den gamle Skanderborg-Viborg vej faldt tilbage, fordi den i så høj grad var kirkeprælaternes og munkenes vej, fra de klosterrige områder ved søerne og Gudenaen til kirkecentret Viborg. Men af betydning var det også, at Viborg efterhånden mistede sin dominerende stilling som Jyllands hovedby og at kongerne mindre

og mindre interesserede sig for Skanderborg slot. Hvis den gamle vej kunne tale, ville den berette om en rig og afvekslende færdsel, om klosterbøndernes agen med tiender og afgifter til munkenes underhold, om vandrende klosterbrødre og høje herrers og prælaters fornemme optog, om kongerne, der med talrigt og pragtfuldt følge drog ud på gæstefærd over Jylland, men også om kiv og splid, fattigdom og elendighed. Men vejen tier nu, og de hastende turister må nøjes med at opsøge dens forkamne rester og drømme sig tilbage til den tid, da den var et hovedstrøg blandt de jyske veje.

Fra folkevisen husker vi kong Valdemars vilde ridt fra Skanderborg, da dronning Dagmar lå syg i Ribe. Og vi spørger så uvilkårligt, hvilken rute kongen kan have fulgt. Der bliver her tale om en tredje gammel vej, som nu har mistet sin betyd-

ning: Landevejen fra Skanderborg til Ribe, der trådte tilbage i anden række, da østkystens byer voksede frem. Kongens ridt har sikkert gået over Vrold, Fuldbro mølle, Yding, Sandvad, Vestbirk, Naldal, Underup, Nim til Uldum og herfra til Jelling, hvorfra hans rute over Randbøl hede har fulgt den gamle hærvej til Ribe. Vejstykket mellem Skanderborg og Uldum holdtes vedlige i lang tid, fordi det opretholdt forbindelsen mellem Skanderborg og Vejle-Kolding, og det var af betydning, indtil Horsens-Skanderborg landevej og siden jernbanerne fik det til at sygne hen. Afsnittet mellem Uldum og Jelling forfaldt derimod meget hurtigere, fordi det ikke mere havde nogen egentlig mission.

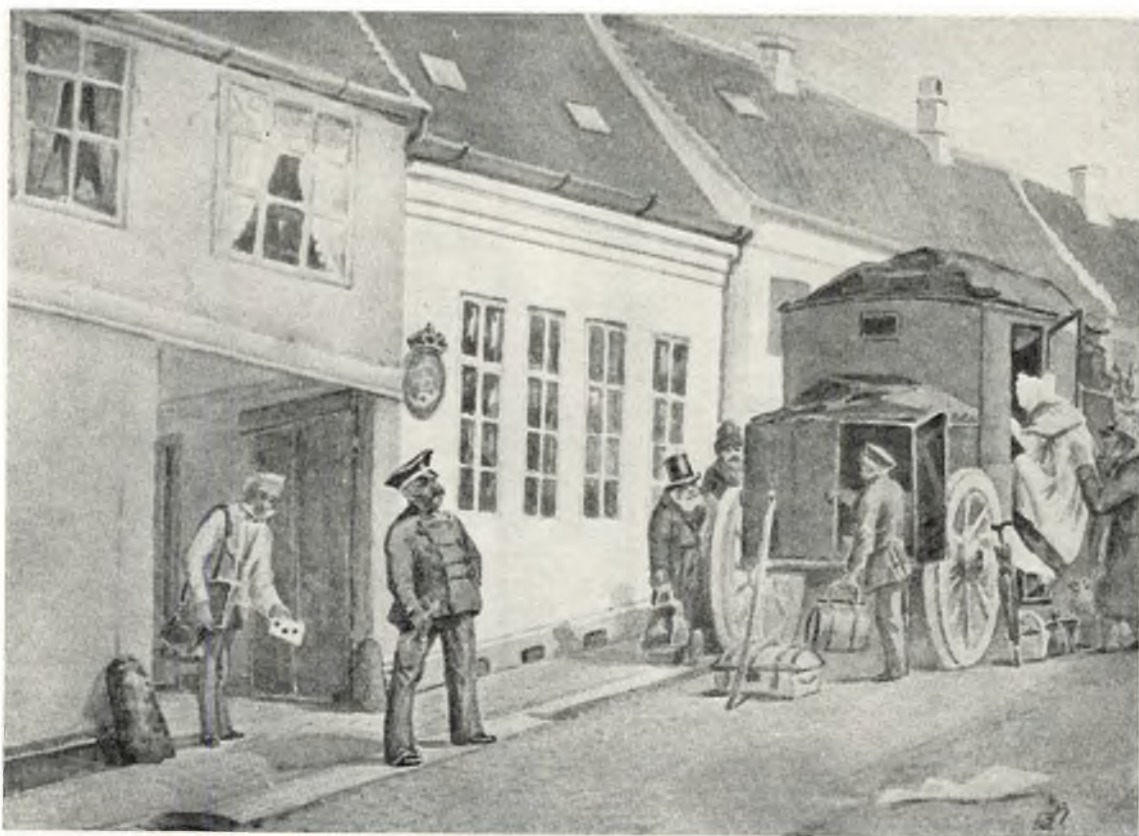
Det var naturligt, at Jelling i ældre tid blev et vejknodepunkt, og mindst 3 betydelige veje gik tidligere igennem eller tæt forbi byen. For det

første den gamle Viborgvej, som fra Kolding førte over Ammitsbøl, Ødsted, Bredsten, Jelling Hede og Harresø. Dernæst den lige omtalte landevej fra Skanderborg til Ribe, der i det 16. århundrede tabte sin betydning, da Koldinghus afløste Riberhus som et centralt kongeslot. Endelig førte til Jelling den gamle kongevej fra Nygaard, hvorfra den havde forbindelse til Kolding og Haderslev. Den blev anlagt i 1586 af Frederik 2., som ofte boede på sin gård Nygaard i Starup sogn nord for Kolding. Og på sine rejser fra Nygaard til Skanderborg var det nødvendigt for ham at benytte landevejen over Bredsten til Jelling, hvad der var noget af en omvej. Han lod derfor anlægge en kongevej fra Nygaard over Hesselballe, Ammitsbøl, Haraldskær, Kærbølling, Vester Hornstrup til Jelling. Over Vejle Aa blev der bygget en bro, forsynet med vindebro, som skulle til-

Den kongelige post. Akvarel af Frederik Visby. (Den gamle By).

Billedet, der skildrer forholdene i Aarhus omkring 1850, viser diligencens afgang fra den Kgl. Postgaard i Rosengade. Passagererne er ved at stige ind, og postføreren lukker for bagagerummet.

Den skrævende herre er postmester, major Brechwoldt med pengeposen i hånden.

slås så »ingen kan komme derover uden konger eller hvem han tillader«. Endvidere blev den nye vej forsynet med slagbomme, og den var spærret for al anden trafik, end den kongen tillod. Men naturligvis skete det jævnligt, at en eller anden faldt for fristelsen og vovede sig ind på det forbudte område. Blev han opdaget, truede der ham en streng straf. En grund til vejens anlæggelse var også, at kongen på denne tid indrettede sig de omliggende distrikter til vildtbane, efter at han havde udkøbt samtlige herremænd i området. I Jelling blev der bygget et formeligt gæstehus, som stod parat til at huse de kongelige gæster, når de rastede i byen.

Også Rye var i ældre tid knudepunktet for adskillige veje. Fra Aarhus stiledede endnu i det 19. århundrede hele tre veje mod skovbyen. Den nordligste fulgte vistnok Viborgvejen til Borum, hvorfra den gik gennem Herskind, Sjelle, Skørring og Laasby til Tulstrup. Den mellemste drejede fra Viborgvejen sammen med vejen til True og løb herfra over Lyngby, Labing mølle, Hørslev, Skovby, Høver, Nørre Vissing og Javngyde til Tulstrup. Hovedfærdselen fra Aarhus til Rye drog dog sikkert ad den sydligste af de tre veje. Den gik oprindeligt over Hasle, Brabrand, Aarslev, Lillering og Storring til Høver, men senere foretrak man ruten over Hasle, Lyngby, Labing mølle etc. til Høver.

En vej af stor betydning i tidligere tid var den gamle Randers-Rye-Horsens landevej, ad hvilken studene fra dele af Vendsyssel og Østthimmerland blev drevet til Horsens marked. Hvis vi starter med denne by, var vejens rute således: Lund, Nim, Bredstenbro (hvor den ældgamle landevej til Vestjylland og Viborg gik fra mod vest), Træden, Tønning, Pinds mølle, Vissing kloster, Rye, Laasby, Tovstrup, Røgen, Farre, hvorfra vejen i hovedsagen fulgte den nuværende amtsvej til Randers. I 1731 hører vi om denne vej på dens rute gennem Laasby sogn. Den gik her over Lyngbygaard's Aa, og vejbroen, der da kaldtes »Laasby vasebro« var ganske forfalden. De fire mænd der skulle tage syn på den, taler om den bro, »som er over åen imellem Laasby og Tovstrup enge, hvor der falder en stor fart over fra Randers og ud i sønder både med en stor del øksen, som kommer nær af landet, så og med reisende til og fra Ran-

Befordring pr. retur-fragtvojn.

Akvarel af Frederik Visby. (Den gamle By).

Den sejldugsoverdækkede fragtvogn Aarhus-Randers tog for en rimelig betaling passagerer med. Men rejsen var ubekvem i den stive vogn, og den gik langsomt. Billedet, der stammer fra tiden omkring midten af forrige århundrede, viser udstigningen i Aarhus.

ders markeder fra sønden som køber heste, for uden anden stor fart til og fra Rye og Skanderborg markeder af folk fra nørrekanten«. Om broen erklærer de, at den er så forfalden, at det er livsfarligt at passere den og »ej noget andet sted der omkring er lejlighed at komme over åen formedelst morads...«.

Indtil anlægget af Aarhus-Silkeborg landevejen omkring midten af det 19. århundrede gik hovedruten fra Aarhus til Vestjylland over Rye. Allerede i det 16. århundrede havde statholder Henrik Rantzau angivet Jyllands bredde til 6 dagsrejser, hvilket svarer til ca. 2-3 mil om dagen. Der må her være tænkt på ruten fra Aarhus til Ringkøbing, og denne har altså ikke på denne tid fulgt særlig farbare veje. Men endnu i begyndelsen af det 19. århundrede var denne tværvej meget dårlig, idet den kongelige postvojn var

Beriderbakken ved Vejle, vejen til Lille Grundet. Litografi efter maleri af P. C. Skovgaard. Fra Vejle, der ses i baggrunden, snor vejen sig op over bakkerne nord for byen til gården Lille Grundet. Billedet giver et godt indtryk af vejenes tilstand og trafikens vilkår i første halvdel af forrige århundrede.

nødt til at følge ruten over Viborg og Holstebro, hvilket ville sige en strækning på 22 $\frac{1}{2}$ mil. For den, der havde egen befordring, var det dog muligt at rejse over Rye, Salten, Hjøllund etc., og denne tur var 4 mil kortere.

Ved Hjøllund stødte en anden jysk tværvej til Aarhus-Rye vejen, nemlig landevejen fra Horsens til Ringkøbing. Denne anføres i det 18. århundrede som landevej, men var på dette tidspunkt af ringe kvalitet. Således siges det om den i 1833, at fra Vrads herreds vestlige grænse opfører landevejen, og ingen sådan findes hverken i dette eller Tyrsting herred før Græstrup kirke, »kun mangfoldige ved siden af hinanden løbende hjulspor betegne vejen gennem hederne, hvor det er skik, at når det ene spor er opkørt, lægges et andet ved siden af...«. Der var altså ikke tale om en vej, der efter det 19. århundredes målestok kunne kaldes en landevej.

Efter at det økonomiske tyngdepunkt i Jylland havde forskudt sig mod øst blev vejen, der for-

bandt de østjyske byer, halvøens hovedvej. I hovedsagen har den beholdt sit ældgamle forløb, men ligesom andre veje var den i ældre tid mere afhængig af naturforholdene end tilfældet er i dag. Således måtte den f. eks. tidligere mellem Skanderborg og Mossø gøre en stor omvej om ad Fuldbromølle for at undgå søen og engene ved Taaning Aa. Den gik forøvrigt også tidligere udenom Skanderborg, nord om Skanderup kirke. Det var først ved Aarhus-Horsens chausseens anlæg i 1830erne, at vejen førtes gennem Skanderborg.

Om rejseruterne i Jylland oplyser en vejviser fra 1780, at ruten fra Haderslev over Kolding, Vejle, Horsens, Aarhus, Randers, Viborg til Aalborg sædvanligvis benyttedes af den ridende post, mens den jyske agende post (fra København) brugte ruten Haderslev, Kolding, Vejle, Horsens, Aarhus, Randers, Hobro til Aalborg. Den næstmeste rute fra Haderslev til Aalborg var imidlertid den over Kolding, Nørre Snede og Viborg, og

Vej ved Lillebæltsbroen. I baggrunden ses Lillebælt og Middelfart kirke. I nærtiden har velanlagte asfalt- og cementveje afløst ældre tiders nødtørftige og slette vejanlæg, og lastbiler og rutebiler har erstattet bøndernes kærre og småvogne, fragtmændenes kassevogne og postvæsenets diligencer. Samtidig spænder mange store broer deres buer over bæltet og sundet, og trafikken, hvis stæde i 1850 allerede synes os grå oldtid, befinder sig idag i en mere rivende udvikling end nogensinde. (Fot. 1950 Türck).

den benyttedes i almindelighed af købmændene, når de ikke havde ærinder i de andre købstæder.

Da Christian 4. i 1624 indrettede et dansk postvæsen, kom den jyske hovedrute til at gå fra Kolding over Nørre Snede til Viborg og Aalborg. Fra Kolding, hvor der var forbindelse med den store rute København-Hamburg, udgik fodpostbude ad ruten Vejle-Horsens-Skanderborg-Randers. Aarhus kom således i begyndelsen til at ligge udenfor hovedruten, men fik dog sin post alligevel. I Kolding ansattes en rigtig postmester, men i de øvrige byer måtte en hæderlig og pålidelig privatmand overtage hvervet med at fordele og besørge postforsendelserne, naturligvis under magistratens opsyn. Senere gik man over til ridende postbude, og da forsendelserne på hovedruterne voksede, til lette vogne, karioler. Postvæsenets rolle var i ældre tid meget mere dominerende end i dag. Postmesteren havde som regel ved siden af

sit hverv sin private borgerlige næring og var som oftest en fremstående mand i byen. Og posthuset blev et naturligt samlingspunkt for byens borgere, ligesom stationerne senere blev det i stationsbyerne. Når postvognen anmeldte sit komme med truttende fanfarer, skyndte de gode borgermænd sig afsted til posthuset, selvfølgelig for at spørge efter breve, men mindst ligeså meget for at få de sidste nyheder, se og drøfte den ankomne avis og spørge nyt fra land og by. Postmesteren var altid en uudtømmelig nyhedskilde, også med hensyn til de lokale problemer. Dengang var der jo ikke noget, der hed brevhemmelse.

I begyndelsen af det 18. århundrede overtog staten igen postvæsenet, som en tid havde været i privateje, og man anstrengte sig nu meget for at fremskynde postbefordringen. Således blev turen Haderslev-Aalborg gennemført på 26 timer, men slig fart var dog for kostbar, og hastigheden blev

atter sat ned. Vejenes slette tilstand var en næsten uoverstigelig hindring for fremskridt. Ofte var det bedre at køre på markerne end på vejen. Postrytterne skulle rejse om natten, og blev tit forsinkede af æltede veje eller store snedriver. Turen fra Aarhus til Randers tog $5\frac{3}{4}$ time om sommeren og $7\frac{1}{2}$ time om vinteren. Undertiden kunne der være helt usædvanlige grunde til postens forsinkelse. I 1785 blev der sat en undersøgelse igang i Hobro, fordi der klagedes over postgangens uregelmæssighed. Det viste sig, at årsagen var kirkeurets uregelmæssighed. »Kirkeklokken, som man i almindelighed retter sig efter, sjældent og fast ingen tid går rigtigt, men snart er en halv time for fast og snart en halv time for sagte, ved hvilken uorden den herigennem passerende kongelige post hans bestemte ridetimer confunderes«. Byfogeden fik derefter ordre til at påse, at uret gik nøjagtigt.

Foruden brevposterne havde postvæsenet også sine pakkeposter, der fremførtes i åbne vogne, de såkaldte holstenske vogne. I begyndelsen var det vognmandslavene i de enkelte købstæder, der skulle stille både heste og vogne til rådighed, hvilket ville sige, at godset skulle omlades i hver ny by, man kom til. Denne ordning gav anledning til utallige stridigheder og trakasserier og en ventetid, som var meget ubehagelig for de rejsende, der befordredes med disse poster. I 1777 fik postmestrene da også tilladelse til at servere forfriskninger for passagererne »i den korte tid, de opholder sig ved postkontorerne, hvilket i almindelighed ikke bliver over et par timer«. Ja, der kunne nok trænges til en lille opstrammer efter en rejse på datidens veje, om hvilke det hedder i 1805: »Når vejene tørres, forvandles deres hele øverste lag, som var æltet sammen til dynd, til støv. Vort klimas uafbrudte blæst bortjager dette støv i uhyre skyer. Al jord, som bedækkede chausseens brolagte del, går bort i luften«.

Indtil jernbanernes fremkomst i det 19. århundrede besøgedes så at sige al persontransport af postvæsenet. Rejser var temmelig dyre dengang. En tur fra Aalborg til København kostede således 70-80 kroner; i betragtning af de strabadser, der måtte udstås på en sådan rejse var det jo ikke nogen ringe sum. Det må imidlertid huskes, at folk i datiden slet ikke var indstillet på at rejse, som

det er tilfældet i dag. Man blev hjemme i sin by eller sit sogn, og i det 18. århundrede var begrebet lystrejser en helt ukendt ting for de allerfleste mennesker. Man rejste kun, når ens næring eller håndtering tvang en dertil. Og da lystrejserne dukkede op i det 19. århundrede, var de et fænomen, der i stor udstrækning var knyttet til overklassen. For velhavende folk og standspersoner var der da også mulighed for at skaffe sig særskilt befordring gennem de såkaldte ekstraposter. Ekstraposten var et statsforetagende, idet regeringen havde pålagt de forskellige magistrater at stille køretøj til rådighed for eventuelle liebhavere. Sædvanligvis var det jo byens vognmænd, som stillede heste og vogne til disposition. Mens det kunne være dyrt nok at rejse med den almindelige agende post, 32 skilling pr. mil, drikkepenge hver gang man skiftede heste, indskrivningsgebyr, penge og drikkepenge for bagagen etc., så var det endnu dyrere med ekstraposten.

I 1813 foretog Chr. Molbech sin første rejse i Jylland og var meget betaget af den jyske naturs storhed og rigdom på variation, men han fandt rigtignok, at befordringsvæsenet i Jylland ikke allevegne var i den bedste orden. Han klager over, at vejene ofte var ujævne, fulde af sten og mådelig vedligeholdte. »Alt dette får man dobbelt at mærke, når man sidder på så dårlige vogne, som de vare vi fik både i Snoghøj og Kolding. Her var det en ganske lille snæver vogn, hvis ubekvemme sæder var bundne sammen med reb, der oven i købet var rådne. Kuffert og vadsække var i stadige skærmydsler med benene«. Gæstgivergården var han heller ikke helt tilfreds med. I sine rejseerindringer mindes han især en dårlig gæstgivergård i Skanderborg. Her sad han en aftenstund mutters alene i et afsides kammer »hvorhen man har ledet mig, over to gårde, gennem to porte, forbi stalde og hønsehuse, så langt borte, at det vist må være i den anden ende af byen. Denne indretning af et værtshus falder lidt besynderlig«.

Kunne det være lidt besværligt at få ordentligt nattelogis på hovedruterne, var det selvfølgelig endnu værre på de mere afsides liggende steder. Og dette gjaldt et godt stykke op i det 19. århundrede. I så lille en by som Ebeltoft havde man ikke før 1840 nogen gæstgivergård, hvor »turi-

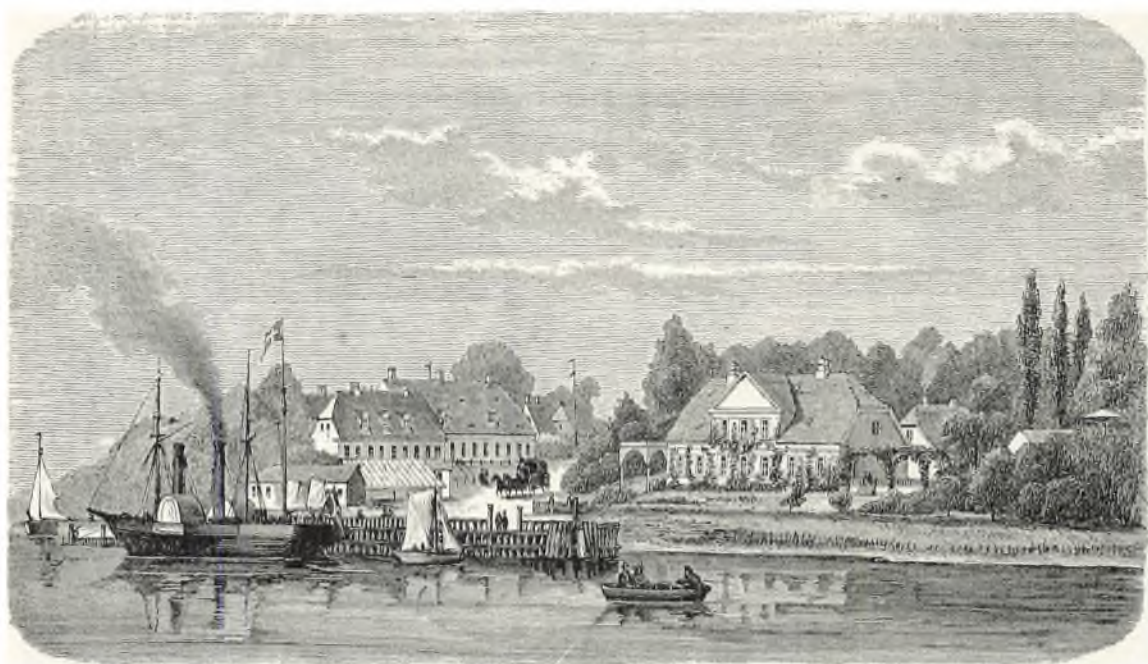

*Overfarten over Lillebælt ved Snoghøj. Maleri 1787 af Jens Juel. (Kunstmuseet).
Billedet er malet fra Snoghøjsiden med Middelfart i baggrunden til højre. På broen venter en
adelsmand og hans tjener, der fører to heste ved tøjlen. Bag dem andre ventende.
Smakken tager sejlene ind for at lægge til.*

ster« kunne tage ind, og de embedsmænd, der kom til byen på tjenesterejser blev indlogret hos byens forskellige købmænd for magistratens regning, og drejede det sig om private tilrejsende, var det jo ikke givet, at det passede købmændene at stille deres sengeplads til rådighed. Således skete det i 1822, at en skuespillertrup ved natte tid kom til byen, efter en besværlig sørejse, i øsede regnvejr. Trods alle anstrengelser lykkedes det ikke truppens leder at finde natteløgis til selskabet, som oven i købet havde et spædbarn med. Der var ingen, der havde lyst til at huse »komediantspillere«, og tilsidst måtte hele flokken sidde i en skænkestue natten over. Den usædvanlige hændelse gav senere stof til en vaudeville: »En nat i Ebeltoft«, skrevet af direktøren for skuespillertruppen.

I 1832 oprettede vognmandslavene i Aarhus og Randers en dagvognsrute mellem de to byer, og

trafikken udvidedes senere til Horsens. Dagvognen kunne rumme det store antal af 11 passagerer, og rejsen kostede 20 skilling pr. mil. Ved endestationerne fik denne rute snart forbindelse med andre, og få år efter var der tillige dagvogn til Viborg og Ringkøbing. Således udvidedes mulighederne for befordring betydeligt, og samtidig indførte postvæsenet rigtige fjedervogne på de vigtigste ruter. Vejene blev bedre og de store lukkede vogne og diligencerne opnåede efterhånden en forholdsvis betydelig kapacitet. Der opstod et rejseliv af dimensioner, man ikke tidligere havde drømt om. Således steg antallet af rejsende i hele landet med pakke- og personposten i årene fra 1833 til 1846 fra ca. 8000 til ca. 65.000. Dagvognen måtte tit have bivogn med, og i 1843 hører vi, at dagvognen til Aarhus havde ikke mindre end 5 bivogne, der førte 32 passagerer til byen. Det var et højdepunkt, da der en dag i juni 1842 ankom ialt 130

Snoghøj efter træsnit i Ill. Tidende 1860-61.

Snoghøj var fra gammel tid overfartssted til Middelfart. Færgeriet broede på kgl. bevilling, men færggården, der ses til højre, var privat ejendom. Den ejedes på denne tid af kammerherre Riegels, der gjorde den til hovedsæde for den jyske havedyrkning.

rejsende til Aarhus, deraf 40 med dagvogn og diligence. Små tal efter vor tids målestok – javel, men alligevel et vidnesbyrd om, at datidens befordringsvæsen havde nået et temmelig højt stade, som først jernbanerne skulle overgå. Og tiden selv var stolt af fremskridtene. Således fortæller en dame i sine erindringer om 1830ernes rejseliv: »Hvilken glæde og forbavselse kom der ikke over publikum, da man i 1834 erfarede, at man nu for fremtiden kunne komme fra København til Odense i lukket vogn, endogså i karet... tænk, en kørehastighed af $\frac{3}{4}$ mil i timen og kun med en times ophold på hver poststation«. Og hun slutter: ... »at se den brede gule karosse med kupeen foran, de store lygter, den statelige højkrøede kusk og de fire heste svinge ud... måtte gøre en dansk varm om hjertet og overtude ham om, at man fulgte med tiden«.

Der var vel også en vis romantik over rejselivet i denne periode: De prustende heste for den fremstormende diligence, postillionens fanfarer og det myldrende rejseliv i kroerne. Men på sideruterne, hvor diligencerne holdt sig meget længere end på

hovedruterne, fordømte man tit nok de gamle køretøjer. Lige indtil 1913 besørge­des således trafikken mellem Ejstrup og Horsens af diligencer, og »mange krympede sig ved en Horsenstur i den tid, og ikke uden grund. Var det varmt, var det næsten uudholdeligt at sidde i en sådan lukket vogn, og var det koldt, var det ikke bedre. Særlig slemt var det en frostnat, når vejene var hårde, så klirrede vinduer og døre, så man næsten ikke kunne råbe hinanden op inde i vognen«. Men lad os for at være neutrale slutte med at citere en skildring af en tur med diligencen fra Vejle til Brande: »Man satte sig en vinternat ved tretiden på det bløde, lave sæde, og vognen rullede gennem Vejles natteøde gader, der hørtes ikke anden lyd end hestehovenes klipklap og hjulenes dump mod brostenene. Op ad den slyngede vej, gennem sorte skove, med den halve times ophold i Jelling over højderyggen, hvor Midtjyllands nattekulde slog en i møde, videre ad den lange lange, lige vej, måske med et lille holdt og en hastig kop morgenkaffe i Hjortballe, atter videre, to mil omtrent, uden at komme gennem en eneste by, men

Lillebæltsbroen.

Allerede i 1924 var Lillebæltsbroen projekteret, og 1935 blev den åbnet for trafik. Det betød en revolution for forbindelsen mellem Jylland og Fyn. De to gamle overfartssteder Fredericia-Strøb og Snoghøj-Middelfart var overflødige. Kørende og gående kan nu komme fra bred til bred uden at skulle vente på færgen. (Fot. Herluf Lykke).

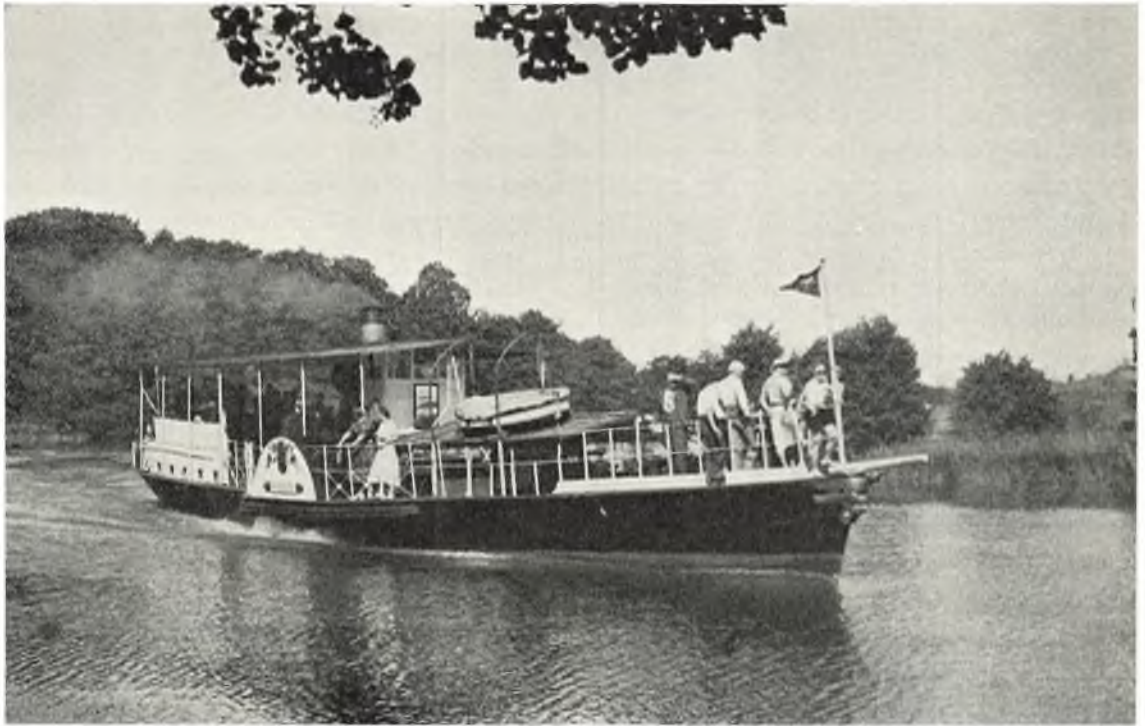
bestandig med de sorte ranke graner som skygger langs vejens sider. Blev man for træt og søvrig på turen, stak man sin ene arm ind i en af de fra vogntaget i ansigtshøjde nedhængende stropper og således fortøjet slingrede man videre, blundende, drømmende, vågnende i hyppig skiften, til man lidt forkommen nåede Brande, hvor tørverøgen sur og skarp bød en velkommen med liflige løfter om morgenkaffe«.

Med jernbanernes fremtrængen blev trafikken jo delvis ledet bort fra vejene, men med bilerne er den vendt tilbage, og i dag er det en smal sag ved motorens hjælp at komme fra Vejle til Brande. Biltrafikken har både i gods- og persontransporten videreført den revolution indenfor samfærdselen, som jernbanerne påbegyndte i forrige århundrede.

Mens vejenes udvikling delvis har været et barometer for næringslivets niveau, har søtransporten fulgt sine egne, mere specielle retningslinier. Men også her indenfor er jo et før og et nu. Ved Lillebælt har søtransporten måttet vige for vejtrafikken. Hvor den store bro nu siden 1935 spænder sine buer, måtte færgefarten tidligere holde for. Oprindeligt havde en privat mand eneret på farten Fredericia-Strib, som blev besørget med sejlsmakker, og fra slutningen af 1860erne med dampskibe. Postruten gik mellem Snoghøj og Middelfart. Fra omkring midten af det 19. århundrede har der været opretholdt dampskibsforbindelser mellem de fleste østjyske købstæder og hovedstaden, og i 1934 oprettedes færgeruten fra Grenaa til Hundested. Meget gammel er færgeforbindelsen mellem Aarhus og Kalundborg. Allerede i 1566 udgik kongelig befaling til borgmester og råd i Aarhus, at de skal holde de ved byen værende færger og skuder til stede, for at de kan overføre adelen fra Nørrejylland, der skal møde med heste og harnisk i København 14. dagen efter hellig trekonger. Aarhus-Kalundborg farten blev i tidens løb reguleret ved forskellige forordninger og bestemmelser, der også fastsatte de takster, der skulle bruges ved overfarten. Sejlsadsen blev i ældre tid gennemført af smakker. Efter dampskibenes fremkomst gik det stærkt tilbage for færgefarten trods regeringens bestræbelser for at lede godstrafikken denne vej. Smakkerne fortsatte dog sejlsadsen også efter at der i 1842 var

oprettet en direkte dampskibsfart fra Aarhus til København. Senere blev der sat dampskibe ind på ruten, som i 1914 overtoges af De danske Statsbaner.

Kalundborgruten er jo i litteraturen først og fremmest kendt gennem Holbergs Peder Paars, men adskillige andre, mindre kendte litterater har i tidens løb beskæftiget sig med denne sørute. Således rejste i 1798 en adelsmand ved navn von Laxmand med smakken fra Aarhus til Kalundborg, og hans hovmester har givet en skildring af turen: »Enhver havde på smakken sin stemme i alle møder, endog nogle høns i et bur kunne påtale det, når nogen puffede til deres værelser. Her var alle villige til at dele Aarhusiske tvebakker, kaffe, brændevin og citroner venskabelig imellem sig. Her lå adelen fortrolig hos borgeren på en hård dyne af ankertove, her spyede en vadmelskarl ved siden af et par broderede manchetter. Her trættede man ikke om rang, bekvemhed, ejendom, frihed, gibside værelser og deslige ting, men skubbede sig broderligt omkring hinanden på den snævre vej, båden og matroserne levned på dækket – den bedste forestilling af en fri republik«. Ja, det er såmænd nok muligt, at nutidens stakkels fællesklasserejsende, som på travle dage kan være stuvet temmelig godt sammen på den store moderne Kalundborgbåd – og med udsigt til en halvtom første klasse – kunne have grund til at ønske sig tilbage til fortidens frie og skumfriske smakkefart. Men i dårligt vejr bør de ikke ønske sig dette bytte, ti smakkefarten kunne ved sådanne lejligheder have sine besværigheder. Ikke at det altid var så slemt som i efterfølgende beretning, men turen kunne være hård, når Kattégat viste tænder. I 1806 kom adjunkt Tauber ud for en dramatisk novembersejlsads, da han vendte hjem over Kalundborg. Stormen rasede, og der var kun mulighed for at komme med skipper Salling, »og både han og hans skib hørte begge til antikviteterne«. Efter at have ventet nogle timer på bedre vejr startede man om formiddagen, men måtte i mange timer krydse frem og tilbage i fjorden. Endelig kom skuden ud i det åbne hav og nåede op nord for Samsø. »Det sukkede i ribbenene på den arme skude. Den rullede som en nøddeskal i den høje sø, og masterne bøjed sig for vinden. Den arme Salling gik op og ned ad

*Hjuldampere »Hjejlen« i snævringen ved Svejlbæk.
Ved Silkeborg kan vore dages turister opleve et møde med fortiden, når de går ombord i landets
eneste eksisterende hjuldampere. »Hjejlen« blev bygget i 1861 hos Burmeister og Wain.
(Fot. H. Pors).*

dækket, vred hænderne og græd som et barn«. Man måtte ankre op ved Kyholm for natten, men skipperen var gået helt fra snøvsen, og højdepunktet nåedes, da han med fortrukket ansigt vaklede hen til kahytsskabet og fremtog en bønnebog, hvoraf han med skælvende røst læste den lange »bøn for folk, som er i havsnød«. Skibet endte dog velbeholdent i Aarhus, mere vel på grund af styrmandens koldblodighed end skipperens bønner.

Når vi taler om skibsfarten, må vi til slut nævne et fartøj fra de indre farvande: Silkeborgsøerne, nemlig Hjejlen, Danmarks ældste dampskib. Denne båd knytter ligesom et bånd mellem rejselivet for hundrede år siden og vore dages turisme. Det var Drewsens idé at hente det lille skib fra Øresund til Silkeborg, og turen gik fint til Randers og et stykke op ad Gudenaen, men ved Bjerringbro var vandstanden for lav, skønt Drewsen havde åbnet sluserne ved papirfabriken. Der blev aset og maset, men ved Frisholt skov måtte man give op. Hjejlen blev befriet for alt,

der kunne fjernes, og nu lagde mennesker og dyr sig i selen, så mange der kunne trække, og i løbet af to dage slæbte de båden over land til Resenbro, hvorfra den dampede videre til Silkeborg. Og her har den siden pløjet søernes vande og vist tusinder af turister egnens seværdigheder.

Allerede før Hjejlen dukkede op, var turisterne begyndt at fatte interesse for Silkeborgegnen. Således havde Chr. Molbech i 1829 foretaget en rejse fra Silkeborg til Himmelbjerget og Rye og var blevet meget betaget af de midtjyske skove. Han passerede her »en skovstrækning ... hvis alvorlige, vilde natur, med høje bevoksne bakker, dybe hjulveje, bratte skrån timer, mange kær og meget krat og underskov i de mørke dale, giver den en fra vore sædvanlige sjællandske skove meget forskellig karakter.« I de vildsomme skove blev »den øde og tavse ensomhed ganske sjældent afbrudt ved at se et levende væsen, eller den svævende, blaalige røg af en brændende kulmile«. Endnu fra midten af det 19. århundrede har vi beskrivelser af egnen, der bevidner, at skoven

stadig lå hen i delvis naturtilstand. De affaldne grene fik lov at ligge i skovbunden, ja selv store træer, som var styrtet af ælde eller væltet af stormen, så man ligge på skråningerne eller ud i Gudenaen eller søerne.

Dengang var egnen præget af ro og stilhed, uberørt og romantisk idyl. Men der var bare ingen til at nyde den, for egnen var øde og kun sparsomt beboet. Og turisternes tal var forsvindende lille. Men siden har alting ændret sig. Skoven er kultiveret, en stor by vokset op ved aaens bredder, og trafikmidlernes udvikling har muliggjort, at turister i tusindtal kan glæde sig over egnens særprægede og storslåede naturskønhed. For den er jo trods al kultur og kultivering blevet tilbage. Endnu den dag i dag kan man opleve noget af den stemning, som H. C. Andersen nedfældede i sin rejseskitse »Silkeborg« fra 1853: »Sin skønhed har Gudena fra Silkeborg til Himmelbjerg. Dejligt er det med sejlbad eller pram at glide hen under de hængende birke og de gamle elle, der enkelte steder, løsrevne fra bredden, gro i strømmen, og hælde sig over hele øer af blomstrende aakander! dejligt at styre fra sø til sø mellem skov og hedestrækninger, at sejle med blus på prammen i den dæmrende aften eller stjerneklare nat ...«

Foruden Silkeborgegnen rummer Østjylland et andet område, som på grund af sit landskabs særpræg og skønhed besøges af særlig mange turister, nemlig Mols. Men efterhånden som turiststrømmen vokser, forgrener den sig jo videre og videre ud, og i de østjyske byer og egne finder turisterne mange mål og udbytterige rastesteder. Turismen i egentlig forstand hører vort århundrede til. Dette at se og opleve fremmede egne og byer var for tidligere generationer en ønskedrøm, men idag er det en selvfølgelig del af vort kulturliv. Vi ejer ikke her i landet så storslået en naturskønhed, som den mange fremmede lande kan byde på, men til gengæld har turistrejser i vort eget land en fordel, som ikke kan opvejes af noget andet. Bedst kan det vist siges med de ord, som en god kender af dansk natur og topografi brugte for 50 år siden: »... Og så er Danmark det eneste land på jorden, som vi formår at trænge til bunds i og forstå fuldt ud, det eneste land, hvor vi har alle disse geografiske, geologiske, antikvariske, historiske, litterære forkundskaber, der muliggør det fulde udbytte. Vi har dem, men ikke de fremmede. Derfor er Danmark, så paradoksalt det lyder, det lærerigeste land for os danske at rejse i. Andre rejser bliver kun overflade, her når vi dybden med.«

TRÆK AF ÅNDSLIVET

Af Anders Bæksted

Hvis Gorm den Gamle og Harald Blaatand vågnede i dag, ville der jo nok være et og andet, som undrede dem. Vel også adskilligt, som forskrækkede dem et par øjeblikke, indtil de blev klare over, at det stort set mere er livsformen end menneskesindet, der har ændret sig i de tusind år, der er gået, siden de sidst havde noget at gøre med den uden tvivl forholdsvis konstante blanding af godtfolk og kæltringer. Og een ting, som nu og da kan undre en nutidsdansker, der har erfaret, hvad både nedbrydende krig og opbyggende fredeligt fremskridt kan medføre af ødelæggelse, ville de to gamle betragte som den største selvfølge af alle: den, at kongehøjene og runestenene i Jelling findes (forholdsvis) urørte på deres gamle plads. Der havde de selv ladet dem bygge og rejse med en lang evighed for øje; hvem skulle vove at bryde de mindesmærker, som havde til opgave at bære kongernes budskab til de sidste tider?

Det er ganske mærkeligt at tænke sig tusind år tilbage, til den østjyske kongsgård. Endnu mere sælsomt at tænke på, at der gik Gorm, og efter ham Harald, og tænkte på os og ville ikke, at vi måtte glemme dem.

Det er heller ikke sket endnu, og faren for at det skulle ske vil vel blive mindre med årene, om ellers verden står.

Men een ting er, at et jordfast kongeminde som det i Jelling, stort og kunstfærdigt og dertil med indskrifter og billeder i store sten, nogenlunde kan modstå tidens tand, så vi endnu den dag i dag kan forestille os, hvordan det tog sig ud i sin oprindelige skikkelse. Andre af oldtidens mindesmærker er der faret mere ilde med, og mest med dem, som ikke havde noget stort og håndfast at støtte sig til, men som skulle bæres af det levende ord, og som stadig var udsat for at blive kasseret eller i bedste fald ændret i bund og grund af de

skiftende tiders skiftende smag: Ingen kender i dag den mængde af sagn og myter, som allerede længe før Gorms og Haralds dage må have eksisteret i Jylland. Enkelte af dem er nået til os, men i såre ændret skikkelse, oftest overført til latin af middelalderens historikere og som ved et mirakel bevaret i deres bøger; eller de er opsamlet som næsten uforståelige brudstykker af sene tiders folkemindesamlere.

Og så kan det dog gå sådan, at en oldtids myte, som vi kun kender i sin form og i fremmed dragt, og som de forskellige fortællere gang på gang har pyntet med lånte fjer, kan have en sådan styrke og et sådant tag i folket, at den halvt vides, halvt føles at være fortælling om en bestemt mand i en bestemt egn. Tormod Torfæus, den gamle islandske historiker, hørte i sin barndom henved 1650 gamle kællinger fortælle en ung og forvirret islandsk saga om Amlod: »Jeg tog den for et eventyr, men da jeg senere hen, som voksen, fandt den genfortalt i større fylde af Saxo, anså jeg min forrige mening for at være barnagtig«. Og som det gik den gamle islænding, vil det nok gå de fleste, der læser Saxos lange og brogede fortælling om Amlod. Før eller senere vil det fremmede stof, antikke og orientalske episoder, træde i baggrunden og en hjemlig kerne afsløre sig, jysk ikke alene i sit landskabsbillede, men åbenbart også i sin skildring af Amlod selv, manden som roligt og beslutsomt holder sig sit mål for øje og gennemfører sin faderhævn med hårdnakket stædighed. Ved Saxos krønike blev fortællingen om den østjyske kongesøn kendt Europa over, digtere, frem for alle Shakespeare, greb den og skabte en skikkelse, som i mangt og meget afveg fra den oprindelige, om hvis hjemsted der egentlig ikke er grund til at tvivle: Saxo, vor fornemste kilde, som i det store og hele bygger på de gamles fortællinger,

beretter, at Amlod og hans slægt var jyder, og gør opmærksom på, at en hede i Jylland bærer Amlods navn. Sagn er som regel usikre vejvisere for historisk forskning, men der er åbenbart mere end sagn i Saxos ord. Ammelhede ligger syd for Randers Fjord, det rimeligste sted at søge Amlods grav og at rejse hans bautasten.

Andre østjyske sagn er langt løsere og ubestemmelige af alder, tydeligt forvanskede af at gå fra mund til mund. En anden Amlod end Randers-egnens kongesøn boede i Amlund i Vejles vester-egn, hans modstander, Ran, havde sin kongsgård i Randbøl. Og endnu vises Amlods grav i Firehøje på Amlund Hede ved Aast, men Ran er jor-det ved Randbøl kirke. I dette vil det ikke lønne sig at søge nogen historisk kerne, sagnet er opstået, eller er blevet knyttet til lokaliteten, fordi stednavnene krævede en forklaring.

På samme måde forholder det sig nok med den kønne fortælling, der lader Østjylland indtage sin plads i Danmarks kongesaga: Da Frode Fredog døde, var der ingen arving til riget, men så afholdt havde han været, at danerne besluttede at vælge den til konge, som gjorde det bedste kvad til hans ære. Det blev en ringe bondemand, Hjarne, som vandt prisen, men hans lykke blev ikke lang. Frodes søn vendte hjem, kong Hjarne måtte flygte og skjulte sig på den ø i Horsens Fjord, som senere kom til at bære hans grav og hans navn.

Vandrende sagn og mundtlig digtning har den fordel frem for det skrevne ord, at de frit kan omformes efter ønske i overensstemmelse med tidens og stedets krav. Østjylland er rigt på runestene, de ærværdige eneste sikre minder om vikingetidens litteratur. Men deres korte og knappe tale har intet af sagnets ånd eller digtets følelse i sig, og jo mere vi lærer at forstå indskriftene, jo klarere bliver det, at vi af dem ikke skal vente os meget andet end en række lidet frugtbare oplysninger om tørre kendsgerninger, som tilmed kun i ganske få tilfælde lader sig knytte ind i den nationale historie. For det meste må vi lade os nøje med at få at vide, at en os ukendt mand er død og her har fået sit fortjente mindesmærke af familie eller venner. Kun såre sjældent kommer en følelse til udtryk, tydeligst i den indskrift, som Tue lod riste i stenen over sin døde hustru. Den står på en høj i Randbøl, i hedeegnen vest for

Vejle: »Tue Bryde rejste denne Sten efter Brydens Hustru. Disse Stave (Runer) for Torgun vil leve meget længe«. Og selv dette er bundet til den sædvanligt brugte formels faste skema.

Anderledes levende og bevægelige er folkesagnene, dem kan man så at sige tage til sig som sine egne, om man vil. Om den raske kæmpe Svend Felding, som måske i sin oprindelse slet ikke er dansker, blev der sunget viser både i Danmark og Sverige, og hans bedrifter er, sammen med Holger Danske, fremstillede i Floda kirkes kalkmalerier i Södermanland. Men Svend Felding blev efterhånden, sent i middelalderen, en dansk folkehelt, en jysk Holger Danske, som hævdede sine landsmænds ære på rejser i det fremmede. Visen fik efterhånden en form, der tydeligt er præget af spændingen mellem dansk og tysk. Og samme landsdel, som havde tilegnet sig kong Hjarne, skjalden, sikrede sig også Svend Felding. Ved siden af viserne fortæller folkesagnene om ham: han var en jysk bondedreng, tjenstedreng hos herremanden på Aakær i Falling sogn nord for Horsens Fjord. Løbet af tjenesten udførte han store bedrifter og endte selv som herremand på en gård i nærheden af Aakær. Og folkesagnet slog rod på egnen, i en sådan grad at flere stednavne menes at minde om ham, og adskillige store gryder, hver på sin gård, hævdes at være hans madgryde. Mest bekendt er det, at hans store slagsværd, nær sine to meter i længde, i virkeligheden et tohåndssværd fra begyndelsen af det 16. århundrede, endnu opbevares på Aakær.

Men middelalderens folkeviser kan også have et fastere grundlag. En af vore mest ægte ridderviser, Torbens datter, med sit billede af den pløjende bonde på marken langs skoven og de elskendes triste ridt over den sorte hede, føles som østjysk i sin oprindelse. Andre viser, om historisk kendte personer og begivenheder, placerer sig med større nøjagtighed i landskabet: Niels Bugge til Hald, Niels Ebbesen, Marsk Stig, Paaskesønnerne i Randers. Den sidste, en af vore yngste, nævnes her, ikke fordi den har nogen synderlig digterisk værdi, men fordi den indeholder en meget morsom lokalt præget skildring af en rask storborger-slægts optræden i det femtende århundrede. Naturligvis var det navnlig begivenheden i 1340, som kom til at sætte spor i litteraturen. Vi

*Tue Brydes høj og sten på Randbøl hede. Akvarel af Magnus Petersen 1875.
Da Magnus Petersen tegnede, lå højen frit i et lynggroet landskab. Stenen fandtes da itukløvet,
men med indskriften bevarret, på højens top. Senere beplantedes området med nåletræer,
og stenen genrejstes. Yderst til venstre et hjørne af Randbøl plantage
og Randbøl og Nørup kirker. (Nationalmuseet).*

serne om Niels Ebbesen fik fast tag i folket – og viste sig for resten 600 år senere at være lige kendte og kære for alle danske. Med dåden i Randers rykkede Østjylland ind på en fremskudt plads i den danske litteratur. Forfatteren af den lille »Jyske Krønike«, som må være skrevet lige efter 1340, er bitter og kortfattet, når talen er om de holstenske grever: »Det er for langt at fortælle om alt det onde, som landets indfødte måtte lide;« – men breder sig muntert, da han, i slutningen af sin bog, får lejlighed til at skildre den lille flok mænd, som under den forvirring, de selv havde bibragt besættelseshæren ved lysende brande og buldrende trommeslag, i aprilnattens mørke havde et vigtigt ærinde at udrette i grev Gerts kvarter.

Den klosterbroder, som har forfattet »Jyske Krønike«, kender vi lige så lidt som middelalderens andre danske historieskrivere, hvis følelse og nationale sindelag grupperer dem om det ene, store forbillede, Saxo. Andre klosterfolk har sat deres kræfter ind på sager af mere lokal interesse.

Thy havde Skt. Thøger, Viborg Skt. Kjeld, det var af betydning om Aarhus også kunne pege på en helgen. Og allerede i begyndelsen af det 13. århundrede var der sket undere ved abbed Niels' grav, og der bragtes offergaver. Men trods flittige forsøg på at få paven til at optage ham, kongesønnen, der havde valgt klosterlivet, i de kirkelige helgeners række, nåede han aldrig at blive kanoniseret, men måtte nøjes med folkets tillid og tro. Omtrent samtidig med, at »Jyske Krønike« blev til, samledes en lille bog om Niels' helgenlevned. Den er, som helgenbiografi betragtet, ubetydelig, men indeholder en række morsomt levende træk. Den lille Niels' fromhed og godhed viste sig blandt andet ved, at han afkøbte jægerne de fangne fugle og gav dem friheden. Og foruden ved de sædvanlige mirakler, helbredelse af syge o.l., manifesterede hans helgenkraft sig senere derved, at en uartig dreng, som trods advarende drømme ville stjæle æbler i den såkaldte »Niels' abildgård« i Skibby, sad fast i træet natten igennem og først slap ned, da han næste morgen måtte tilstå sin

Amleds bautasten på Ammelhede ved Randers.

I en præsteindberetning til Ole Worm fra 1623 hedder det om en høj ved Ammelhede, at den kaldes Kongehøjen, »hvori Kong Amlæt menes begravet«. Højen, hvor stenen er rejst, kan ikke dateres med sikkerhed. (Fot. 1950 Th. Ramskou).

synd for »husbonden«, formodentlig stedets præst. Af større interesse er den hentydning til en, desværre tabt, middelalderlig dansk bog, som bringes af den latinske krønike: »der skal have været meget at læse om Niels i en bog paa dansk, som præsten Eskil havde i sin præstegaard«.

Langt betydeligere er de to skrifter fra sidste halvdel af det 13. århundrede, som blev til på det cistercienserkloster, der efter at have ført en omflakkende tilværelse (grundlagt 1165 i Sminge, derfra flyttet til Veng og til Kalvø i Skanderborg Sø) endelig i 1172 blev lagt på landtangen mellem Mossø og Gudensø. Et hundredår efter fik klosteret sin krønikeskriver, og beretningen om Øm kloster blev ført i pennen, et mærkværdigt billede af middelalderligt klosterliv: her fortælles, indgående og med livlige replikker, om klosterets og abbedens forhold til Aarhus bispestol, som snart var i en ven og velynders, snart i en fjendtlig sindet modstanders besiddelse, og om klosterets daglige liv, dets forretninger, grundforbedringer, biblioteksarbejde o.s.v.

Til klosterkrøniken slutter sig beretningen om

Gunnars levned. Den mægtige Viborg-bisp havde i seks år været abbed i Øm. Og kort efter oldingens død i 1251 har en munk i det kloster, han tidligere forestod, udarbejdet en kortfattet, men fremragende skildring af den gejstlige stormand med det milde, humane sind. —

Reformationen havde brug for at kritisere middelalderen og afmale især dens sidste årtiers åndelige liv som falskhed og forfald, for at den selv kunne stråle i så meget større glans på den mørke baggrund. Synsmåden slog an og lever den dag i dag indpodet i slægtled efter slægtled. Og så er det dog et spørgsmål, om det der vandtes, var så meget mere værd end det tabte, om den rolige udvikling, som allerede var i gang, da stormen brød løs i det sekstende århundredes begyndelse, ikke havde været at foretrække for den revolution, som vel bragte store nye værdier, men samtidig knuste andre. Også inden for åndslivet var den sidste del af middelalderen så rig på dygtige og fint dannede mænd, at man af og til fristes til at beklage det hastværk, det nordlige Europa havde med at få skilsmissen fastslået. Men både

Skibssætningerne på Hjarnø i Horsens Fjord.

De skibsformede stensætninger på Hjarnø skriver sig utvivlsomt fra oldtidens slutning. Til den største af stensætningerne knyttede Worm kong Hjarnes navn, han »som paa Grund af sin Gravskrift over Kong Frode blev smykket med Krone og Kongenaun«. (Fot. 1935 H. C. Broholm).

ude og hjemme levede der dog i denne tid mænd, hvis ånd og virke var af en sådan art, at deres ry endog i den nærmest følgende tid stod med usvækket glans. Aarhus kan med stolthed pege på en af dem, som, skønt han selv var af den gamle skole, dog blev en af den nye skoles grundlæggere: Om Morten Borup, af fødsel en østjyde, fra et af Borup'erne i egnen om Aarhus og Skanderborg, har sagnene blandet sig smukt med historien. Den bondefødte tjenestedrengs flugt fra hoveriarbejdet førte ham til latinskolen i Aarhus, og derfra gik vejen videre, først til universitetet i Köln, senere tilbage til Aarhus, hvor han sad som rektor for sin gamle skole til sin død, 80 år gammel i 1526.

I hans tid blev Aarhus latinskole et lærdoms-sæde, hvoraf der gik ry, og hvorfra en række elever udgik, som senere vandt sig et navn i historien. Om ånden i hans undervisning vidner de bevarede rester af hans digtning. Den »Daaredans«, som han selv komponerede og lod sine elever opføre, kendes kun af omtale, men den latinske vise, som han skrev til skoleungdommens van-

dring, når de »førte sommer i by«, er blevet sunget gennem århundreder, ikke alene i Aarhus, men efterhånden landet over, ja, også i Sverige og Finland.

Og nu, hvor latinen selv i latinskolen er gået en del af mode, synges den stadig, i en eller anden af de forskellige oversættelser:

Naar den første Foraarsdag
frydefuld fremgryer,
og for Svalens Vingetag
Vinterkulden flyer,
Skov og Mark og Bølgeslag
lokker os med Velbehag,
Verden sig fornyer!
O, hvor træder vi med Mag,
o, hvor let vort Aandedrag
under Sommerskyer!

Der var mange, som uden større vanskelighed gled over i den nye tid, og som fik lejlighed til at gøre et frugtbart arbejde, selv om de før havde været nær knyttet til den katolske kirke. Niels Bredal, vistnok den første rektor ved den ca. 1540 oprettede Vejle latinskole, havde været munk i

samme bys dominikanerkloster, der havde stået øde i hvert fald fra 1531. Men som skolemand vandt denne fordums munk ry hos eftertiden som »en fin lærd og skikkelig Mand til Ungdommens Optugtelse«. Hans skole talte blandt andre elever også den berømte Anders Sørensen Vedel, som viste sin taknemlighed ved at optage et digt om Christian 3.s død af »min salig gamle Skolemester Niels Bredal« blandt sine Hundrede udvalgte Viser, hvor det kun gør ringe fyldest. I det hele taget har Bredal ikke været nogen stor digter, men det andet bevarede værk fra hans hånd bør nævnes som det første kendte danske pædagogiske skrift: Børnespejl, trykt i København 1568, søgte på nemme vers at indprente den tids ungdom dyd og gode sæder med hensyn til gudfrygtighed og kirkegang, tændernes pleje og næsens pudning.

Niels Bredal har åbenbart været pædagog med liv og sjæl. I hvert fald søgte han ikke, som andre rektorer på de tider, ved første lejlighed at slippe over i et bedre lønnet præstekald, men blev i sit embede så længe (der siges i over 50 år), at han til sidst »blev for sin Alderdom aftakket« – og pensioneret af kongen.

I det hele taget hvilede i det 16. århundrede en god del af det åndelige liv på skolens brede skuldre. Skuespilkunsten, som i middelalderen især havde været repræsenteret ved de kirkelige mysteriespil og moraliteter, dyrkedes nu under universitets og skolers auspici af studenter og latinskoleelever. Ved pinsefesten Vor Frues Gilde i Aarhus i 1501 opførte disciplene komedier og tragedier for et publikum af byens borgere og kongens kansler. Og århundredet igennem opføres sådanne »skolekomedier« landet over. Fra overgangen til det 17. århundrede har vi fyldigt kendskab til Randers latinskoles repertoire, dirigeret og delvis forfattet af rektoren Peder Thøgersen. I hans egen moralske komedie om »Verden og den Fattige« fanges interessen mere end af hovedmotivet af en række jyske bondelivs-scener, der nu og da bringer Holbergs sjællandske Jeppe og Nille i erindring:

Thi en ond quinde vil gjerne offuer manden
regiere
och udi husit hosbond och herre vere ;
Huad heller hun er liden eller stor,
Daa er hun et ond og arrig kreatur.

Fra Østjylland udgik i dette århundrede mænd, som vandt sig ry for lærdom. Anders Sørensen Vedel, som senere smykkede Ribe med sit berømte navn, fødtes 1542 i Vejle og fik, som før omtalt, sin første undervisning der. Og fra Aarhus fik Københavns universitet en professor, Jacob Madsen Aarhus, f. 1538, hvis fonetiske undersøgelser var banebrydende og skaffede ham plads blandt sin tids bedste europæiske lærde. De danske udtalecksempler, som han har valgt for at illustrere sit system, viser ham som en oprigtig jyd, der i København holdt fast ved sin hjemlige udtale: smej, svort, avten o.s.v.

Med stor iver søgte en anden østjyde at indskrive sit navn ikke alene i sit eget lands, men i hele Europas åndshistorie. Rasmus Glad, eller som han kalder sig på latin, Erasmus Lætus, fødtes 1526 på Ingvorstrup ved Grenaa. Hans levnedsløb udviser en sjælden vitalitet, idet han trods en mærkværdig tilbøjelighed til at komme i klammeri med fag- og standsfæller avancerede over forskellige professorater ved universitetet i København til et tidligt otium, opnået ved at hans kolleger benyttede hans lange udenlandsrejse til at få ham afskediget. Han har sikkert taget sig det let og mere end sørget over sit eget tab moret sig over sine forhenværende kollegers misundelse: allerede som professor holdt han hest og vogn, Frederik 2. optog ham i adelsstanden og skaffede ham en rigelig pension, så han sad lunt i sin egen gård i hovedstaden. Den berømmelse, som han først og fremmest stræbte efter, skaffede han sig ved adskillige poetiske skrifter, versificeret historieskrivning på latin, der kunne gøre ham kendt for en større læserkreds end den hjemlige. Samtidig tjente han ærligt sit land. I det store digt om Søværnet, tilegnet dogen i Venedig, fortæller han også om de danske have og om skandinaviske forhold; i de Moralske Samtaler priser Tiber-floden Italiens herligheder, men Gudenaaroser med ikke mindre ret de dejlige østjyske landskaber (især over ad Grenaa til, forfatterens fødeegn).

Samme år, 1582, som verdensmanden Rasmus Glad døde, døde også borgmesteren i Kolding, tolder Søren Paludan Kiær. Han havde ikke, som sin samtidige, stræbt efter denne verdens gunst og ære, men var optaget af alvorlige tanker, som det fremgår af vor salmebogs nr. 268 med de trods

»Paaskesønnernes gård«, Rådhusstorvet 7 i Randers.

Billedet viser den kamtakkede og blindingsprydede sydgavl af det sengotiske stenhus, der formentlig må være den gård, som folkeviseen besynger med poetisk frihed: »Der er på det samme hus XV høje loft. Knappen er af det røde guld, det skinner over mur og toft«.

(Fot. 1917 Hugo Matthiessen).

det glade evighedshåb uhyggelige og stærke dommedagsprofetier (Rejs op dit Hoved, al Kristenhed; Grundtvigs gendigtning).

I det store og hele lader digtning og kunst i Østjylland sig langt vanskeligere opfatte som en markant enhed end i Nordjylland og Vestjylland. Grundene er vel flere: Naturen selv er afvekslende, fjordlandskaber og indlandsstrækninger giver hver sit bidrag til et broget, uensartet billede; de mange købstæder åbner sig mod øst og har, kulturelt set, livligere forbindelse med ølandet og hovedstaden end med det afsides bagland. Anders Bording, en af de største danske digtere i det store syttende århundrede, var født i Ribe 1619, men opholdt sig, for udkommets skyld, i nogle ungdomsår som huslærer på østjyske herregårde, Stadsgaard (Constantinsborg) ved Aarhus og Brusgaard ved Randers. Fra denne hans østjyske ungdom kendes en række elskovsdigte i den gængse hyrdestil til hyrdinder med poetiske navne: Syl-

via, Galathea, Amaryllis o.fl. Men vidste man ikke tilfældigvis, at Sylvia, der i virkeligheden hed Maren, var en borgerdatter fra Aarhus, skulle man næppe kunne placere disse vers netop i østjyske egne. Og af flere grunde kan man heller ikke vente, at de poetiske værker, som klokker og bogtrykker i Aarhus Hans Hansen Skaaning udsendte ved århundredets midte, i særlig grad skulle være præget af jysk natur og jysk folkesind. For det første var forfatteren indvandret, født i Ystad 1579, for det andet går det meste af hans nu temmelig uforståelige digten ud på aktuel satire over myndighedernes formentlige overgreb (delvis imod ham selv). Som aarhusianer følte han sig dog, interesserede sig for byens liv (ikke mindst for dens chronique scandaleuse) og leverede en relation om domkirkespirets brand i 1642, det tårn, hvorfra han i 1651 styrtede ned og dræbtes, som sagnet beretter, fordi hans lokale interesser havde drevet ham til fra en luge at skaffe sig et øjenvid-

nes sikkerhed for den folkesladder, der gik om visse påfaldende livsformer i bispegården.

Det er dog først sent i århundredet, at en betydeligere poetisk købstadsbeskrivelse fremkommer. I 1698 udsendte hospitalspræsten i Randers, Lauritz Nielsen Randrup et lærd og med lærde noter udstyret digt: Randers Stads Drifters Beskrivelse, Dyders Berømmelse, itzige (nuværende) Ringheds Beklagelse o.s.v., komponeret under den velklingende Melodi, kaldet Randers March. Den lille kuriøse bog er frugten af mange års flittige studier i hjemstavnens historie, omsat til kunstfærdigt byggede strofer med indviklede rim.

Den gamle danske skuespilkunst, som havde udviklet sig på et middelalderligt grundlag, skulle snart afløses af helt nye, udenlandske retninger. Men endnu kunne, passende tillempet efter tidens smag, aflæggere af den gamle skolekomedie se lyset. Sidst i det 17. århundrede forfattede rektoren i Grenaa, Jens Christensen Lønborg, Tvende bibliske Historier om Susanna og den forlorne Søn. Både i det gammel- og i det ny-testamentlige stykke er såvel hoved- som bipersoner ved deres tale i virkeligheden karakteriseret som jævne Grenaa-borgere, og de lavkomiske scener er direkte overtaget arvegods fra den grove komik i middelalderens og renaissancens skuespil.

Østjyllands påfaldende stilling bliver tydelig i det 18. århundrede; det var en landsdel, som i langt højere grad end det øvrige Jylland stod i livlig forbindelse og udveksling med de store nationale og internationale åndsstrømninger. I København og i riget som helhed kan Holberg opfattes som repræsentant for århundredets første halvdel, og Østjylland fulgte med: i Barrit på nordkysten af Vejle Fjord sad den senere stiftsprovst og professor, pastor Søren Bloch, og skrev i 1730'erne så godt han kunne i den nye, satiriske Peder Paars-ske stil den først senere udgivne Søren Knudsens Heldengeschichte. En anden østjysk poet, Thomas Clitau, født 1694 på Bygholm ved Horsens, forlod hjemstavnens og endte som notarius publicus i Bergen. Hans Poetiske Tidsfordriv fra 1738 indeholder vel digte om både bonden og naturen, men har intet af hjemstavnens i sig, derimod, foruden de danske, både franske, italienske og tyske strofer, i den grad overfyldt med mytologiske gloser, at man føler trang til at

give hans samtidige kritikere ret, når de, trods hans ubestridelige kundskaber, karakteriserer ham som en gæk og en indbildsk nar.

I den store danske topografi, Danske Atlas, som Erik Pontoppidan påbegyndte, og som udkom fra 1763, er der gjort rede for østjydens legemlige og åndelige særpræg i forhold til landsdelens øvrige befolkning. At karakteristikken af østjyden ikke falder i så markante træk som den af hans vestjyske og nordjyske brødre, beror uden tvivl på, at han i langt mindre grad end disse afveg fra øboerne og københavnere. En betydelig del af forbindelsen med udlandet gik over Østjylland og gav kontakt med verden udenfor; ny lejlighed til at lære fremmed sæd og skik fik man, da stabelstaden Fredericia blev asyl ikke alene for falclenter og udenlandske flygtninge, men for jøder, reformerte og katolikker. Samtidens topografiske litteratur om de østjyske købstæder, f.eks. Wilse: Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fridericia, 1767, eller G. F. Gaarman: Efterretninger om Weile Kjøbstad, 1794, er da også mere nationaløkonomisk i sine synsmåder, end den er historisk og lokalpatriotisk.

Et af resultaterne af at Jylland, og især Østjylland, ikke mere blev betragtet som en fjern provins med sære beboere, hvem man kunne tilskrive alle mærkelige tåbeligheder, blev det, at de godmodige skæmtehistorier, som hidtil af rigets øvrige befolkning blot var blevet lokaliseret til Jylland i al almindelighed, efterhånden måtte henvises til denne landsdels endnu afsides liggende egne. Sådan opstod de af alle kendte Molbohistorier. De fleste af dem er fælles for hele vor kulturkreds, og fortælles snart om een, snart om en anden folkegruppe. Indlånt til Danmark heftes de allerede i det 17. århundrede fortrinsvis på jyderne, men siden midten af det 18. århundrede placeres de altså på den dengang meget afsides halvø og bærer navnet »Molboernes vise Gerninger«. Og efter at de første gang var blevet trykt, i begyndelsen af 1770'erne, har udgave efter udgave set lyset og værket er blevet en klassisk dansk børnebog, hvis lokalitet og tid ingen mere skænker en tanke. Anderledes var det i det 18. århundrede, da Holberg henlagde sin Julestue til Ebeltoft som en fjern provinsby, hvor gammeldags juleskik og overtro kan tænkes at florere endnu, og da Chri-

stian Olufsen i sin komedie Gulddaasen fandt familienavnet Ebeltoft passende for det skurkagtige, komiske søskendepar.

Men naturen selv blev ikke lavet om. I slutningen af det 18. århundrede lærte en 9–10 årig dreng, en øbo fra det milde Sydsjælland, den barske, jyske side af Østjylland at kende. Grundtvig fik for sin undervisnings skyld ophold hos præsten i Tyregod nordvest for Vejle og glemte for den sorte skolegang i Aarhus latinskole, for studieårerne i København og det store forfatterskab ikke sit barndomsminde om hedeegnens barske natur og milde mennesker:

Det er slet ingen Abildgaard,
Og ingen Blommehave :
Det lysner mest kun lidt i Vaar,
Og Buskene er lave,
Og Lyngen løber langs ad Land
Med Ormflok og Flyvesand,
Og Bøgen staar i Stampe.

Og aldrig har jeg hort det før,
Og heller aldrig siden,
Hvor mindelig for Ladedør
Kan kvindre Finke liden,
Naar Jydesvenden, som jeg saa',
Et lille Korn til Fugle smaa
Om Vinterdag udskifter.
(Jyllands Rimkrønike, 1815).

Det er betegnende, at sjællænderen Grundtvig, der nåede hovedstaden over Aarhus latinskole, følte sig som en klods og var generet af sin jyske dialekt, som han selv siger: »et Menneske, blottet for al den udvortes Kultur, der paa ethvert Sted anbefaler, men som især i de københavnske Familier ei kan undværes af dem, som skal være taalelige«. De ægte jyder led ikke af denne syge, hvor forskellige de ellers kunne være. Blicher, der senere skulle stå hovedstaden så fjernt, kom til København fra Randers latinskole, som en »Mahogni-Fyr« for hvem det var en ganske naturlig sag at fortsætte den i det jyske hjemland erhvervede dannelse på de københavnske danseskoler og fægtesale. Om en anden student, der i egentligste forstand havde henlevet sin barndom ved en provinlatinskole, hedder det: »Man sporede lettelingen, at han allerede under sin Skolegang havde havt Leilighed til at bevæge sig i det høiere Sel-

Morten Borup med insignier: Greb, ris og ferle. Det primitivt udførte billede stammer fra en skæring på en stol i Tunø kirke, der var tillagt Borup som præbende. Det er det eneste billede, der kendes af den lærde skolemand og digter. De her anvendte insignier indhuggedes på stenen over hans grav mellem domkirken og skolen i Aarhus. (Nationalmuseet).

skabsliv, og derved lagt Grund til den selskabelige Tone, til den Lethed ved at finde sig hjemme i de forskielligste Kredse, der fulgte ham hans hele Liv igiennem« — en karakteristik, der ikke alene karakteriserer P. O. Brøndsted, en af de livligste ånder i det 19. århundredes første halvdel, men også Horsens, en af rigets livligste byer, som muliggjorde et åndsliv, der forenede den lærde og dybe dannelse (rektor Oluf Worm og hans ele-

ver) med selskabslivets elegance (de musikalske soireer ved »det russiske hof«). Om østjydens overlegne tilpasningsevne vidner egentlig også Poul Martin Møller, der blev en af de mest ægte sjællændere i vor litteratur. Han er født i Uldum ved Vejle i en gammel slægt af jyder, og var ni år, inden hans fader forflyttedes fra Jelling til Lolland.

Forøvrigt er Jylland i den første del af det 19. århundrede ikke synderlig stærkt repræsenteret i litteraturen, som på den tid i ganske særlig grad koncentrerede sig om København. Men selv østjyder, der hørte til den gamle skole, var klare over deres landsdels særpræg. Kapellanen ved Skt. Mortens kirke i Randers, Matthias Galthen, udsendte i 1802 et »Forsøg til en Beskrivelse over Købstæden Randers«, et værk, som både i sin titel og i sin stil helt tilhører det svundne århundrede, men hvori den østjyske hjemstavnsfølelse med stolthed peger på alle de »Naturens Yndigheder«, som her er samlet for den, der har øje derfor.

Men nærmere hen mod midten af århundredet begyndte også ikke-østjyder at rette blikket mod Jylland, betragtede det ikke mere som en landsdel, hvis kultur, når den var bedst, ikke behøvede at stå tilbage for øernes og Københavns; også hvad åndslivet angår, erkendtes Jyllands selvstændige stilling og jævnbyrdige plads i kredsen af de danske landskaber: Steen Steensen Blicher talte jysk, så ikke alene jyder, men efterhånden alle danske forstod det. Skønt født midt i landet, i Vium, blev han, ved sin opvækst og sit liv, nærmest østjyde. Hans barndoms egne er først hede-landet syd for Viborg, siden, fra hans 14. år, det mere smilende landskab mellem Aarhus og Horsens, hvor faderen sad som præst i Randlev. Hans første digte slynger sig om disse egne, og de fire års skolegang ved latinskolen i Randers, de tre som elev (1796–99), det fjerde som adjunkt (1810–11) gav ham stof til senere noveller (Juleferien, Høstferien). Efter sin kortvarige og mislykkede virksomhed som pædagog i Randers vendte Blicher tilbage til sine to barndomsegne, først i otte år hjemme i Randlev som forpagter af faderens præstegårdsjord, siden, fra 1819, i seks år som præst i Torning. Men i 1825 drog han til Randers-egnen og sad som præst i Spentrup til sin død i 1848. Og her modnedes, trods de per-

sonlige sorger og de trange kår, den virksomhed som nu har båret rige frugter i over hundrede år. Fra præstegården i Spentrup udgik noveller og digte (Træfuglene), for det meste formidlet ved det Elmenhoff'ske trykkeri og forlag i Randers, digterpræstens sikreste og mest forstående støtte.

Sin rationalistiske og patriotiske faders virke optog Blicher, foruden i sin litterære produktion, også i sine senere år i et storstilet forsøg som folketaler og organisator. I samklang med Grundtvigs arbejde for folkehøjskolen (Blicher agiterede selv for højskolen i Rødding) og med den praktiske nationalisme, skabte han, fra 1839, de årlige folkefester på Himmelbjerget, men var hverken på den ene eller den anden måde stærk nok til fortsat at stå fast og føre an: Han ville skabe et (jysk) samlingssted for det danske folk, valgte Himmelbjerget, men tænkte på at ombytte det med Høvej ved Mariager; og han lod sig skubbe til side af dygtigere arrangører, der foretrak Skamlingsbanken – og bedre talere.

De østjyder, som drog hjemmefra og skabte sig en videre virkekreds end den, land og provinsby kunne byde dem, lagde ikke synderlig stærk vægt på at understrege deres oprindelse. Halvt jyde og halvt københavner var Fr. Sneedorph Birch, en bispesøn fra Aarhus, der efter en kortvarig lærervirksomhed ved latinskolen i samme by blev en jysk vandrende sanger, taler og folkemindesamler, men med vinterophold i København, en original i klæder (tre frakker og stråhat) og med hang til flasken; han bør mindes som den der i 1837 i Adslev ved Skanderborg efter en jysk bondepiges sang optegnede en af vore kønneste og mest fortærskede folkeviser: Det var en Lørdag Aften –. En anden bispesøn i Aarhus, men født, da faderen endnu var præst i Kerteminde, Frederik Paludan-Müller, blev ikke indfanget af Jylland. Kun i et mindre betydeligt ungdomsarbejde mindes han de glade ferieophold i hans ungdoms by. Heller ikke for Carl Ploug, der fødtes i Kolding i 1813 og levede en række lykkelige drengeår der, fik Jylland nogen påviselig betydning. I hans digtning indgår det, land og historie, på linje med andre egne og uden at stå særlig skarpt og indlevet i erindringen. Først som ældre mand lod han sine egne minder komme til udtryk i digtet Kol-

Illustration til molbohistorien om spegesildene og ålen.

Billedet viser den situation, da ålen bugter sig bort gennem vandet, mens den gamle molbo siger til de øvrige: »Seer I, hvor hård døden er at gå til, siden han vrider sig så ynkelig«.

Pennetegning fra Fausbølls udgave af molbohistorier 1862.

dinghus og vedgik drengoplevelsens betydning for mandens virke. Men hans øvrige jyske digte: Jylland (hvori han som en af de første gør opmærksom på Blichers betydning), Himmelbjerget, Jyderne, digtene fra de to krige o.s.v. er ikke betinget af, at han selv var jyde.

Ægte jyske billeder af land og folk, oplevede og tilgnedede som af Blicher selv, men ikke reproducerede med hans sikre håndslag, findes i Carit Etlars (Carl Brosbølls) ungdomsværker. Skønt han kun var seksten år, da han fra hjemmet i Fredericia drog til København og videre omkring, havde han så intenst oplevet sin barndoms egne og deres mennesker, at hans første bøger af kritikken hilstes som en værdig fortsættelse af Blichers forfatterskab. Gjøngchøvdingen er Carit Etlars mest læste bog, men det skal ikke forties, at der er mere lødighed i ungdomsværkerne: Smuglerens Søn, Madsalune, Eventyr og Folkesagn fra Jylland o.fl. indeholder skildringer som nok vil blive

stående, navnlig af de jyske tater, med hvem forfatteren følte sig beslægtet, og hvem han som ung tilskrev en ikke ringe indflydelse på den østjyske folkekarakter. Carl Brosbøll var en overgang skriveværdig på amtsstuen i Vejle, hvor han efter evne bestyrkede »den lille Amtsforvalter«, den fem år yngre, senere oldforsker J. J. A. Worsaae, i troen på hans fars, den rigtige, fornemme amtsforvalters nedstamning fra det romantiske vandrefolk. — En tredie østjyde, som med rette eller urette troede at føle taterblodet rulle i sine årer, var Magdalene Thoresen. Værtshusholderens datter fra Fredericia drog ud og blev, både ved sit ægteskab og sit forfatterskab, norsk. Dog ikke mere, end at de skildringer, som bygger på barndomsindringerne om Lillebæltsbyen, er de mest ægte i tonen.

J. J. A. Worsaae blev selv, som andre af de tidligere nævnte østjyder, et smukt eksempel på, hvor let denne landsdels sønner har ved at tilpasse

*Spentrup præstegård set fra nord. Præstegården er bygget 1794-95 af St. St. Blichers farbroder, præsten Peder Daniel Blicher og er bevaret omtrent uforandret. St. St. Blicher boede her som præst fra 1825 til sin død, og her er de betydeligste værker i hans forfatterskab blevet til. Øverstestuen er nu indrettet som mindestue.
(Fot. 1953 N. Elswing).*

sig efter tonen ikke alene i hovedstaden, men i hele den civiliserede verden. Men i de erindringer, han nedskrev som ældre mand, er skildringerne af barneårene i embedsmandshjemmet i Vejle og af skoleårene i Horsens ikke alene de smukkeste, men kulturhistorisk set også de betydeligste.

Jylland, der i ældre tider af digtere og kunstnere havde været betragtet som en fjern provins, gled i løbet af det 19. århundrede mere og mere ind i det naturlige helhedsbillede af Danmark. Krigene bidrog deres dertil, mændene, som udgik derfra, vel endnu mere. Sidst, men ikke mindst, har trafikmidlernes forbedring spillet en rolle: det blev let for øboen ved selvsyn at opleve det land, som Blicher havde skildret. H. C. Andersens første virkelige rejse gik til Østjylland: Aarhus, Skanderborg, Vejle, Kolding, byer med dannelse og lekturer, hvor alle kendte den unge forfatters humoristiske digte og hans »Fodreise til Amager«. Senere drog han gentagne gange til Jylland, men var allerede i 1844 så berømt, at ingen af de gode Aarhus-borgere fandt sig værdige til at modtage ham som gæst, da der blev givet en fest for deltagerne i afsløringen af Thorvaldsens Skanderborgmonument for Frederik 6. Alle andre kom i hus. H. C. Andersen måtte tage på hotel. Senere kunne den nervøse og skrækslagne digter finde sig et skjul for koleraen hos Michael Drewsen i Silke-

borg, og sent i sit liv blev fynboen så meget jyde, at det blev ham, som skrev digtet, der i mange år var jydernes nationalsang:

Jylland! du er Hovedlandet,
Højland med Skovensomhed, —

Stroferne er pompøse og ikke særlig jyske i tonen. Mere ægte er billederne af heden ved Sejs og af Gudenaalen i fortællingen om Ib og lille Christine, som H. C. Andersen skrev hos Drewsen i kolerasommeren.

I det hele taget var Silkeborg, den unge by, der voksede til om papirfabriken, lige så godt med som de østjyske kystbyer. Foruden af H. C. Andersens besøg kunne den rose sig af at have Hostrup som præst. Han havde i 1854 foretrukket dette kald for posten som teaterdirektør ved Casino, og fandt, som han selv siger, et nybyggerisamfund: lyserøde tage og lysegrønne mennesker.

Andre forfattere havde andre tilknytningspunkter til Østjylland. Sophus Bauditz, en af den danske litteraturs bedste fortællere, står i adskillige af sine værker både for sin menneskeskildring og sine naturbilleder i gæld til Aarhus, hvor han havde gået i skole, og til præstegården i Blegind ved Skanderborg, hvor han opholdt sig i ferierne. En anden østjysk feriedreng, Thor Lange, senere konsul i Moskva, godsejer i Ukraine, slap aldrig

*Testrup højskoles for-
standerbolig med mindes-
mærket for Nørregaard og
Baagø. 1866 oprettede dr.
phil. Jens Nørregaard en
folkehøjskole i den lille
landsby Testrup syd for
Aarhus. Skolen fandt stor
tilslutning i denne egn, der
talte så forskelligartede
personligheder indenfor
højskolen som Lars Bjørn-
bak i Viby, Nørregaard og
Otto Møller i Gylling.
1916 afsløredes et mindes-
mærke over Nørregaard og
hans mangeårige medar-
bejder Baagø. (Fot. 1945
Holt og Madsen).*

mindet om og længslen efter Gudenaen ved Silkeborg.

Den folkelige vækkelse, som Grundtvig havde begyndt og Blicher fortsat, satte sig spor i højskolerne, der efterhånden grundlagdes landet over. Østjylland fik også sine. I Testrup grundlagde Jens Nørregaard sin, virkede dygtigt for skyttebevægelse og forsvarssag — og mod den materialistiske ånd, hvis udbredelse fra den højere landboskole i Viby han frygtede. Synderlig folkelig blev skolen i Testrup aldrig, men kom snarere til at repræsentere de alvorligere og dyberegående

strømninger i de grundtvigske bevægelser. En af dens hovedtalere gennem en årrække, Gyllingpræsten Otto Møller, virkede med voldsom konsekvens og skarp ironi mod alt det i den populære kristentro, som han måtte anse for poetisk pjat, og så højskolens væsentligste berettigelse i det forhold, at almuen var udannet og børnene uvidende. I sine senere år sad han nærmest som en dansk-protestantisk pave i den afsides præstegård, som han sammen med embedet havde overtaget efter sin fader. Til sidst forlod han overhovedet ikke sit sogn, kom end ikke til møderne i Testrup,

Legepladsen ved skolen i Rye. Maleri 1888 af Hans Smidth.

Mange vil nikke genkendende til Hans Smidths gengivelse af landsbyskolens frikvarter, selvom børnenes dragter virker meget gammeldags. Det ses på dem, at det er vordende bønder og bondeskoner. Gymnastikredskaberne i det fri er i vor centralskolebyggende tid snart en saga blott.

men søgtes flittigt, som en hellig cneboer, af yngre teologer. Som skribent var han den flittigste af de grundtvigske teologer, med et vældigt forfatter-skab af bøger, stærke flyveskrifter og utallige bladartikler.

Af betydelig folkeligere art blev den grundtvigske nationale vækkelse, der grupperede sig om Kolding som centrum. Her, i grænsebyen, slog Morten Eskesen sig ned og virkede ved sang og fortælling både før og efter 1864 for danskheden i Sønderjylland. Og i Dons boede Peter Larsen Skræppenborg, en fynbo af fødsel, også han en folketaler for den danske sag. Her bør også Konrad Jørgensen nævnes, som i 1876 i Kolding grundlagde Højskolebladet.

Jævnside med højskolebevægelsen, men gennemgående mere rationalistisk betonet end den, løber den efter sine forfattere opkaldte »Skolelærerlitteratur«, en lidet estimeret kunstart, som mange skylder mere, end de ved af og vil være ved. Denne jævne husflidskunst har i det stille,

mere end mangan anden bevægelse, jævnet vejen til en vis grad af åndelig velstand for det nittende århundredes landalmue. Christen Andersen Thyregod, fra Vejleegnen, var 26 år og seminarist i Jelling, da han i 1848 gik med som frivillig. Siden sad han som lærer i Ans ved Silkeborg og sidst som forfatter i København og skrev de hundreder af jyske fortællinger, hvis læsere følte, at her var, for en gangs skyld, deres eget milieu og deres egne standsfæller ærligt skildret af en af deres egne. Den noget yngre Jens Skytte (f. 1845), der ikke tog eksamen, men som blev højskolelærer og siden levede som litterat (i Kolding), havde både sine egne og sin fars erindringer om egnen ved Vejle Fjord (Trelde Næs) at bygge på i sine skildringer fra hjemstavnen: små noveller og store folkelivsbilleder. — Det blev ikke til styrke for skolelærerlitteraturen som litterær genre, at en del af dens senere udøvere efter evne søgte at skære deres bøger til efter den herskende mode. Bertel Elmgård (f. 1861), en husmands søn fra Vejle-

Badende drenge i Vejle Aa. Maleri 1853 af Constantin Hansen.

For vor tid er nøgne børn, der leger og tumler sig ved vandet, en naturlig ting. Men for hundrede år siden var det et særsyn. Constantin Hansens billede er et tidligt vidnesbyrd om det, der senere blev formet som et slagord: En sund sjæl i et sundt legeme. (Hirschsprung).

egnen, som havde været på højskole, dygtig journalist og redaktør af »Husvennen«, tegnede ærlige og mørke billeder af landalmuens liv, men med J. P. Jacobsen og Henrik Pontoppidan som stilistiske forbilleder. Edvard Egeberg magtede bedre den litterære stil og det historiske studium; han var ikke bondefødt, men søn af læreren i Linaa, og hans mor var af præsteslægt. Af ham foreligger, foruden billeder af hans egen tid og virkekreds (Folkets Lærere, 1904), værdifulde topografisk-historiske skildringer fra Silkeborg-egnen, hvor han selv en tid lang virkede som lærer.

Medens man for Nordjyllands vedkommende nok kan tale om en særlig litterær udvikling omkring århundredskiftet og i årene derefter – »den jyske bevægelse« er i det væsentlige nordjysk – har Østjylland mindre hævdet sig som en enhed i modsætning til det øvrige land, end som et led i kæden. For Henrik Pontoppidan, der levede sine

drengeår i og ved Randers spiller Østjylland og østjyderne ikke nogen særlig rolle, og i hans store forfatterskab fylder idylliske barndomserindringer ikke meget. Og for Jakob Knudsen, der som fjortenårig, efter flere forskellige bopæle over det ganske Jylland, for en tid faldt til ro i Lejrskov ved Kolding, fik opholdet heller ikke nogen afgørende betydning. En tredje »indvandret« østjyde, Johan Skjoldborg fra Østløs i Vester Han herred, var allerede en ældre mand og kendt forfatter, da han forsøgte at drive et husmandsbrug på Dynæs i Julsø. Landbruget forstod han sig ikke meget på, men »Dynæs-Digte« blev en køn lille bog.

Stærkere virker de barndomserindringer fra by og land, som gled ind i den store litteratur, hvor hjemstavns-skildringen, så topografisk nøjagtig den ellers er, kun er den selvfølgelige, stemningsbærende baggrund for dybere ideer og iagttagelser. Vejleegnen, som lever i Harald Kiddes bøger,

*Skt. Hanstønde i blus. Efter maleri af Hans Smidth.
En af de folkeskikke, der har holdt sig bedst, er Skt. Hansblusset, men iøvrigt er mange af de gamle folkelige fester forbausende godt bevaret i Østjylland og Himmerland.*

lærte han at kende på lange ture med sin far, amtsvejnspektøren. Og den, der læser »Pigen med Glasskaarene« og »Lille Løgnerske« griber af og til sig selv i ønsket om at være Randrusianer, ligesom Karin Michaëlis var det som barn og ung, og med et barns intime og naive samliv med byen og dens mennesker: »Niels Ebbesen, som var en fin Morder, ligesom Frøken Pödenfant var en fin Tyv. — Maaske var det ogsaa finere at slaa en Greve ihjel end kun to gamle Bønderfolk ude paa en Mark som Rasmus Mørke«. Her får også det lille, begrænsede område sin betydning: Da Sigurd Elkjær ville skildre spænding og sammenspil mellem dem, der drog ud, og dem, der blev hjemme, henlagde han handlingen i »Mellem Hav og Fjord« til den i den østjyske litteraturs historie gammelkendte Hjarnø i Horsens Fjord.

Mere end andre danske er vel jyderne præget af længsel efter lange rejser, og østjyderne er måske dem, der mindst føler sig som hjemmefødinge. Selv den mest stavnsbundne af dem, Blicher, gjorde flere forsøg på at sprænge de økonomiske

bånd, der bandt ham til hjemlandet, men langt nåede han aldrig. De nye tider har givet bedre muligheder. Og de digtere, som sidst er udgået fra Østjylland, har også benyttet sig deraf. Knud Andersen, en landmandssøn fra Djursland, fik stof til sit forfatterskab på lange rejser i sin egen skude. Hans Hartvig Seedorff fra Aarhus drog ud og så hele den brogede verden med sine egne øjne. Og Nis Petersen, f. 1897 i Vamdrup, blev den mest hjemløse vandringsmand blandt det tyvende århundredes store danske digtere.

I Østjylland ligger byerne tæt, de fleste langs kysten og åbne for forbindelse med omverdenen. Livlige og moderne følger de med på alle områder, også hvad åndslivet angår, og har teatre, kunstsamlinger, konservatorier o.s.v. Da Jylland fik sit universitet, blev det ikke lagt i Jyllands gamle hovedstad og åndclige centrum, Viborg, heller ikke i nærheden af grænsen, som en fæstning mod syd; men i Aarhus, den by, som i kraft af sin udvikling på alle områder nu måtte anses for at være den bedst egnede.

RANDERS

Af Poul von Spreckelsen

Det særpræg, der er over Randers gamle byplan og for en del også over byens ældre historie hænger nøje sammen med byens beliggenhed ved istidens mægtige tunneldal, vore dages brede og smilende Gudenaadal, som stadig giver Randers sin særlige ynde. Der hvor denne å- og fjorddal snævredes ind, og hvor småholme lettede overgangen, der kunne færdslen nemmest føres over, der blev Randers til, og derfra udstrålede det vifteformede vejnet mod nord, og de mange runesten, der har stået ved disse gamle hærveje, bestyrker, at her gik færdslen fra ældgammel tid. Fra ældgammel tid — ja! Randers har i 1952 fejret sit 650 års jubilæum, regnet fra det ældst kendte købstadprivilegium, givet af Erik Mændved 1302. Men den by, der startede som færgested og handelsplads for ret hurtigt at vokse til handelsby, har adskillige hundrede år mere på bagen.

Det er for øvrigt ikke blot åens nedre løb, der har båret navnet Gudena. Mange gamle dokumenter fortæller, at også fjorden langt op i tiden bar navnet Gudena, og det er ganske morsomt, at Gudenfjord, »Godnarfjord«, er nævnt i historien før Randers by, nemlig 1048 i Harald Haarderaades saga.

Navnet Randers, i den oprindelige olddanske form Rand-aros eller Randar-os, rummer rimeligvis i »aros« mindet om åmundingen. Men da det synes forgæves at søge efter et ånavn »Rand«, mener senere forskere, at navnet muligt betyder byen på bakkeranden mellem åmundingen og det bagved liggende Flintebjerg. Sandsynligvis er handelsbyen opstået på den lave halvø, der fra arealet ved det nuværende Raadhustorv, hvor Frue kloster med kirke blev opført ca. 1100, strakte sig mod syd ad Torvegade og Middalgade — Storegade, i hvis sydligste ende Skt. Clemens

kirke opførtes ca. 1160. Efterhånden er der da ved opfyldning af de omliggende mosearealer og ved afgravning af Flintebakkens grus skabt nye »byggemodne« arealer, formentlig først mod sydøst og øst, hvor vi finder Gråbrødrekloster 1236, derefter mod sydvest og vest, hvor Skt. Mortens kirke og Helligåndsklostret placeredes.

Byen synes at være vokset ret hurtigt. Her var møntsted allerede ca. 1080. Og at dens beliggenhed gjorde byen til et strategisk knudepunkt, bekræftes af de gamle beretninger om kampene her under oprøret mod Knud den Hellige, under kampene mellem Svend, Knud og Valdemar, ved forsoningsmødet mellem Valdemar og den norske høvding Erling Skakke, videre under broderkrigen mellem Erik og Abel og senere under grev Gert-besættelsen, som takket være Niels Ebbesens indgriben hin 1. april 1340 altså kun blev et intermezzo.

Byens »vartegn«, billedhugger Edv. Rings Niels Ebbesen-statue på torvet, fortæller om bedriften, men det er også det eneste minde herom, byen rummer. Den gamle smukke bindingsværksgård med den åbentstående luge på Søndergade, som en mærkelig tradition har knyttet til grev Gert og Niels Ebbesen, er 300 år yngre end begivenheden. Men mindet lever i den gamle folkevis, den hvormed Randers for første gang rykker ind i dansk digtning. Muligt hører visens forfatter hjemme i den egn, der var skueplads for begivenhederne, eller måske har han sin viden fra en eller flere deltagere.

Vi rykker frem til Valdemar Atterdags tid og hører, at han af materialer fra 11 nedbrudte kirker har opført en borg i Randers, der imidlertid 1357 ødelægges af den oprørske jyske adel. Denne borgs levetid og beliggenhed ved man faktisk intet om, men derimod er det sikkert, at byen om-

Randers set fra syd. Tegning 1753 af J. J. Bruun.

Midt i byen hæver klocketårnet på den nedbrudte Skt. Peders Kirke sig. Til højre herfor i byens udkant ligger Dronningborg slot med sin magasinbygning udenfor bygrænsen. Til venstre for klocketårnet ses Nørreports tårnhus og derefter vesterpå Skt. Mortens Kirke og yderst til venstre hospitalet.

kring samme tid er blevet befæstet og vel at mærke ikke bare med palisadehegn og porte, men med en vold og en regulær ringmur, hvis rester er påvist på 3 forskellige steder. Der har været voldgrav foran muren, og vestbefæstningen er senere blevet forstærket med endnu en voldgrav. Vandet i voldgravene må være kommet fra bække og væld i bakkerne nord for byen.

Allerede i tiden 1250–1400 var Randers en livlig handelsby med over 2000 indbyggere. Det ovennævnte, ældst kendte privilegium fra 1302 vedrører da også handelen og giver borgerne frihed for told af deres købmandsskab overalt i riget undtagen Skanør. Om handelen med Lybeckegnen vidner de gamle gadenavne Dytmærskén (Ditmarsken), Trangstræde (Travenstræde) og den nu forsvundne Peberslip (»Pebersvendene«). Det ældste byvåben fra ca. 1240 viser to rådmænd, der sidder pænt og alvorligt og drøfter byens anliggender. De er forløbere for borgmestrene, og på borgmester- og rådmandspladserne træffer vi tidligt byens håndværkere og handels-

mænd f. eks. 1403 borgmester Jes Skræder. Et interessant dokument fra den tid »Randers Kjøb-svendens Gilde-Skrå« fra 1417, er bevaret. Trods det ungdommeligt klingende navn var det et laug for byens værdige og velhavende folk indbefattet borgmestre og rådmænd.

Foruden visen om Niels Ebbesen har endnu en folkevisen tilknytning til byen, nemlig visen om »Paaskesønnerne«. Den handler om 3 Randers-købmænd nemlig de rige brødre Anders, Niels og Peder Paaske; Niels synes at have været storopkøber af bøndernes mel og malt. I visen gives et morsomt romantiseret Randers-billede og samtidig et lille fornøjeligt kulturbillede fra det 15. århundrede. Det fortælles i visen, at Paaskesønnerne bygger et hus midt på Randers gade, og digteren erklærer, at han aldrig har set så højt og fint et hus i sit livs dage. En rest af den berømte gård findes endnu på Raadhustorvets vestside, men den syner jo knap så meget nu. Gården er opført ca. 1460. Visen handler i øvrigt om, hvordan Niels bliver dræbt af den stridbare herre-

Flyverfotografi af Randers set fra sydøst.

I forgrunden de udvidede havneanlæg og til venstre Sønderbro med den gamle bykerne bagved. Den indre by omsluttet af en krans af lystanlæg, længst mod øst Skovbakken. Vejen, der løber ud i billedets nederste venstre hjørne, svarer til vejen på Bruuns tegning.

(Fot. 1949 Randers turistforening).

mand Lave Brock til Gammel Estrup, en ugering, som han må give anselig bod for.

Noget egentligt torv havde den middelalderlige by ikke, torvehandelen fandt sted på Frue klostres kirkegård. Først 1462, da dette kloster var i forfald, fik byen overladt en del af kirkegården, og her opstod det nuværende Rådhusstræde. Borgerne havde i det hele småt med plads inden for den beskyttende men snærende ringmur, for kirker og klostre optog en meget betydeligt del af byarealet. Det var i og for sig ikke fordi antallet – 3 klostre og 5 kirker, hvoraf den ene endda lå uden for byen – var så imponerende, men et par gildehuse har der nok også været. Alt dette tog plads, og forholdene var trange.

Ældst blandt byens klostre og kirker er det ovennævnte Frue kloster på Raadhustorvets nordside, et nonnekloster af Benediktinerordenen, med sin kirke Sct. Peder eller Vor Frue kirke. Da Handelsbankens bygning i 1905 skulle opføres, fandt man betydelige rester af kirken, bygget af frådsten og kridtsten, og den kan med ret stor

sikkerhed dateres til ca. 1100. Klosteret synes at have været ret betydeligt, muligt har det oprindeligt været en kongelig stiftelse, men fra ca. 1400 begynder en tydelig nedgangstid, og det nedlægges 1452. Kirken blev nedbrudt ca. 1530, men tårnet stod som byens klokketårn til 1795. Mens dette klosterkompleks optog et meget betydeligt areal i den nordre bydel, kan det ikke siges om Sct. Clemens sognekirke i byens sydligste del. Ved grundudgravning i 1945 ved Taarngade fremkom betydelige rester af kirken, en kvaderstenskirke med en seksøjleportal, utvivlsomt en påvirkning fra domkirken i Viborg. Opførelsestiden sættes til ca. 1160. Om kirkens historie vides i øvrigt ikke meget, den blev nedbrudt ved reformationen, men tårnet stod til 1730 og har givet navn til Taarngade.

Gråbrødrekloster grundlagdes 1236 i byens østlige udkant, et firfløjet kompleks, der med kirken langs nuværende Slotsgade optog karreen mellem denne gade, Frederiksplads, Burschesgade og Brødregade, der bærer sit navn efter Gråbrødre-

ne. Klostret betænkes middelalderen igennem med jordegods og kontante beløb. Ved reformationen nedlagdes klostret, og bygningerne omdannedes til et kongeligt slot, Dronningborg. Uden for befæstningen, på den nuværende Tinghusbakke, lå den lille Skt. Laurentii kirke, der nævnes første gang så sent som 1470. Men noget kunne tyde på, at denne uden for byen liggende kirke i virkeligheden var en ældgammel landsbykirke, hørende til en af de på Randers mark forsvundne landsbyer. Også den mødte sin skæbne ved reformationen.

Så mangler kun Skt. Mortens kirke og Helligåndsklostret for at fuldstændiggøre det middelalderlige kirkebillede. Skt. Morten står endnu, og det gør en rest af Helligåndsklostret, »Helligåndshuset«, også; kirken er opført i årene 1490-1520. Den ældste Skt. Mortens kirke, en betydeligt mindre kirke, har rimeligvis ligget længere mod øst med sin kirkegård ned til det gamle Hærstræde, Torvegade. Den nu stående er en smuk og anseelig treskibet senmiddelalderlig købstadkirke med et kirkerum af stor skønhed, hvortil bl. a. det såkaldte »Kong Hans' kapel«, den østligste del af søndre sideskib, giver et fornemt bidrag. Kirken er morsomt nok »skæv«, idet det søndre sideskib er højere end det nordre, fordi der langs dette har været projekteret en buegang, der skulle forbinde kirken med det nord for liggende Helligåndskloster, et projekt, som aldrig kom til udførelse, men som altså bevirkede, at bygmesteren gjorde det søndre sideskib højere, for at kirken kunne få lys gennem de store vinduer her.

Helligåndsklosteret, der som en borgerlig stiftelse, Helligåndshuset, kan følges tilbage til begyndelsen af det 15. århundrede, indtog et ret stort areal i byens vestre side, men det synes alle dage at have været en ret fattig institution, og dets bygninger er da også alle forsvundet med undtagelse af det så sent som ca. 1500 opførte stenhus, som står endnu. En del af klostrets kirkegård er genfundet, og de her opgravede skeletdele fortæller om, hvordan ikke mindst værkbrudne og gamle fandt pleje i dette kloster, hvis brødre jo faktisk søgte at løse alle den tids sociale problemer. Også Helligåndsklostret ophævedes ved reformationen.

Inden vi forlader de middelalderlige kirkefor-

hold, bør det lige nævnes, at Danmarks ældste Mariabillede, en bronzefigur fra ca. 1100, der nu er i Nationalmuseet, er fundet i Randers Fjord og muligvis stammer fra en af byens kirker.

Randers kom til at tage livlig del i reformationens røre. Det interessanteste minde fra den tid er nok det skrift »Om Messens Canon«, som den dristige og veltalende katolske prælat Poul Helgesen, der havde søgt ophold hos Aarhusbispen Ove Bille, i 1531 lod trykke sammen med to tidligere sendte, men ikke besvarede breve til myndighederne og borgerne i Randers. Øvrigheden her svarede imidlertid med at lade skriftet nagle til byens skampæl (»Kagen«).

Under grevens fejde 1534, da skipper Klement ved Svenstrup syd for Aalborg havde tilintetgjort adelshæren, blev Randers stedet, hvor bondehærens fremmarch standsedes. Borgerne fik befæstningen udbedret, og tililende adelsmænd overtog ledelsen af byens forsvar. Bønderne med deres dårlige bevæbning og mangel på artilleri kunne intet stille op her, og et stormforsøg brød sammen, efter traditionen bl. a. også fordi bønderne havde beruset sig i det stærke Randers burøl, som listeligt af byens borgere var anbragt i kældrene på Flintebjerget, hvor belejrerne holdt til. På Randers museum opbevares som minder fra denne tid dels en gammel afskrift af det takkebrev, som Christian 3. fra lejren ved Lybeck sendte byen for dens trofasthed, dels et tohånds slagsværd, som traditionen benævner »Skipper Klements sværd«.

Denne begivenhed må trods alt have afsløret manglerne ved byens gamle befæstning, for i de følgende år blev fæstningsværkerne fornyet med volde og grave, der mod nord og øst byggede på de gamle, men mod vest blev skubbet et stykke frem. En kanal på ca. 5400 m fra den opdæmmede Nørreaa ved Fladbro førte ved et imponerende arbejde vandet ind i byens voldgrave ved den nye Vesterport og derfra i en bue nord og øst om byen. Det anelige Nørreporttårn i den nye befæstning var i en årrække byens fængsel, og her sad bl. a. i 1598 den berygtede Jens Langkniv som medlem af en tyvebande, der omfattede så fine navne som »Anders Præst«, »Christen Snurum« og »Lars rent hår«.

Christian 3. viste stor interesse for befæstnings-

*Randers set fra øst. Fototypi efter maleri 1877 af J. H. Møller.
Møller var født i Randers og tog efter endt uddannelse ophold her. Det er lykkedes ham at gengive den særlige stemning, som fjorden forlener byen med. Havnen er fuld af sejskibe, og bønderne har travlt med at færgе enghøet hjem i store pramme. (Nationalmuseet).*

arbejdet, men han havde også den særlige interesse heri, at voldgravens vand skulle drive hans nyopførte slotsmølle på Frederiksplads. I årene omkring 1550 ombyggede kongen nemlig det gamle Gråbrødrekloster til et kongeligt slot, Dronningborg slot, opkaldt efter hans dronning Dorothea. Slottet baseredes i det væsentlige på klostrets firefløjede anlæg, og klosterkirken blev slotskirke.

Byens nye befæstning kom aldrig til at bestå sin prøve, og senere dokumenter viser, hvor vanskeligt det har været at vedligeholde den. Den forfaldt da også ret hurtigt, men kunne spores langt op i det 19. århundrede, ja endnu gemmer haverne bag Nygade på svage spor af voldgraven. Og gadenavnene Vester-, Øster- og Nordregrave samt Voldgaderne og Houmeden (kommer af Homeide, d.v.s. et forværk i en befæstning) minder stadig om byens volde og grave.

På slottet residerede den kongelige lensmand, men såvel Christian 3. som de følgende konger gæstede ret hyppigt slottet. At der skulle noget til at føre stort hus i de tider, vidner de breve om, der gik forud for Christian 3.s ophold på slottet

fra 22. november 1551 til 27. april 1552. I de to trediedele af brevene specificeres rekvisitionen, der omfatter: 100 stk. levende øxne, 1000 fedesvin, 100 får og beder, 400 gæs, 1150 høns, 360 snese æg, 60 tdr. hvede og hvedemel, 80 tdr. smør, 14 tdr. talg, 1 brygning Hamborgerøl, 12 tdr. gosøl, 12 tdr. pryssing (5: preussisk), 420 tdr. malt, 25 tdr. mjød, 3 sække humle, 16000 stk. flynder og hvidling, 5 læster salt fisk samt havre, byg, rug og halm i utrolige mængder. Hertil må lægges den trediedel, som ikke er specificeret, samt det, der blev leveret fra Randers by og fra Dronningborg len.

1609, da Christian 4. var på besøg, var Eske Brock til Gammel Estrup lensmand på slottet. Han var som bekendt en omhyggelig mand, der i sine berømte dagbøger bl.a. også redeligt gjorde opmærksom på, når han havde været beruset, i hvilket tilfælde dagen fik et eller flere kors, alt efter rusens størrelse. Hans beretning om Christian 4.s besøg lyder således:

»Den 13. februar kom kgl. Majestæt hid og var med Hs. Majestæt, Mogens Gjø, Niels Krag,

*Vestergade set mod Skt. Mortens Kirke. (Samme parti som billedet overfor).
Kirkens spir anes lige for enden af gaden. Til venstre det nuværende forsørgelsehjem. Denne del
af Randers har ændret sig stærkt fra Rawert's dage. Mellem Vestergade og Jernbanegade
løb Huidemøllcaen. (Fot. 1953 N. Elswing).*

Henrik Volff, Ernst Normandt, Kammerjunker
Mogens Gyldenstjerne og Chrestoffer Greffue
(kongens jægermester) samme Aften Gæst i min
stue. †

Den 14. var Hs. Majestæt ogsaa min
Gæst. † † †

Den 15. ogsaa min Gæst. † † †

Den 16. drog Hs. Majestæt bort og til Skander-
borg, og red jeg ud med Hs. Majestæt 1 Mil fra
Byen. Samme Aften med Eske Bilde. † «

Selvfølgelig er der konger og herremænd at
nævne i forbindelse med Randers' historie, men
det, der i særlig grad har præget byens fremad-
skridende udvikling, er dog byens egne borgere,
dens handelsmænd og håndværkere. Skt. Mor-
tens kirke taler sit eget stærke sprog herom. Det
er borgerne selv, der har givet kirken de kønne
malmlysekroner og det rige træskærerarbejde —
hovedindgangens dør, prædikestolen, korskran-
ken og dåbslukket — og det er så overvejende de-

res ansigter og navne, der møder os på epitafier
og ligsten. Og det er en borgmester og købmand,
der har skænket kirken den smukke skibsmodel,
orlogsskibet »Randers«, der formentlig er Dan-
marks ældst bevarede kirkeskib.

Det var borgerne selv, der, da de gamle træ-
huses, bulhusenes, tid var forbi, opførte de smuk-
ke bindingsværksgårde, der i modsætning til bul-
husene lå med bredsiden mod gaden og med den
firefløjede købmandsgård bagved, disse prægtige
gårde, der fortæller om byggeglade storkøbmænd.
Desværre er jo mange af dem forsvundet: Det
gamle Løveapotek på Torvegade, nedbrudt 1893,
og »Apostelgården« på hjørnet af Kirkegade og
Lille Kirkestræde, brændt 1860, men dele af byg-
ningens rige snitværk findes på Randers museum.
Her findes også to vældige portstolper, forestil-
lende David og Josva, fra en forlængst nedreven
gård mellem Storgade og Vestergrave.

Men endnu står den interessante bygning Ny-

*»Randers taget udenfor Mølleporten 1819«. (Fra Rawert's »Maleriske Rejse«).
Partiet er set fra Huidemolle, vandmøllen ved den af Christian 3. anlagte kanal, der skulle for-
syne byens voldgrave med vand. Her løber nu Jernbanegade.
I baggrunden Skt. Mortens Kirke. (Det kgl. Bibliotek).*

gade 4, byens ældste bindingsværk, opført i første halvdel af 1500erne, den stærkt ombyggede gård på hjørnet af Raadhustorvet og Houmeden, de to smukke søsterhuse Brødregade 24-26 med de udskårne kerubhoveder og muslingemønstrene, og den ovennævnte »Niels Ebbesens gård«, Storgade 13, som Otto Norn kalder landets stateligste købmandsgård fra renaissancetiden. Endnu 1767 var der kun 6 grundmurede bygninger i Randers foruden kirken, rådhuset og hospitalet.

Randers hospital (nu »Randers kloster«), der opførtes af Frederik 2., overtog en del af Helligåndsklostrets jordegods. Bygningen, der står i dag, er fra 1867 med senere tilbygninger og har plads til 100 beboere. Et rådhus er nævnt første gang i 1417 i »Randers Kjøbsvendes Gilde-Skrå« og har formentlig ligget på samme plads som det nuværende. Dette, der er opført 1778 og afløste en i 1616 opført bygning, har jo oplevet det eventyr i 1930 at blive sat på ruller og puffet 3 m mod

nord for at give plads for færdslen i Raadhusstræde.

Borgernes centrale øvrighed var i det 16. århundrede »borgmestre og råd«, en institution, som ved afgang var selvsupplerende. At dette kunne rumme en fare, er givet, og at slægtsforbindelser her kom til at spille en stor rolle, kan ses af mangfoldige eksempler. Men nægtes kan det ikke, at de købmænd og købmandsslægter, der kom til at sætte præg på byens styre, som regel var folk med sundt omdømme og stor indsigt. Vi møder bl.a. her helt fra ca. 1500 medlemmer af den ansete og dygtige slægt Bay, og omkring år 1600, da Randers blev kaldt »den liden Kiel«, var Niels Jacobsen, købmand og borgmester, den centrale skikkelse. Han har nok været ophavsmanden både til »Byens Vider og Vedtægter« af 1609 og til »Randers Bys Bog« af 1605, den sidste bestemt til at registrere byens offentlige liv og videreført ret langt op i tiden. Men

*Rådhusstrøgets nordside før 1905 efter gammelt fotografi.
I den anselige grundmurede Blichfeldtske ejendom (t.h.) fandtes ved nedrivningen i 1905
rester af den gamle Skt. Peders Kirke. Det lave hus bag statuen er byens sprøjtehus.*

andre navne kunne nævnes fra denne og lidt senere tid f.eks. borgmester Peder Ankersen.

Det var købmandsstanden, der var førende og havde været det længe – »Randers ældre Købmands-Liglaug«, der for øvrigt består endnu, har således sine rødder helt tilbage i middelalderen. Men også håndværket må nævnes. Randers laugenes historie kan glimtvis skimtes ret langt tilbage i tiden, og mellem byens borgere fra 1425 til 1500 findes bødkere, malere, smede, garvere, rebslære, »murmænd«, guldsmede, sværdfege, glarmestre, tømmermænd o.s.v. Det er naturligt i byens historie at give de Randers handsker en særlig omtale. Handskemagerens smukke pokal fra 1696 findes på Randers museum og fortæller, at »denne er samtlige Hansk Magers Svenes Lavs Velkom i Randers«; den har 55 huller til nyoptagne svendes sølvskilte og vidner altså om et talstærkt laug. Årsagen til de Randers-handskers fine kvalitet og behagelige aroma har man ment at finde dels i Gudenaas kalmusplante, dels i

vandet fra byens gadekilde. Grunden er dog nok snarere en gennemført renlighed ved forarbejdningen, hvorved vidjebarkens lugt blev tilbage.

Bryggervirksomheden i Randers kan spores helt tilbage til 1379, og det stærke burøl, som var med til at afslå skipper Klements angreb og langt senere berømmes af selveste fader Holberg, nævnes allerede 1417. Også her har man nævnt »Gadekilden« vand som årsag til burøllets særlige smag, og det er derfor ikke uden komik, når man i kærnerregnskabet i 1586 læser, at der fra samme Gadekilde bortkørtes 26 læs møg.

Også den tredje Randers specialitet, Randers laks, har sin historie, væsentlig knyttet til de to århundreder efter reformationen. Det vrimlede med laksegårde i å og fjord, fra Østergaard i Hovbjerg herred til Ladegaarden ved Uggelhus. Og om disse laksegårdes værdi vidner talrige retstrætter.

Men der foregik andet på fjorden og åen end laksefangst. Pramfarten på den vandrige Guden-

Rådhuspladsens nordside i dag.

Handelsbankens store hus er bygget på det sted, hvor tidligere Blichfeldts gård lå. Niels Ebbesen knejser nu uden gitter midt på torvet. (Fot. 1953 N. Elswing).

aa har haft betydning som forbindelsesvej til et stort opland vestpå, og besejlingen med de brede, fladbundede »kåge« har jo fortsat helt op til 1900. Men først og fremmest har fjorden og havnen været et aktiv i byens handelsliv. Vel har man måttet kæmpe med besejlingsvanskeligheder og tilmudring i det smalle sejløb, men i tider, når de rette folk kom til, har byen endog haft en ikke helt ringe handelsflåde, der drog på fragtfart til fremmed land. Alene den ovennævnte Peder Ankersen havde 30 skibe i søen, som han selv havde ladet bygge.

Det er interessant ligesom at følge rytmen i en sådan gammel bys liv, at se hvordan nedgang og opgang, armod og velstand skifter. Og udslagene har nok været betydeligt stærkere, end vi er tilbøjelige til at tænke os. I grove træk ser svingningerne således ud: 1250-1400 en anelig handelsby med over 2000 indbyggere. 1530-1560 nedgangstid med et indbyggerantal omkring 1200, 1560-1625 storhedstid for byens handel og søfart,

1650-1750 meget følelig nedgang, der først langsomt overvindes. Årsagerne til nedgangstiderne kan i hovedtrækkene efterspores – foruden landets almindelige tilstand de tre farer, der altid lurede på købstæderne: pesten, storildebrandene og de fjendtlige besættelser.

I årene 1550-1599 hjemsøgte Norden af 13 betydelige epidemier, af hvilke flere grasserede et par år, og også Randers kender pestens hærgen. Byen var tæt bebygget og havde – som tiden i det hele taget – ikke megen sans for personlig og offentlig hygiejne. Borgerne var snavsede, man vaskede nu engang ikke kroppen; endnu så sent som 1782 frarådes det at vaske ansigtet med vand, »thi det gør ansigtet modtageligt for kulturen om vinteren«. Hjemmene var snavsede, og gaderne var snavsede. Her blev affaldet kastet ud, og her gik svin og hunde og rodede. Engang imellem tog man sig sammen og kørte gadesnavset op uden for Nørreport, således i 1598 13 læs mæg alene fra torvet. Men der skulle blot et stærkt

regnskyl til, så kom det altsammen sejlende ned i gaderne igen.

Ildebrande blev i den tæt sammenbyggede by med dens stråttækte træ- og bindingsværkshuse næsten altid til katastrofale storbrande. 1526 eller 1527 brændte en del af Randers, og 1530 lagdes byen i aske med undtagelse af de få grundmurede bygninger. Og senere i 1639 og følgende år fortæller dokumenter om den ene større brand efter den anden.

Og så var der de fjendtlige besættelser! 1627-29 de kejserlige tropper under Wallenstein, der selv en tid skal have haft kvarter i Randers, og derefter svenskerne, først 1643-45, da byen var Wrangels hovedkvarter, og senere igen 1657-58 og endelig vore allieredes, brandenburgernes og polakernes, næppe mindre besværlige besøg. En skat på 170 sølvmonter, gemt bort for fjenden af en Randersborger under et hus i Brødregade, bringer bud fra disse tider.

Stærkt taler dokumenter fra de trange år, der fulgte efter. Et tingsvidne fra 1683, der gennemgår byens kirker, rådhus og øvrige offentlige bygninger, fremviser et i sandhed ynkværdigt skue, en kæde af brøstfældighed fra ende til anden. Når man læser, hvordan armød og ødclæggelse i stort og småt griner ud af dette gamle dokument, fatter man næsten ikke, at byen kom på fode igen. Der må have været godt stof i de dygtige borgmestre og de store handelsmænd, der genopbyggede gårdene og genrejste handelen og skibsfarten. Det tog tid, men i slutningen af 1800-tallet var handelen med udlandet bragt på fode, takket være bl.a. købmand Ditlev Kirketerp. Og så storkøbmanden Niels Brock hører denne tid til, han, hvis navn endnu lever i den Brockske handelsskole i København og hans og hans hustrus navne i den Brock-Bredalske kommuneskole og de Brock-Bredalske legater i Randers. I Johan Fr. Carø havde byen desuden en begavet

Rådhuset før flytningen.

Bygningen er opført 1778 på det tidligere rådhus' plads. 1796 forsynedes det med spir, og 1930 flyttedes det 3 meter mod nord.

Rings statue af Niels Ebbesen rejstes på torvet 1882. (Fot. 1917 Hugo Matthiessen).

Helligåndshuset ved Nytorv set fra sydvest.

Det sengotiske stenhus, der utvivlsomt er en rest af helligåndsklostret, har haft en omskiftelig tilværelse som adelsgård, borgerhus, latinskole m.m. Det restaureredes i årene 1894-97 til sin nuværende skikkelse. (Fot. 1953 N. Elswing).

og initiativrig borgmester, hvis utrættelige energi spores på utallige områder.

Der byggedes i Randers i denne opgangstid, og der står endnu smukke bygninger fra denne periode: Rådhuset, »Randers Dagblad«s bygning i Østergade, Svaneapoteket, Tøjhuset og senere Amtmandsgården, og i 1796 fik Skt. Mortens kirke sit tårn. Derimod var Dronningborg slots saga forlængst ude. Det fik sit knæk ved de svenske besættelser; det ejedes en overgang af Peter von Spreckelsen fra Hamborg, der døde barnløs, hvorefter slottet og godset faldt tilbage til kongen, der lod det sælge. I første halvdel af det 18. århundrede blev slottet nedbrudt.

Latinskolen, der oprindeligt havde til huse i et lille, forlængst nedrevet stenhus nordøst for Skt. Mortens kirke, flyttede i 1784 til Helligåndshuset, hvor bl.a. Steen Stensen Blicher var discipel og senere i et godt års tid adjunkt, en virksomhed,

som dog næppe passede ham, og han passede heller ikke den. Efter i 1859 at være flyttet til den nyopførte bygning i Vestergade (den nuværende administrationsbygning), faldt skolen endelig i 1926 til hvile i sin nuværende monumentale bygning på Raadmænds Boulevard.

Endnu en ældre Randers-digtning bør nævnes. I 1698 udkom den første Randers-beskrivelse, endda på vers og til en bestemt melodi, »Randers march«, som på den tid formentlig har været byens slagsang. Det er hospitalspræsten Lauritz Nielsen Randrup, der er mester for de morsomme rimede vers, hvori byens historie fortælles. Derimod kender man ikke komponisten til marchen, men melodien er bevaret; den blev spillet ved jubilæumsfestlighederne og lader sig udmærket høre endnu. Det er ikke alle byer givet at have en 250 år gammel bymarch.

Var sejladsen ad den lange, smalle fjord end

*Sønderbro omkring 1900. Maleri af L. Schmitt Nielsen.
Den gamle træbro, bygget i 1853, var udstyret med et vindebrofag af hensyn til skibsfarten.
Ved indkørslen til byen lå to anselige købmandsgårde i bindingsværk.
(Randers borgmesterkontor).*

ofte vanskelig, og førte de berømte 13 landeveje end ofte fjender til byen, så lå Randers dog midt i sit opland, en beliggenhed, som langt hen i tiden gav byen sin styrke. Bønderne fandt herind, »Ais kjør te' Rais«, som mundheldet lød. Erindringen om de hundreder af bøndervogne, som på torve- og markedsdage fyldte de firlængede købmandsgårde, hører til byens storminder.

Og Randers blev hestemarkedernes by, »de Randers heste« hører også til byens slagord, og mange randrusianere husker endnu på markedsdage den ubrudte række af heste, der fyldte de gamle snævre hovedgader. Men også uden for markedsdagene var der hestetrav i gaderne, for der var dragoner i byen. De har været her i ca. 175 år, har pyntet op i bybilledet og levet sig nær sammen med byen, og det bliver med vemod, Randers om kort tid må sige farvel til dem. Den gamle række af kaserner nedenfor Flintebjerg af-

løstes i 1941 af den moderne kaserne på Mariagervej, hvor Jyske ingeniørregiment rykker ind, når dragonerne drager til deres nye hjem i Holstebro.

Også i det 19. århundrede kom der fjender ad landevejene – som i det væsentlige også til andre jyske byer: Spaniolerne i 1808, kort tyskerbesøg i 1848, længere og mere tyngende i 1864, da general v. Falkenstein en tid opslog sit hovedkvarter her. Længst og mest knugende dog i 1940–45. Randers var en af de byer, hvor tyskerne først slog hårdt til. Grave i den smukke mindelund på Nordre kirkegård vidner herom. Og »Hvidsten-gruppen« stod i nært samarbejde med Randers-folk. Smukt og naturligt står på Skovbakken billedhugger Anker Hoffmanns frihedsmonument som en varig hyldest til den dyrekøbte indsats i by og opland.

Efter at Randers i sin jordhunger havde

Sønderbro i dag.

Den gamle træbro erstattedes i 1907 af den nuværende jernbetonbro. De gamle bindingsværksgårde ved indgangen til Søndergade har måttet vige for moderne forretningsbygninger. (Fot. 1953 N. Elswing).

sprængt den gamle befæstnings rammer, dannede langt op i det 19. århundrede en grøn halvbue af smukke lystanlæg byens grænse mod øst, nord og vest. Det begyndte 1802–05 med Tøjhushaven («Marielund») på det lave areal neden for det pyntelige Tøjhus, en lokalitet, der stadig har en ganske egen stemning. Det fortsattes 25 år senere med Skovbakken på det gamle Flintebjerg, ved hvis fod kirkegården (nu Østre kirkegård) var anlagt, efter at kirkegården ved Skt. Morten var sløffet. Så fulgte anlæggene herfra mod vest ved Fabersvej, ved Gethersvej og på Vester Altan. Rækken af anlæg afsluttedes omkring 1914 med den meget smukke Vestpark med de enestående udsigter over Gudenaadalen og med den i 1913 af overlæge Otto V. Lassen til byen skænkede Doktorpark. Denne sidste ligger helt ude ved Hornbækbroen og fortæller altså bl.a., at byen forlængst også har sprængt den gamle grønne

krans af anlæg. Uden for denne, neden for Vestparken, har også Idrætsparken fundet plads og nord for byen den store, velanlagte Nordre kirkegård, hvor et krematorium ventes opført i år i tilknytning til kapellet. Endelig kan nævnes, at byen ejer det yndede udflugtssted Fladbro Plantage ved Nørreaaens udløb i Gudenaå.

Ja, byen sprængte de gamle rammer. Indbyggerantallet voksede fra ca. 2700 i 1769 til ca. 7300 i 1850 og ca. 20.000 i 1900. Det var stadig oplandshandelen, der gav styrke, men også skibsfarten var et værdifuldt led i erhvervslivet, og havnen udvidedes og udbedredes da også gang på gang. Omkring 1850 oprettedes den første dampskibsroute til København, og Sønderbro fornyedes. Jernbanenettet nåede Randers i 1860erne – Grenaa – og Hadsundbanen noget senere – men dets linieføring var iøvrigt alt andet end heldig for byen. Havnen, der fra at være udførselshavn,

nu væsentlig havde betydning som indførselshavn og fordelingscenter for oplandet, uddybedes igen 1906–09 og var endelig 1930–31 genstand for en storstilet udvidelse. For den udprægede oplandsby gav rutebiler og fragtbiler nye muligheder. Byen fik 1927 sin rutebilstation ved Frederiksplads, og en lastbilstation på Hadsundbanens terræn er projekteret. 1925 fik byen nyt posthus i Borgergade.

En række betydelige industrielle og merkantile virksomheder har da også fundet vej til Randers, den største, vognfabrikken »Scandia«, allerede i 1861. Som den første by i landet tog Randers reklamen til hjælp i erhvervsøkonomisk arbejde. I årene 1935–1948 steg antallet af beskæftigede personer inden for håndværk og industri fra 4721 til 6798, en stigning på ialt 44 pct., hvilket viser, at en væsentlig del af befolkningstilvæksten har fundet beskæftigelse inden for de nævnte erhverv.

Gasværket blev bygget 1853 af et engelsk selskab, men købt af kommunen 1909. Elværket, der anlagdes 1906, har været genstand for store udvidelser, har forsynet større og større landområder og har i dag et ledningsnet på over 3000 km. Det har til stor betydning for begge parter knyttet forbindelse mellem oplandet og byen.

Sygehusforholdene er et lidt mørkt punkt i byens historie. 1827 siges det: »Randers savnede indtil for nylig et civilt sygehus, hvilken mangel nu herligen er afhjulpet ved et til fattighusene bygget og særdeles vel indrettet lokale«. Denne beskedne indstilling til dette vigtige spørgsmål har præget byen lige til i dag. Hobrovejens sygehus fra 1870, Skt. Josephs sygehus og det dermed sammenbyggede amtssygehus ved Fabersvej fra henholdsvis 1903 og 1916 løste aldrig sagen, og først nu er amt og by i forening ved at fuldende et stort moderne sygehus i byens østende.

For de gamle er der af kommunen sørget ved »De gamles hjem« i Sørcn Møllersgade og de moderne aldersrenteboliger på Hadsundvej og Lods-ejervej, og desuden kan nævnes det tidligere omtalte Randers kloster. Forsørgelsehjemmet er en ældre bygning i Vestergade lige for jernbanen. Til børnene findes et børnehjem, et optagelseshjem, et lærningehjem, en vuggestue og et børneasyl samt de sidst tilkomne, børnegården »Nyang« og Røde-kors-børnehaven.

Det var som på så mange andre områder borgerne selv, der i slutningen af 1800-tallet gjorde en indsats for folkeskolens opståen, her kan igen nævnes navnene Bay, Kirketerp og Brock-Bredal. Nu har byen 7 kommuneskoler, hvoraf den yngste, »Nyangsskolen«, indviedes 1952. Desuden har byen 3 private skoler og en forberedelsesskole. Teknisk skole, der har til huse i en ganske monumental bygning på Frederiksplads, er også ved at sprænge sine rammer. I Gethersanlægget er opført et velindrettet ungdomskollegium for elever fra Teknisk skoles dagskole, Handelshøjskolen og Statsskolen.

Trods et levende kirke- og menighedsliv var Skt. Morten langt op i tiden byens eneste sognekirke. Blandt præsteskikkelserne vil det være naturligt at nævne Dines Pontoppidan, Henriks og Mortens fader, og Edvard Geismar, den senere universitetsprofessor. Først 1902 opførtes Skt. Peders kirke, højt beliggende i anlægget ved Fabersvej, og dertil er nu kommet Skt. Clemens lille midlertidige sognekirke ved Hobrovej. Byen har altså nu 3 sogne. Dronningborg landsogn, der i kirkelig henseende hører til Skt. Mortens sogn, har planerne til en selvstændig sognekirke færdig. Randers har desuden en katolsk kirke i Thorsgade og en metodistkirke på Hobrovej foruden nogle småkirker for mindre samfund.

Jødesynagogen i Nordregrave blev nedrevet 1936, og nu er kun den lille jødekirkegård tilbage som et synligt minde om jødernes ca. 150-årige historie i Randers, en historie, som takket være en række dygtige handelsmænd ikke var uden betydning for byen.

Det hyggelige teater i Østergade, der skyldte den gamle borgerklub »Harmonien« sin tilværelse, blev »schalburgeteret« af tyskerne under besættelsen. Resterne af bygningen blev teknisk administrationsbygning, medens et nyt moderne teater i 1952 er blevet indrettet i og drives sammen med »Kino-palæet« i Middelgade. Byens smukke og hyggelige friluftsteater er indrettet under Skovbakkens gamle træer.

Centralbiblioteket har trange kår på 2. sal i administrationsbygningen i Vestergade, og også muscet i Fischersgade trænger til udvidelse. Her findes en udmærket malerisamling og en betydelig og værdifuld historisk samling fra by og op-

Vestergrave i 1890'erne.

Billedet giver et udmærket indtryk af den gamle købmansby med dens bindingsværksbygninger i to stokværk. Nu findes kun enkelte bygninger bevaret. (Fot. Hude).

land. I museumshaven minder 5 runestene om, at Randerseggen efter Bornholm er landets runerigeste egn. På 1. sal i Helligåndshuset er indrettet et lille bymuseum ved siden af byens smukke receptions- og foredragssal. Musikforeningen »Brag« er fyldt 100 år, medens »Randers philharmoniske orkester« er af nyere dato, begge er med til sammen med en række sangkor og mindre orkestre at fortsætte de gode musiktraditioner i Randers.

Endnu nogle navne må nævnes fra de senere år: Forfatterinden og foregangskvinden Pauline Worm, arbejderbevægelsens dygtige forkæmper, forretningsfører P. Knudsen, byens fire æresborgere generalløjtnant Joh. P. von Wildenrath, bagermester og landstingsmand Hermann Stilling, sprogforskeren, professor Vilh. Thomsen og forfatteren Henrik Pontoppidan. Såvel sidstnævnte som Karin Michaëlis har givet levende skildringer fra deres barndoms by, medens dr. phil. Fre-

derik Poulsen i sine jyske skildringer særlig fortæller om omegnens landliv.

Ved jubilæumsfesten i 1952 blev det ca. 350 år gamle skolepilteskuespil »Verden og den fattige« genopført i den gamle »Randersdreng«, bibliotekar Carl Dumreichers bearbejdelse. Sidste gang, dette spil opførtes i Randers af latinskoleelever, var førmentlig i maj 1607. Sammen med 5 andre og 3 mellemspill findes denne interessante skolekomedie i et samlingsbind på Det kgl. bibliotek, det såkaldte »Randershåndskrift«. Det er daværende rektor i Randers Peder Thøgersen, der både har samlet spillene og været instruktør for og iscenesætter af dem.

Byens indbyggerantal er i dag ca. 41.000, med forstæderne Kristrup, Vorup og Dronningborg over 50.000. Der arbejdes med planer om en ny toldbodbygning og en ny politigård, den sidste enten i kvarteret ved den nuværende i Vestergade eller i nærheden af Ting- og arresthuset på Skt.

Flyverfotografi af vognfabriken Scandia.

Fabriken blev grundlagt 1861 af et engelsk firma, som byggede den jyske længdebane. Den tilhører siden 1933 Thomas B. Thriges fond og fremstiller især jernbanevogne og karrosserier til rutebiler. (Fot. 1950 Sylvest Jensen).

Laurentii Bakke. Der trænges til sanering i de gamle tætbyggede kvarterer, og derfor er boligbehovet ikke dækket ved de meget betydelige nye boligkvarterer, der er vokset op mod øst, nord og vest. Smukke nye parkveje er ført igennem, f. eks. Skovbakkevejen og Parkboulevarden. Der er planer om en ringgade i en bue nord om byen og om en omkørselsvej i tilknytning til en ny Gudenaabro vest for den nuværende.

Færdselsproblemerne er store trods gadegen-

nembrud og kostbare gadereguleringer. Og dog blev tilstrømningen af de 100.000 gæster til hvert af ungskuerne i 1951 og 1952 klaret med bravour. Og den, der ved juletid går gennem de gamle gader, priser trods alt, at netop de trange forhold muliggør en juleudsmykning med guirlander og lys, som vist nok er ret enestående. Det kan vist uden overdrivelse siges, at Randers er en by, hvor såvel fortid og nutid som land og by mødes i et hjerteligt håndslag!

HOBRO

Af Hjalmar Schmidt

Ved den østjydske længdebane og ved hovedvej 10 ligger Hobro imellem sine to store naboer, Randers i syd og Aalborg i nord.

Hyggeligt gemt – i ly af fjorden og nær dens bund på en landtunge, der afskærer en mindre fjordarm, Vesterfjord – opstod i 1100-tallet en mindre bebyggelse med egen kirke. Den historiske egn viser talrige spor af bopladser og gravminder fra den ældste tid og ejer et synligt mindre om styrke og udsyn fra vikingetiden i Fyrkatborgen, som er under udgravning af Nationalmuseet.

Dalpartiet med Vesterfjord og Onsild Aa som skillelinie mellem Himmer- og Ommersyssel var fra naturens side beskyttet af bakkedrag i nord, vest og syd, mens Østerfjord (Hobro-Mariager Fjord) åbnede rige muligheder som handels- og færdselsåre. Et blik på kortet, og det falder naturligt at tænke sig et færgested på det smalleste sted mellem de to sysler. Derefter en bro, hvis tre bogstaver sammen med forstavelsen Ho blev navnet på bebyggelsen, der fra begyndelsen af 1200-erne sandsynligt har udgjort et købstadsamfund, hvis ældste privilegier vi dog ikke kender, kun bekræftelse på den 14. oktober 1560.

Når Hobros alder således kan føres et par århundreder længere tilbage end hidtil antaget (1421), skyldes det fundet af det højst interessante Sct. Knudsgilde signet, der 1927 blev fisket op af Vesterfjords dynd i velbevaret stand, med denne omskrift: SIGILLUM : GILDE : SCT : KANUTI : HOBRO. I forstørret skikkelse er en kopi af det ældgamle signet indfældet på bybrøndens granitsokkel på Store Torv, og her – synlig for alle – virker seglfremstillingen med sin middelalderlige streg og patina som et bevis for det gamle Hobros eksistens, og de to kjortelklædte mænd symboliserer borgerstanden.

Det var alderen. Hvad nu med navnet?

Mest kendt er forklaringen om manden Ho, der byggede en bro. Andre vil vide, at navnet betegner broen over åen Ho, og atter andre, at navnene Ho og Hov (som er ret almindelige på egnen) skulle være knyttet til et hedensk offersted, hvortil broen førte. – Gisninger! Eet synes dog sikkert, nemlig at broen er byens ophav. Dens billede er optaget i stadens segl og våben, og dens historie er nøje indflettet i egnens.

Byens ældste kendte segl har et middelalderligt præg og brugtes 1584 og 1610. Man aner en fremragende gravør bag seglbilledet, trods signetets dårlige forfatning nu: Broen over de to sammenløbende strømme, korsene og de to rundbuede vinduer foroven (kirken?) – og lykønsker kirkeens kontor, som siden 1947 har anvendt en stileret kopi af det gamle sigil. Af nyere oprindelse er det kendte segl fra 1648 med de to mænd på pælebroen, et motiv, der med held og malerisk virkning er anvendt i byvåbenet.

På grund af den nære tilknytning til broen blev dennes vedligeholdelse af vital betydning for Hobro. Ansvar herfor påhvilede o. 1500 kronen og fra 1533 den kendte storbonde i Rold, herredsfoged Niels Bloch i Hindsted herred. Ved hans død 1574 blev ansvaret lagt på borgmester og råd i Hobro mod at erholde brokornet, som bønderne på egnen skulle yde, og som sikkert har været en god forretning for de skiftende forpagtere, men derimod ikke for broen, der ofte henlå i en sørgelig forfatning. Først de store chausséanlæg nord og syd for Hobro nødvendiggjorde en solid ombygning af den i 1850'erne, men desværre uden hensyntagen til pludselig indtrædende højvande.

Selv om meget er gået til grunde ved brande, krige og – vanrøgt, har fortiden dog minder at byde på. Således vidner en runesten fra o. 1000 og militærlejren ved Fyrkat fra samme tid om ste-

Hobro set fra sydøst i 1767.

Stikket, der er hentet fra Pontoppidans Danske Atlas, giver intet nøjagtigt billede af byen, men viser den som overfartssted nær fjordens bund. Broen over fjorden er byens ophav.

dets betydning. Den smukke sten i finkornet, lysgrå og rødlig granit af højde 152 cm og bredde 100 cm havde i mange år sin plads på kirkebakken, ja stod en tid nær kirken med indskriften vendt mod denne, til en nidkær sognepræst o. 1880 degraderede den til et hjørne af bakken på grund af dens »hedenske præg«. Efter nogen flytning fik den sin plads i centralbibliotekets forhal og taler her de mange besøgende til: »Thore rejste denne sten efter sin fælle Karl den Gode, en meget velbyrdig dreng« – ligelydende med indskriften på en runesten i Vester Götland.

Kirkebakken – byens ældgamle nu forlængst nedlagte kirkegård – har forbindelse med Adelgade gennem kirketrappen, som er indtegnet på Resens byplan og udgør et sideled i den gamle, langstrakte bykerne. Ad dens 37 trin har henfarne slægter søgt den gamle romanske kvaderstenskirke, til denne blev nedbrudt 1847 og fra 1852 afløst af Gottlieb Bindesbølls særprægede og monumentale bygning med gotisk opadstræbende

tårn og buer. Dens 100 års jubilæum fejredes i oktober 1952 ved en festgudstjeneste, hvor en forventningsfuld menighed for første gang så kirkenes korparti i ny udsmykning, der langt bedre end den tidligere passede ind i rammen, og som gennem det store Kristusbillede i mosaik og det nye stenalter med korsset virkede ved sin skønhed, højhed og forkyndelse. Tyve år skulle hengå, fra maleren professor Joakim Skovgaard udførte udkastet, til udsmykningen blev overdraget sønnen, maleren Johan Thomas Skovgaard, som – helt i faderens ånd – fuldførte kunstværket, hvortil midlerne var skaffet ved frivillige bidrag.

På kirkegården ved Mariagervej (indviet 1842) står som tavse vogtere tre apostelstatuer, hugget i gotlandsk sandsten. To er gået til i tidens løb, antagelig på grund af vanrøgt, men iøvrigt er disse gamle kunstværkers historie til denne dag et ubeskrevet blad. Fra Johannesstatuen fanger blikket en mindstøtte over seks tapre danske soldater af 1. regiments 5. kompagni, de såredes

Flyverfoto af Hobro, set fra vest.

Byens hovedfærdselsåre, Adelgade, krummer sig i billedets venstre hjørne ned imod broen. Havnearealet er udvidet kraftigt ved opfyldning. Byens torv findes nederst til højre. Østerpå strækker fjorden sig med skovklædte brinker. (Fot. 1950 Sylvest Jensen).

hårdt i det modige bajonctangreb ned ad Lundby Bakke 3. juli 1864 og døde senere i Hobro. Det lange vogntog med sårede, hvis blod dryppede fra halmen, lægernes næsten håbløse kamp på Skibsgades to lazaretter mod sårfeberen efter amputationerne prægede længe sindene, mens krigshistorien kort og nøgternt konstaterede bagladegeværrernes overvægt under træfningen. Og til det knugende tryk kom den tyngende byrde af præjsisk indkvartering fra 29. april til 7. november, hvor lidt over 2000 indbyggere i Hobro på enkelte døgn havde 2500 »gæster« indenfor deres enemærker.

Ildebrandene er et helt kapitel for sig som i andre småbyer med bindingsværk og stråtage. Fra 1600-tallet foreligger dystre opgørelser over den røde hanes hærgen i Hobro, værst 1690, hvor

bydelen syd for kirketrappen blev raseret, hvorfor Christian 5. fritog Hobro for konsumtion og andre skatter samt for indkvartering i 10 år. Ulykkerne 1812 og 13 ramte ligeledes den sydlige bydel og lagde henholdsvis 26 og 10 ejendomme – i alt noget over 100 bygninger – i aske. Sidstnævnte brand var påsat af en ung tjenstepige, som året efter, i henhold til Danske Lov 6 - 19 - 1, blev halshugget og brændt for mordbrand.

Kun få ældre bygninger er bevaret. Smukke typer på god gammel byggeskik er Adelgade 5 og 23, og i den brandhærgede bydel Adelgade 44 og 73: Den gamle farvergård og den statelige patriciergård (nu »Arbejdernes Forsamlingsbygning«) med den maleriske svalegang i sidebygningen. »Enkesædet«, der ligesom de to sidstnævnte gårde er opført efter brandene 1812 og

Banegårdsstien omkring 1900 set fra stationen.

Stien anlagdes 1894-95 som forbindelse mellem byen og den fjernliggende station. Kun enkelte huse er fulgt med udenfor byen. Anlæggene til venstre er spritfabrikken »Fortuna«.
(Fot. W. Mahrt).

13, er en perle i empire-bindingsværk. Det lå oprindeligt Adelgade 84, men indviedes 1931 som museum (Vestergade 21) og modtog som sådant, tyve år efter, statsanerkendelse. Flytningen og omdannelsen til museumsbygning blev et kapitel med dramatisk effekt, da man først i sidste øjeblik nåede at redde de arkitektoniske værdier, der stod på spil. Nogle få navne kan der blive plads til: Museumsinspektør Hugo Matthiessen, translator Peter Holm og arkitekt Z. K. Zachariassen, der ledede genopførelsen med lokale håndværkere, som havde givet tilsagn om en del gratis arbejde. De nye omgivelser var ideelle: Museets beliggenhed ind under kirkebakken og dennes ærværdige træer, med de ældre bygninger »Slottet« (fra o. 1850) og »Aldersro« som naboer.

Sidstnævnte opførtes 1846-47 i Gammel Baggers som kombineret fattig- og sygehus på foranledning af Hobrolægen F. F. Ulrich, den senere så bekendte socialhygiejniker, men det blev efter-

følgeren, læge H. R. Magnus, der førte udviklingen videre, da han som distriktslæge 1871 søgte bysygehuset afløst af et moderne sygehus, opført af Hobro og de tre tilgrænsende amter i fællesskab. Mange mislykkede forhandlinger måtte føres, før sagen 1877 begyndte at glide ved en trumf, hvorom Magnus beretter i sine livsfyldte erindringer: »Da tog sagen i min hånd og indbød herrerne til en frokost hos mig inden mødet, hvad i høj grad hjalp på stemningen.« Amtssygehuset ved Sønder Allé kunne tages i brug 1. maj 1880 og byggeudvalget møde med en endelig opgørelse, der viste et underskud på 34 øre! —

Da Jyllands østkyst oplevede den stigende trafik ned i det 13. århundrede, tegnede fremtiden sig lys for næringslivet i Hobro. Men skæbnen ville det anderledes, thi ufredstider brød ind over disse egne efterfulgt af pesten, som lammede flittige hænder, og af lyngen, som røvede indvundne agre. Også den religiøse og sociale gæring, der

*Den gamle »Banegårdssti« (Jernbanegade) i dag.
Stien er blevet en vel udbygget færdselsåre mellem den moderniserede jernbanestation og byen,
der nu har bredt sig i tæt bebyggelse helt op til jernbanetrappen.
(Fot. 1953 N. Elswing).*

slog ud i lys lue med Grevens Fejde, bragte forstyrrelse. Men fra o. 1550 begyndte en opgangstid for næringslivet, takket være en større kornproduktion, og Hobro nød tilmed kongelig bevågenhed, da Frederik 2. 1568 lod et kornhus opføre nær fjorden på byens grund til opsamling af kronens tiendekorn. Samtidig flyttedes et marked i Glenstrup og flere ved Dybdal i Testrup sogn til Hobro efter kongelig befaling; de sidste dog ikke uden forbitret modstand af de stejle, slægts stolte bønder, »Rinds Herreds Knaber«, der ikke tålte at blive trådt for nær og i mange år trodsede kongens vilje.

Er det for dristigt at tale om et industrielt fremstød, når det oplyses, at driftige skomagere fra Hobro berejste Hanherred med deres produkter efter kongelig tilladelse 1594? Det synes, som det fjerntliggende herred har regnet med Hobro fremfor Aalborg eller Thisted – Løgstør og Nibe må lades ude af betragtning, da de endnu ikke

havde købstadrettigheder. 1635 fik skomagerne privilegiet udvidet til at gælde for enkelte markeder i Vendsyssle, men nu var tiden en anden. Besættelsen af Jylland 1627-29 slog dybe sår, og de to følgende føltes endnu mere tyngende og efterlod Hobro som en ruineret by med øde cjenomme, ubebyggede pladser og et folketal, der 1672 talte 343. Til de andre ulykker kom storbranden 1690, og endnu så sent som 1735 viste byfoged Lauritz Hostrups relation, hvad staden havde lidt.

Derpå fulgte en rolig periode med jævn fremgang, markeret ved et købmands- og et skomagerlaug, henholdsvis 1749 og 50, og mænd som Morten Nielsen Kirketerp og Christen Hansen Wasard virkede i større stil ved f. eks. at udvide kornhandlen langt ud over stadens naturlige opland. Et epitafium i kirken og tre svære ligsten på kirkebakken bærer bud om de ansete navne, som fremover førtes videre af storkøbmand og gods-

Parti fra Adelgade omkring 1868. Billedet er taget mod torvet med bryggeriet i baggrunden. Fortov og gade er brolagt med topede sten og skilles af den åbne rendesten. Den vindblæste fane på bygningen til venstre er farverens bømærke, og til højre gør drejeren og andre håndværkere og handlende ved diskrete skilte opmærksom på deres eksistens. (Ældre fotografi).

ejer Niels Kirketerp og af Johanne Marie Wasard, der 1821 skænkede en større plads på Store Torv til en ny skolebygning, efter at den gamle i Kirkestræde var totalt nedbrændt 1812.

I 1830erne var virkningerne af krigen 1807-14, statsbankerotten og den følgende landbrugskrise ved at være overvundne i Hobro, og det store ryk fremad begyndt. Landbruget blev med de stigende priser et lønnende erhverv gennem fælledens udskiftning 1844 og hedens opdyrkning. Brænderierne, navnlig købmændene S. Sørensen og N. E. Brasch, drev produktionen af brændevin op til at være en af de største i jyske byer samtidig med, at de med godt udbytte knyttede landbrug og industri sammen. På samme tid arbejdede H. J. Bies bryggeri sig frem til at blive landskendt.

Bedre besejlingsforhold på fjorden var et nødvendigt led i udviklingen, og 1869 resulterede en årelang kamp mod sand, mudder og tang, der truede løbet gennem barren ud mod Kattegat, i en sejldybde på 10 fod. Toldsted oprettedes i 1840, en dampskibsroute mellem fjordbyerne og hovedstaden etableredes 1859, og ti år senere passerede det første officielle tog på strækningen Aalborg-Randers Hobro, der var festklædt trods skuffelsen over linieføringen uden om byen.

Håndværkets mænd var fulgt troligt med. 1844 oprettedes »Hobro Borger- og Haandværkerforening«, og tre år senere lagdes grunden til byens tekniske skole, efter at et forstående bystyre året før havde gennemført en ny skoleplan for den offentlige skole. Folketallet var nu i relativ stærk

Parti fra Adelgade i dag.

Jævnført med samme parti for 85 år siden er forandringerne påfaldende. Hvor farverfanen dystert ragede frem, er nu biografs lysskilt, og husenes facader er gennembrudt af store butiksvinduer. (Fot. 1953 N. Elswing).

vækst, fra 770 i 1840 til det dobbelte femten år senere og 3161 ved århundredskiftet.

Jævnstid med købstadens udvikling fulgte oplandets fra et primitivt landbrug til et mere intensivt, og by og land fandt hinanden i et samarbejde, hvis motto var, at kun gode varer gav lønnende priser. Typisk var købmanden som landboens økonomiske og juridiske rådgiver, når bønder fra de tre amter mødte frem på torve- og markedsdage. Endnu var der kun eet parti i byens råd og eet blad, »Hobro Avis« (fra 1855), der blev talerør for den officielle mening. Noget anderledes, da andelsbevægelsen og de politiske brydninger satte ind i 1880'erne, men alligevel var der en nær kontakt mellem land og by, som fik sit klassiske udtryk, da en slagfærdig jysk bondeemand fra egnen hævdede byens anseelse ved at affærdige en pralende globetrotter med de kendte ord: »Hå do wot i Hobrow?«

Kirkeklokkerne ringede det nye århundrede ind over en by, der langsomt antog et moderne præg. Borgerforeningen viste vej ved sin nye teater- og foreningsbygning 1902, »Banken for Hobro og Omegn« (oprettet 1892) flyttede 1904 ind i sin store nybygning på hjørnet af Adel- og Havnegade, og samme år blev et længe følt savn afhjulpct ved oprettelsen af et andelsslagteri. Ind under julen 1905 strålede det elektriske lys over byen, men julefreden blev hurtigt afløst af en hektisk valgkampagne i januar 1906, der lod oppositionen erobre flertallet i byrådet. Få måneder efter havde Hobro sin mellem- og realskole efter flere års bitter strid, hvad der dog ikke hindrede et frugtbart samarbejde til fremme af byens offentlige skolevæsen.

Handelsforeningen (fra 1877) holdt fingeren på tidens puls og blev sammen med andre stedlige foreninger et bindeled mellem by og land til

*Hobro set fra fiskerlejet Horsø omkring 1904.
Byen holder sig endnu beskedent på sin gamle plads med kirken som samlende midtpunkt.
Havneområdet er uberørt af større anlæg, og ved Horsø nord for fjorden
er marker og en lille klat fiskerhuse. (Ældre fotografi).*

fremme af fælles interesser. Havnebanen 1899-1900 var et vigtigt led i disse bestræbelser, der 1910-13 gav et betydningsfuldt resultat ved den af »Det fælles Havnevæsen« foretagne fjorduddybning med en besejlingsdybde af 5,7 m. Udnyttelsen heraf blev især mærkbar, da det efter lange og besværlige forhandlinger lykkedes at indlemme forstaden Hostruphuse 1. april 1921, hvorved der inddrogtes land ved fjordens nordside. Efter et stort og bekosteligt opfyldningsarbejde m. m. og åløbets forlægning gennem Horsø kan Hobro havn i dag byde på gode besejlingsforhold (kajlængde 525 m) og trafikforhold med forbindelse til hovedbanen og Himmerlandsbanerne. Desuden med Brogade som hovedvej 10 over havnearealet med rutebilstation, hvorfra 19 ruter fører ud i oplandet. De mange virksomheder ved havnen kan udnytte dennes betydelige kajlængde og dens 800 m havnespor. Talrige bygninger præger terraintet, to har arkitekt E. Packness æren for: Toldkammeret og det højtliggende alderdomshjem, opført henholdsvis 1945 og 1919. Den fjernere liggende post- og telegrafbygning opførtes 1914 af arkitekt Hack Kampmann.

Indlemmelsen af forstaden satte folketallet i vejret fra 3871 til 5651 og muliggjorde, at nye kvarterer skød op uden for den egentlige bykerne: Ved Strandvej, Hegedalsvej, Hostrupvej og i det store kvarter omkring Banegaardsvej forbi nordre skole. Og hvor før den gyngende »Banegaardssti« (anlagt 1894-95) førte fodgængere til og fra »Stationen«, findes nu den stærkt trafikerede Jernbanegade, der krydses af den nye Skivevej.

»Oppe på højden knejser »Stationen«, rank og stadselig,« skrev Herman Bang 1896. »Og frem mellem skrænterne bruser togene med hastig piben som til spot købstaden forbi.« Det var dengang. Nu er den groet sammen med byen ned over engen, dens samhörighed med Hobro har varet i mere end 30 år, og borgerne følger i juledagene 1952 med stor interesse dens modernisering, hvor end ikke et kongeværelse savnes.

Nær broen præges bybilledet af »A/S De Danske Spritfabrikker«s store kompleks, der overtog spritfabrikken »Fortuna«, efter at denne 1922 havde været udsat for en eksplosion, og som sammen med »A/S Blaakilde Mølles Fabrikker« på syd-

Hobro set fra Horsø i dag.

Byen udvider sig med nye kvarterer især mod nord. Hvor før Horsø's få og små fiskerhuse lå, skyder stadig nye bygninger op. Havneområdet er udbygget med kaj anlæg og pakhuse, og her findes det nye færdselscentrum, rutebilstationen. (Fot. 1953 N. Elswing).

siden af fjorden udgør to af byens største industriforetagender. Side om side med havnen er Adelgade at regne for byens forretningsstrøg. Der spilles på mange strenge, men et nærliggende aktiv – naturens rigdom og forskelligartethed – blev gennem mange år nærmest forstået og vurderet ud fra æstetiske og etiske synspunkter: »Jeg går omkring i bakkerne og fryder mig ved tanken om, at jeg skal vise dig min barndoms herlighed«, skrev pastor J. H. Spur til sin søn 1862, da han efter mange års fravær blev sognepræst i sin fødeby. Først nogle årtier senere forstod man nøgternt at vurdere, hvad en storladne natur med fjord, lyng og skov kunne indbringe i klingende mønt – uden derfor at savne forståelse af naturens betydning for sindets vederkvæelse.

Alligevel var der noget, der holdede, og endnu så sent som 1896 havde byrådet ikke forståelse af at bevare det gamle navn »Hobro Fjord«. Men så skete der en bemærkelsesværdig ændring: Turistforeningen så lyset 1897, og to år efter skaffede den byen landsomtalen ved at indbyde journalister fra førende blade til en visit i Hobro. Og i dag er den populære forening mere virksom end

nogensinde til fremme af turistlivet, hvor bl. a. to faktorer – vandrehjemmet ved Strandvejen og pavillonen mellem skovens ærværdige egetræer – spiller ind. Her viste en optælling 1949 o. 460 ege i denne fortidsrest, som under forstligt tilsyn agtes skærmet og bevaret, og hvorfra agerne nu anvendes til forsøgsplantning i visse af Hedeselskabets plantager.

Ind under skovbrynet i Østerskoven ved »Amerika«, o. 3 km fra Hobro, påkalder julemærkehjemmet opmærksomhed. Luften ved fjord og skov i forbindelse med omhyggelig pleje befordrer børnenes sundhed, og dette særlige kapitel i julemærkets hjælpearbejde kan bl. a. notere gode resultater i kampen mod astma. Ambulancedagen, der afholdes hvert år på den første torsdag i september og er byens og egnens største folkefest, har som sædvanlig sendt børnene på hjemmet en kærkommen julegave: 5000 julemærker til fri anvendelse.

Det nærliggende blind hjem, som er stærkt besøgt til rekreationsophold, står overfor en udvikelse, hvortil Ambulancekomiteen stiller 40.000 kr. til rådighed. Samtidig ydes der rundelige bi-

Gammel købmandsgård ved Adelgade. Købmandsgården Adelgade 73 består af en grundmuret hovedbygning til gaden, bygget efter en brand i 1812. Bygningen er blandt byens største. Hertil slutter sig en sidelænge af bindingsværk med svalegang. På gårdspladsen holder bøndervogne fra omegnen. (Fot. 1919 Hugo Matthiessen).

drag til Røde Kors og sygehusvæsenet m.m., og gennem årene har »Dagen« ydet store beløb til amtssygehuset ved Randersvej – før, som under og efter opførelsen, der fandt sted 1927-28. (Arkitekt Hother Paludan).

Et af de mest karakteristiske bygningsværker i Hobro og tillige byens største er ting- og arresthuset, der ligger fornemt tilbagetrukket ved Adelgade, og som opførtes 1920 under arkitekt E. Packness' ledelse. Også på anden vis har den kendte bygningsinspektør formået at præge byen, ikke mindst da han 1930-31 med kyndig hånd ledede den gennemgribende restaurering af kirken og med dyb forståelse senere gik ind for kortpartiets udsmykning.

Ved foreningen »Norden«s initiativ knyttedes 1947 venskabsforbindelse med den svenske købstad Falköping, som nu har et folketal på o. 12.000. Hobro havde ved tællingen i november 1950 8315 indbyggere; lidt færre to år senere, men med de mange nye lejligheder, byen efterhånden får, skulle en jævn fremgang være i sigte. Meget vil dog afhænge af næringslivets kår frem-

over, og her er det glædeligt at se nybyggeriet ved havnen og de fortsatte bestræbelser for at skabe industrivirksomheder for bl. a. at imødegå den nedgang i beskæftigelsen, der er en følge af den dalende spritproduktion. At bærmeproduktionen tilmed er ophørt, betyder et tab for egenes landmænd som for byens handlende, der før i morgentimerne havde en ikke ubetydelig omsætning, når bærmevognenes stribe med de lange tønder på ladet prægede bybilledet i hovedgaden.

Skolebyggeriet er i gang med en til- og ombygning ved nordre skole, og der er projekteret en større tilbygning til søndre skole. Endnu er opførelsen af en tidssvarende biblioteksbygning under overvejelse, men en forsvarlig løsning trænger på, efter at »Folkebogsamlingen for Hobro og Omegn« fra 1904 gennem en rig udvikling siden 1948 udvidedes til centralbibliotek.

Uden om den gamle bykerne skyder det nye Hobro op, malerisk beliggende på bakkenskråningerne. Det højtliggende vandtårn på Hegedalsvej er synligt i vid omkreds ved dag og nat som byens vartegn med neonlyset strålende gennem mørket.

MARIAGER

Af V. From Bartrumsen

Tyk tåge, nemlig manglende historisk dokumentation, skjuler tidspunktet for Mariagers tilblivelse som boplads for en befolkning, men et dokument fra 1434 vedrørende det kloster, som kom til at betyde så meget for stedet, nævner i forbigående byen som en realitet.

Mariager kloster spillede en stor rolle i byens historie og må ikke glemmes i denne beretning. Det var tilknyttet birgittinerordenen, og dets grundlæggelse formodes at have fundet sted ca. 1420. Som det egentlige stiftelsesår bør dog vist regnes 1446, da paven skænkede de to tidligere benediktinerklostre Glenstrup og Vor Frue i Randers til Mariager kloster med tilladelse til at oprette et helt nyt kloster under navn af Mariager, Marias ager. I tidens løb blev klostrets privilegier stadfæstet og udvidet af kongerne Hans, Christiern 2. og Frederik 1.

Klostret var som nævnt et birgittinerkloster, og efter ordenens regler optog det både nonner og munke. Naturligvis var de to grupper skarpt adskilte, og i Mariager lå nonnernes gård nord og nordvest for kirken, som skilte denne gård fra munkenes. Hvornår klosterbygningerne stod færdige, vides ikke med sikkerhed, men byggevirkomheden har strakt sig over en lang årrække, og endnu i 1468 arbejdedes der på kirken.

Mariager kloster havde i begyndelsen kun ringe midler til rådighed, men i tidens løb blev det beriget med store gaver, især fra adelen, som dels ønskede at købe sig sjælfred, dels at sikre de ufor sørgede døtres fremtid og vel endelig også gav af religiøs trang. Det var særlig slægterne Rosenkrantz, Krumpen og Lykke, som viste stiftelsen stor interesse, og efterhånden blev klostret et af de godsrigeste i landet med mange kirker, flere hundrede bøndergårde og adskillige ejendomme i de jyske købstæder.

På det sted, hvor Mariager kloster anlagdes, lå der sandsynligvis en landsby, som tidligere hørte under Glenstrup kloster og måske har der også ligget en større landejendom, som har kunnet danne grundlaget for de omfattende godsarealer, der var en absolut nødvendighed for et birgittinerklostres eksistens. Klostrets oprettelse skabte liv på stedet, hvor der nu kom håndværkere og handelsfolk i stigende tal, og efterhånden byggede adskillige adelige, som havde slægtninge i klostret, sig vinterboliger i Mariager. Af stor betydning var det, at klostret i 1549 fik ret til at anlægge en fri havn og købmandshandel ved fjorden.

Efterhånden synes byen ved klostret at have opnået en ret anselig størrelse. Den var, hvad vi nu ville kalde en flække, der uden egentlig at være købstad dog i flere henseender regnedes for en sådan. Således nævnes i 1457 bytinget i Mariager, og 1495 omtales en byfoged og en byskriver, ligesom Mariager i 1556 nævnes blandt de købstæder, der er repræsenteret på rigsdagen, som vedtog den københavnske reces.

Men sine privilegier som købstad fik byen først ved Christian 4.s åbne brev af 23. maj 1592, hvori det hedder, at Mariager »maa herefter bruge saadanne Købmandsskab, Handel og Vandel med Køb og Salg og anden borgerlig Næring og Købstadfrihed i alle Maade, som udi andre Købstæder her udi Riget, og nyde, bruge og beholde saadanne Naader, Privilegier og Friheder som vor Købstad Hobro ...«.

Indtil Mariager blev selvstændig købstad, har det uden tvivl været klostrets privilegier, som ydede byens næringsdrivende beskyttelse. Men ved reformationen blev jo al kirke- og klostergoods inddraget under kronen, og dette gjaldt også Mariager kloster. Ganske vist hørte det til de klostre, der overlevede reformationen længst, idet det fo-

Mariager set fra nordvest. Maleri fra 1748 af H. H. Eegberg.

Byen domineres endnu helt af klosteranlægget, der på denne tid ejedes af landsdommer Math. Thestrup. Mange af klosterbygningerne var da nedbrudt og i stedet var rejst en ladegård af bindingsværk, der ses til højre for klosteret. Kirken har endnu sit gamle udseende med et treskibet langhus og kor og tårn ved vestenden. (Nationalmuseet).

reløbig fortsatte under det gamle styre som forsørgelsesanstalt for adelige kvinder, men allerede i 1540erne overtog en kongelig lensmand ledelsen, og i 1588 blev klostret endelig ophævet.

Klostrets inddragelse under kronen og tilsidst dets fuldstændige nedlæggelse betød selvsagt et stort tab for Mariager bys økonomi og velstand. Det store kloster affolkedes, og de adelige vinterboliger stod tomme. De ret dårlige jorder omkring byen betød, at landbruget for indbyggerne spillede en forholdsvis beskeden rolle. Hovederhvervet var derimod skibsfarten, som i det 16. og 17. århundrede især var baseret på udførsel af mursten og kalk fra værkerne i byens umiddelbare nærhed. I 1573 leverede lensmanden 100.000 brændte mursten til Skanderborg Slot, og to år senere bestilte Frederik 2. til opførelse af slottet Krogen (Kronborg) så mange mursten, som lenet kunne præstere. Endnu vigtigere var dog kalkbrændingen og udførslen af kalk, og fra kalkbrudene ved Assens eksporteredes i det 16. og 17. århundrede

talrige skibsladninger til bl.a. København, Frederiksborg, Kronborg, Kolding, ja endogså til Tyskland. Denne eksport kunne dog ikke opveje byens almindelige tilbagegang og de ulykker, som et par store ildebrande i slutningen af det 16. århundrede førte ind over den. Den 22. juni 1573 siges Mariager at være brændt og allerede ti år efter, 1583, blev igen størstedelen af byen lagt i aske. Efter denne brand blev ikke engang halvdelen af de brændte huse genopført, og grundene, hvor mange af byens største og bedste bygninger havde stået, blev udlagt til frugthaver, marker og enge. Og så smitsom sygdom har hærget byen i disse år. Herom melder en beretning af 1685 fra præst og byfoged: »Formedelst den store Sygdom og Svagheit, som det arme Sted haver været paalagt og endnu ei er ganske ophævet, saa ei aleneste den store Misvækst som forleden Aars Grøde, men endogsaa den Afsky, som Landboerne haver havt til den arme By formedelst ombemeldte Sygdomme, forarsages, at her i al Sandhed hverken kom-

Luftfotografi af Mariager set fra sydvest.

Byen er en lille bortgemt idyl uden større moderne bygninger. Forskellen på dette og det 200 år ældre billede er ikke stor. De væsentligste ændringer er, at klosteranlægget er blevet mindre og havneanlægget større. Og så er forbindelsen med omverdenen takket være jernbane og især rutebil blevet livligere. (Fot. 1937 Jysk-fynsk Flyveskole).

mer Korn eller andet tilkøbs, saa her ikke kan bekommes Øl og Brød for fattige Folk. Tilmed er Kvæg og Fæmon snart bortdød af smitsom Sygdom, saa her er en Jammer og elendig Tilstand«.

Til gene for byen var det også, at landevejen fra Aalborg til Randers, som tidligere gik over Mariager og derved gjorde den til hovedoverfartsstedet ved fjorden, vistnok i begyndelsen af det 17. århundrede blev ført over Hadsund, hvortil forresten også senere, 1860, toldstedet blev flyttet, fra Mariager. Byen måtte ligesom andre jyske købstæder i det 17. århundrede døje fremmed besættelse; 1627-29 tyskerne, 1644 og 1658-60 svenkerne samt de brandenburgske, østrigske og polske hjælpetropper. Om deres bedrifter i byen er der dog ikke efterladt nøjere beretninger.

I det 18. århundrede var byen atter udsat for brande, således 1732, 1764 og 1775. Hertil kom kvægsygdomme, som halvvejs ruinerede byens landbrugere. Om tilstanden i dette århundrede giver en indberetning fra 1735 ret detaljerede op-

lysninger: »Byens meste Næring bestaar i Bryggen og Brænden (af brændevin) til Salg i Husene og til Forsendelse til Norge og København, i Maltgøren, Udførsel af lidt Rug, Malt, Havre, Flæsk, Ost o.s.v., hvorpaa i disse Tider er ikkun slet Fortjeneste. Indgaaende Varer er: Tømmer, Brædder, Jern o.s.v. fra Norge og Salt, Hør, Vin, fransk Brændevin, Tobak og Smaasager fra København, Hobro eller Aalborg. Byen har 5 Fartøjer med 24 Mands Besætning; tre slæbe Brænde til København, to gør 1 à 2 Rejser om Aaret paa Norge og derefter endnu en Rejse paa København. Fabrikker og Manufakturere findes ikke, saalidt som privilegerede Personer. Der er to Mænd, som man kan kalde Købmænd, en handle paa Norge og København, og 4 à 5 Kræmmere. Byen er i slet Tilstand formedelst den sidste Ildebrand (1732), fordi Toldstedet ligger en stor Mil derfra, fordi Hobro ligger kun en Mil borte, og fordi Aalborg Amt paa hin Side af Fjorden kun er $\frac{1}{4}$ Mil borte, hvor man paa grove Varer og Specerier kan have

Teglgade i Mariager.

Næsten alle gader i byen har lave, pyntelige huse.

Hotel Postgaarden, den lange bindingsværkslænge til venstre, hører til blandt de mere anseelige.

For enden af gaden er torvet med byens rådhus, der byggedes 1821-22 og i 1914 forhøjedes med et stokværk. (Fot. 1919 Hugo Matthiessen).

meget bedre Køb hos Proprietærer og Bønder end i Mariager«.

Stilstanden og tilbagegangen varede ved gennem de næste årtier, og det var først i begyndelsen af det 19. århundrede at Mariager igen begyndte at komme til kræfter, men den må dog stadig indtage pladsen som Danmarks mindste købstad. Men Mariager har til gengæld bevaret et fortrin fremfor så mange andre af vore købstæder: den uforfalskede idyl. Omkranset af skovklædte bakker ligger den lille by med sine teglhængte småhuse og sine blomstrende haver som i en Tornerose-søvn ved den stille fjordvig.

Kirken er byens vældigste hus, skønt den kun er et brudstykke af det oprindelige treskibede gotiske kirkehus, der ialt havde en længde af 75.7 meter. Efter reformationen begyndte et forfald, som gjorde dele af bygningen til ruin. I 1788-89 foretoges under ledelse af Horsens-bygmesteren Anders Kruse en kombineret beskærelse og istandsættelse, som ingen kunne prale af. Midtskibets

og sideskibenes fire østlige hvælvingsfag blev nedrevet, og ved den nye gavl mod øst opførtes et mindre kor med fladt loft. Dette kor dannede sammen med hovedskibet og de tilbagestående dele af sideskibene den nuværende korskirke. Indendørs vekslede nu fladt gipsloft forargeligt med hvælvning. Samtidig blev tårnet ændret, så det fik sit nuværende udseende. Træinventaret blev egetræsmalet. Men i vor tid greb Nationalmuseet ordnende ind. Hvælvingerne genrejstes, koret bragtes i overensstemmelse med kirken, og inventarets lag af diverse omgange maling førtes tilbage til de oprindelige farver, og samtidig blev uheldige vinduer ombygget i den oprindelige gotiske stil. I søndre korsarms gavl er indmuret en meget smuk ligsten, som afbilder den så omdiskuterede bisp Stygge Krumpen. Kendere mener, at stenen rummer et af de bedste reliefportrætter fra vedkommende tidsrum. Bispens mumificerede lig henstod i sin tid i et kapel under orgelpulpitret, men blev senere gravsat på kirkegården.

Af klostrets oprindelige store kompleks, som i sin tid var spredt over et areal på 20 ha, står i dag kun en enkelt bygning tilbage. Den blev i 1891 overtaget af staten, som lod den grundigt restaurere. Bygningen rummer nu stedets dommerkontor under hvælvingerne i nederste stokværk, medens den øvre etage giver plads til dommerens bolig, efter sigende skal den høre til landets bedste. Af andre markante bygninger skal nævnes det smukke rådhus, opført 1821-22 og delvis ombygget i 1914. Rådhusets façade bærer en manende indskrift fra Jyske Lov: »Var ej lov i lande, havde hver mest, som mest måtte gribe«. Og over frontspicen er rejst en forgyldt fugl, som kaldes »tranen«. Den støtter sig på det ene ben og bærer i det andet i løftet klo en sten. Den illustrerer årvågenhed ud fra den tanke, at det, man fastholder, slippes, når man sover. Jernbanestationen, som også har postkontor og toldkontor under sit tag, er af ret ny dato. Takket være arkitekten er huset med dets herregårdspræg absolut præsentabelt.

Ser man bort fra nyere og ny villabebyggelse, rummer byen først og fremmest ældre og gamle bygninger. I et ædelt bindingsværkshus er Bymuseet indrettet, og blandt de øvrige bygningsveteraner kan findes levn fra gamle tiders adelsgårde, nemlig hvævede kældre. Torvet, hvor rådhuset ligger, fik i anledning af byens 350 års jubilæum som købstad skænket et springvand. Yderligere pranger på torvet byens længste vinduesrække: 25 fag på række. Det er hotel Postgaarden, som iøvrigt er fredet i klasse A, der ejer denne mangfoldighed. I Østergade findes en vandkunst, hvor en bæk finder udløb gennem gabet på et bronzeløvehoved. Vandet opsamles af et bassin med udløb til stranden. Dets fald og rislen er gadens konstante lydkulisser.

Når man ad de toppede brosten passerer gaderne, finder man ikke så få huse, som viser velberegnet og sober arkitektur. Men det, der gør Mariager til et sted, der er lige langt fra at ligne en gennemsnitskøbstad og en stationsby, er den

Indkørslen til Mariager fra vest.

Byen får sin idylliske, venlige karakter af de mange blomster og træer, der omgiver husene. Flere steder bliver de kunstfærdigt tilklippede løvporte som på billedet her, et arrangement, der føles som en velkomst til den besøgende. (Fot. 1919 Hugo Matthiessen).

omstændighed, at den lille by slipper så meget landligt inden for sit område. Lindeportene, hvor to af udfaldsvejene støder til stenbroen, er en smuk ouverture, og inde i byen virker de små huse, der ligesom er illumineret af slyngroserne, de idylliske haver og grønne træer på særegen måde som en fredfyldt idyl, hvor det forjagede nutidsmenneske en kort stund kan slappe af og finde lise for sjælen.

Hvad kan man sige om mariagerne? Først og fremmest, at der ikke er mange af dem. For tiden noterer man 1398 borgere og borgerinder inklusive mindreårige fremtidshåb. Tallet betegner en rekord, men for en ordens skyld må det tilføjes, at det er påvirket af den på byens område placerede filial af De kellerske åndssvageanstalter. I 1907 var indbyggernes antal små 900; det betyder, at antallet i løbet af 45 år er steget med ca. 55 pct. Mariagerne er brave jyder. Hvis leve-

stedet har påtrykt dem et særpræg, må det bestå i ankelstyrke, foranlediget af træning på de hjemlige brosten. Og så har tiden gjort dem mindre nysgerrige end tidligere. Fordum garneredes vinduesrækkerne nemlig af gadespejle på geled, men de er nu forsvundet.

Som afslutning vil vi omtale et par interessante steder i byens omegn. Det nærmest liggende er placeret lige udenfor bykommunens østlige grænse, hvor vi på toppen af et drøjt bakkeplateau finder en gravhøj fra oldtiden. Dens tinde løfter sig lidt mere end 100 meter over fjordvandets overflade. Den hedder Ho-Høj eller Hov-Høj og nærmer sig i størrelse Jellinghøjene, som sikkert rejstes på nogenlunde samme tid. Arkæologerne har endnu ikke boret sonden i Mariagerhøjen. Denne har derimod tilbageslået et par angreb af menigmand, som ifølge overlevering begge tilbagevistes på en måde, der overbeviste skattesøgerne om,

Mariager kloster og kirke set fra nordvest.

Kirken og dommerboligen er de sidste rester af det fordums betydelige birgittinerkloster, der var bolig for både munke og nonner. Kirkens oprindelige udseende ændredes stærkt ved en hårdhændet ombygning i 1788-89. (Fot. 1945 Holt og Madsen).

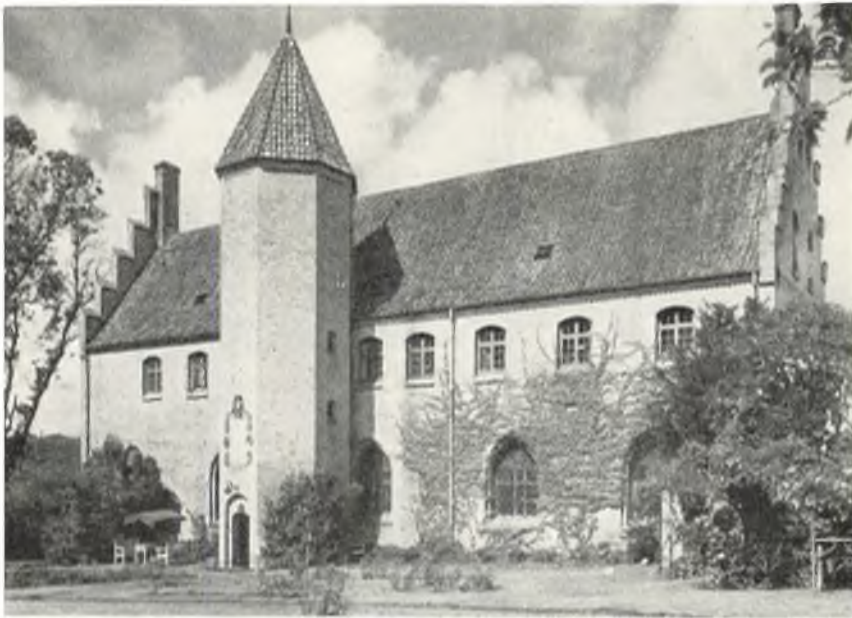

Mariager havn set fra øst.

Vigen ved byen danner en naturlig havn, der har været det bedste aktiv for Mariagers næringsliv. Det eneste anlæg ved havnen var længe en skibsbro. 1913 kom hertil en udvidelse i forbindelse med anlæg af en jernbane. (Fot. 1953 N. Elswing).

at højen overfor dem målbevidst havde sagt stop. De tog begge skade. Den ene brækkede et lår; den anden ramtes af et effektivt virkende sjæleligt chok. — Men i 1864, da et tysk ingeniørkompagni indkvarteredes i Mariager, fik højen travlt igen. Ingeniørkaptajnen satte sit mandskab til at anlægge en skakt fra toppen og nedad mod den velstand, som mentes gemt i højens dyb. — Men skakten skred sammen. Een mand mistede livet, og nogle kom på lazaret, hvorefter foretagendet standsedes. Kaptajnen har følt sig utilpas over at anmelde tab uden baggrund af krigsmæssig hændelse. Til et godt stykke ind i vort århundrede bar højen et dybt skår som minde om sejren. Senere har Nationalmuseet foranlediget toppen reguleret. Generalstabens granitmærke står på højens isse, hvorfra geodæterne af og til foretager deres trianguleringer. Udsigten fra toppen er himmelvid. Kattegat kan skimtes, og med kikkert kan stålkonstruktionen i Aalborgs udsigtstårn pejles.

Men udsigten beherskes af fjorden, der som en sejlbare flod strækker sig fra horisont til horisont gennem et landskab, hvis skønne enkeltheder for blikket smelter sammen og bliver til een stor dejlighed. Østerude øjner man skinnende hvide dampe stige for derpå af vinden at føres som sammenhængende kilometerlange spor over himmelblået. Det er damp fra cementovne, hvori cementens våde råstoffer brændes. Underlaget for store dele af egnen er kridt, og da ler også findes i rigelig mængde, er cementens råstoffer disponible. Virksomheden, som ligger ca. 7 km øst for Mariager, er i virkeligheden en fortsættelse af den kridtindvinding og det kalkbrænderi, som i tidligere århundreder blev drevet. Cementindustrien, som arbejder i åbne brud med gravkøer, har ædt sig igennem stoller og skakter fra det 16. og 17. århundrede. En cementeret kørebane fører fra Mariager-Hadsundvejen direkte til cementfabrikken. Landet langs denne lokale færdselsåre er præget

Dommeren i Mariager re-siderer i den sidste rest af klosteret, der engang var den ene fløj i vestre munkegård. Den er opført af gule munkesten og har på sydsiden et senere tilbygget, ottekantet klokketårn. Dommerkantoret findes i stueetagen, dommerboligen på første sal. (Fot. 1945 Holt og Madsen).

af den gamle kridtbrydning igennem utallige bunker af sammenhobet afrydningsjord, som fylder strøget med større og mindre tuer. Dette område henligger som eng, hvor gule kodriverblomster lyser i græsset. Denne blomst illuminerer tomter efter tidligere skov. Nu er strækningen skovløs, træerne var føde for kalkovnene.

Mariager står i det allerbedste forhold til sine omgivelser. Byen og egnen parres således, at den lille købstad, hvis hygge og ynde giver sundhed i

sindet, er menneskehjem lagt i det åbne lands herlighed. – Sød er sommer i Mariager by. Tydeligst fornemmer man den lyse sommer, når linden blomstrer. Så skal man stille sig under en kuplet lindekroner, åbne bevidstheden for duftens lune sødme og lytte til den mest sommerlige musik, som findes: de nektarsøgende biers summen, – en naturmusik, der udtrykker fortættet livs- og arbejdsglæde.

GRENAA

Af Carl Svenstrup

Grenaa er en by af gammel oprindelse, opstået ved den i ældre tid sejlbare Dyrsaa (Djursaa) eller Grenaa, der dannede afløbet for den udtørrede sø Kolindsund.

Byens *ældste kirke*, der lå et stykke vej oppe ad Bavnhøjbakken og var en af egnens 10 kridtstenskirker, er nu længst forsvundet. Nedlagt på reformationstiden i året 1558 nedreves den dog ikke straks. Fundamentet afdækkedes i 1942 og henligger nu fredet, omgivet af et smukt beplantet anlæg.

På det nuværende torv, hvor vejen fra Sønder herred mødtes med vejen fra Nørre herred, opførtes byens nye kirke. Efter historiske vidnesbyrd indviedes den til Skt. Gertrud, en nederlandsk helgeninde, som bl.a. var de vejfarendes beskytterinde. Hendes dyrkelse blomstrede i 13.-15. århundrede. Kridtstenskirken ved Bavnhøjbakkens fod, hvortil materialet var hentet fra de nærliggende limstensklinter ved Sangstrup, var bygget i romansk stil, vistnok i tiden 1150-1200. Den nye kirke på torvet opførtes i gotisk stil engang i 14. århundrede. Byens ældste segl stammer efter sagskundskabens mening fra tiden omkring år 1300. Det bærer billedet af en bro over en å og to korsbærende bygninger, som jo uden tvivl skal forestille kirker, en på hver side. Det er uvist, om man deraf kan slutte, at der faktisk dengang har eksisteret to kirker, eller de kun er anbragt af stilistiske grunde.

De historiske vidnesbyrd om Grenaa i middelalderen er kun få. Saxo fortæller om Harald Haarderaades og Svend Estridsøns kamp i Djursaaen i 1060 og ligeledes om, at kong Svend (Grathe) efter blodgildet i Roskilde 1157, hvor Knud dræbtes, satte efter Valdemar med den sjællandske og fynske flåde, »som han lod lægge ind i Djursaaen, hvorfra han med kernen af rytteriet

begav sig til Viborg«. Her fandt han sin død på Grathe hede. — Byen selv nævnes ikke. Derimod omtaler Snorre Sturlasson træfningen mellem Valdemar den Store og Erling Skakke i året 1165 i Dyrsaaen. Han siger kort og godt, at »Dannerne flygtede snart og mistede mange folk. Men Erlings mænd plyndrede skibene såvel som *købstaten* og fik meget bytte«.

Ved »købstaten« må uden tvivl være tænkt på Grenaa. Den er altså i 1165 blevet plyndret og muligvis afbrændt. Grenaa's navn findes første gang nævnt i kong Valdemar Sejrs jordebog, der som bekendt er en fortegnelse, affattet i tiden mellem 1231 og 41. Byens navn staves der »Grindhøgh«, en skrivemåde, som kun træffes dette ene sted. Jordebogen afgiver altså vidnesbyrd om byens eksistens, men siger intet om, hvorvidt den på det tidspunkt var købstad eller ej. Derimod viser byens gamle segl fra ca. 1300, der bærer omskriften Grindugh Sigillum Civitatis (Grenaa Købstads Segl), at den i det seneste ved dette år har været købstad. Kongebrevet, som gav Grenaa købstadsprivilegium, eksisterer ikke mere, hverken i original eller afskrift. Det er, som skrevet står i Pontoppidans Danske Atlas fra 1768, »forkommet ved Ildsvaade«. Det første kongebrev med privilegier, hvoraf der eksisterer en — ganske vist senere — afskrift, er fra 1445 og udstedt af Christoffer af Bayern. Det tilsikrer Grenaa borgere, at de for deres troskab mod kongen må være toldfri »med deres gods og købmandsskab« hvor som helst de kommer i Danmark, »dog med undtagelse af Skaane, Falsterbo og andre kongelige sildelejer om høsten«. Dette kongebrevs 500 års jubilæumsdag fejrede byen i 1945, umiddelbart efter landets befrielse og Tysklands kapitulation. Som mange andre byer har Grenaa i middelalderen været »bortforlenet« eller pantsat, når kon-

Grenaa set fra sydvest 1768. Efter stik i Pontoppidans Danske Atlas. Byens huse klumper sig sammen om kirken på torvet. Sydfra fører tre broer over den bugtede å til Søndergade. I forgrunden ligger vandmøllen nær Kolindsund, der ses længst til venstre. Billedet er som mange af datidens stærkt fortegnet.

gerne var i forlegenhed for penge. Det skete første gang i 1327, da byen og kongsgården pantsattes til marsken Erik Holck og Aage Iversen. I de følgende århundreder var byen adskillige gange bortforlenet til forskellige medlemmer af slægten Rosenkrantz, hvoraf nogle var lensmænd på Kalø. Den sidste bortforlening ophørte i 1530.

Af middelalderlige bygninger i Grenaa ud over de to kirker kendes kun få, og de er alle længst forsvundne. Kongsgården har ligget på Storegades sydlige side. Den person, som havde kongsgården i forlening, havde dermed pligt til at yde kongen »natteleje« under hans eventuelle »gæsterier« rundt i landet. Kongsgården nævnes, som tidligere anført, første gang i 1327. Ved en senere bortforlening i 1572 af kong Frederik 2. til Carl Schotte benævnes den »Vor og Kronens Gaard udi vor Kiøbstad Grindow, kaldet Kongens Gaard«. Den overgik senere til byen.

Til kongsgården hørte bl.a. »2 Fierdinger Jord,

som var tillagt af Hans Majestæt til Borgmester og Byfoged for deres Bestilling«. De er på Resens Atlas aftegnet mellem Storegade og åen og benævnes udtrykkeligt som »Kongsgaards Toft«. Senere, da Grenaa omkring 1700 fik postvæsen, overlod byen disse tofter til postholderens benyttelse til græsning til posthestene, og de fik fra den tid benævnelsen »Posthaugen«.

Provstegården lå i Østergade på gadens nordlige side. Den overtoges efter reformationens indførelse af kongen. Christian 3. udstedte få år efter (1558) et gavebrev, hvori bl.a. bestemtes, at »Kronens Gaard i Grenaa, kaldet Provstegaarden« herefter skulle bruges til latinskole og til bolig for skolemesteren. I 1649 brændte hele Østergade med præstegård og latinskole. Skolens rektor skænkede en tid efter en ældre bygning på Lillegade til latinskolen. Her foregik undervisningen, indtil latinskolen i Grenaa efter kgl. reskript ophævedes fra og med 31. decbr. 1739.

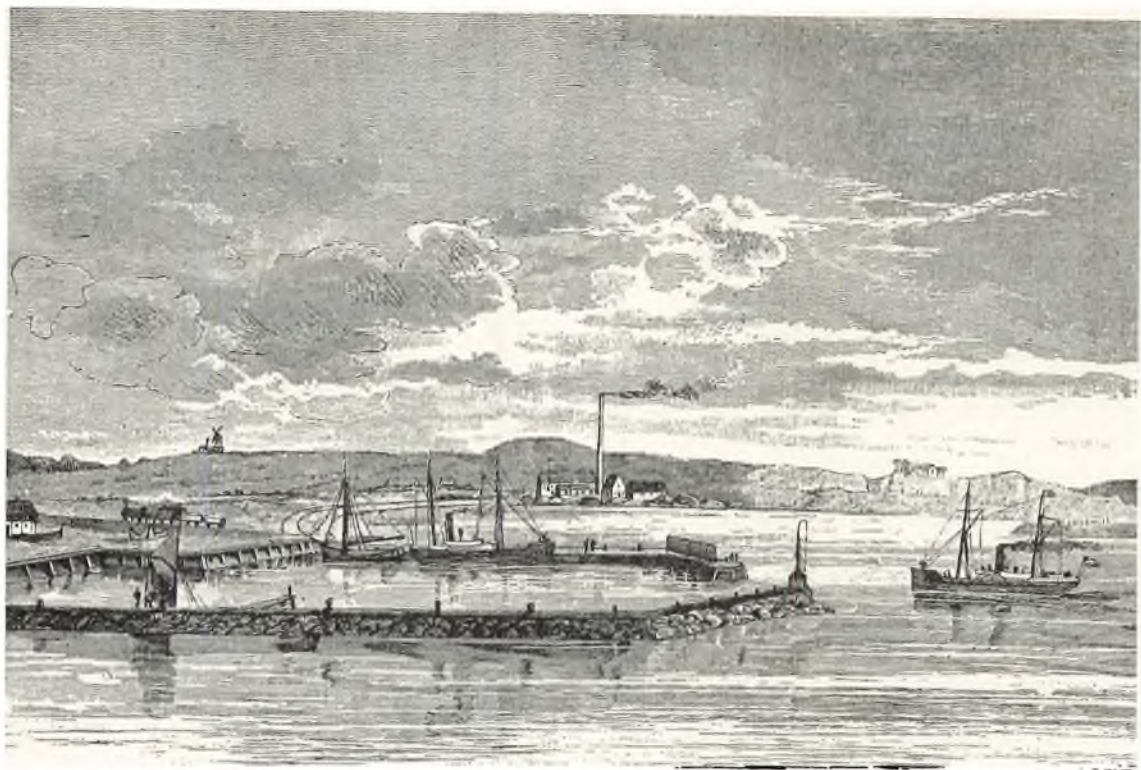

Flyverfotografi af Grenaaas centrale del, set fra sydvest.

Gadenettet, der udgår fra torvet har endnu sit gamle forløb, men der er ryddet op i den ældre bebyggelse. Hvor før de statelige købmandsgårde med bindingsværket dominerede, ligger grundmurede banker og forretningsbygninger. Den gamle Østergade fortsætter i den snorlige Havnevej over til højre til byens livsnerve : Havnen. (Fot. 1950 Sylvest Jensen).

Byens ældste rådhus lå på torvet i kirkegårdens nordøstlige hjørne og var nærmeste nabo til kirken. Det var opført i det 16. århundrede og beskrives i Pontoppidans Danske Atlas i 1768 som »en gammel og trofast grundmuret Bygning i to Etager. I øverste Etage er en stor Sal, hvor Retten holdes, nemlig både Bytinget og Herredstinget. Neden under har Vægteren sine Værelser, derhos tvende vel forsynede Arrestkamre. Men allerunderst er en stor hvælvet Kælder«. I denne havde fra de ældste tider og indtil 1750 byens fængsel været. Da det nye rådhus opførtes i 1805–08, blev den gamle bygning ikke straks nedrevet, men benyttedes en tid til materialeskur. Den fjernedes først i 1834, og materialerne anvendtes til opførelse af et sprøjtehus.

Endelig lå tæt syd for byen, på den anden side af broen over åen et spedalskehospital kaldet Skt. Jørgens gård eller Bro hospital. Det nævnes første gang i 1455, da Christian 1. forlener rigets hofmester, Otte Nielsen Rosenkrantz, med denne stiftelse »imod at han underholder dets fattige og holder Hospitalet vedlige«. Ved en senere bortforlening i 1520 nævnes, at der til hospitalet hørte et kapel, »hvori vedblivende skal holdes Gudstjeneste eller Messe, således som funderet er og bør at holdes«. Omkring år 1550 gik hospitalet til grunde ved ildsvåde og blev ikke genopført. Da pesten rasede i Grenaa 1601–03 benyttedes Skt. Jørgens kirkegård som pestkirkegård. Benævnelsen »Bro hospital« skyldes, at det lå i et hjørne af den store Bro Hede, nuværende Hessel Hede.

Grenaa havn i 1880'erne. Træsnit i Ill. Tidende 1882-83.

*Det nye havneanlæg var færdigt i 1879 og fyldte byens beboere med berettiget stolthed. Det hedder i en samtidig beskrivelse: »Skulle vi søge dens egentlige Seværdigheder, maa vi næsten en Trediedel til udenfor Byen og betragte det for en By paa 2300 Indbyggere mærkværdigt stor-
artede Havneanlæg...«. I baggrunden ses Grenaa kalkværk med sit store kalkbrud.*

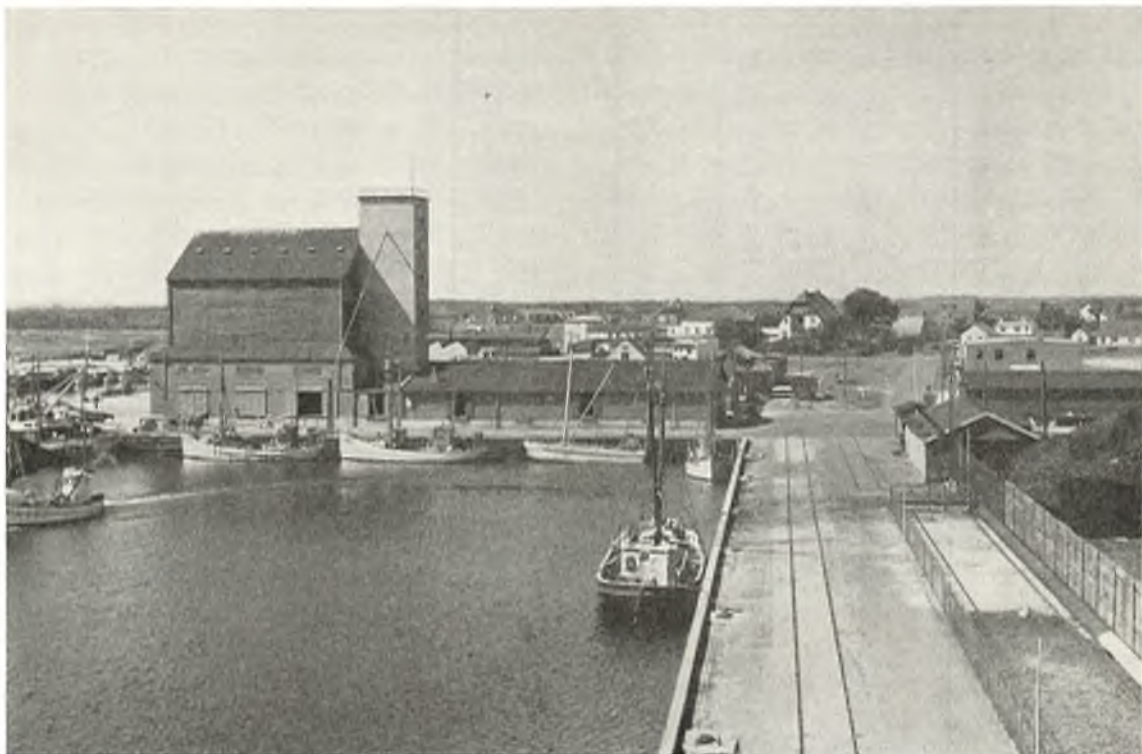
Byens mørkeste periode har uden mindste tvivl været midten af det 17. århundrede, altså trediveårskrigen og svenskekrigenes tid. — Det var en række år, som for hele landet var tunge og trange. For Grenaa var de det i dobbelt forstand, fordi byen, foruden af krigen, hærgedes af to voldsomme ildebrande. Det er ingen overdrivelse at sige, at årene fra 1625, da kong Christian indblandede Danmark i trediveårskrigen, og indtil 1660, da svenskekrigen endelig var forbi, var de ulykkeligste i byens historie.

Tre gange var Grenaa besat af fjenderne. Første gang i 1627 under »Kejserkrigen« af Wallensteins tropper, de to andre gange i 1644–45 og i 1657–60 af svenskerne. Ved den sidste af krigene fik vi ganske vist hjælp af landets forbundsfæller: polakkerne, brandenburgerne og østrigerne. Af dem var det nærmest de førstnævnte, som kom til vor egn. Men disse forbundsfæller udsugede landet endnu værre end fjenderne havde gjort, såle-

des at man i kirkerne fra prædikestolen bad: »Fri os, Herre, o, fri os ak, fra vor Ven, den grumme Polak«.

Disse ulykker var fælles for store dele af landet. Men Grenaa fristede den tunge skæbne, at 2 kæmpebrande indenfor samme tidsrum helt ødelagde byen. Den første brand var i 1627, som alle topografiske værker hidtil har fortalt. — Den ødelagde byens vestlige halvdel. Den anden brand i 1649 fortærede den østlige og midterste del af byen »med kirken, latinskolen og præstegården«. Det er en brand, som aldrig tidligere er omtalt i historiske værker. Endnu hen mod år 1700 var Østergade, hvor latinskolen og præstegården havde ligget, ikke halvt genopbygget. Gaden er slet ikke aftegnet på Resens Atlas fra ca. 1680. Kirken, hvis tykke mure i nogen grad havde modstået ilden, genopførtes dog i løbet af et par år.

En lille kuriositet fra århundredets begyndelse

Parti fra Grenaa havn i dag.

Takket være den driftige by har havnen måttet udvides gentagne gange helt op til i dag. Industrielle virksomheder er skudt op, og fiskeriet fra havnen er betydeligt. Der er færgeforbindelse med Hundested på Sjælland. Billedet er taget fra en kran ned over de nye havnebassiner med kornsilo på kajen. (Fot. 1951 W. Øvlesen).

kan nævnes her: Byens rettersted var dengang »Galgebakken« på grænsen af Enslev jorder. Der havde været strid om beliggenheden, og Grenaa var ved Nørre herreds ting fradømt retten til galgebakken. Byen ønskede så at rejse en ny galge på et andet sted. Man skrev derfor til kongen og anmodede om hans tilladelse. For at finde den rette form tog man et brev fra kongen og efterlignede dets sprogbrug. Resultatet blev følgende: »Vi Grenaae Mænd selv syvende af Guds Naade Hilses dig Kong Christian selv fjerde. Vor Gunst tilførn. Vide maae du, at vi af frie beraad Hue, og med meenige Borgeres Samtykke, paa vor Byes Bekostning har ladet oprejse een Galge, som vi nødvendig behøve for os, vore Børn og Efterkommere, hvilken vi ydmygeligen bede og begiere at maatte bruge, nyde og beholde umolesteret af Dig og Dine Efterkommere i alle Maader. Dermed skeer Vor Villie. Givet i vor Bye Grenaae den 1. April 1600. Borgmester og Raad«.

Der må altså på dette tidspunkt have været 6 rådmænd siden borgmesteren er »selv syvende«. Den første gang, udtrykket »Borgmester og Raad« vides anvendt, er i året 1397. Den første kendte borgmester er Knud Nielsen. Der var som regel kun een borgmester i Grenaa. Engang havde borgerne uden at spørge kongen valgt to borgmestre. Det blev meget unådigt optaget på højeste sted. Lensmanden på Kalø fik kgl. befaling til omgående at rejse til Grenaa og afsætte den sidst valgte borgmester. I 1682, kort efter enevældens indførelse, foretoges af besparelshensyn en »reduktion«, der gjaldt hele landet. Som følge af denne skulle borgmester og råd helt bortfalde i 23 af de mindste købstæder, deriblandt Grenaa. Byfogeden skulle derefter alene være byens magistrat.

Årene i midten af det 18. århundrede skildres i almindelighed som en opgangstid for Grenaa, fordi en stor del af byens ældre bygninger var opført i det tidsrum. Der er imidlertid en hage ved byg-

geriet: størstedelen deraf forårsagedes nemlig af to nye storbrande, henholdsvis i 1750 og 51. De ødelagde tilsammen hele Store- og Lillegades midterste halvdel eller omtrent en fjerdedel af byens daværende ejendomme. 44 bygninger nedbrændte og 57 familier blev husvilde. De mange nybygninger i midten af århundredet skyldes altså mere brandene end sund byggelyst. For at skaffe tag over hovedet måtte alle midler tages i brug. Selv det kgl. forbud mod at tække købstadsbygninger med strå måtte delvis sættes til side. Foruden nogle få mindre bygninger, spredt i gaderne og i de små stræder, er der faktisk nu kun 3 gårde tilbage fra den periode. Først den store to-etages købmandsgård på byens torv, som er en af periodens smukkeste og mest velholdte købstadsbygninger. Den er opført omkring 1750 af byens daværende fornemste købmand, Christopher Ove-

sen Brock, men har intet med branden at gøre. En anden to-etages købmandsgård, Lillegade nr. 39, kaldet »Aftenstjernen«, genopførtes af købmand Rasmus Sørensen Mau umiddelbart efter branden i 1751. Byens tredje, smukke gård fra Holbergtiden er den gamle borgmestergård, Lillegade nr. 50, tæt ved den foregående. Den er opført en snes år senere, også efter en brand, der dog var af mindre omfang. Den ejedes af birkedommer og byskriver Peder Bay, som lod den genopbygge. Gården har i en række år i forrige århundrede været ejet eller beboet af byens borgmester. I denne gård fødtes den 15. november 1874 byens æresborger, nobelpristageren professor August Krogh.

Den første snes år efter århundredskiftet i 1800 var stærkt præget af englænderkrigen og dens følger. Vore »hjælpetropper«, spaniolerne, rykkede

*Gammel købmandsgård på hjørnet af torvet og Storegade.
Den fornemme gård på 2 stokværk var bygget i 1757 og anvendtes som købmandsgård indtil 1919, da den nedbrændte. Billedet viser gårdsiden, hvor bønderne holdt ind, når de skulle på forretning. Af sådanne større købmandsgårde lå der flere i torvets nærhed.
Kirketårnet skimtes over hustaget til højre. (Fot. 1909 Hude).*

Grenaa dampvæveri set fra sydvest.

Af byens forskellige virksomheder er Grenaa dampvæveri nok den mest kendte. Det er anlagt 1893 i det nye kvarter, der er skudt op mellem den gamle by og havnen. Den ældste, lave bygning ligger endnu ud til Havnevej, men forsvinder næsten mellem de store nybygninger. Over 800 mennesker er nu beskæftiget i væveriet. (Fot. 1951 W. Øvlesen).

den 23. april 1808 ind i Grenaa med fuld musik. Samtidig med dem var der også en afdeling af jyske infanteri og dragoner indkvarteret her. Selve den øverstbefalende for hele Jylland, generalmajor V. Telleqvist, boede i Grenaa og havde – som mange andre af de højere officerer – købt gård her i byen. En kanonbådsflotille på 800 mand havde station ved Grenaa havn, navnlig for kystforsvarets skyld. Herfra foretoges i februar 1811 under major Melsteds ledelse et togt til Anholt, som var besat af englænderne.

Århundredets begyndelse er iøvrigt karakteriseret ved udnævnelse af en ny byfoged, den kun 25-årige, men særdeles dygtige og initiativrige Jacob Aagaard. Han satte i sin 50-årige embedstid (1802–52) sit præg på byens udseende og dens liv og blev i sjældnen grad populær. Et af de første

spor af hans initiativ var opførelsen af et nyt rådhus, den smukke lille empirebygning, som endnu pryder byens torv (opført 1805). Den benyttes nu ikke længere af kommunen, efter at et nyt rådhus er opført på Nytorv, men anvendes stadig som tinghus for Grenaa bys og Nørre herreds ting. Kirken havde fra sin opførelse været omgivet af kirkegård på alle 4 sider og fyldte omtrent hele det nuværende torv. I 1822 blev en ny kirkegård uden for byens Nørreport taget i brug. Den tidligere kirkegård sløjfedes lidt efter lidt, hvorved torvet langt om længe fik den nuværende udstrækning. På torvet rejstes i 1884 en statue af Frederik 7., og i 1949 Johannes Bjergs statue af Søren Kanne.

Grenaa's indbyggerantal havde i 1672 været 453, ved branden i 1751 var det vokset til ca. 650.

Et århundrede efter (1850) var det omtrent 1100. Byen var en idyl, som sov en »tornerosesøvn«, en blanding af småkøbstad og bondeby. Der var stadig en del meget betydelige købmænd, men af skippere kun få. Alle købmændene havde foruden deres handel tillige landbrug. Det samme gjaldt håndværkerne. Hvad der navnlig prægede byens udseende var, at alle de ca. 150 grundejere havde ret til at holde een eller flere køer i byens fælleskær vest og syd for byen, alt efter ejendommenes størrelse. Disse ca. 300 køer passedes af byhyrden og hans drenge. Køerne malkedes hjemme, i sommerhalvåret før kl. 4 om morgenen. De fandt så selv ud af porten, når byhyrdens horn lød i gaderne, og samledes ude mod vest ved bommen, der lukkede for vejen til køret.

1870erne var den store periode i byens historie. Da afløstes mod en erstatning til alle ejerne af »ko-rettighederne« dette for byens renlighed så skæbnsvangre privilegium. I dette tiår indlededes byens forvandling. Den lille by, hvis bindingsværkshuse og gårde næsten alle bar præg af deres oprindelse i Holbergtiden, skiftede udseende. Langsomt voksede de grundmurede bygninger frem een efter een. Det var navnlig på Storegades sydside, at bindingsværksgårdene erstattedes af »moderne« toetages forretningsbygninger med butikker og større vinduer. Den gamle kirke på torvet, som ganske lignede en landsbykirke, restaureredes og forsynedes med spir under kgl. bygningsinspektør, professor Walthers ledelse. Restaureringen var så grundig, at kirken efter ombygningen helt havde skiftet karakter og udseende.

Men 70ernes 3 hovedforetagender var dog Kolindsunds udtørring, bygning af en jernbane til Randers med stikbane til Aarhus og anlæg af den nye havn. Det var 3 kæmpearbejder, som tilsammen kostede flere millioner kroner.

Kolindsunds udtørring frembragte et stort, nyt opland sydvest for Grenaa. Banen skabte forbindelse til lands med det øvrige Jylland, dog ikke til lutter gavn for byen. De to store nabobyer, Randers og Aarhus tog hovedparten af profitten. Og så endelig havnen! — Ja, det må ikke glemmes, at Grenaa i mange århundreder har været en søkøbstad, ganske vist af de små. I de ældste tider kunne man fra havet gennem åen sejle helt op til by-

en, hvor der er fundet rester af pæleværk og havn. Senere, fra middelalderens slutning og indtil år 1812, var havnen i selve åmundingen. Fra denne strakte sig lige mod øst to lange moler som beskyttende arme ud i det åbne hav. De skulle værne mod Kattegats angreb. Men gang på gang ødelagdes molerne af storm og bølger, og gang på gang henvendte borgerne sig i deres nød til kongen om hjælp. Undertiden hjalp det, undertiden ikke. Men sandet var faktisk en endnu værre fjende end bølgerne. Hen mod år 1800 var indløbet omtrent helt tilsandet og indsejling umulig. Af en handelsflåde på mellem 10 og 20 skibe var kun et par stykker tilbage. Midt under englænderkrigen, i året 1812 byggedes så den hårdt tiltrængte, første virkelige havn. Den var meget lille, og molerne viste sig snart for korte til at dæmme op for sandet. De forlængedes i 1846, men først i 1870erne kom den nævnte, virkelig store handelshavn. Også denne blev for lille, og i 1931–33 byggedes en stor handelshavn nord for den gamle. I den indrettedes et færgeleje, og en færgeforbindelse med Sjælland over Hundested havn etableredes. Denne færgerute, hvor der sejles flere daglige ture fra begge sider, blev et mægtigt aktiv og har bidraget til havnens vækst og opblomstring i den sidste snes år. I 1951–52 byggedes atter en ny havn mod syd, udelukkende beregnet til fiskerihavn. Bebyggelsen ved havnen er kun et århundrede gammel. De første huse byggedes omkring 1850. Fra et indbyggertal på mindre end 40 er havnebyen i det forløbne århundrede vokset til over 1000.

Havnens areal har altid hørt til Grenaa, men den mellem byen og havnen beliggende strækning hørte til landsbyen Bredstrup i »Grenaa Gammel Sogn«. Havnevejen bebyggedes efterhånden, og i 1941 indlemmedes den og hele Bredstrup under Grenaa kommune. Den ca. 3 km lange, asfalterede og tip-top moderne vej, som fører fra havnen til Grenaa Østergade, ligger nu helt på byens grund. Ved indlemmelsen voksede indbyggerantallet i 1941 fra ca. 5000 til ca. 7000. — I 1952 er tallet godt 8000.

Hovedårsagen til indlemmelsen og havnevejens bebyggelse var Grenaa Dampvæveri. Denne virksomhed anlagdes i 1893 af daværende manufakturhandler H. P. Rosenvinge på en parcel nord

Herover : Grenaa torvs sydside i 1860'erne.

Til højre bag de store kastanjer ligger den to stokværk høje Brockske købmandsgård i Søndergade, der endnu er bevaret. (Nationalmuseet, efter ældre fotografi).

Herunder : Samme motiv fra torvet i dag.

I forgrunden til venstre kamgavlen af kirkens våbenhus. Til højre en moderne bankbygning, som er opført på tomten af den side 270 afbildede købmandsgård. I baggrunden den tidligere Brockske gård. Ved de nyplantede træer midt på torvet står Johs. Bjergs statue af Søren Kanne. (Fot. 1953 W. Øvlesen).

for havnevejen. Fra en beskeden begyndelse voksede »G.D.« i årenes løb frem til at blive en virksomhed, som efter byens størrelse er helt enestående. Den beskæftiger nu over 800 arbejdere og funktionærer, og G. D.'s varer er kendt over det hele land, ja, endogså i udlandet.

Nord for havnen er stranden ujævn og stenet, men mod syd strækker den sig jævn, bred og med det fineste hvide sand i mange kilometers længde. Stranden har fra de ældste tider hørt under hovedgården Hessel, men i den allerseneste tid har Grenaa erhvervet arealerne. Hvad havnen er for erhvervslivet, er stranden for friluft- og badelivet. I sommertiden besøges den af tusinder af badende, både byens egne indbyggere og tilrejsende. I og indenfor klitterne er opvokset en hel ferieby med flere hundrede sommerhuse.

Grenaa lå i ældre tid i helt skovløse omgivelser. I 1842 fik nogle indflydelsesrige borgere den gode idé at sætte sig i spidsen for at få anlagt »en lille skov« i byens umiddelbare nærhed. Kommunalbestyrelsen skænkede et areal nord for Randers landevej, og ved private bidrag foretoges beplantningen. Dette anlæg udvidedes flere gange. Den største udvidelse kom i 1880'erne, da den nærmest byen liggende del af det inddragne fælleskær kultiveredes og beplantedes. Det var i hovedsagen een borger, købmand og vicekonsul C. J. Momme, som ved meget betydelige pengegaver muliggjorde denne store udvidelse. Med god grund har man derfor senere som udtryk for byens taknemmelighed oprejst en mindesten med en broncebuste af konsul Momme midt i det nye anlæg.

På teknikens område kom Grenaa først sent med, takket være det meget sparsommelige by-

styre. Begyndelsen skete i 1897, da der anlagdes et gasværk. Det blev snart for lille og er senere udvidet flere gange. Elektricitet indførtes 1920, og et vandværk anlagdes 1907. Samtidig med gasværkets opførelse nedlagdes kloak i hele byen.

Også en tilfredsstillende ordning af sygehusvæsenet lod vente på sig. Amtet havde ganske vist i 1857 foreslået byen, at man i fællesskab skulle indrette et offentligt sygehus. Sagen havde imidlertid ikke kommunalbestyrelsens interesse, og man afslog at deltage. Amtet indrettede så selv et lille, yderst primitivt sygehus i en ejendom i byens udkant. I 1900 byggedes af amt og kommune i forening et – efter den tids forhold – godt sygehus ved havnevejen. Det brugtes i begyndelsen ikke særlig meget. Først da der i 1915 ansattes en virkelig uddannet kirurg som sygehuslæge, steg benyttelsen meget stærkt. Alle rammer sprængtes hurtigt, og det blev uomgængelig nødvendigt at bygge et nyt sygehus. Det toges i brug 1922, men er udvidet meget stærkt flere gange i de forløbne år.

Hvad sporten angår har kommunen i de senere år vist stor offervilje. Syd for byen anlagdes i 1935 et stadion. Det omfatter nu både opvisnings-, trænings- og tennisbane.

Endelig bør nævnes, at byen har et lille historisk museum med oldsager og antikviteter fra Grenaa by og omegn. Det er grundlagt af købmand Chr. Vogel, som foruden sine i løbet af mange år erhvervede samlinger skænkede en smuk, gammel gård på Søndergade til museumsbygning. En biblioteksbygning opførtes i 1921. Den er i 1953 ombygget og udvidet.

EBELTOFT

Af *Gustav Albeck*

Ebeltoft er særpræget allerede i kraft af sin beliggenhed. Den er den jyske halvøs næst-østligste købstad, og ligefuldt en »vestkyst«-by. Ingen jysk by har skønnere solnedgange. Vintersolen daler lavt mod syd over Ellemandsbjerg, Helgenæs' sorte knude, og den klare sommerdag svinder i et tindrende brandskær over Agri og Trehøje.

Når den jyske blæst kommer strid og hård ind over Molslandets bjerge, kan den få gulvene til at gyngede i byens gamle huse og piske vigens vover i skum. Men når østenstormen sætter ind, ligger byen lunt i læ, skærmet af Skelhøje og de andre bakker på Hassens, den østligste af Djurslands to sydvendte halvøer.

Fra bakkerne ser man, at indsejlingen til Ebeltoft Vig er forholdsvis smal. Syd for Ebeltoft, ved Skovgaarde, bøjer kystlinjen mod vest — langt over ad Helgenæs til. Der ligger Ahl med sin granplantage og med det store rev, Ahlhage, som strækker sig langt ud i vigen og under øst- og sydstorme gør denne til den ideelle nødhavn for småskibe, den eneste på strækningen fra Skagen og sydover.

Som nødhavn har vigen da også gjort gavn i århundreder. Den lille købstad var længe Jyllands eneste rigtige Kattegatshavn. Den ligger så langt mod øst, at en linje fra den, stik mod syd, fører lige ned i Storebælt, øst om Fynshoved. En af Nordens gamle handelsveje (søvejen gennem Store- og Lillebælt) løb tæt uden for den lille by.

Hvor gammel byen er, vides ikke med sikkerhed. Dens navn peger mod vikingetiden, hvor det var almindeligt at danne stednavne på efterledet *toft* eller *tofte*. Forledet var gerne et — ikke kristent — personnavn. Dette synes dog ikke her at være tilfældet. Betydningen af navnet, hvis ældste kendte form er *Æppletøftæ* (1301), er omstridt. Dog synes der ikke at være tvivl om, at for-

ledet er ordet *æble*. Den mest sandsynlige forklaring på navnets betydning må være: *Tofterne, hvor der groede træer med æbler*. Andre gamle stednavne på Hassens støtter denne antagelse. Formentlig har det vilde æbletræ i gammel tid været ret udbredt på det sydlige Djursland.

Enkelte oldtidsfund (bl.a. i strandkanten nær ved havnen) tyder på, at stedet har været beboet af mennesker i hvert fald i jernalderen. Men navnet på den lille landsby Ebeltoft hidrører sandsynligvis fra vikingetiden (o. 800–1000). Byen har oprindeligt bestået af enkelte smågårde og fiskerhytter, beliggende i den nuværende bys sydlige ende, hvor havnen har sin plads, og hvor der i byens ældste tider vistnok har været en nogenlunde gunstig landingsplads for fiskernes små fartøjer.

Historisk kender man intet til Ebeltoft, før den (d. 21. januar 1301) af Erik Mændved fik udstedt sine købstadsprivilegier. Intet tyder på, at byen før 1301 har haft nævneværdig betydning som handelsplads. Dens opland er, og har altid været, stærkt begrænset.

Det er muligt, at Ebeltoft efter vendernes endelige nederlag (o. 1200) har haft visse forudsætninger for at fungere som provianteringshavn for Kattegatssejlerne, og det er sandsynligt, at saltudvindingen (af tang fra vigen) og eksport af træ (fra det i gammel tid skovklædte Hassens) har givet basis for en begrænset handelsvirksomhed, således at byen i det 13. århundrede har udviklet sig fra at være en bonde- og fiskerby til også at være en handelsplads, der havde krav på købstadsprivilegier.

Det er dog heller ikke utænkeligt, at politiske forhold kan have spillet ind ved tildelingen af købstadsrettighederne. I tiden efter mordet på kong Erik Klipping lå Ebeltoft i et uroligt hjørne af landet — med Marsk Stig siddende på det nær-

Ebeltoft 1768 set fra øst. Efter stik i Pontoppidans Danske Atlas.

Den lille, åbne købstads småhuse er bygget langs de to gader, der stadig er byens vigtigste: Overgade og Nedergade. Til venstre ligger som i dag kirken i byens udkant og i gaflen, hvor de to gader mødes, rådhuset på torvet. Bag byen ses vigen, der danner en naturlig havn.

liggende Hjelm, beherskende Helgenæs og store dele af Djursland. Det er muligt, at byens handelsfolk, der led mest under de utrygge kår, har set deres interesse i at stå på kongens parti i kampen mod de fredløse. Måske er privilegierne af 1301 en anerkendelse af borgernes holdning og en opmuntring til fremdeles at være loyale mod kronen.

Udviklingen til anerkendt handelsplads satte sit præg på byen. Dens bebyggelse rykkede mod nord. Det trekantede torv lagdes nord for det sted, hvor vejene til Draaby og Boeslum skilte sig ud fra vejen fra Ebeltoft til Mols, hvilket i dag vil sige trekanten foran det gamle rådhus, hvor Overgaden og Nedergaden mødes. Langs Molsvejen, som fører nordpå fra torvet, opstod købstadens hovedgade, Adelgaden, som den kaldes den dag i dag.

Stort set har det gamle Ebeltoft, dvs. den bykerne som ligger mellem vigen og den linie, der kan trækkes mellem Nørreport via Kurveledet til

Sønderport, bevaret sit gamle gadenet ret uændret gennem ca. 600 år.

Den såkaldte Villadsgyde er dog i mellemtiden blevet rettet ud. Den havde i tidligere tid direkte forbindelse (krydsende Nedergaden) til havnen.

Af ung dato er den snorlige Jernbanegade og Strandvejen. Begge skylder de jernbanen, der åbnedes så sent som i 1901, deres tilblivelse. — Før banen blev anlagt, gik der blot en lille (i 1870erne anlagt) sti langs stranden. Haverne, som hørte til husene på Algadens og Nedergadens vestside, gik helt ud til kysten. Medens husene, især nord for Handrupgyden (den nuværende Toldbodvej) lå ret højt, skrånede haverne ned mod kystlinien. På de sidste 50–100 m lå de næsten i niveau med stranden og var derfor udsatte for oversvømmelser. For at forhindre sådanne, byggedes de såkaldte tangdiger. Man finder dem omtalt i et dokument fra 1747, men efter al sandsynlighed er de betydelig ældre.

Bunden af Ebeltoft Vig har helt op til vore da-

Luftfotografi af Ebeltoft set fra vest.

Ændringerne i de forløbne 200 år er ikke betydelige. Kirke og rådhus ligger stadig på deres plads, blot er det sidstnævnte nu museum, mens et nyt rådhus er bygget på torvets vestside. Først så sent som i 1901 fik byen jernbane. Det gamle havneanlæg udvidedes samme år. (Fot. 1953 Nowico).

ge været tangklædt, og tangen har spillet en vis rolle i byens økonomi, i ældre tider ved saltudvindingen og senere ved digebygningen. Digerne har sikkert gjort udmærket fyldest ved almindelige vestenstorme, men har næppe kunnet virke effektivt i de – sjældne – tilfælde, hvor vinden, efter at en langvarig sydøstenstorm har skabt ekstraordinært højvande i vigen, er sprunget i vest. Noget sådant skete under den såkaldte »julestorm« i 1905. Men da var digernes rolle udspillet, idet den nye bane havde lagt et spor ned til havnen på en stensat dæmning, der på en længere strækning blev ført et stykke uden for den gamle kystlinie. Alligevel brød bølgerne igennem og slog store huller i jernbanedæmningen.

Mellem denne og de gamle tangdiger løber nu – på strækningen fra toldboden til havnen – Strandvejen. Digerne fremtræder som en lang, grøn, snerlebevokset mur, afbrudt af talrige frønnede træporte, alle beregnede på at kunne åbnes

udad mod kysten – eller rettere modsat: til at slutte tæt i tilfælde af oversvømmelser.

Tangdigerne er måske det mest ejendommelige træk i byens fysiognomi. De står solidt. Man har kunnet følge dem flere meter ned i jorden. De er blevet presset ned i grunden, medens nye tanglag, antagelig år for år – er blevet lagt på de gamle. De udgør den gamle bys vestmur. Rester af en rigtig »mur« (et gærde af utilhugne natursten), der har fulgt linjen »bag om byen« fra Nørreport over Kurveledet til Sønderport, og som har været rejst af hensyn til accisen (der har været opkrævet ved de nævnte tre indkørsler til byen), kan stedvis påvises. Gærdet har ikke været højere, end at den, der ville, nok skulle kunne liste sig over det med sine varer.

For de mange turister, der ved sommertid føres til Ebeltoft, er det gamle rådhus (med bymuseum) den store oplevelse. Det er navnlig bygningslidenhed, de fire små bindingsværksfag og

den umotiveret store tagrytter, der vækker opmærksomhed. Man skal se den gamle bygning ved nattetid, helst når en orangefarvet augustmåne hæver sig over husene i Overgaden. Da er det, som spiret ranker sig op mod den dunkeltviolet himmel, og man fornemmer, om man da er lidt modtagelig, som et pust fra de fjerne tider, da gabestokken stod foran rådhuset og bymændene samledes til ting på det lille trekantede torv foran.

Det gamle rådhus er Ebeltofts ældste, profane bygning. Den blev restaureret og indrettet til museum i tiden o. 1909. I sin nuværende form går den tilbage til 1789, men dens gamle kældere, hvis fangerum fremvises for videbegærlige turister, hidrører formentlig fra byens ældste kendte rådhus, der blev opført 1576. Det synes at have haft samme grundflade som det senere, men var i to fulde etager, altså mere anseligt.

Det blev opført i en opgangsperiode for byen.

I det 15. og i begyndelsen af det 16. århundrede synes den lille by ved vigen at have haft svært ved at hævde sig. Fra kong Hans' tid har man vidnesbyrd om, at man i kancelliet – trods privilegierne – ikke rigtigt regnede den med blandt landets købstæder. Privilegierne blev dog fornyet i 1506 og igen i 1552. Fra dette sidste tidspunkt spores en opgang. Før den tid var det helt gået af brug at holde torv i Ebeltoft. Kong Christian 3. gav d. 23. januar 1552 borgerne tilladelse til at holde torv hver torsdag, og indskærpede bønderne i Mols herred og Hassens birk, at de havde pligt til at handle med borgerne i Ebeltoft. Samtidig besluttede kongen, at Fuglslev marked herefter skulle holdes i Ebeltoft på Vor Frues Besøgesdag (2. juli). I det følgende århundrede var der to markedsdage i byen (2. juli og 8. september).

Den gamle farvergård i Algade.

Farvergården med sin butik og sit farveri står endnu urørt og benyttes for få år siden, da Nationalmuseet optog en kulturhistorisk film med den gamle indehaver. Bag den pyntelige bindingsværksfacade skjuler sig en idyllisk have med et damanlæg til brug for farveriet. (Fot. 1917 Hugo Matthiessen).

Overgade set fra syd.

De mange lave bindingsværkshuse med tjæret tømmer og kalkede tavl præger Ebeltoft. Hovedparten af dem skriver sig fra det 18. århundrede. Det her viste gadeparti har overhovedet ikke ændret sig i den sidste menneskealder, bortset fra at det skråsiddende jernrør i skorstenen er fjernet. (Fot. 1917 Hugo Matthiessen).

Men mest betød havnen. Den er gennem århundreder et barometer, som viser byens økonomiske tilstand. — Hvornår den første skibsbro er blevet anlagt, vides ikke med sikkerhed. Men der er sikre vidnesbyrd om dens eksistens fra det 16. århundredes sidste halvdel. Skibsbroen var udskibningssted for det korn og fetalje, som kongen oppebar af Kalø len.

*

Byens opsving i tiden efter 1550 synes også at kunne spores i dens åndelige liv. Gejstligt hørte byen i middelalderen til den anselige kirke i *Draaby*. I 1458 omtales et kapel i Ebeltoft, formentlig den oprindelige del af den nuværende kirke, af hvis 5 hvælvingsfag de to østligste er senere tilbygninger, ligesom også tårnet (mod vest) antagelig hidrører fra en senere tid (begyndelsen af det 16. århundrede). Det nuværende spir er dog

først bygget i 1790, da kirken blev gennemgribende restaureret og i det væsentlige fik sit nuværende udseende.

I tiden før reformationen omtales Draaby sognekirke med dens anneks Ebeltoft, og i regnskaberne for landehjælpen i Aarhus stift 1524 behandles Ebeltoft som en landsbykirke. Men i dokumenter fra 1558 og 1566 tales der om sognepræsten i Ebeltoft og om anneksognet Draaby. Det fremgår heraf, at Ebeltoft i det 16. århundredes anden halvdel er blevet hovedsognet.

Samtidig hermed fik byen sin latinske skole, som enhver købstad (iflg. kirkeordinansen af 1539) skulle have. Nogen større betydning fik den ikke. Den synes kun at have givet en forberedende undervisning til examen artium, men gjorde iøvrigt god fyldest som *dansk skole* (☉: »folkeskole«). Den nedlagdes i 1739. 1874 oprettedes en folkehøjskole, der bestod til 1891.

Den opgangslinie i byens økonomiske liv, som kunne konstateres i tiden efter 1550, holdt sig til svenskekrigenes tid. Forinden havde pesten (navnlig i 1619) hjemsøgt byen.

Under kejserkrigen var byen (fra 1627) besat af tyske soldater, som brændte en stor mængde af dens huse. Andre af disse blev nedrevet og materialet blev brugt til fortifikationsarbejder. Da de kejserlige tropper drog bort (maj 1629), lå en trediedel af Ebeltoft i ruiner.

Også Torstenssonskrigen ramte byen hårdt. I en samtidig redegørelse hedder det, at skibsbroen og bolværket for byens havn var ødelagt, »saa Næringen der i Byen er ganske ringe«. Hertil bidrog, at de rigeste familier havde bragt sig og deres formuer i sikkerhed andetsteds. Navnlig synes Norge at have været et eftertragtet eksil for velstående Ebeltoftborgere (under samtlige svenskekrige). Måske hang dette sammen med, at byen eksporterede korn til broderlandet (på hvilket den også i det 18. århundrede drev en ikke ringe handel). Forholdet forklarer rimeligvis Holbergs benyttelse af stednavnet Ebeltoft i flere af komedierne (først og fremmest »Jule-Stuen«).

Den anden Karl Gustav-krig bragte fjendtlighederne ind på livet af Ebeltoft. I efteråret 1658 fik byen indkvartering af polske og brandenburgske hjælpetropper. De var vore allierede men pålagde befolkningen store skatter og rekvisitioner. En planlagt overføring af tropper til et angreb på de svenske stillinger på Fyn blev d. 23. juli 1659 forpurret ved et svensk flådeangreb på den dansk-hollandske transporteskadre, der var samlet i Ebeltoft Vig. Svenskerne sænkede eller brændte de dansk-hollandske krigsskibe samt godt og vel 30 i Ebeltoft hjemmehørende fartøjer, der skulle have været brugt til troppetransporten. – Ved havnearbejder (i 1884 og 1893) er fundet en mængde svært tømmer, der muligvis er rester af de sænkede skibe, samt en dansk skibskanon (med fuld sprængladning). Den bærer Christian 4.s monogram og er støbt i Helsingør.

Ved denne attack blev havn og skibsbro påny lagt øde. Af byens 40 fartøjer var kun 7-8 tilbage. Under den skånske krig gik andre af byens skibe tabt, og under den store nordiske krig mistede byen så godt som hele resten af sin handelsflåde. Det gav Ebeltoft et knæk, som den aldrig forvandt.

Hertil kom vanskelighederne ved havnens genopbygning efter ødelæggelsen i 1659. Skibsbroen blev repareret 1694, men var allerede en halv snes år senere totalt ødelagt (vistnok som følge af bølgeslaget). Til erstatning for en egentlig havn, hvor skibene kunne ligge om vinteren, hamredes nogle pæle ned i bugten ved Skovgaard. Først i 1753 havde byen skaffet sig så gode indtægter, at der kunne blive tale om bygningen af en ny havn, men ikke om en reparation af den gamle skibsbro, der førte ud til havnen. Al transport mellem havn og by måtte derfor foregå i både. Havnen blev i løbet af en snes år så hårdt medtaget af pæleorme, at den ikke kunne benyttes.

I 1798 gjorde man et forsøg på at skaffe midler til bygningen af en helt ny havn, men først i 1816 lykkedes det at få lavet en 450 alen lang grundvold til en skibsbro, der dog var så smal, at den var »ganske upassabel for ethversomhelst Kjøretøj«. En halv snes år senere lykkedes det på denne grundvold at få bygget en tilpas bred og solid, stensat skibsbro, afsluttende med et brohoved, hvor skibene kunne lægge til. Hovedmanden for denne bedrift var byfoged J. C. W. Stockfleth. For at klare udgifterne, lånte byfogeden pengene af kirkekassen, uden at have indhentet tilladelse dertil, og måtte bøde for denne handling med tabet af sit embede.

Ebeltoft havde imidlertid igen fået en anvendelig havn, og de følgende årtier bragte byen en ikke ringe fremgang. Indtil midten af århundredet kunne byen, hvad indbyggerantal angår, holde trit med den rivaliserende naboby, Grenaa. Derimod ikke hvad angår indtægter. Belært af fortiden mente borgerne i Ebeltoft, at en modernisering og uddybning af havnen kunne bringe byen yderligere velstand. Havnen blev derfor udbygget i begyndelsen af 1870erne (og udvidet med et nyt bassin i 1901).

Derimod stillede man sig i slutningen af 1860erne afvisende overfor planer om at skaffe byen en jernbane. Denne holdning blev skæbnesvanger for byens udvikling i de følgende årtier. Da man indså fejltagelsen, tårnede vanskelighederne sig op. Først i 1901 kunne det første tog køre ind på banegården i Ebeltoft. Det kom fra Trustrup og bragte ikke byen i forbindelse med dens gamle og langt bedre opland på Mols.

Overgade set mod torvet.

Dette er utvivlsomt det hyppigst fotograferede parti i landet. Overgade løber i en bue mod torvet, hvor Nedergade og Algade støder til. Med facaden mod torvet ligger det gamle rådhus, knuget af sit tunge spir. Huset er byens ældste verdslige bygning. De udvendige trapper med deres smedejernsgelndere optager hele fortovets bredde. (Fot. 1938 Trck).

Også havnen bragte skuffelser. Ganske vist betød den, at byen igen blev hjemsted for en fiskerflåde (i 1884 boede der kun een erhvervsfisker i byen!), men drømmen om påny at blive en betydende, jysk skbstad måtte briste overfor den kendsgerning, at den moderne handel krævede større og større skibe og mere og mere koncentration i de større byer. Byen stagnerede derfor. I 1855 havde den 1211 indbyggere; i 1890 var tallet kun steget til 1284. En befolkningstilvækst på gennemsnitlig 2 om året! I samme tidsrum voksede Grenaa fra 1379 til 3000 indbyggere.

Det var i de årtier, industrialismen brød igennem herhjemme og satte fart i vore købstæders udvikling. Også Ebeltoft fik sine industrier, men de var længe små og betydningsløse. To af dem har dog i dette århundrede vokset sig store: maltfabrikken, der kan føre sin historie tilbage til

en beskeden begyndelse i 1860erne og garveriet (grundlagt 1879), som har udviklet sig til en stor lderfabrik.

Det tyvende århundrede har tilført byen enkelte andre industrier og betydende handelsvirksomheder, men håndværk, købmandsskab og fiskeri spiller — som i fortiden — en væsentlig rolle for byens økonomiske liv. Hertil kan føjes, at byen fremdeles rummer nogle grde, således at også avlsbruget stadig indgår i dens næringsliv.

Et nyt træk i dette er turismen. Allerede i 1880erne var der indbyggere, der spåede byen en fremtid som ferie- og badeby. Mangelen på bekvemme kommunikationsmidler stod dog længe i vejen for sådanne planer. Automobilismen, øget kærlighed til naturen og ikke mindst moderne feriebestemmelser har skabt turistbyen Ebeltoft. Hertil er kommet den vågnende interesse for svundne ti-

Gamle tangdiger ved Strandvejen. Fra husrækken ved Algade og Nedergade strakte haverne sig før jernbanens og Strandvejens anlæggelse helt ud til kysten. For at sikre dem mod oversvømmelse byggedes tykke tangdiger, der allerede omtales i 1747. Fjæledørene, der fører ind til haverne, åbner alle udad for ikke at blive presset ind af højvande. (Fot. 1917 Hugo Matthiessen).

ders bygninger og kultur. Den kendsgerning, at Ebeltofts bykerne (bortset fra enkelte uhyrlige nybygninger) har bevaret sit gamle præg, med mange smukke bindingsværkshuse, øger byens tiltrækningskraft hos turisterne. Navnlig beundrer man de mere officielle seværdigheder: det gamle rådhus og farvergården.

Den virkelig interesserede bør imidlertid give sig god tid og gennemvandre byen. Han vil bese kirkens indre og bl.a. beundre et kalkmaleri, forestillende en karavel fra kong Hans' tid, han vil bese havnen og vandre langs tangdigerne, og han vil standse ved flere af de gamle fredede huse, f.eks. »Salen« (Overgade 29), »Uranienborg«, (Juulbakke 3), der med sin bindingsværksgavl og sin høje trappe er et af byens mest maleriske huse, eller Torvet nr. 11, der i 1779 blev bygget af byfoged Ditlefsen, og som stadig fremtræder med et indtagende præg af gamle tiders borgerlige velstand.

Der er hvert år mange turister, der benytter sig af byens gode hoteller til et længere ophold i byen. Men langt flere er de, der slår sig ned i de talrige sommerhuse, som i de seneste årtier har rejst sig langs vigen, og som danner en udstrakt ferieby på den 10 km lange strækning fra Ebeltoft over Egsmark, Molskroen (nær Femmøller) til Fuglsø. For dem bliver Ebeltoft sommerhovedstaden, hvor man kan tage ind og gå i biografen på regnvejrsaftener – eller gå til dans på hotellerne – og hvor man til daglig kan gøre sine indkøb hos byens handlende.

De seneste årtier har været lykkelige for Ebeltoft. Den drømmer ikke længere drømme om kommende storhed, men hygger sig i bevidstheden om den tiltrækning, den øver, netop i kraft af sin lidenhed og det præg af »Tornerosestad«, som man nu bevidst søger at bevare. Skæbnen har omsider været den huld og vendt fortidens trængsler til gunst og gavn for den lille by.

AARHUS

Af Helge Søgaard

Da Aarhus midt under besættelsen i 1941 fejrede sit byjubelæum, var det for at fremhæve, at der var gået 500 år, siden Christoffer af Bayern gav staden den ældst kendte byret. Den ligger nu i en montre i forhallen til det nye rådhus, hvor enhver borger kan gå ind og se den, men havde man blot ventet 7 år, kunne man have fejret et 1000 års jubilæum for bysamfundet. Ingen anden købstad på østkysten af Nørrejylland kan føre sin historie så langt tilbage. Aarhus er således en by med meget gamle traditioner, men de mærkes ikke til daglig. Den by, som nu lever og virker, er en hel anden end fortidens lille stad. Først omkring 1850 begyndte den for alvor at vokse og gennemløb i tiden indtil vore dage den raske udvikling, der førte den frem til den nuværende stilling. Traditionen fra en ældre tid findes, men den er godt gemt, og det vil blive opgaven her at drage nogle sider af den frem, men især at fremhæve de sidste hundrede år.

Mellem de danske stiftsbyer er Aarhus den mest borgerlige. Ingen konge ligger begravet i dens domkirke, bønderne i omegnen har aldrig vendt sig mod deres plageåndere inden for adelen, og selv reformationen foregik stilfærdigt og næsten ubemærket. For den, der kun regner de dramatiske begivenheder og de voldsomme optrin for historie, er Aarhus en fattig by, men hvis man søger det jævne arbejdes spor, kan det let findes.

Betragter man et kort over Østjylland, vil man se, at Aarhus er den eneste af de større ældre byer, der ligger lige ud til det åbne hav. Alle andre, fra Slesvig helt nede mod syd til Aalborg i nord, har gemt sig inde i de dybe fjorde. Denne beliggenhed er med til at give Aarhus en særtstilling, og navnet selv fortæller om stedets ejendommelige beliggenhed. Hvor en å fra Brabrand

Sø baner sig vej ud til Kattegat, har ved den historiske tids begyndelse en skare mennesker slået sig ned, og stedets navn blev Aros, åmundingen, som en senere eftertid misforstod som åre-hus, og det så grundigt, at byens segl blev ændret i overensstemmelse hermed, og først for et par generationer siden har man genoptaget det oprindelige segl. De ældste efterretninger om stedet er få, men så meget vides dog, at byens ældste bisp, Reginbrand, nævnes 948, da han sammen med sine fæller Hored i Slesvig og Leofdag i Ribe deltog i et kirkemøde i Tyskland. Man må dog ikke af denne sidestilling tro, at Aarhus kunne regnes for jævnbyrdig med de to andre handelspladser. Slesvig var på denne tid måske den største markedsby i Norden, og Ribe lå på en af handelens hovedveje, men Aarhus var mere afsides, og Reginbrand fik ikke nogen efterfølger før langt senere. Byen er formodentlig opstået som et handels- og trafikcentrum af lokal betydning. Herfra var overfarten til Sjælland let med Samsø som en passende mellemstation, omegnen var frugtbar, og en mindre handelsrute løb ned langs østkysten. Som et vidnesbyrd om denne handel i vikingetiden er der fundet en hel klæberstensgryde og skår af en anden, begge formodentlig norsk arbejde. Et drikkehornbeslag fra samme tid og et skålformet spænde, alt af bronze, fortæller om kunstindustrien, men i øvrigt er fundene ikke mange, og byens begyndelse har været beskeden. Man må tænke sig, at Aarhus på denne tid har udviklet sig til en handelsplads, som særlig havde betydning for omegnen, men dog havde så gode forbindelser, at kirken fandt det hensigtsmæssigt at lægge et bispesæde på stedet, og det er naturligt at tænke sig, at Aarhus er blevet valgt, fordi der herfra kunne drives mission på øerne. Dette var bispens opgave.

Fugleperspektiv af Aarhus 1677. Efter Resens Atlas.

Byens huse samler sig om den centrale længdeakse mellem domkirken og Vor Frue. Rådhuset er indbygget i kirkegårdsmuren, og på Store Torv står kagen som et vartegn for den straffende myndighed. I snøvringen mellem torvene findes Borgporten.

Selv om der således kun er lidt pålideligt at sige, har sagnet haft så meget mere travlt. Langt senere berettes det, at Aarhus oprindeligt har ligget ved Lisbjerg og først ca. 1100 blev flyttet til det nuværende sted. En vurdering af denne påstand er let at give, da tilsvarende sagn om flytning af købstæder kendes fra talrige andre byer og intet virkelighedsgrundlag har bag sig. Skal man dømme efter de jordfund, der er gjort, har vikingetidens Aarhus ligget nord for åen på strækningen fra det nuværende Bispetorv til et stykke op i Mejlgade. Hvorledes det er gået denne bebyggelse i løbet af den ældre middelalder, er man uvidende om, og ved det 13. århundredes begyndelse møder man et helt andet billede.

I vore gamle stiftsstæder har kirkerne været

talrige. Der har ikke blot været mange sognekirker, men også klostrene har haft stor betydning. Det virker derfor påfaldende, at Aarhus kun har haft få klostre og kirker, og skal man dømme ud fra deres antal, har byen også på kristenlivets område indtaget en nøgtern holdning, der kan følges ned gennem tiden. Reformationen bragte ikke større røre som i andre byer, og selv om det delvis kan have haft sin årsag i, at den sidste katolske bisp Ove Bille var en overordentlig tiltalende personlighed, forklarer det dog ikke hele sagen. Heller ikke efter den lutherske kirkes indførelse blev Aarhus sædet for de store vækkelser; fjernt fra alle yderliggående standpunkter søgte man på dette område den gyldne middelvej, fik de kirker, byens vækst krævede, besøgte dem og-

*Flyverfotografi af Aarhus, set fra sydvest.
I forgrunden jernbanens sporareal med Ringgadebroen. Til højre i forgrunden det moderne Frederiksbjerg og i baggrunden det ældre Aarhus med havnen. (1949 Aero Luftfoto).*

så, man var hverken brændende eller ligegyldig i troen. Den ældste kirke, der fortælles om, er Trefoldighedskirken, som efter en krønikes udsagn skal være bygget af kong Frode, hvis levetid – hvis han da har eksisteret – må falde i det 10. århundrede. Kirken er forsvundet uden at efterlade nogle spor, hvis man da ikke vil følge et forslag af en kyndig forsker, der mener, at det er den endnu stående Frue kirke, der blot har skiftet navn. 1203 opregnes som kirker i Aarhus Skt. Clemens domkirke, Skt. Olufs kirke, Skt. Nicolai kirke og Vor Frue kirke. Domkirken var oprindeligt et lille træbygget kapel, beliggende på en bakke ved havet, som den energiske biskop Peder Vognsen under Valdemarernes lykkelige fremgangsperiode erstattede med en katedral af tegl, som hans efterfølgere byggede videre på næsten lige til reformationen. Den var indviet til den hellige Clemens, men mellem dens skatte var også relikvierne af byens lokalhelgen Niels, en søn af den Knud Magnussen, der blev dræbt i Roskil-

de 1157, og en fornem kvinde. Han nåede ikke den officielle helgenværdighed i kirken, men den lokale gejstlighed og dens menighed sluttede sig om ham. Til langt op mod vor tid fandtes der syd for byen en hellig Niels' kilde, som værkbrudne og syge besøgte. Skt. Olufs kirke mindes nu kun gennem kirkegården, af hvilken endnu en lille rest er bevaret mellem Mejlgade og Kystvejen. Undersøgelser 1947-48 har bekræftet, at kirken har ligget på dette sted, men knap nok fundamenterne var bevarede, og det er derfor vanskeligt at udtale sig om den. Det er dog sandsynligt, at det er en af de ældste kirker, og der blev ved udgravningen i årene efter krigen fundet enkelte blokke af frådsten, der bekræfter traditionen om kirkens ælde. På kirkegården har der i hvert fald siden reformationen stået et kors, til hvilket den hellige Niels' navn blev knyttet – om med rette er tvivlsomt. Kort efter reformationen faldt kirken sammen, og sognet blev lagt ind under domkirken. På stedet blev rejst et kapel til prædikener, men

*Aarhus set fra sydøst 1755. Efter Frederik 5.s Danske Atlas.
Domkirken hæver sig som et bjergmassiv over de lave huse. Foran Frue kirkes tårn er havnen i
i det gamle åløb, der er udbygget og forlænget med moler.*

også det er nu forsvundet, og over jorden er der blot enkelte ligsten tilbage som minde om stedets gamle benyttelse. Mellem dem findes nogle af de i Danmark sjældne gravplader af norsk støbejern.

Bedre har Skt. Nicolai kirkes skæbne formet sig. Det er den, der nu kaldes Vor Frue kirke, og som omtalt har den muligt engang været indviet til Den hellige Trefoldighed. Ved et overfladisk blik viser den sig som en teglstenskirke, men endnu står adskilligt af de ældre mure, byggede af frådsten og granitblokke. Den har oprindeligt været stiftets domkirke, men da Peder Vognsen byggede sin katedral, mistede den denne rang og blev snart efter overladt til dominikanerne, der ombyggede den fuldstændigt og indføjede den i deres kloster, af hvilket endnu meget står tilbage, om end det efter nutidens opfattelse er blevet alt for stærkt restaureret i forrige århundrede. Som klosterkirke hørte den ikke under sognedelingen, men efter reformationen blev den givet til borgerne og optrådte nu under navnet Frue kirke. Denne betegnelse synes oprindeligt at have til-

hørt en anden kirke, om hvis historie kilderne dog næsten fuldstændigt tier. Den forsvandt på reformationstiden, efter hvad der menes, hvorefter dens navn blev overført på sortebrødrenes kirke.

Foruden dominikanernes ordenshus har Aarhus også haft et karmeliterkloster, der lå på Brobjerg mellem Frederiksgade og Christiansgade, hvor dets rester er fundet i vore dage, og et Helligorskapel nævnes 1503, da borgmestre og råd fik stadfæstet deres ret til at »råde og regere« over det. Hermed er alle de vigtigste kirker i det middelalderlige Aarhus opregnet, forbløffende lidt, hvis man tager Viborg eller Roskilde til mønster.

Utvivlsomt har byens stilling som bispesæde givet den anseelse, men det skabte også problemer for borgerne. En talrig gejstlighed var samlet i domkirkens præsteskab, hvis bisp boede i sin store gård nord for domkirken. I bogstavelig forstand hævdede katedralen sig op over borgernes beskedne boliger, synlig langt fra, når de rejsende til søs eller ad landevejen nærmede sig byen, og efterhånden som borgerskabets selvfølelse tog til,

*Aarhus set vestfra 1823. Efter håndkoloreret stik af S. L. Lange.
Vejen i forgrunden er Viborgvejen. Til højre ses møledammen. Det runde tårn mellem domkirken og møllen er »ruinen« i Rées have, udført af træ.*

kunne det ikke undgås, at dets interesser blev andre end kirkens. Mindre gnidninger opstod, men ikke store uroligheder, og som et tegn på, at byen var borgernes, rejstes foran domkirkens vestfront et rådhus, der gjorde tjeneste til midt i forrige århundrede. Dets murrester blev for få år siden fundet under nogle gadearbejder, men i sammenligning med domkirken har det kun været et lille hus. Forholdet mellem størrelsen af den imponerende kirkebygning og det beskedne rådhus har vist svaret meget godt til den stilling, bispen besad i sammenligning med byrådet.

Her som på andre punkter har tiden ændret sig, og det er et stort spørgsmål, om det 20. århundrede kunne have magtet at skabe en tilsvarende domkirke. De katolske biskoper byggede på den, så længe de var til, dens vægge fyldtes med kalkmalerier, og det ene alter efter det andet rejste sig ved dens piller. Reformationen var skånsom mod inventar og dekoration, og bortset fra, at de mange sidealtre fjernedes, skete der ikke væsentlige ændringer. Særlig må det fremhæves, at man beholdt det gamle højalter, et af

Danmarks værdifuldeste og skønneste. Det var bestilt af biskop Jens Iversen Lange, hvis portræt findes på en af fløjene, og udført af den lybske mester Bernt Notke 1479. Midtskabet viser den hellige Anna selvtrædie, flankeret af den hellige Clemens og Johannes Døberen, på fløjene er apostelrækken fremstillet, og de malede fremstillinger viser dels scener af den bibelske historie, dels optrin fra kirkens yndede legender. På en ejendommelig måde repræsenterer altertavlen stadig den ubrudte sammenhæng mellem fortid og nutid, da den ikke alene holdes højt i ære trods sit katolske indhold, men den gamle skik, at den er tillukket i fastetiden, er stadig i brug.

Den nye lære fortsatte med at smykke domkirken. Ganske vist forsømte man i lang tid selve bygningen, og først de sidste generationer har gennem omfattende restaureringer bragt den i en værdig stand i det ydre og indre, men hvad inventaret angik, fulgte lutheranerne i deres forgængeres spor. 1588 blev en ny prædikestol sat op, udført af billedskæreren Mikkell van Groningen, nye stolestader indrettedes, og efterhån-

Udsigt fra Lille Torv mod domkirken i 1870'erne. Billedet er taget fra Lille Torv gennem Borgporten mod Store Torv. Torv og gade har toppede brosten og åbne rendestene med gangbrædder. I Borgporten ses til venstre Marcus Bechs gård (jfr. side 304). Domkirken bærer endnu sit plumpe tårn fra 1776 med den lave hætte over den ottekantede underbygning. (Efter gl. fot.).

den fyldtes kirken med epitafier og ligsten, der bevarer mindet om adel, gejstlighed og borgerskab og i det ydre erstattede de forsvundne sidealtre. Indskrifterne på dette nye inventar lyder ganske vist selvudslettende, men de er i virkeligheden et af de kraftigste udtryk for personlighedens selvhævdelse. En stor del af landets renæssanceadel, og det ikke den ringeste, fandt sit sidste hvilested i domkirken, noget senere blev det borgerlige og gejstlige epitafier, som blev de fremherskende. Andre af byens patriciat blev jor-det i Frue kirke, og en vandring i de to kirker er et repetitionskursus i byens historie fra højmiddelalderen til vore dage.

*

Topografisk samler den gamle bykerne sig om de to kirker med Store Torv og Lille Torv mellem sig, og torvene adskilles atter af en kort gade med navnet Borgporten, et minde om, at der her til ned på Christian 5.s tid har ligget en byport. Man har heraf formodet, at Aarhus fra domkirkens grundlæggelse har bestået af to bydele, kirkens nye by, der var samlet om katedralen og Store Torv, og byens ældre bebyggelse omkring Frue kirke, men denne adskillelse må hurtigt være blevet opgivet, og kun Borgporten har stået tilbage som et minde om den tidligere tilstand. Fra Lille Torv gik færdslen sydpå gennem Immervad og over åen og videre over Brobjerg og derefter mod Skanderborg. Broen over åen fik

Udsigt fra Lille Torv mod domkirken i dag. Byens gamle centrum har ændret sig stærkt. Borgportens snævring er forsvundet, og af ældre huse er blot de to i forgrunden bevaret. Marcus Bechs gård er afløst af det store kompleks »Borgporten«. Domkirken fremtræder fornyet med sit slanke spir efter den sidste restaurering. (Fot. 1953 N. Elswing).

sener navnet Frederiksbro, og Brobjerg blev kaldt Frederiksgade (begge opkaldt efter Frederik 6.). Fra Lille Torv førte ligeledes Vestergade ud i landet, og tæt ved den lå Aarhus Mølle, der allerede nævnes 1289. Fra domkirken førte Mejlgade mod nord. Vest for Mejlgade løb Studsgade, som førte ud til Randers landevej og endnu har bevaret nogle karakteristiske gamle huse. Indtil forrige århundredes begyndelse var udvidelserne kun få og små, og den, der nærmede sig byen fra landsiden, har i det væsentlige fået det samme indtryk, som talrige andre byer ved Jyllands østkyst har givet, af en klynge huse, som samlede sig i en ådal, og kun i ringe omfang lå der bebyggelse på de skrænter, der omgav staden.

Havnen var så simpel som vel muligt, idet den kun bestod af åmundingen, der let slog til for den beskedne skibsfart.

Efter sit indbyggerantal indtog byen ikke nogen betydelig stilling. Endnu 1801 havde Aarhus kun 4100 indbyggere, den fulgte derpå jævnt med i landets almindelige opgang og nåede 1860 de 11.000, så kommer den store vækst, der i 1890 førte indbyggernes antal op på 33.000 og i 1901 næsten til 52.000. Denne udvikling er blevet fortsat. De 100.000 er forlængst passeret, og bebyggelsen glider nu jævnt over i forstæderne, der retteligt bør regnes med til det moderne bysamfund. En by, som i løbet af 150 år har udviklet sig fra 4100 indbyggere til over 150.000, har un-

Den nordlige del af Søndergade i 1870'erne. Før anlægget af Clemensbro i 1884 afsluttedes Søndergade af den stejle skråning ned til Fiskergade, bag hvis husrække åen skjulte sig. På den modsatte side af åen hæver domkirken sit fornyede tårn med det ottekantede, kobbertækte spir over de fire spidsgaule.

der denne vækst måttet ændre sig grundigt. Særlig i det nuværende århundrede har udvidelserne været så betydelige, at meget af det gamle er blevet fjernet, og den, der færdes i det moderne Aarhus, vil bortset fra de kirkelige minder kun finde lidt fra fortidens generationer. Forinden den nuværende bys nærmeste forudsætninger skildres, skal der derfor gives en oversigt over det Aarhus, der har været.

Kun som en undtagelse er en virkelig gammel bygning bevaret på sin plads og altid med større eller mindre ændringer, men i »Den gamle By« har museets skaber Peter Holm genrejst nogle typiske bindingsværksgårde, der sammen med huse fra andre danske købstæder danner det efterhånden store købstadmuseum, hvis kerne er Borgme-

stergaarden. Den lå oprindeligt på hjørnet af Lille Torv og Immervad, hvor den blev bygget 1597 af rådmand Niels Christensen Skriver og hans hustru Citzel Persdatter. Med sine tre stokværk har det været en meget anselig gård, men med byens sans for det jævne og solide uden særlig pragt på sit svære tømmerværk. Kun en firkantet plade og porthammeren bærer indskrifter, der fortæller om bygherren og hans hustrus fromme indstilling efter tidens skik, og blot en tandsnitliste i andet stokværk har renæssancens dekoration, medens et hulstavsnit breder sig på andre dele af tømmeret. I det store og hele møder man den samme nøgterne udformning på de andre samtidige gårde, og enkeltheder genfindes i andre jyske byers arkitektur. Efterretninger og

Clemenstorn, set fra Søndergade 1953.

Billedet her viser tildels samme motiv som det gamle på modstående side. Clemensbro, som for båndt Søndergade med kvarteret ved domkirken, er nu udbygget til et torv. (Fot. N. Elswing).

spredte levninger viser imidlertid, at man også i Aarhus kunne ofre mere på det ydre, når forholdene indbød til det, men den fra Sjælland kendte overdådighed findes ikke, og kun en enkelt form synes at være særegen for Aarhus, et dyreornament, som det i korthed kunne kaldes, som endnu pryder den såkaldte Molboernes gård ved åen, men også kendes fra et nu nedrevet hus ved Frederiksbro i et par virkningsfulde variationer. Slutningen af det 17. og første halvdel af det 18. århundrede var ikke gunstig for nogen form for byggevirksomhed. Byen var som de fleste andre i tilbagegang, og det kunne falde besværligt nok at vedligeholde det gamle. Helt standsede man dog ikke, og mellem de mere anseelige gårde fra denne tid kan fremhæves S. M. Holsts gård i Frederiksgade 81, nu afløst af Handelsbankens moderne bygning og flyttet ud i »Den gamle By«. Den er opført 1723 af købmand Hans Jensen

Buchtrup og simplere i sin konstruktion end de ældre gårde. Knægtene, der bar det fremspringende stokværk, er faldet bort, og i stedet for er tømmeret mellem de to stokværk fremhævet med en karakteristisk profilering. Soliditet og jævnhed er de ord, der falder i pennen, når denne tids borgerlige byggeskik skal beskrives. De ældre gårde kunne på denne tid ombygges, hvis forholdene indbød til det, og som Borgmestergaarden nu står, har den kun to stokværk, idet det øverste blev fjernet ved en større ombygning i 1788, da man søgte at modernisere huset.

Af ejendomme fra det 17. århundrede står kun enkelte tilbage, og i få gader anes det gamle præg. Hvis man en aften vandrer gennem Skolegade mod nord, lukkes udsigten af domkirkens høje kor, og på højre hånd ligger endnu nogle bindingsværksgårde, så man med lidt fantasi kan drømme sig tilbage til fortiden. Ældst er Skole-

Parti fra Aarhus Aa 1865.

Billedet er taget fra den lille bro mellem Immervad og Clemensbro. Huset med den brede tagkvist ligger ved Immervad, og bag det rager Frue kirkes spir op. (Fot. A. Fritz).

gade 15, der er dateret 1642 på porthammeren, men i øvrigt så stærkt omdannet og restaureret i nyere tid, at kun meget lidt af det gamle er tilbage. Særlig interesse fortjener bygningens fyldholter (tømmeret mellem bjælkehovederne), fordi deres udskårne, vifteformede dekoration ikke er jyske, men har deres nærmeste slægtninge i bindingsværket i byerne ved Øresund. Skolegade 19 er fra 1802, og Dynkarken 39-41 er opført 1795.

I Mejlgade 19 ligger endnu en lille renæssancegård med akanthusprydede knægte, og i Vestergade findes en ret velbevaret gård fra det 18. århundrede, men ellers viser gaderne ikke meget gammelt, og man skal ind i gårdene, hvor den stedkendte vil finde mange værdifulde rester fra fortiden. Særlig kan fremhæves Vestergade 1 med en diminutiv gårdsplads og en gammel, knægtbygget sidefløj; et yngre milieu viser Klostergade 58, hvor årstallet 1702 er indskåret på bygningens tømmer, og i en yngre bygning på

Graven 8 er indsat en ældre dørhammer med årstallet 1642 og indskriften: ANDRE BYGET TIL MIG — JEG BYGER TIL ANDRE.

Således må det gamle ledes frem, men der er dog så meget tilbage, at den kyndige i hvert fald kan danne sig en forestilling om, hvordan fortidens Aarhus så ud, og hvis man vender sig til tiden omkring 1800, vil man finde flere bygninger bevaret, der er omtale værd. Mellem disse er Wistofts gård fra 1798 den anseeligste. Dens midtfag med indgangsdøren viser et relief med handelssymboler, og Meulengrachts gård på Lille Torv, der desværre er ombygget, er næsten lige så stor og værdifuld. Fra samme periode stammer en magasinbygning i Badstuegade fra 1809, medens Schmalfelds gård på hjørnet af Vestergade og Grønnegade er lidt yngre, men har bevaret det meste af sit gamle udseende. Det samme gælder om Mejlgade 6.

I det foregående er der blevet talt om kirkens

Aaboulevard set fra Clemensbro 1953.

Billedet svarer helt til Fritz's gamle og viser den store ændring på dette sted. Aen er overdækket, og store varehuse skudt op. Frue kirkes spir ses bag Magasin du Nord. (Fot. N. Elswing).

stilling i Aarhus, men det indeholder kun en enkelt side af byens liv. Ligesom andre steder har handel og håndværk været de bærende erhverv, og først under den store opgang i forrige århundrede er industrien kommet til. For den ældre tid har det været omsætningen af landbrugets produkter, der spillede den største rolle. Aarhus ligger i et frugtbart landskab, og for købmændene lå hovedfortjenesten i at opkøbe egnens kornproduktion og eksportere den, jævnligt efter at have tilvirket den til malt. På gader som Frederiksgade og Vestergade lå købmandsgårdene tæt, stadigt skydende sig længere og længere ud mod landet for at blive de første til at møde kunderne derfra. Mellem købmanden og hans forbindelser i oplandet opstod et venskabsforhold, der bandt familierne sammen, selv om generationerne skiftede. For landmanden var købmanden ikke en tilfældig forbindelse, som man forlod, hvis en anden forretning bød bedre vilkår; købman-

den var bondens fortrolige, der blev taget på råd selv i sager af ganske privat karakter, og i købmandsgårdens rummelige længer kunne han være sikker på en hjertelig modtagelse, når han kom til byen for at sælge sin avl og købe til bedriftens små fornødenheder. Hos de gamle købmandsfamilier herskede som regel en grundmuret velstand, som imidlertid sjældent gav sig et ydre udtryk, thi bohøve og påklædning var lige så simpelt som gårdene – holdbart, men uden pragt. Handelen var i det 18. århundrede indskrænket til Norge, som var den vigtigste aftager af kornet og selv udførte sine jernovne og sit tømmer til Jylland, men man stod også i forbindelse med landene ved Østersøen og Nordsøen. Risikoen ved denne handel var lige så ringe som fortjenesten, men under den florissante handelsperiode prøvede man også i Aarhus at få del i de mange penge, den oversøiske handel bragte til Danmark, og der blev oprettet et Aarhus Westindiske Han-

dels Selskab, hvis virksomhed dog hverken blev lang eller strålende og kun bragte aktionærerne tab. Kapitalen var efter tidens forhold anselig, 100.000 rdlr., men til foretagender af denne art manglede der erfaring, og selskabet måtte ophøre 1786. Det følgende århundrede bragte efter freden i Kiel 1814 nogle magre år, men de store tab blev dog undgået. Større fremgang var ikke at bemærke, og i sammenligning med vore dage var der ikke meget røre. Endnu 1850 regnedes Aarhus blot for at have 29 hjemmehørende skibe på i alt 834,5 kommercelæster.

I den lokale handel spillede markederne en væsentlig rolle. Det ældst kendte var Skt. Annamarkedet, som nævnes 1542. Det har antagelig været afholdt den 26. juli og blev i løbet af det 16. århundrede afløst af Olsmarkedet, opkaldt efter den norske helgenkonge Olav den Hellige, på hvis dødsdag det åbnede. Det nævnes første gang 1599, og lige til dets ophævelse 1896 var det en af de store begivenheder i byen. Man havde ganske vist forsøgt at nedlægge det 1685, men modstanden var for stærk. Købmændene ønskede markeder, fordi den store tilstrømning af mennesker gav forøget omsætning, men håndværkerne ville helst have handelen for byens egne borgere ud fra den betragtning, at de varer, der blev tilført, hindrede afsætningen af deres egen produktion. Både købmænd og håndværkere handlede i denne sag ud fra synspunkter, der var ganske ravnkrogsagtige, men forholdene var så små, at markedets skadelighed eller gavn kunne få afgørende betydning. Selv om håndværkerne ved denne lejlighed var udsat for konkurrence, havde de mulighed for at få erstatning på markeder i andre byer, og de benyttede sig af det.

Olsmarkedet var mere end et handelsstævne. Ganske vist blev der falbudt meget, og for omegnens befolkning var selve det at gå mellem boderne og købe ind en fornøjelse og sjældent adspredelse, men en stor del af markedet var helliget underholdningen. I forrige århundrede var der beværtninger af alle slags, der trak folk til sig, og en forfatter fra tiden taler om, at »der lugtede overalt af stegt Flæsk, røgede Sild, Pandekager og Æbleskiver. Ingen af Kryderiplanter opfyldt Urskov i de tropiske Lande var i Stand til at frembringe en saa sammensat Lugt, som Aar-

hus i Olsmarkedet, og den Lugt var stram. Den rev i Næsen og hang fast i Klæderne.« Til disse materielle nydelser kom de mere flygtige. I købmandsgårdene blev der opstillet karusseller, der yderligere forøgede det almindelige virvar, musikanter og visekoner stillede sig op på gadehjørnerne for at udbrede deres kunst, og menagerier og forevisere af alle slags naturmærkværdigheder bidrog deres til at give disse dage det særlige præg af fart, spænding og forvirring, som er uadskilleligt knyttet til et gammelt dansk marked. Til slut havde hele denne institution dog overlevet sig selv. Byen havde vokset sig så stor, at markedet hverken betød fra eller til, hvad omsætning angik, og det var vist en lettelse for alle, at det blev afskaffet, fordi det havde udartet.

Den gamle købmand handlede med alle slags varer. I de rummelige gårde med tilhørende lagerpladser kunne alt muligt stuves sammen. Tømmer og slibestene, kakelovne og almindelige urtekramvarer var det sædvanlige foruden alt, hvad bonden kunne behøve til sin bedrift, og på samme måde købte han alt, hvad bonden producerede. Denne form for handel varede til ned mod forrige århundredes midte, da en ændring indtrådte. Lidt efter lidt begyndte man at specialisere sig, og dermed tog handelen en hel anden form. Den gamle alsidighed forsvinder. Den bekendte Hans Broge begyndte i 1847 i Mindegade en kolonial-, tømmer- og produktforretning, men den gik efterhånden over til at blive en en gros handel i korn. Edv. F. Rahr, der 1841 på Vestergade havde åbnet en produktforretning, omdannede den til en jernhandel, C. Langballe, som 1834 var begyndt som alsidig købmand, gik over til teglværksdrift og handel med bygningsartikler. Tendensen var tydelig, men hele omstillingen fra den gamle til den nye organisation tog sin tid og var langt fra afsluttet, da Handelsforeningen blev stiftet 1862.

1837 havde Nationalbanken åbnet en filial i byen. Oprettelsen skyldtes delvis et initiativ fra den jyske stænderforsamling, og dens første opgave blev at frigøre købmændene for deres afhængighed af Hamborg. Omstændighederne begrundede denne udvikling, der blev påskyndet af krisen 1857 og derefter af krigen 1864, og i forbindelse med den almindelige fremgang lyk-

*Herover: Mejlgedes baghuse og haver ud mod stranden o. 1865.
(Fot. A. Fritz).*

*Herunder: Samme parti i dag med Kystvejen og det opfyldte havneterræn, det store bygningskompleks »Mejlborg«, Østbanegården og det moderne »Klintegården« i baggrunden til højre.
(Fot. 1953 N. Elswing).*

Aarhus set fra Wallensteins skanse ved Strandvejen i 1865. Byens udvikling sydpå er endnu knap begyndt. Til højre for vejen ses dragonernes ridehus og til venstre Jægerhuset og Jægergården. Skansen selv er urørt. (Fot. A. Fritz).

kedes det at komme fri af Hamborg ikke blot i Aarhus, men i hele Jylland.

Det økonomiske opsving, som Aarhus oplevede i forrige århundrede, stod i nøje sammenhæng med købmandsforretningernes omlægning fra den gamle driftsform til den nye en gros handel. Den blev gennemført af en række dygtige personligheder, som fik den lykke at arbejde under gunstige kår, som de forstod at udnytte; men borgerstandens fremsyn er ikke tilstrækkelig til at forklare den store fremgang i de følgende år. Andre omstændigheder var medvirkende til at skabe det i byens historie ukendte opsving. Hvis købmændene udelukkende havde været indskrænket til det naturlige opland, ville deres forretninger ikke have nået det omfang, de fik, men Aarhus blev samtidig et vigtigt trafikcentrum, og transportmidlerne forbedredes. Om havnen skal der senere tales, men på dette sted i skildringen må det fremhæves, at uden jernbanerne ville fremgangen have været utænkelig. Forud for det før-

ste anlæg af en jernbane i Nørrejylland var der gået store drøftelser. Nogle holdt på en længdebane omtrent gennem halvøens midte, andre var tilhængere af en tværbane eller flere, der kunne sætte østkystens havnebyer i forbindelse med Vestjylland, og alt var endnu uafklaret, da strækningen Aarhus–Randers blev åbnet 1862. Det var en forudsætning, at den fra Langaa skulle forlænges til Struer, og det blev gennemført 1865, men nogen afgørelse var ikke truffet hermed, og det endelige resultat blev en længdebane tæt ude mod østkysten med en række tværbaner mod vest. Den østlige strækning fra Vamdrup til Frederikshavn var færdig 1879, men der er grund til at erindre om, at trafikken først skulle skabes, og på banen Aarhus–Randers løb daglig kun to tog i hver retning. Banen blev oprindeligt bygget for privat regning, men i 1867 overtog staten den. Aarhus blev centrum for den jyske jernbanetrafik, og der er ikke tvivl om, at jernbanerne i forbindelse med havnen har givet de

ydre muligheder for den fremgang for handelen, som klogt blev udnyttet af købmændene, men her som alle steder har en vekselvirkning været til stede, i hvilken de forskellige faktorer indbyrdes har påvirket hverandre. Mindre betydningsfulde blev lokalbanerne til Ryumgaard, til Odder og Hov og til Hammel, der hovedsagelig havde betydning ved at bevare forbindelsen med byens gamle snævre opland.

På mange måder kan det ses, at arbejdet i forrige århundrede havde en ældre tids købmandshandel som forudsætning. Otto Mønsted begyndte 1865 som købmand i Aarhus med smør, korn og foderstoffer, men denne forretning, der hvilede på den gammelkendte omsætning med landmændene, fik efterhånden en anden karakter. 1883 blev landets ældste margarinesfabrik grundlagt i byen, og dermed blev en ny epoke indledet med købmanden både som producent og forhandler. På samme måde er Aarhus Oliefabrik vokset ud af en lille virksomhed til fremstilling af foderkager til landbruget.

Havnen har alle dage været en livsbetingelse for borgerne. Selv i middelalderens sparsomme kilder omtales den jævnlige, men til langt ned i tiden blev der ikke ofret noget på den; den bestod kun af åens munding, som blev udnyttet meget mere end senere. Langs med åens nordlige side løb en gade, Aagade, hvis bolværk afgav liggeplads for skibene, men sporene efter fortidens trafik er kun små. Hyppige oprensninger af åen har fjernet, hvad ældre tider har efterladt, men da åen kort før den anden verdenskrig blev overbygget, fandt man ved byggearbejderne i hele dens nedre løb gennem byen spredte minder fra stenalderen som vidnesbyrd om en færdsel på stedet, længe før Aarhus var en by. Allerede på denne tid har åen været en trafikåre, som førte ind til det jyske bagland.

Selve byens navn antyder, hvor nøje å og bebyggelse hører sammen, og ved de lige omtalte arbejder fandt man en køl og spanter af et ganske anseligt skib, der var gået til bunds i strømmen lige øst for Immervad. Så langt gik den gam-

Aarhus set fra bygningen »Skansen« i dag.

Langs Strandvejen til venstre i billedet er nu tæt bebyggelse. I forgrunden ligger kvægtorvet og byens offentlige slagtehus. I midten dominerer det store nye el-værk Midtkraft og til højre Oliemøllens store silo. (Fot. 1953 Thomas Pedersen).

Parti fra Aarhus havn 1865.

Broen i forgrunden er byens dengang nye vidunder, svingbroen, der førte over åmundingen til den nyanlagte havn, Inderhavnen, som var fuldført fire år tidligere. Aen tjener i dag stadig som havn for småskibe. (Fot. A. Fritz).

le havn op; den var givet af naturen, og forbedringerne indskrænkede sig til bolværker langs siderne og munden nødtørftigt skærmet ved et par molehoveder ud i bugten. Til denne beskedne havn søgte byens egne og fremmede skibe ind, særlig vel hanseaterne, hvis handelsvælde også nåede til Aarhus til liden glæde for byens egne købmænd, og først 1630 havde handelsstanden vundet så meget i selvfølelse og magt, at borgerskabet kunne vedtage, at ingen lybsk købmand måtte ligge med sine varer i byen hele året rundt. Ville han fra dette tidspunkt drive handel, måtte han løse borgerskab, og Aarhus har på den måde utvivlsomt fået mange dygtige tilflyttere. Mellem dem fortjener Johan Worm fra Nederlandene at fremhæves. Han tog borgerskab 1570 og døde som rådmand 1601. Slægten kom i de følgende århundreder til at betyde meget og talte fremra-

gende lærde blandt sine medlemmer. I domkirken er den mindet ved et af de ældste epitafier. De indvandrede købmænd har haft stor betydning, måske ikke så meget ved den kapital, de bragte med sig, som ved deres forbindelser i udlandet og praktiske erfaring. Deres energi formåede imidlertid ikke at forbedre havnen, som lå på et udsat sted lige ud mod den åbne bugt. Storm og strøm, isdrift og skred kunne let ødelægge, hvad der møjsommeligt var opbygget. I begyndelsen af det 18. århundrede svarede havnen langt fra til de forestillinger, nutiden gør sig om dette begreb, og man får et tydeligt indtryk af forholdene ved at høre, at da Christian 6. 1733 var på besøg, måtte han gå i land fra en båd, da indløbet var spærret ved tilsanding. En havn af denne beskaffenhed var en tvivlsom vinding for byen, og kun den omstændighed, at de andre øst-

kysthavne var lige så dårlige eller endnu dårligere, reddede situationen.

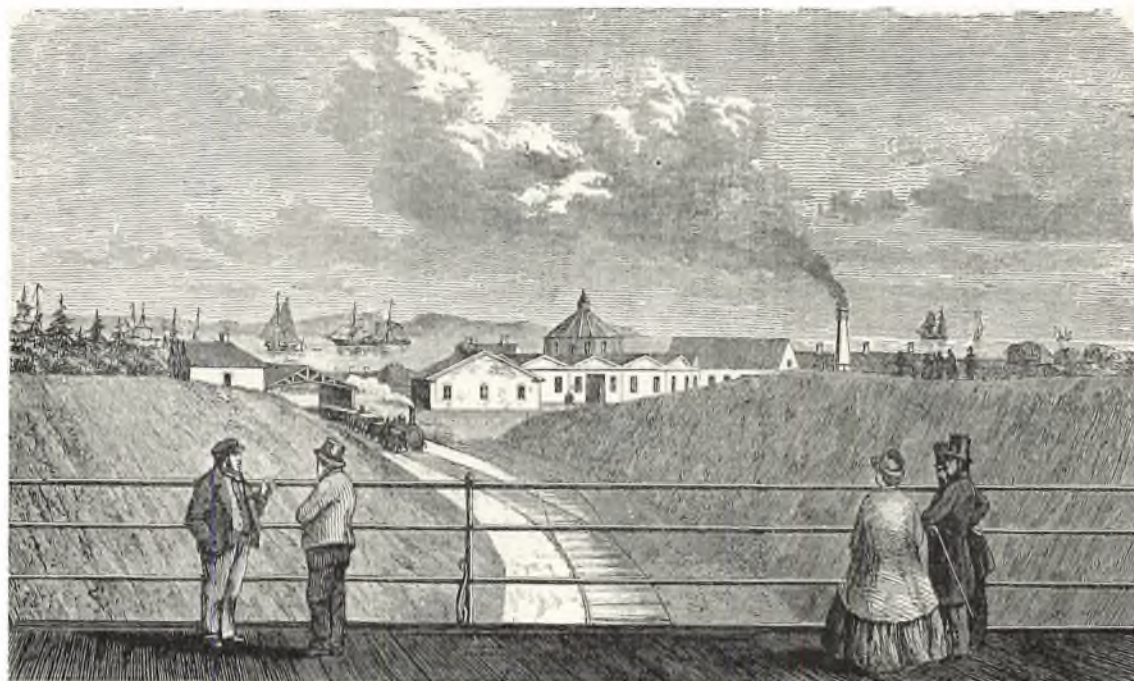
Først i det forrige århundrede begyndte det for alvor at lysne for havnen. 1803 var det første arbejde færdigt, bestående af en mole i retningen nord-syd for at skabe læ for østenstormene og forhindre tilsanding. Fra denne beskedne oprindelse voksede den nuværende havn frem, men det gik langsomt, og endnu 1830 havde den betydelige mangler. Efter en indberetning i dette år kunne kun fartøjer med et dybtgående på 8-9 fod benytte havnen under normale forhold, og var der pålandsvind, var indsejling umulig. Der blev derfor stillet forslag om forlængelse af den søndre molearm, og i de følgende år lykkedes det at gennemføre projektet. Det var dog stadig kun selve åløbet, man havde som havnebassin, og det følgende skridt måtte være at bygge en havn uden for

åen. Også dette lykkedes, og ved en række ihærdige arbejder var man i begyndelsen af 1860'erne nået så vidt, at vandarealet i den indre havn var på 88-89.000 kvadratfod, medens den ydre havn var cirka 7 gange så stor, efter tidens forhold et respektabelt resultat. I takt med den øvrige udvikling af samfærdselsmidlerne har derefter den ene store udvidelse efter den anden fundet sted, nye moler blev anlagt og helt nye afdelinger bygget, af hvilke her kun den store sydhavn og lystbådehavnen kan nævnes. Åen er forlængst opgivet som havn, hvad der har fået sit ydre udtryk i, at den næsten helt til munden er blevet overdækket. På denne måde er der skabt en tiltrængt færdselsåre fra havnen gennem byen vestpå. Havnens omsætning og betydning kan bedst udlæses af de forskellige toldsteder, der har været i byen. Den ældste toldbod, man kender noget nærmere

Parti fra Aarhus havn 1953.

Billedet viser samme parti som det omtrent 90 år ældre fotografi på modstående side. Inderhavnen er blevet suppleret med bassiner i nord og syd og tjener først og fremmest som anlægsplads for rutebådene. Havnepladsen er udbygget med pakhuse, havnekontor og Kampmanns toldkammerbygning. (Fot. N. Elswing).

Den første banegård i Aarhus. Træsnit i Illustreret Tidende 1861-62.

Med udpræget sans for det aktuelle kunne Illustreret Tidende allerede i 1862 bringe et billede af banegården. Den første jernbanestrækning i Nørrejylland, Aarhus-Randers, var da lige åbnet. Billedet er tegnet fra viadukten ved »Aarhus-Horsens chausséen«, den nuværende Frederiksbro.

til, lå ved den nordlige åbred og var en bindingsværksbygning fra det 18. århundrede. Den er nu flyttet ud i »Den gamle By«. Lidt efter 1800 blev den afløst af en grundmuret empirebygning på den sydlige åside, der gjorde tjeneste til 1868 og blev nedrevet under mellemkrigsårenes store byggearbejder. Den afløstes af en endnu stående bygning, der gjorde tjeneste til 1897, da den nuværende blev taget i brug.

For den, som kommer sejlene til Aarhus, viser havnen et meget omfattende anlæg med særlige afdelinger for de forskellige varer, men den er ikke færdig. Der arbejdes stadig på at forbedre den. Nye moler skyder sig ud i bugten, flere og flere virksomheder slår sig ned på dens terræn, og i takt med den øvrige udvikling af byen vokser havnen for at tilfredsstille de krav, der stilles til den.

*

Handel og transport danner den ene side af erhvervslivet; som den anden er håndværk og industri vokset frem. I ældre tid var håndværket det eneste, der repræsenterede denne del af pro-

duktionen, og det danner stadig grundlaget for en meget alsidig virksomhed. Adskillige af de gamle lav er stadig i funktion som mesterforeninger, og det er yderst sandsynligt, at disse sammenslutninger har været til allerede i middelalderen, men direkte efterretninger herom er sjældent overleveret. Det vides dog, at kong Hans har stadfæstet en skrå for smedene, og i koromgangen i domkirken findes et kalkmaleri af deres helgen, den hellige Eligius, der formodentlig har hørt til et alter for dette lav. Til det 16. århundrede kan snedkerne føre deres organisation tilbage, medens bagerne kan fremvise artikler fra 1621. Handskemagerlavet skal have eksisteret siden 1634, men er forlængst gået ind. For feldberederne var forholdet det ejendommelige, at de oprindeligt stod i samme lav som smedene, men 1663 gjorde sig selvstændige, murerne organisation går tilbage til tiden efter 1672, og skrædernes lav skal have været noget yngre end bagerne. Skomagerne kan føre deres organisation tilbage til det 16. århundrede. Yngre er guldsmedelavet fra 1696, to år senere dannede hattenmagerne deres sammenslut-

Del af hovedbanegårdens sporterræn set fra Frederiksbroen. Samme udsigt som overfor. Siden den ældste jernbanestations tid er der sket en vældig udbygning af sporareal og bygninger. Den store bygning til højre er Aarhus Oliemølle. (Fot. 1953 Thomas Pedersen).

ning, drejerne fik artikler 1706, slagterne 1719. Bødkerne oprettede deres lav 1726, og rebslagerlavet dannedes 1748. Alle disse årstal er anført for at vise, at også på dette område har udviklingen i Aarhus været jævnt fremadskridende, men foruden disse fag har der været andre. Adskillig betydning havde pottemagerne, tømmerne var uundværlige, og væverne (d.v.s. linnedvæverne), der havde et lav 1639, opgav det senere, skønt erhvervet var til og i nutiden er repræsenteret i talrige virksomheder.

Allerede under omtalen af markederne blev der gjort opmærksom på det modsætningsforhold, der herskede mellem købmænd og håndværkere, men det viste sig ikke blot ved denne lejlighed, og fortidens Aarhus var klassedelt i et ubegribeligt omfang. Øverst stod de i øvrigt få borgerlige embedsmænd fra gejstligheden, retslivet og administrationen, hvortil senere kom officererne, derefter fulgte købmændene og dermed

ligestillede, derunder håndværkerne og nederst i samfundet de ufaglærte, til hvilke der sluttede sig en skare af hjemløse og tiggende. Inden for håndværket kunne der atter sondres mellem højere og ringere fag. Til de første hørte bygningshåndværkerne, der altid har forstået at holde sig i spidsen. Selv deres svende havde en friere stilling end almindelig. Ringest stillede synes skomagerne at have været, skønt faget både var gammelt og krævede dygtighed af sin udøver. Men det var overfyldt, det var det mest talstærke, og det undgik derfor heller ikke fattigdommen. Alle disse bemærkninger sigter kun til mestrene, for svendene var det anderledes, idet de knap nok regnedes til borgerskabet. De var i reglen ugifte, boede hos mestrene og havde den evige vandringstrang i blodet, der først holdt op, når de giftede sig og som mestre slog sig ned i den by, hvortil tilfældet eller lykken havde ført dem.

Aarhus var i ældre tid berømt for sine hand-

Aarhus set fra vest i 1870erne.

I forgrunden mølledammen, der nu er opfyldt og bebygget terræn. Den lange husrække i mellemgrunden til højre er Aarhus mølles lade og hovedbygning. (Fot. A. Fritz).

sker, der var lige så kendte som varerne fra Randers, og alt tyder på, at håndværket havde nået et højt standpunkt. Men det var kun indstillet på at forsyne det lokale marked med undtagelse af handskemagerne, som havde en del eksport, og i hvert fald nogle af lavene blev ikke anerkendt i København. Drejerne søgte i 1752 om en kongelig anerkendelse af deres lavsret, men da de forinden henvendte sig til deres søsterinstitution i hovedstaden, viste man sig uvillig til at godkende dem. Da det bl.a. ville medføre, at svende, der var udlært i Aarhus, kun blev betragtet som lædreng, søgte man andetsteds hen og opnåede godkendelse hos lavet i Altona. I København ville man imidlertid ikke bøje sig, og drejersvendene fra Aarhus mødte kun modgang her, og først i 1761 blev de anerkendt på lige fod med de københavnske. Det varede lige til 1830, før murersvendene blev sidestillet med fagfællerne i København. Når man kun mødte skjult modvilje og åbenlys ligegyldighed hos de københavnske

håndværkere, var det ikke, fordi man i hovedstaden nærede ønske om at bekæmpe de vandrende svende fra Aarhus, da en tilsvarende holdning mod håndværkere fra andre byer kan træffes, og den virkelige årsag er sikkert den, at svendene i hovedstaden frygtede for, at der skulle blive arbejdsløshed, hvis der kom for mange svende til hovedstaden derfra, men denne stillingtagen måtte opgives, og mellem de jyske byers håndværkere nød mestre og svende fra Aarhus forment anerkendelse.

Allerede i lavstiden dannede mestrene Håndværkerforeningen, der blev stiftet 1848 for at forsvare standens interesser, men vel også delvis fordi de ældre selskabelige foreninger hentede deres medlemmer fra andre kredse i samfundet. Ældst var Polyhymnia, som gik tilbage til 1815 og var opstået på grundlag af to ældre klubber, yngre Harmonien fra 1842. Hvad man i disse foreninger har drøftet af politik, har kun været uskyldige kandestøberier, og til det bestandigt borgerlige

hørte ligeledes Skydeselskabet fra 1834, hvis fester blev en folkeforlystelse, og i hvilket Frederik 7. indtrådte som medlem. Anderledes med Håndværkerforeningen. Den skulle arbejde for at sikre medlemmernes interesser. Den politiske frigørelse havde også bragt spørgsmålet om næringsfrihed frem til ikke ringe ængstelse for håndværkerne, hvem de ældgamle lav forekom uundværlige. Nogen virkelig indflydelse fik foreningen dog ikke, men det viste sig, at der var andre interesser at arbejde for, og foreningen har stadig mange opgaver at udfylde.

Lavene var for nøje knyttet til den gamle tid og gik under i den gamle form. Ikke blot mestrene havde deres organisationer, men også svendene, hvis lav omkring 1850 nærmest måtte opfattes som sygekasser, og de kom ikke til at danne grundlaget for arbejderklassens fremvækst. På

dette område var det fagforeningerne, som overtog udviklingen og med nogen grund kan betragtes som lavenes afløser. I denne forbindelse kan det fremhæves, at fagbevægelsen har meget gamle rødder i Aarhus. 1871 stiftedes Hustømrernes Fagforening som en afdeling af Internationale, efter hvis forsvinden den førtes videre som en selvstændig forening, der eksisterer i bedste velgående den dag i dag. Også skrædernes fagforening kan føre sine aner tilbage til Internationale, og andre fagforbund har en lige så respektable alder, skønt deres oprindelse ikke er så traditionsbestemt.

Skønt tømrersvendene sluttede sig til Internationale, var opgaven for deres forening dog bestemt af øjeblikkets praktiske krav med forhandlinger om lønnen og arbejdstiden som det centrale — her som andre steder i byens historie var

Aarhus gamle toldbod på sin oprindelige plads ved nordbredden af åen. Den gamle bindingsværksbygning skriver sig fra 1700-årene og fungerede som toldbygning til omkring 1800, mens hele havnen endnu blot bestod af åmundingen. Bygningen er nu genopført i »Den gamle By«. (Fot. Strange).

Marcus Bechs gård i Badstuegade.

Den lange bindingsværksbygning blev bygget i 1593 af rådmand Poul Pedersen Skriver. Sit navn har den fået efter købmand Marcus Bech, der erhvervede den i 1828. 1915 blev den nedrevet.

Nu i »Den gamle By«. (Fot. 1909 Hude).

det de virkelige resultater, man lagde vægt på, og Pios højtflyvende planer har næppe været delt af svendene. Fagbevægelsen havde i sin første begyndelse en vis tilknytning til Bjørnbak, men landbointeresser og arbejderkrav kunne ikke bringes ind under en fælles formel, og det var alene kampstillingen mod det konservative borgerskab, der havde bragt de to parter til at finde hinanden. Utvivlsomt havde Bjørnbak ved sin agitation forberedt jordbunden, og med den stærke vækst i befolkningen og de mange tilflyttere var Aarhus forudbestemt til at blive en by, hvor fagbevægelsen slog rod, men selv om begge parter var lige ivrige for at ændre det gamle samfund, var de uenige om fremgangsmåden, og det var vist til gavn for alle, at vejene skiltes.

*

I et billedværk som dette er det nødvendigt at nævne nogle af de mænd, der har overleveret

byens ældre udseende til nutiden. Det kan kun blive nogle korte bemærkninger, der ikke kan gøre krav på fuldstændighed, og først fra det forrige århundrede er der bevaret så meget materiale, at man kan danne sig en forestilling om byens udseende. Der er grund til at fremhæve organisten ved Frue kirke Peter Holm, der i tiden omkring 1850 malede det ene prospekt af byen efter det andet, set fra nord eller syd, og på hvilke den smukke omegn er det væsentligste. De er alle redegelige, men noget tørre og giver et udmærket billede af beliggenheden af empirens lille købstad. Ældre end Peter Holm er tegnelærer Engelbrecht, der har udført nogle ret ubehjælpelige akvareller af forskellige steder i byen. E. Høegh-Guldberg har leveret arbejder af bedre kvalitet, og den senere arkitekt Vilh. Dahlerup har fremstillet nogle nydelige skitser af gaderne i Aarhus. Marinemaleren Chr. Blache har ligeledes gengivet sin fødeby udseende i talrige billeder, sær-

lig havnen og dens nærmeste omgivelser, medens kunstnere som A. Fritz og Janus la Cour fortrinsvis søgte deres inspiration andre steder. Den første var også fotograf og har indlagt sig en stor fortjeneste ved at fæste det ældre Aarhus' udseende på sine plader. Fra tiden omkring 1900 stammer en række tegninger af Jens Ølsgaard, som giver et levende billede af denne overgangstid i byens liv.

Fotografien kom tidligt til Aarhus. Allerede 1839 kunne man i jyske aviser læse om Daguerre's opfindelse, der ikke gav nogen »Efterligning, men den absolute og fuldkomne Sandhed«. Det var guldsmeden Chr. A. Th. Piil, der indførte fotografiens kunst i Aarhus. Han var blevet mester i byen 1831, hvor han 1838 fik patent på en mekanisk pen. Allerede jan. 1840 kunne han forevise det første fotografi af byen, men hermed var han ikke tilfreds, idet han syslede med reproduktionsteknik, og 1843 var han nået så vidt, at han kunne bekendtgøre sin opfindelse af kemitypien, hvormed der frembragtes ætsninger i zink til benyttelse i bogtrykkerpressen. Som resultat af denne virksomhed kendes et billede af Lille Torv set mod øst med rådhuset og domkirken i baggrunden. For en mand med hans iderigdom var det daværende Aarhus alt for lille, og allerede 1843 eller 1844 forlod han byen uden dog at finde den fremgang, han søgte. Han døde først 1884.

Af senere fotografer, der gennem deres virksomhed har bevaret erindringen om det gamle, kan fremhæves K. Ketelsen, der har arbejdet meget flittigt, og af andre kendte navne må E. Bøgh, L. Kjær og J. F. Dresler ikke forbigås.

Helt for sig selv står Fr. Visby, der i en række akvareller har skildret livet i sin barndoms by. De er udført på grundlag af erindringen, og hvad de muligt kan savne i nøjagtighed, erstattes af tegnerens lune. Tilsammen giver de et fuldstændigt billede af livet i den lille by for 100 år siden.

*

Hvis skildringen af det moderne Aarhus tager sit udgangspunkt ved århundredskiftet, får man en passende overgang mellem den ældre og den yngre tid. Udviklingen forløber jævnt, men det halve århundrede, der siden da er gået, har bragt

indgribende begivenheder, selv om man fra et lokalt synspunkt er inde i en periode, hvor alt, som blev grundlagt i den foregående tid, kommer til udfoldelse. Aarhus havde 1901 51.814 indbyggere, og lægger man hertil befolkningen i Viby, Aaby, Vejlbj-Risskov, Holme-Tranbjerg, Hasle-Skejby-Lisbjerg og Brabrand-Sdr. Aarslev, når man op på et samlet tal på 60.355. På denne tid er det meget tvivlsomt, om disse småbyer i egentlig forstand kan kaldes forstæder, da deres erhverv på en række områder var uafhængigt af indflydelse fra Aarhus. I 1950 må de derimod afgjort regnes for en del af Stor-Aarhus. Selve Aarhus havde 1950 116.167 indbyggere, medens forstæderne talte i alt 40.711, og hele bebyggelsen havde således tilsammen 156.878 beboere. Det vil ses, at forstæderne er vokset langt mere end Aarhus, hvad der hænger sammen med, at den gamle bys areal nu næsten er helt bebygget, så en yderligere befolkningstilvækst må finde sted i forstæderne, og denne tendens vil skabe adskillige kommunaltekniske problemer om fordelingen af udgifterne.

1901 omfattede Stor-Aarhus 2,5 % af Danmarks indbyggere, 1950 3,7 %. Det varede længe, inden byen nåede denne vækst. Endnu 1855 var Aarhus med 8891 indbyggere kun den femtestørste by i kongeriget, idet København, Odense, Aalborg og Helsingør var større, og forskellen mellem Aarhus og Randers var ganske ubetydelig, idet den sidste by havde 8844 indbyggere. Disse tal viser, at Aarhus er vokset mere end andre byer, men det er ikke dermed givet, at dens betydning er steget tilsvarende, fordi andre faktorer end de talmæssige må inddrages i betragtningerne.

I mands minde har byens udseende ændret sig, ikke blot ved fremvæksten af nye kvarterer, men også fordi ældre bygninger er revet ned og erstattet af andre, ligesom byens grundplan i nogen grad er blevet forandret. Hovedgården Marselisborg spærrede for en større udvidelse mod syd, da dens marker gik lige op til byens grund, men da kommunen for en efter tidens forhold betydelig sum købte hele godset 1896, gjorde den ikke alene en god forretning, men gav byen udvidelsesmuligheder og forøgede de grønne områder, og Aarhus lever stadig på dette initiativ. Bycen-

tret er mere og mere trukket mod syd. Omkring 1900 lå centrum ved de to gamle torve, som det havde ligget i århundreder, men i de følgende årtier trak det længere og længere ned mod banegården, og efterkrigsårene har forstærket tendensen ved at gøre Raadhuspladsen og Banegaardspladsen til midtpunkter. Den gamle kirkegård, der i begyndelsen af forrige århundrede var blevet anlagt uden for Frederiksport ved enden af Frederiksgade, er blevet sløjfet og omdannet til en rådhuspark, Banegaardspladsen er blevet det vigtigste trafikcentrum, hvorfra der er let adgang til den nu overfyldte rutestation og havnen, og strøget dannes af forbindelsen mellem Store Torv og Banegaardspladsen med Søndergade og Ryesgade. Allerede 1884 byggedes en stor bro over åen, der senere yderligere er udvidet, og Aarhus deler sig nu i tydeligt adskilte kvarterer.

Nord for den gamle bykerne har der dannet sig en stor bebyggelse, som efter en gammel ejendom på stedet bærer navnet Trøjborg; den afgrænses mod syd delvis af den 1876 anlagte Nordre kirkegård og støder mod nord op til Risskov, der er stadens ældgamle ejendom. Nord for Risskov er et villakvarter vokset op, erhvervsmæssigt nøje knyttet til Aarhus, men kommunalt hørende til Vejlbysogn. Vest for Trøjborgkvarteret er det såkaldte Christiansbjerg opstået, oprindeligt en bebyggelse under navnet Reginehøj, nu med talrige villaveje og nye huse, kun langs Randersvejen findes endnu enkelte rester af den gamle, yderst beskedne bebyggelse. Syd for Christiansbjerg er et universitetskvarter ved at danne sig, der mod syd adskilles fra den ældre bebyggelse af militære anlæg og Vennelystparken.

Af de sydlige bydele er den ældste Frederiksbjerg, opstået omkring Skanderborgvejen, den glider jævnt over i kvarteret nord for Stadion, dels bestående af villaer, dels af etagehuse.

Når man engang i fremtiden vil beskrive den udvikling, Aarhus har gennemløbet i de sidste 50 år, vil man som vejledning have rækken af de arkitekter, der har sat deres præg på byen, hvor de har søgt at virkeliggøre de arkitekturidealer, deres samtid gik ind for. Som den ældste må her nævnes bygningsinspektør W. Th. Walther, der ledede domkirkens restaurering 1867-82, som gav dens store vesttårn et højere spir i stedet for

den gamle barokhætte. Som en hel ny kirke byggede han Skt. Pauls kirke 1887 i en efterligning af romansk stil af røde teglsten og med to vesttårne. En smule ældre end denne er den katolske kirke i Søndergade (af Frantz Schmidt), hvis materiale er det samme, men hvor stilen er gotiserende. Begge kirker viser tidens ønskedrømme om gudshuse og dens tillid til, at man ud fra sin viden kunne genskabe en svunden tids stil. I nutiden kan det ses, at de kun repræsenterer deres egen epokes let romantiske trang.

Et dybere præg satte Hack Kampmann på byens udseende. Også han var domkirkens arkitekt, men har desuden efterladt sig en række monumentalbygninger fra tiden omkring århundredskiftet. Lige over for domkirken rejste han teatret med en holbergscene gengivet i broget keramik i midtpartiets frontespice. Det blev åbnet 1900, og næsten samtidig hermed er Statsbiblioteket i Vester Allé, upraktisk i brugen, men i det ydre betegnende for tidens krav til en bygning af denne art. Toldkammeret er ligeledes hans værk, opført 1897. Af et noget andet præg er Marselisborg Slot, rejst 1899-1902 som en gave til den daværende prins Christian og prinsesse Alexandrine. Af kirker fra denne periode må nævnes Johanneskirken på Trøjborg, bygget efter tegning af Hack Kampmann og Vald. Schmidt. Den sidste har også bygget De gamles Hjem.

Den næste periode bærer arkitekt A. Høeg-Hansens navn. Han rejste 1919-20 Stadion i tidens klassicistiske stil og har bidraget meget til udformningen af kvarteret ved Banegaardspladsen. Det nye amtssygehus i byens vestlige udkant skyldes ligeledes ham, der også har opført Aarhus Privatbanks nye bygning på Kannikegade.

Endelig må som den arkitekt, der i den aller sidste tid har sat det største præg på byen, anføres C. F. Møller, hvis hovedværk er Universitetet, men som også har arbejdet på andre felter. I fremdragelsen af disse navne ligger der ikke nogen vurdering af de mange nævnte, men det har kun været hensigten at vise de skiftende tendenser i hver periode. Det nye rådhus, hvis arkitekter er Arne Jacobsen og Erik Møller, vil sikkert også for fremtiden stå som et betegnende udtryk for sin tid. Grundstenen til det blev lagt 24. sep-

Skt. Clemens Torv i 1860-erne. På den åbne plads holdt slagterne torv, og det bar da også tidligere det betegnende navn Kødtorvet eller Svinetorvet. Bispetorvet var endnu ikke anlagt; husrækken gik helt hen til kirken. Bemærk vandposten og nødtørftshuset midt på torvet. (Gammelt fot.).

tember 1938, og der byggedes på det i det meste af besættelsens tid. Alene af denne grund fortjener denne bygning at fremhæves.

Alle disse arbejder er med til at sætte præg på det moderne Aarhus, men også i selve den gamle bykerne på det areal, staden indtog til ca. 1850, er der sket væsentlige ændringer. Særlig er pladsen omkring domkirken blevet forandret, selv om Katedralskolen stadig ligger øst for koret, men den er blevet udvidet med en tilbygning af Hack Kampmann. Pladsen nord for domkirken, hvor den katolske bispegård var beliggende, rummede senere stiftsprovstegården og Nationalbankens filial. Den første er nu nedrevet, og den anden har fået en ny og større bygning. Betydeligere er ændringerne syd for domkirken. Her lå lige til 1882 den protestantiske bispegård og flere husrækker, der lidt efter lidt er blevet fjernet. Hele pladsen er udlagt til et torv, Bispetorvet, hvor det nu påtænkes at rejse en statue af Christian 10.

Det ældste rådhus foran domkirkens vestside blev nedrevet 1858 og afløst af en beskeden bygning nord for domkirken, der var færdigbygget året i forvejen. Den blev hurtigt alt for lille til byens administration og er nu indrettet til politistation.

På samme måde har Frue kirkes omgivelser skiftet karakter. Ligesom domkirken var den oprindelig omgivet af en kirkegård, der forlængst er nedlagt, og det samme gælder om gaden Frue Kirkerist, der i sit navn havde bevaret mindet om den tid, da adgangen til kirkegården gik over en jernrist, der spærrede for løsgående husdyr, men tillod færdsel for mennesker. En husrække, der lukkede kirken ude fra Vestergade, er ligeledes faldet, og kirken ligger nu frit og danner den ene side af Aarhus Hospital. Det er oprettet lige efter reformationen af det gamle dominikanerkloster, der 1878-79 blev underkastet en gennemgribende, i nutidens øjne noget hårdhændet restaurering, som gør det svært at genkalde for-

tidens stemning, men mere af det gamle er bevaret i det indre udstyr. Hospitalet var oprindeligt beregnet som et tilflugtssted for fattige og syge, og dette formål er stedse blevet opretholdt gennem tiderne, idet man dog i forrige århundrede gik bort fra klostrets anvendelse til sygehus. Det fungerer nu som en stiftelse for borgerstanden med sit eget lille kapel, hvor der afholdes regelmæssig gudstjeneste, og hele institutionen har i sin ydre form bevaret lidt af den stilfærdige ro, som man med rette eller urette plejer at tillægge fortiden.

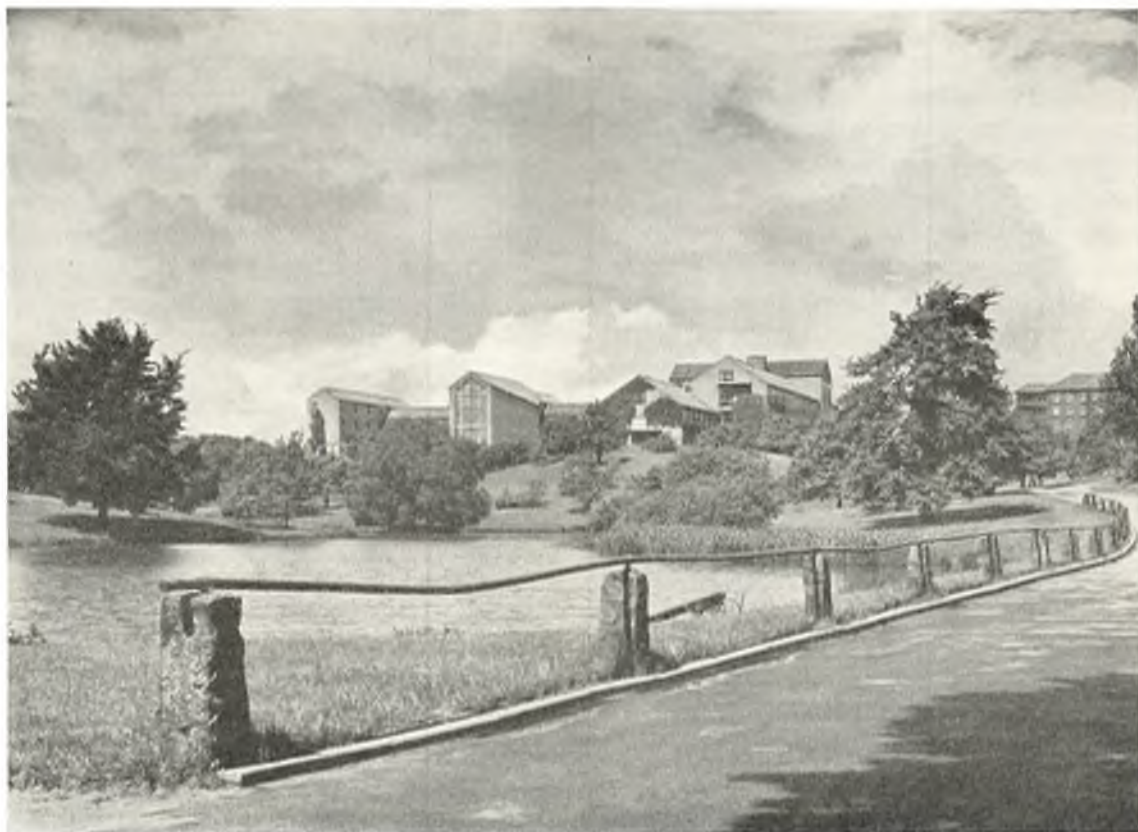
Allerede i indledningen blev det antydet, at Aarhus er en udpræget borgerlig by, præget af arbejde og ikke synderlig påvirket af at være hovedstad i et stift. Byens vækst og stigende betydning som rigets næststørste by medførte dog næsten af sig selv, at man stræbte efter at indtage

den samme stilling på kulturens område, som man havde nået i erhvervslivet, og i den sidste menneskealder er en række institutioner vokset op. Flertallet af dem er ikke blot af lokal betydning, men omfatter hele landet, og skønt Aarhus er kommet sent med på dette område, er der udfoldet stor energi for at indhente, hvad fortiden har forsømt. Universitetet er det mest fremtrædende resultat af disse bestræbelser. Ønsket om et universitet i Jylland kan følges langt tilbage i tiden, men til ned mod dette århundrede var der hverken økonomisk eller videnskabeligt noget grundlag for det, og da planen var kommet inden for virkelighedens rammer, var der flere byer, der søgte at knytte det til sig. Aarhus blev det udvalgte sted ved et energisk arbejde fra Universitets-Samvirket i forbindelse med byrådet, og i fremtiden vil overlæge, dr. med. Victor Albeck

Købstadmuseet »Den gamle By«.

Billedet viser husene omkring det lille torv, deriblandt den gamle borgmestergård fra Aarhus, der var udgangspunktet for museet. Andre gamle huse fra Aarhus har ligeledes fundet deres plads her. (Fot. 1953 N. Elswing).

*Aarhus universitet set fra parken.
Universitetet i Aarhus har takket være byens fremsynethed fået en ualmindelig heldig placering
i det smukke parkareal, som skænkedes af kommunen. Hovedbygningen
indviedes 1946. (Fot. 1953 N. Elswing).*

og borgmester Jakob Jensen stå som universitetets grundlægger. Begyndelsen var yderst beskedent, idet der i 1928 oprettedes en undervisning til den filosofiske prøve og en hertil knyttet vejledning i enkelte humanistiske fag. Man havde ikke sin egen bygning, men måtte nøjes med at være gæst i Teknisk Skole, men fra denne lille begyndelse voksede en stor institution hurtigt frem. Et større areal nord for byen vest for Randers landevej blev af kommunen skænket til Universitetet, og her rejstes 1933 et institut for kemi, fysik og anatomi, der foreløbig kom til at rumme undervisningen i andre discipliner. 1934 blev der givet ret til at afholde skoleembedseksamen, 1936 lagdes grunden til et økonomisk-juridisk fakultet, 1938 dannedes et teologisk fakultet, og samtidig voksede institutter og kollegier frem. Som et mærkeår kan 1946 betragtes, da den store hovedbygning blev indviet 11. september. De anførte års-

tal giver kun et nødtørftigt omrids af den stærke, stadig fortsatte vækst, der ikke alene har medført eksamensret til de afsluttende prøver, men også har samlet andre kursus om Universitetet, i hvis bestyrelse landsretssagfører C. Holst-Knudsen nu indtager forsædet efter Victor Albecks død, ligesom de skiftende borgmestre og byrådet har stået bag udviklingen. De 25 år, i hvilke Universitetet har eksisteret, har vist dets nødvendighed, og selv om den kommende tid ikke vil give så stor fremgang i det ydre, vil den bringe det, som er lige så vigtigt, tradition og indre styrke, som vil give institutionen et særpræg, som allerede skimtes.

Som støtte for Universitetet har ikke blot det stærkt udbyggede hospitalsvæsen virket, men også Statsbiblioteket, som blev åbnet 1902. Det var fra begyndelsen tænkt som et bibliotek til støtte for almindelig oplysning, men selv om denne side

af virksomheden ikke blev opgivet, fik det efterhånden flere og flere videnskabelige opgaver, og det arbejder nu som universitetsbibliotek. Ved grundlæggelsen omfattede det 150.000 bind, der ved køb og pligtaflevering er vokset til langt over 400.000, og til hovedbiblioteket er Statens Avis-samling føjet. Begge institutioner er sprængt, og det vil blive opgaven for en nær fremtid at sørge for tidssvarende bygninger til det voksende indhold. Aarhus Folkebibliotek er først fremstået sent, fordi Statsbiblioteket i lang tid udførte dets funktion, men 1934 fik det sin egen bygning i Mølleparken. Det er nu udbygget med kreds-biblioteker og virker ikke blot ved direkte udlån, men giver i sin bygning også plads for studiekredse og andre former for alment oplysningsarbejde.

Som overbygning for en mangesidet teknisk undervisning fungerer Jysk Teknologisk Institut, der ligesom Universitetet har haft en rivende vækst og fra en ubetydelig begyndelse har udviklet sig til et omfattende foretagende, hvis arbejde ikke er indskrænket til Aarhus alene.

Sammenlignet med andre byer uden for København er Aarhus på undervisningens område nået vidt, og andre sider af kulturlivet bliver efterhånden udbygget, så de kan tilfredsstille de krav, en moderne by stiller. Byorkestret har nået et højt standpunkt; langsommere synes derimod andre sider af kunsten at kæmpe sig frem, men i den sidste menneskealder er der rejst adskillige statuer af moderne kunstnere, og Aarhus Museums kunstaafdeling ejer en lille samling med adskillige værdifulde billeder af danske kunstnere, der kan danne grundstammen i et kommende kunstmuseum.

Rigere er samlingerne af videnskabelig og oplysende karakter. 1861 grundlagdes et historisk museum, der ligesom de tilsvarende institutioner i andre byer omfattede genstande fra forhistorisk tid og senere perioder, samtidig med at en betydelig møntsamling blev tilvejebragt. Især den forhistoriske samling voksede i tidens løb meget, og i den nyeste tid er museet helt ændret. Det har fået navn af Forhistorisk Museum, idet sagerne fra historisk tid er overført til »Den gamle By«. Denne institution er vokset frem af Borgmestergården, der var blevet genrejst på landsudstillingen 1909 og i 1914 atter genopbygget på sin nu-

værende plads i Botanisk Have. Museets grundlægger og leder gennem en lang årrække var Peter Holm, der fra et lille interiørmuseum gjorde samlingen til et stort frilandsmuseum til belysning af købstædernes kultur. »Den gamle By« har forlængst overskredet den ramme, et almindeligt bymuseum udfylder. Det omfatter nu 50 bygninger med en række specialsamlinger, deriblandt også for Aarhus og omegnens historie, men med hovedvægten lagt på det borgerlige erhvervslivs fortid.

På universitetet er en antiksamling under opbygning, og der er gjort forarbejder til en etnografisk samling, så alt tyder på, at der i de kommende år vil opstå et museumsvesen, der er lige så vidtspændende som undervisningen.

På det naturvidenskabelige område arbejder Naturhistorisk Museum, ligesom de forud nævnte samlinger både med oplysende og videnskabelige opgaver og ligesom de vokset frem af et privat initiativ. Museet omfatter foruden en geologisk samling en stor zoologisk afdeling og besidder særlige områder uden for byen til sine biologiske studier. Dens bygning ligger i Universitetsparken, men der er også her kun tale om en begyndelse, idet det videnskabelige arbejde ikke er mange årtier gammelt.

Endelig bør mellem de større institutioner af videnskabelig karakter også nævnes observatoriet og Erhvervsarkivet, der indsamler og bearbejder det arkivstof, som private virksomheder og dermed ligestillede organisationer har efterladt. Dets arbejde begyndte 1942.

I det lige nævnte foreligger der vidnesbyrd om, at Aarhus ikke længere alene er et centrum for handel og produktion, men at der har udviklet sig andre sider, som sikkert i fremtiden vil sætte sit præg på byen, men selv om de sidste årtier har været præget af stor fremgang, har Landsudstillingen 1909 sikkert været den største begivenhed i de sidste 50 år. Aarhus havde allerede i forrige århundrede været sæde for udstillinger. 1852 åbnedes ved Håndværkerforeningens bestræbelser en industriudstilling i en bygning på det dengang nye Fredens Torv, og 1876 blev der afholdt en anden udstilling, men begge havde i det store og hele kun deltagere fra Jylland. Udstillingen 1909 omfattede hele landet og sikredes dels ved et til-

*Udsnit af det moderne Aarhus, set fra luften.
I forgrunden Marselisborg hospital og lidt længere tilbage Skt. Lukas kirke.
(1949 Aero Luftfoto).*

skud fra staten, dels ved bidrag fra byrådet og borgerne. I løbet af 1908-09 rejste arkitekt Anton Rosen udstillingens bygninger syd for byen ude ved bugten, alle lette trækonstruktioner, adskillige med dekorationer af Vald. Andersen, og man regnede med et stort besøg, så økonomien kunne hvile i sig selv. Hele den ydre ramme var i orden og de talrige udstilleres bidrag sammenarbejdet til et hele, men vejret svigtede. Besøget nåede ikke den ventede højde, og udstillingen gav et stort underskud. Alligevel fik den en overordentlig stor betydning ved at fastslå byens stilling, den skabte selvtillid og åbnede nye veje for foretagsomheden.

Den første verdenskrig gik temmelig sporløst hen over byen og ændrede intet i dens udvikling, dybere mærker satte den anden verdenskrig og besættelsen med menneskelige og materielle tab i et omfang, man ikke havde troet muligt. Også i væksten kom der en standsning, idet der i 1940 flyttede 650 personer flere fra byen, end der indvandrede, og i 1943 var det tilsvarende tal 51.

Efter krigens ophør tog tilvæksten igen fart.

Når Aarhus i de sidste generationer er vokset så stærkt og har nået så mange resultater, må man mellem årsagerne først og fremmest pege på den samvirken, der har fundet sted mellem byrådet og det private initiativ. Fra begge sider er man ikke veget tilbage for at bringe endda meget store ofre for at nå målene, og det moderne Aarhus er således i egentlig forstand skabt af borgerne selv. Forudsætningen har været byens og borgernes gode økonomi og stilfærdige arbejde, og bag ved alt har ligget glæden over byen og ønsket om at gavn den. Allerede for hundrede år siden fandt denne glæde udtryk i digte af bispesønnen F. Sneedorff Birch og rektoren H. H. Blache, men mere end lokal berømmelse nåede deres arbejder ikke. I nutiden har H. H. Seedorff Pedersen vist, at det tilsynepadende så prosaiske og udelukkende arbejdsfyldte Aarhus også kan give inspiration til en forfatter ud over det sædvanlige format.

Blandt statuerne i Aarhus er der tre at frem-

*Ringgaden, set fra Viborgvej mod Silkeborgvej, og Ringgadebroerne.
Den nye store færdssåre strækker sig gennem byens yderdistrikter fra Strandvejen i syd
til Grenaaavej i nord. (Fot. 1953 N. Elswing).*

hæve. Den første viser E. M. Dalgas, stifteren af Hedeselskabet, der blev oprettet i Aarhus, hvor han havde sit hjem. Den anden gengiver den gamle købmand Hans Broge, som ikke alene byggede sin egen forretning op, men organiserede Jyllands handel, og den tredje skildrer Peter Sabroe, der kæmpede for de små og fattige. Hans Broges statue viser den solide købmand, tæt af bygning og fast af holdning, Peter Sabroes skikkelse er præget af agitatorens nervøse uro. Til-

sammen repræsenterer de tre mennesketyper, der har været med til at bygge Aarhus op i de sidste hundrede år. De erindres ikke blot af de ydre mindesmærker, men gennem de spor, deres liv har sat, og selv om udviklingen i fremtiden muligvis vil gå ad andre baner end hidtil, vil det blive vanskeligt at udslette den påvirkning, for hvilken disse tre personligheder har været de naturlige førere.

HORSENS

Af Svend Aage Bay

Horsens har navn efter næsset, der skyder sig frem mellem Nørrestrand, Stensballesund og Horsens Fjord. Her har boet mennesker gennem hele den forhistoriske tid; men først i det 12. århundrede møder vi næssets navn, der betyder Hestenæsset. På en mønt fra Valdemar den Stores tid står der »REGIS HORSENES« (Kongens Horsenes). Vi kan heraf slutte, at kongen har ejet jorder på næsset, og at der her har ligget en kongsgård; begge dele bekræftes også af senere kilder. Tæt ved gården lå Skt. Mariæ kirke, som indtil 1480 var sognekirke for Horsens. Antagelig er byen lidt efter lidt groet frem af en landsby ved kongsgården. Beliggenheden var jo fortrinlig for handel: et rigt og stort opland med en velbeskyttet havn ved åmundingen. På et vist tidspunkt er da landsbyen blevet omkranset af volde og grave, har fået sit eget ting samt ret til at holde torv, og købstaden er en kendsgerning. Hvornår dette fandt sted, ved vi ikke, men i »Kong Valdemars Jordebog« (ca. 1230) er Horsens en af Jyllands større byer. Den ældste gengivelse af byens segl er fra 1368. Det viser en gående hest foran en lind, måske en betydning til Lindskoven på næsset. Omkring seglet står skrevet: SINGNUM CIVIUM I(N HORS)NES DEI GRA(CIA) – ved Guds nåde borgernes segl i Horsens.

Den ældste by lå indenfor en linie, der omtrent følger Havneallé, Aaboulevard, Raadhusgade, Graven, den sydlige del af Smedegade, arealet tæt nord for Nørregade og (en del af) Kattesundet. Der var fire porte: den vestre ved Raadhusgade på vejen over Spedalsø, Smedegades port på vejen til Hansted bro og Kattesundsporten, hvoraf rester er afdækket midt på Kattesundet. Den stod på vejen til vinterhavnen ved Stensballesund. Endelig lå Borbergades port for enden af Borbergade på vejen til sognekirken og kongsgården i det nu-

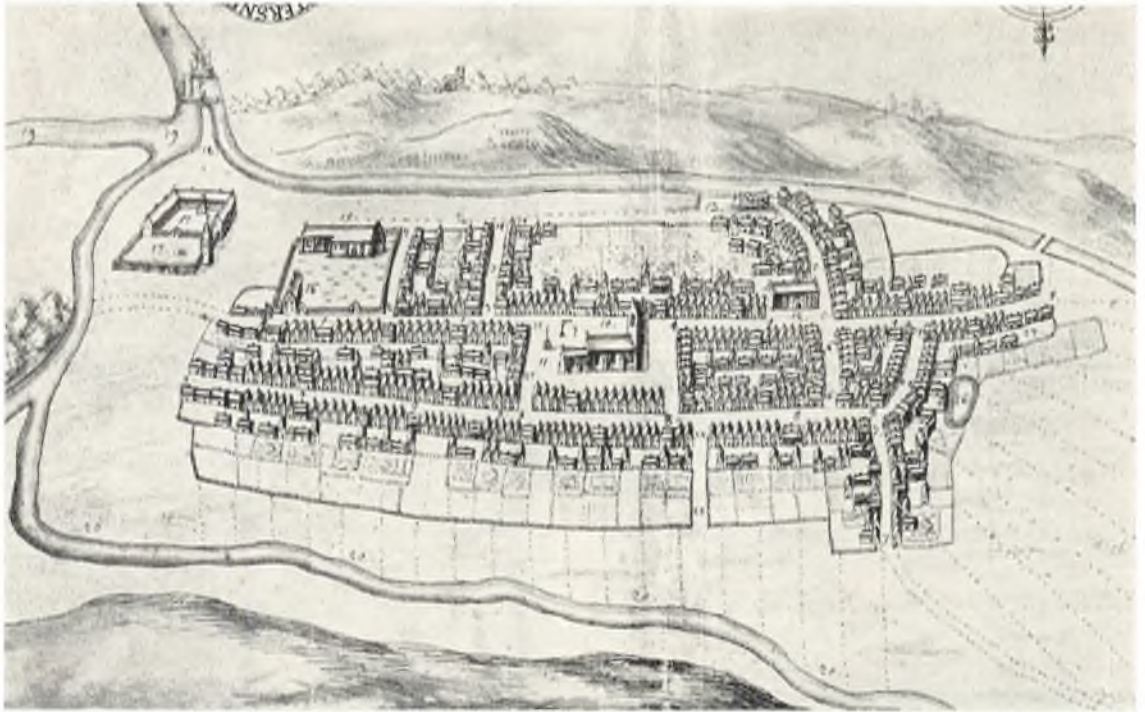
værende Stjernholmkvarter. Her fandtes også byens havn, Ladebrohoved, ved åens munding.

Det er åen, der fra først af har bestemt byens anlæg. Søndergade er sikkert den ældste gade; langs den lå købmandsgårde, hvis grunde strakte sig ned til åen. Søndergades store bredde er ikke oprindelig. Under dens fortove er ofte fundet fundamenter af huse. Hvornår udvidelsen har fundet sted, ved vi ikke, men der var god brug for den brede gade til torv.

Omtrent i forlængelse af Søndergade løb en vej, der i 1261 kaldes en offentlig gade (vicus communis, som måske kan gengives ved Algade), men i 1438 benævnes »Burgegaade«.

Nord for Søndergade og parallelt med denne voksede antagelig ret hurtigt en bebyggelse frem i Nørregade. Gaden nævnes dog først i det 15. århundrede. Den fortsætter mod øst i Kattesundet. Dette navn er hyppigt i middelalderen. »Kat« betegner vist en art befæstning, en gade med en vold på den ene side og en husrække på den anden kaldes et sund. Endelig har der været en del gyder og stræder mellem disse gader og åen. Badstuestræde nævnes i 1261.

Uanselig har byen taget sig ud, som den lå dér bag sine volde og grave, med sine ubrolagte veje og stråttækte bindingshuse, nærmest en stor landsby at se til. Men over stråtagene knejste byens kirker og enkelte stensatte borgerhuse. Mest imponerende var vel Gråbrødreklostrets store firefløjede murstensgård, hvoraf kirken udgjorde den nordlige fløj, mens den søndre vist har rummet et hospital. En høj murstensmur var rejst ud mod Borbergade til værn for klostrets fred. Alene kirken er nu tilbage. Den er opført mellem 1261 og 1275, men i middelalderens løb gentagne gange udvidet. Inde i kirken findes en smuk udskåret altertavle og munkestole fra det 15. århundrede.

Fugleperspektiv af Horsens i 1677. Efter Resens Atlas.

Byen set fra nord omflydt af de to åer: Bygholm Åa og Hansted Åa. Yderst til venstre ved fjorden ligger Stjernholm slot og nær ved det klosteret med latinskolen. Midt i byen det store torv med Vor Frelsers kirke op til byens hovedfærdselsåre: Søndergade og Borgergade.

Midt i byen lå Skt. Jacobs kapel (Skt. Ibs), der blev bygget ca. 1225 på Valdemar Sejrs initiativ eller i hvert fald med hans billigelse. Også det er blevet ændret flere gange, men er nu ført tilbage til sin middelalderlige skikkelse (bortset fra spiret). Med sit store kamtakkede tårn har kirken ligget som byens vartegn og naturlige midtpunkt.

Tæt ved byens vestre port, hvor nu rådhuset ligger, lå den tredie kirkelige institution i byen. Her er afdækket fundamenter til en bygning, opført af munkesten på granitsokkel. Det er vist en enskibet kirke, da der under gulvet fandtes menneskeskeletter i flere lag; også i rådhushaven er gjort fund af murede grave. Antagelig lå Helligåndshuset her; det nævnes første gang o. 1470 og har da sin egen kirke.

Det økonomiske grundlag for byen var håndværk, handel og landbrug. Flertallet af borgerne var sikkert håndværkere, men købmændene var de ledende. Torveretten var her som andetsteds grundlaget for byens tilværelse. Al handel skal foregå på købstadens torv. Borgerne har forkøbs-

ret fremfor »gæsterne«. Under Valdemarerne har Horsens sikkert været med i den almindelige fremgang, men derefter sætter det ind med borgerkrige, skattepålæg og gentagne pestepidemier. Vi ved, at Horsens hærges i krigen mellem Erik Plovpenning og hertug Abel (1247) og af nordmændene i 1285. Også »Den sorte Død« o. 1350 har sikkert ramt byen. Først i det 15. århundrede går det igen fremad for købstæderne under energisk støtte fra kongemagten. I Christoffer 3.s privilegier (1442) fastsættes bøder for ulovlig handel i Horsens. Byen værnes mod ulovlige havne, og borgerne får toldfrihed overalt i riget, undtagen på Skaanemarkedet og i andre fiskerlejer om høsten. Disse rettigheder bekræftes af de følgende konger. Kong Hans indskærper (i 1503), at ingen må købe eller købslå med bønder eller andre på to mile nær omkring Horsens.

Borgeren er imidlertid også landbruger. Udenom byen lå dens marker. I de nævnte privilegier fra 1442 angives de at strække sig mod øst til Stensballesund (Wolenes odde), mod syd langs

Flyverfotografi af Horsens set fra sydøst.

I forgrunden havneanlægget og til venstre den regulerede Byholm Aa. Midt i billedets baggrund Horsens Tugthus og øverst til venstre banegården i byens udkant. På den anden side sporterrænet et hjørne af Byholmparken. (Fot. 1950 Sylvest-Jensen).

åen til et vadested, der kaldes Portebro, og til Knaggis bære, der må have ligget ved grænsen til Byholms marker. Mod vest strakte marken sig til Eskebalighe hole og på nordre side til Nunne sigh. Den sidste lokalitet ligger ved Hansted Aa. Lovby mark vest for hovedvejen til Aarhus hører vist allerede nu til bymarken. Nørrestrand har dannet en naturlig afgrænsning mod nord. En del af disse jorder hørte dog til Skt. Hans Kloster, bl.a. Priorslykke ved Hansted Aa.

Da Horsens lå på kronens grund, havde kongen ret til at lovgive for byen. Hertil kom, at hans beskyttelse af byens fred var nødvendig; mange varer blev tilført byens torv, og mange mennesker samledes her, derfor var en politimyndighed uomgængelig. Den blev udøvet af kongens ombudsmand (lensmand) gennem byfogden.

De fleste byer i Jylland betalte »arnegæld« til kongen, en afgift af byggegrundene, og denne skat nævnes også i Horsens Stadsret. I »Kong Valdemars Jordebog« er Horsens i 1231 sat til en årlig skat af »40 mark af mønten, 60 mark ledings-

skat og to nætters tjeneste« – mere end Randers og Aalborg! Borgerne har åbenbart forpagtet møntudstedelsen af kongen. Ledingsskatten var en afløsning af militærtjenesten, og de to nætters tjeneste betød, at byen var pligtig at huse og beværte kongen og hans følge i to døgn årligt.

Lensmanden har sikkert boet på næssets kongsgård, der dog synes ødelagt under bondeoprøret 1313; derefter flytter han ud på Byholm slot. Her nævnes en foged i 1333. I det 15. århundrede var Horsens for det meste givet i pant til forskellige adelsmænd, der havde lånt kongen penge; til dem gik altså de kongelige skatter.

Om byens indre styre ved vi ikke meget. Som andre købstæder har Horsens haft et byting, hvor borgerne samledes til afsigelse af domme og til forhandling om fælles anliggender. Gennem oprettelsen af tinget blev byen skilt ud fra Hatting herred som en særlig retskreds. Horsens har overtaget Slesvig stadsret. I 1317 sendte Horsensborgerne en afskrift af den til Ebeltoft, og dette eksemplar er bevaret op til nutiden.

Horsens set fra sydvest i 1823. Farvelagt stik af S. L. Lange.

Kugleposten ruller ind mod byen ad Vejlevejen. Over byens lave huse rejser sig Vor Frelsers kirke med sit høje, sidevendte tårn og til højre herfor Klosterkirken. I åmundingen er skibene ankret op.

På bakkerne nord for byen en af de karakteristiske vejmøller.

Byrådet, bestående af rådmænd og borgmestre, tager efterhånden magten fra såvel byfoged som det menige borgerskab. I 1442 indskærpes, at borgerne skal være borgmestrene lydige, og det siges udtrykkeligt, at borgmestre og råd har fuld magt til at bestyre alle embeder i Horsens. Rådet supplerer sig selv og beklæder pladserne i en ny domstol, rådstueretten, der konkurrerer med tinget.

Den åndelige og sociale omsorg for borgerne var overdraget kirken, i Horsens især gråbrødrene og johanniterne. 1351 skænkede Valdemar Atterdag sine rettigheder over sognekirken og Skt. Ibs Kapel til johanniterordenens moderkloster Antvorskov, og har formodentlig samtidig overdraget ordenen den gamle kongsgård med tilliggende på næsset. Antvorskov indrettede da et »hus«, Skt. Hans Kloster, på kongsgården. Husets forstander fungerede som sognepræst og oppebar indtægterne af de to kirker imod at betale en årlig afgift til Antvorskov Kloster.

1480 blev Skt. Ibs sognekirke for Horsens, men stadig med johanniterhusets forstander som sog-

nepræst, og den gamle sognekirke blev nu kun anvendt af munkene og deres undergivne. Af dem har der været mange. Klosteret var et landbrugs-kloster og ejede foruden den gamle kongsgård talrige gårde rundt om i Jylland og flere grunde i Horsens. Det bestyrede også Helligåndshuset og Skt. Jørgensgården udenfor Horsens i nuværende Hospitalsgade. I den blev de spedalske optaget — »Spedalsø« er et minde herom.

Reformationen bragte afgørende ændringer i byens liv. Munkene forsvandt og med dem mange kirkelige institutioner. I Horsens nævnes Peder Borgsmed som den førende lutherske prædikant. 1532 fordreves gråbrødrene, og dermed var den katolske kirkes magt i Horsens brudt.

Dens timelige bo blev delt mellem konge og borgerskab. Kongen overtog Skt. Hans Kloster. Det blev i 1575 solgt til rigsmarsk Holger Ottesen Rosenkrantz, der omdannede det til slottet Stjernholm, men allerede 1616 købte kronen det tilbage, og slottet blev sæde for lensmanden. Begge ejendomme overgik efter 1661 til private proprietærer.

Horsens set fra sydvest i dag.

Forandringerne i bybilledet siden 1823 er iøjnefaldende. Det faste punkt er stadig Vor Frelsers tårn, men det synes kun lidt ved siden af den moderne bebyggelse, som især har fundet sted syd for byen i Spedalsø-kvarteret. (Fot. 1953 N. Elswing).

Klostrets sygehus skænkede kongen til Aarhus Hospital tilligemed Helligåndshusets og Skt. Jørgensgårdens besiddelser. De sidste vendte dog tilbage til Horsens, da Frederik 2. i 1560 stiftede Horsens Hospital. Mange borgere har betænkt hospitalet med gaver og også på andre måder sørget for de nødlidende. Nævnes må især »Svaneboligen« (Himmeriges Boder) i Fugholm, der blev oprettet 1631 for tre (senere for syv) fattige enker af Anne Hansdatter Svane, moder til den kendte ærkebisp, og »Flensburgs Enkebolig« på Nørregade, stiftet (1790) af borgmester Andreas Flensburg og hustru som bolig for otte trængende borgerenker.

Borgerne overtog Gråbrødreklostret og måske også Helligåndshusets bygning, da der her indrettedes rådhus i 1585. Den kirkelige omsorg blev nu overdraget en sognepræst og hans kapellan. Klosterkirken blev udvidet og anvendt som sognekirke. Dens inventar er særdeles rigt, bl.a. findes i kirken pragtfulde billedskærerarbejder af horsensmesteren Peder Jensen Kolding (o. 1650) og

hans elever. Også Skt. Ibs blev ombygget i det 16. århundrede; det fik i 1740 sit nuværende spir, betkostet af Claus Cortsen. Kirken fungerede som andenkirke indtil 1794, derefter blev den sognekirke under navn af »Vor Frelsers Kirke«. Klosterkirken forfaldt, men blev i 1860'erne restaureret og er fra 1904, da Horsens deltes i to sogne, atter sognekirke.

»Horsens lærde skole« blev oprettet (1532) i Gråbrødreklostrets østlige fløj, men denne brændte i 1586, og en ny skole opførtes nordøst for kirken. Den stod til 1744. Da var den så forfalden, at den måtte rives ned og en ny bygges op. En mindetavle om begivenheden kan ses i muren ud mod Borgergade. Skolen hørte med sine tre klasser til de mindre, omend den dimitterede til universitetet. Blandt dens berømte elever kan nævnes ærkebisp Hans Svane († 1668), Poul Vendelbo Løvenørn († 1740), den store opdagelsesrejsende Vitus Bering († 1741) og statsminister Ove Høegh-Guldberg. Fra 1787 til 1828 var den ansete pædagog prof. Oluf Worm skolens rektor.

*Søndergade i Horsens i 1820'erne. Efter litografi af P. Nielsen.
Byens hovedgade er set mod øst omtrent fra hjørnet ved Hospitalsgade. Huset nærmest til højre er Claus Cortsens gård og lige bag denne apoteket. I den statelige husrække til venstre ses den pompøse Lichtenbergske gård lige bag rytteren. Bemærk de åbne rendestene med et utal af gangbrædder.*

Til denne skole kom flere »regne- og skriveskoler«, gennemgående af ringe kvalitet. Først i 1750'erne lykkedes det byen at bringe almueskolen i forsvarlig stand. En fri (d.v.s. gratis) dansk skole for uformuende oprettedes, takket være et legat af Jens Jørgen Lindvig, og i 1787 fik byen lov til at anvende 300 rbd. fra et legat af ærkebisp Svane til oprettelse af en borgerskole. Dertil kom i 1829 den Rosing-Ræderske Søndagsskole, der fra 1864 blev aftenskole og endnu indtager en fremtrædende plads i byens skolevæsen.

I løbet af det 16. århundrede bliver byens område for trangt, derfor giver Frederik 2. i 1581 borgerne lov til at sløjfe byens volde. Vi kan nu gennem skatteiister, tingbøger og lign. dokumentere navne på gader og følge byens vækst. Hertil kommer, at de tørste kort over Horsens dukker op; det ældste findes i Resens Atlas fra 1677.

Den vigtigste nydannelse er forlængelsen af Søndergade mod vest og det gadenet, som opstår i forbindelse hermed. Bygnings- og grundtaksten fra 1682 viser, at Søndergade nu strækker sig helt

ud til nuværende Hospitals- og Hestedamsgader og på begge sider er bebygget med gårde, af hvilke de på gadens sydside så godt som alle har grunde ned til åen. Forlængelsen kaldes til langt op i det 17. århundrede »Store Smedegade« og må være begyndt omkring 1550.

Til den nye del af Søndergade må naturligt slutte sig en bebyggelse af alfarvejen til og forbi hospitalet. »Hospitalsgade« afsluttes mod syd af Hospitalsporten eller Sønderport lige foran broen over åen (Skt. Jørgensbro, Hospitalsbroen). Først i 1707 begynder bebyggelsen mellem nordre og søndre løb af Bygholm Aa.

Mod nord fortsættes Hospitalsgade af Hestedamsgade op til »Hestedam«, der lå, hvor gaden nu ender. Hestedamsgade afsluttes med en port. Grønnegade omtales i det 17. århundrede; den bestod dog kun af nogle få boder (småhuse på 3 à 4 fag), og var ikke ført igennem til Hestedam. 1682 ejede Jørgen Tonboe 15 boder, der hvor nu Thonbogade ligger, og gaden kaldes i samtidige dokumenter for »Jørgen Tonboes Gade«.

Søndergade i dag set fra samme sted som foregående billede. I gades højre side er Claus Cortsens gård forsvundet, mens apoteket med sin karakteristiske trappe er bevaret. I venstre side er den Lichtenbergske gård, nu Jørgensens Hotel, og det fine hus t. v. herfor i det væsentlige urørt. (Fot. 1953 N. Elswing.)

Både Graven («Gravgaden») og Provstegyden, der nu hedder Raadhusgade, er sikkert opstået i forbindelse med Søndergades forlængelse. 1625 bor der mennesker »på Graven«. Provstegyden nævnes 1624; i Resens Atlas er den vist med urette tegnet med fuld bebyggelse.

Syd for byen kom i det 17. århundrede bygninger på den nordlige åbred. 1615 nævnes nogle boder »nordvest for Fugholm bro«, altså tæt ved Fugholm. Skøder fra de følgende år nævner flere boder her, men de fleste gårde på sydsiden af Søndergade har dog strakt sig med grund og have helt ned til »for'ten« ved åen langt hen i det 17. århundrede.

Mod nord fortsattes bebyggelsen kun langsomt ud ad (Lille-) Smedegade; først i begyndelsen af det 19. århundrede kommer der fart i byggeriet her. Forlængelsen kaldtes Ny Smedegade.

I den gamle bydel blev kirkegården omkring

Skt. Ibs nedlagt i 1575 og udlagt som torv; pladsen nord for kirken, der herefter kaldes »Torvekirken«, blev dog bebygget. Borgerne begravnes på Klosterkirkens grund. »Kippervig« (senere en overgang »Pustervig«) er vel opstået på denne tid. Øst for torvet løb Gavlgade. I det 17. århundrede nævnes også en gade ved navn Bjerregyde, senere Flocksgyde og nu Skolegade nord for Nørregade. Den blev indtil 1712 fortsat helt ned til Søndergade af »Skidengyde«.

Syd for torvet lå Fugholm; det nævnes i 1581. Navnet synes brugt om det stykke jord, hvorover strædet førte. I forlængelse af strædet lå broen, der blev afsluttet af en port.

Mod øst hindrede Stjernholms jorder en udvidelse af byen. Derimod opstod i det 18. århundrede en bebyggelse på »Grønland« og »Dytmer-sken« syd for åen nærmere opad mod havnen.

Antallet af bygninger angives i 1627 til 583,

deraf 123 gårde, 158 huse og 302 bodere. 1682 er tallet dalet til 375, hvoraf kun 84 gårde, 61 huse og våninger, 230 bodere og nogle pakhuse. Mellem 1682 og 1741 kommer 117 bygninger til, foruden nogle pakhuse og barakker, men endnu i 1769 skal byen kun have haft 497 bygninger. I disse tal er de offentlige bygninger ikke medregnet.

Praktisk talt alle bygninger fra det 16. og 17. århundrede er nu forsvundet. I Søndergade 29 findes rester af en bindingsværkslænge fra det 16. århundrede. Mange huse er gået til under krige eller ved brande, tækket som de var med strå. Under Frederik 2. får borgerne ganske vist ordre til at afskaffe stråtagene og lægge tegl i stedet, men ordren blev ikke efterkommet. Endnu i 1727 er 53 bygninger stråtækte. Derefter forsvinder imidlertid stråtagene, vist under indtrykket af den store brand i København 1728.

En anden grund til byens fattigdom på bygninger fra det 17. århundrede er, at de rige købmænd i det 18. århundrede ryddede det gamle Horsens for at skaffe plads til de imponerende gårde, der i dag behersker den indre by. Trods magistratens klager over byens fattigdom bygges flere store gårde i første halvdel af det 18. århundrede. Den berømteste bindingsværksbygning er Claus Cortsens gård fra 1718 på Søndergade, nu genrejst på Sundvejen. 1736 bygges Helms' Apotek, 1739 den lille, ved åen liggende bindingsværksport, som smykket af en udskåren porthammer og fører ind til et morsomt interiør. Og endelig rejses Det Lichtenbergske Palæ (Jørgensens Hotel) på Søndergade i 1744, det rigeste udtryk for fornem borgerlig bygningskunst i hele landet i dette tidsrum.

Derefter indtræder en standsning i byggeriet, men fra o. 1770 tager det fat igen i stort omfang. Mellem 1772 og 1791 nævnes 14 gårde opført på husindskrifter og flere lige efter århundredskiftet. Mange er bygget af den ansete bygmester Anders Kruise. Fra 1774 stammer det første nyklassicistiske borgerhus i Jylland, opført af billedhugger Jens Hjernø (Nørregade 11). 1785 bygges »Svaneboligen« i Fugholm op på ny, 1790 »Flensburgs Enkebolig« på Nørregade. Palæet opførtes syd for torvet i 1780, men kun den pyntelige port og nogle lofter og paneler minder om den oprindelige bygning. Den blev indrettet af professor Harsdorff som bolig for det russiske fyrstehof (1780–

1807), dronning Juliane Maries fire russiske broderbørn, der blev forvist til Danmark. Senere blev palæet bolig for prinsesse Charlotte Frederikke, Frederik 7.s moder, under hendes forvisning fra hoffet (1810–29). Endelig kan nævnes Kasernegården (Søndergade 48) til brug for det slesvigske kyrassérregiment, der fra 1815 til 42 fik standkvarter i Horsens, efter at det siden 1724 fra tid til anden havde været indkvarteret privat.

Årsagerne til byens ringe udvikling i disse århundreder er flere: ildsvåder, krige og dårlige tider for landbruget. Under disse forhold indtager bymarken stadig en fremtrædende plads i byens økonomi. Dens omfang synes at være den samme som i middelalderen. Bymarken var delt i tre store områder: Sundmarken øst for byen, Langmarken og Lovby mark mod nord og nordvest; hertil kom Spedalsø syd for byen og »den store made«, engdraget ned mod Bygholm. Til byen hørte »Lindskoven« øst for Langmarken ud til Nørrestrand og Stensballe Sund, og en skov på Lovby mark; begge forsvandt dog i løbet af det 18. århundrede. 1806 toges Lindskoven ind til dyrkning. Bymarken dreves indtil 1831 i fællesskab.

Håndværket fortsatte i de gamle baner, betrygget ved den faste kundekreds. Derimod var handelen i høj grad afhængig af den udenlandske prisudvikling og afsætningsmulighederne. Fra 1550 til ca. 1630 er landbrugspriserne stigende. Selvom herremændene tjente de fleste af pengene (på korn og studehandel), nød byerne naturligvis også godt af de gode tider.

I Horsens hæmmes dog opgangen af store ulykker. 1540 udbryder en stor brand, hvis virkninger kongen søger at lindre ved at give byen skattefrihed i 4 år. Også under Frederik 2. brænder byen (1587). Hertil kommer flere pestepidemier. Alligevel har århundredet også for Horsens været en fremgangens tid, hvilket kan aflæses af det ovenfor nævnte store antal bygninger og af byens udvidelse. I begyndelsen af det 17. århundrede når Horsens sin højeste blomstring inden 1820erne.

Fra midten af 1620erne begynder imidlertid en tilbagegang for hele landet. Årsagerne er et katastrofalt fald i kornpriserne og især de ødelæggende krige. Kejserkrigen (1625–29) medførte, at Horsens blev besat af tyske tropper og brandskattet. I 1644 kom en ny besættelse, denne gang af

Horsens Tugthus. Efter tegning af A. Nay.

Straffeanstalten stod færdigbygget i 1853, og billedet her må være udført kort efter. Det viser det 5-fløjede anlæg set fra sydøst fra Tugthusvej. Rundt om hovedbygningen løber ringmuren, der midt for sydsiden har portbygning og bolig for inspektøren.

svenske tropper, der ikke for mildere frem. 1657 erobrer svenskerne atter byen og lidt senere huserer vore »befriere«, polakker og brandenburgere, i den lige så slemt som fjenden. Dertil kom en frygtelig pestepidemi. I 1661 var bygningernes antal sunket til 301, nemlig »stenhuset« på torvet, 75 gårde, 61 huse og 164 boder. Folketallet angives i 1672 til kun 1584.

Det vil dog være urigtigt at tro, at denne tid er lutter nedgang. De to første krige kunne nok for en tid lamme handelen, men den kom hurtigt på fode igen. I Horsens kan nævnes en stenrig købmand som borgmester Oluf Hansen Svane, den gavmilde Johan Andersen og rådmand Jochum Rodenborg, borgmester fra 1660. Den sidste krig synes derimod at have bragt byen i armod.

Fra 1680erne kom en opgang. I Horsens lever rigmænd som Anders Jensen Tonboe, Jørgen Hansen Høgsbro og Stephan Rasmussen Hofgaard. Men allerede i 1700 udbryder en ny krig — den store nordiske — der efter nogle års standsning varer ved fra 1709—20 og atter påførte byen tunge byrder. Hertil kom en pest i 1711. Af de

214 mænd, som endnu i 1720 havde borgerskab i byen, var efter magistratens erklæring »den halve del fattige og uformuende, ja en stor part af dem betler brødet«. Havnen var i en sørgelig forfatning og byens fartøjer reduceret til 13, der tilsammen kun var 127 1/2 læster drægtige.

Den påfølgende lange fredperiode bragte igen byerne til kræfter. Regeringen gav danske købmænd eneret på korneksporten til Sydnorge, og kornpriserne er i stigning. I Horsens udbedres havnen og byens fartøjer angives i 1735 til 24. Havnen besøges snart af 150 skibe årligt. Alene fra 1734 til 39 blev der fra byen udført ca. 75,000 tdr. rug, byg og havre, ca. 49,000 tdr. malt, gryn, ærter og mel samt en del håndværksarbejder. Det er i denne tid, at byen rummer driftige borgere som skibsrederen og købmanden Hans Jochumsen Rodenborg, købmændene Claus Cortsen, Henrich Lichtenberg og Hans Christensen, Peder Thomassen Bering og flere andre.

Men opgangen varer ikke længe. Den frygtelige kvæggpest, som hænger i årene 1745—48, ramte byen og oplandet hårdt og har sikkert været en

Gårdparti fra Søndergade nr. 7.

Den idylliske købmandsgård med sine bindingsværkslænger ligger endnu uændret ved hovedgaden og giver et godt begreb om den rige byggeskik, der præger byens gamle kvarterer. (Fot. ca. 1895 Hude).

hovedårsag til nedgangen. Byens handelsflåde er i 1748 reduceret til 18 skibe på ialt 139 kommercelæster, og en indberetning fra 1753 angiver borgernes antal til kun at være 257 og klager over byens fattigdom; den ringe byggevirksomhed på denne tid tyder i samme retning.

En væsentlig hindring for byens opkomst var utvivlsomt havnens sørgelige forfatning. Trods gentagne udbedringer sandede den ustandseligt til. I 1785 var den i et sådant forfald, »at sejlads til byen næsten var forbi og følgelig byens udslettelse af købstædernes tal at befrygte« hedder det i en skrivelse fra havnekommissionen i 1804. Folketallet var da også sunket fra 2584 i 1769 til 2221 i 1787.

Den almindelige opgang i sidste halvdel af det 18. århundrede, der står i forbindelse med landbrugets fremgang, mærkes dog også i Horsens. Der findes i byen store købmænd som Jens Jørgen Lindvig, etatsråd Gerhard de Lichtenberg og

kancelliråd Jochum de Lichtenhjem (Jochum Hansen Rodenborg). Fra 1770erne begynder, som vi har set, en rastløs byggevirksomhed. De hollandske kedelførere, et ejendommeligt handelselskab, der rejste landet rundt med kobberkedler og messingkram, valgte i 1764 Horsens til hovedcentral. En iagttager (August Hennings) omtaler i 1779 byens rigdom på varer; Horsens var hovedplads for afsætning af smuglergods.

Byen ligger altså ikke stille. 1785 anlægger Mads Bønnelycke sin tobaksfabrik, der i 1806 er oppe på en årlig produktion af 80,000 pund tobak, for en stor del af planter fra Horsens bymark! 1787 grundlægges møllen på Borgmesterbakken; tidligere havde byen pligt til at søge Bygholm mølle. Og fra 1786–92 foretages, under stiftamtmand Høegh-Guldbergs energiske medvirken, en stor udbedring af havnen.

Fra 1780erne går det atter fremad, selvom det går langsomt, endnu i 1807 har byen kun 2398

indbyggere, en tilvækst, der er mindre end gennemsnittet for datidens byer. Forlæggelsen af det russiske fyrstehof til Horsens (ca. 50 personer) var sikkert af stor betydning for byens økonomi; større var Horsens ikke!

Krigen med England (1807–14) og den følgende landbrugskrise medførte en tilbagegang for hele landet, men Horsens synes hurtigt at være kommet over krisen. I de følgende år sker et mærkeligt opsving. Fra 1807 til 1834 mere end fordobler byen sit indbyggerantal! Brændevinsbrænderierne har indtaget en stor plads i næringslivet. 1833 angives deres antal til mellem 70 og 80, dog intet over en kapacitet på 4 tdr. Alligevel må der indføres over 100,000 potter udefra! Vigtigere er det dog, at en fabriksvirksomhed nu begynder at tage fart i byen.

I disse århundreder ligger byens styre for det meste i hænderne på byens rigmænd. Ved flere

lejligheder klager borgerne over overgreb fra byrådets side, især over skatteudskrivningen. Enevældens indførelse (1661) førte vigtige ændringer i bystyret med sig. Lensmanden på Bygholm forsvandt. Horsens kom ind under Stjernholm amt, der blev administreret af stiftamtmanden i Aarhus. Rådet (eller magistraten) indskrænkedes til en borgmester og to rådmænd, hvortil kom en byfoged og en byskriver. Efterhånden som det enevældige styre formindskede magistratens indflydelse, mistede denne sin tiltrækning for de rige borgere. Fra o. 1750 besattes magistraten af juridisk uddannede personer udenfor borgernes kreds. Andreas Flensburg, der var borgmester fra 1769–91, er et eksempel herpå.

Borgerne forblev dog ikke uden repræsentation. 1751 indførtes i Horsens et borgerudvalg, »de eligerede mænd«, i et antal af 6, og senere kom hertil borgermøder. Krigen i 1807 standsede

Horsens Aa. Efter maleri af Schiøttz-Jensen.

Åløbet med de gamle pakhuse bygget helt ud til eller endog ud over åbredden, så varerne kunne sejles direkte til og fra, var et meget karakteristisk træk i bybilledet. 1903 fyldtes åløbet gennem byen, og Aaboulevarden anlagdes.

Gammelt tværpakhus ved Aaboulevard. De store gårde ved Søndergade havde ofte grunde, der gik helt ned til åen, hvor der lå pakhuse, som det her afbildede. Mellem de enkelte grunde fandtes smalle slipper. Gennem porten i tværbygningen kan man fortsætte videre til Søndergade. (Fot. 1915 Hugo Matthiessen).

imidlertid bystyrets udvikling. Statsbankerotten ruinerede embedsmændene. 1819 måtte Horsensborgmesteren suspenderes på grund af underslæb!

Siden 1830erne har Horsens gennemgået en vældig udvikling. Befolkningen er vokset til over det syvdobbelte. Folketallet var i 1834 4846, nu er det ca. 36.000.

Denne vækst er imidlertid sket umærkeligt år for år, gennemsnitlig med 2,2 % årlig. I 1850 havde byen 5827 indbyggere, 1870 10.501, 1890 17.290, 1911 23.843, 1935 29.856 og i 1950 35.898. Derfor foregår byens udvidelse også uden større spring. Bebyggelsen bliver tættere og ganske langsomt vokser veje og gader frem ude på markerne.

Indtil 1880 bredte byen sig især i nordvestlig og sydvestlig retning. Allégade var stærkt bebygget og kvarteret vest herfor under udvikling. Mod nordøst danner Assistenskirkegården (1835) og

Caroline Amalielund (1844) en naturlig grænse. Mod øst hindrede Stjernholms jorder, der hørte til Hatting sogn, længe en udvidelse. Men i 1882 købte Horsens kommune disse marker, og nu tog også bebyggelsen her fart. Omkring 1910 er der anlagt veje ud til den nye kirkegård (fra 1875) på Sundvejen. Mod nord går gadenettet til Østergade; nord for Nørretorv er et helt kvarter vokset frem, og husrækken mellem Vestergade og Tugthusgade er helt tæt ud til Fælledvej. Mod vest går bebyggelsen langs jernbanen. Mod syd er Spedalsø nu forenet med byen ved en sammenhængende bebyggelse. Bygholm Aas nordre arm er til-dækket (af Aaboulevard 1903-04), og syd for denne er Skt. Helenes vej anlagt. Byens nærmeste omgivelser præges iøvrigt af talrige kolonihaver; i 1919 var der ikke mindre end 35 have- og bygforeninger!

Claus Cortsens gård på sin oprindelige plads i Søndergade. Gården opførtes 1718 af købmand Claus Cortsen og var ejendommelig ved sin karnap med det spånklædte, løgformede spir. 1913 blev den nedrevet og delvis genopført som villa på Sundvejen. (Fot. ca. 1895 Hude).

Byens udseende er naturligvis ændret meget i de sidste hundrede år. Den store vækst af folketallet krævede en mere rationel udnyttelse af pladsen end forhen; øgelsen af de kommunale opgaver medførte rejsning af en række offentlige bygninger. De gamle bindingshuse forsvandt fra gadebilledet og i stedet kom større beboelseskomplekser. Alle byggemoder i det forløbne århundrede er her repræsenteret. Rådhuset (1855) viser påvirkning fra såvel renæssance som barok, Håndværker- og Industriforeningens bygning er i 80ernes overlæssede stil, nyklassicismen er f.eks. repræsenteret i museumsbygningen (1915). Fra de sidste år kan nævnes jernbanestationen (1929), Statsskolen, der toges i brug 1940, og Hede Nielsens moderne fabrikskompleks. Helt for sig står den fæstningsagtige straffeanstalt nord for byen (1847–53).

Horsens bliver i det 19. århundrede »byen med de mange hestekræfter«. Fra tidligere tid fandtes Bønnelyckes store tobaksvirksomhed, de mange brændevinsbrænderier, en større produktion af handsker og møllen, der dog foreløbig ikke fik større betydning. Først fra 1854 udvikler den sig til den store virksomhed, den er den dag i dag. I 1830erne kommer imidlertid flere fabriksvirksomheder til. Jyllands første jernstøberi anlægges af C. Fr. Weiss. Han måtte ganske vist opgive i 1840, men blev afløst af Stallknechts støberi, der senere blev til Horsens Jernstøberi. Brødrene Jochumsen starter deres fabrik, der fra 1857 ledes af firmaet Møller & Jochumsen. Fra begyndelsen producerede man dampmaskiner, senere også vandturbiner, »aktiv«-motoren og dieselmotorer. Endelig kan (også fra 30erne) nævnes Jacob Kjellerups skibsbyggeri.

1844 anlagde Krüger sin sæbefabrik. Før enden indenfor denne produktion blev imidlertid Aggerbeck, der i 1852 grundede et sæbesyderi og lysestøberi, der endnu eksisterer som en blomstrende virksomhed.

De talrige mindre brændevinsbrænderier forsvandt og afløstes af »Damp-Brændevins-Brænderier«. Af større betydning blev dog ølproduktionen. Den betydeligste virksomhed var »Horsens Baiersk- og Hvidtøl-Bryggeri« (fra 1921 Horsens Bryghus), der anlagdes 1859.

Horsens største industrielle virksomhed gennem årene blev Crome og Goldschmidts fabriker. Begyndelsen blev gjort af Moritz Goldschmidt, der fandt på at udnytte tugthusfangerne arbejdskraft. 1860 indgik han kompagniskab med A. Fr. Th. Crome, og i løbet af kort tid fik firmaet en selvstændig fabrik, der efter 1892 kantede det meste af Fabrikvej. Virksomheden endte med at beskæftige omtrent 1000 arbejdere, foruden tugthusfangerne, og det var et stort tab for byen, at den måtte indstille i 1929.

Tobakstraditionerne fortsattes af H. P. Hansen (1864) og især af Petersen & Sørensen fabrik fra 1865. I 1910 kom hertil Peder Pedersens fabrik og i 1932 Poul Petersens.

1885 begyndte E. Møller at fabrikere telefonapparater, virksomheden blev af stort format; den kaldes fra 1937 »Kristian Kirks telefonfabriker«. Af andre store fabriker kan nævnes Kramper & Jørgensens motorfabrik fra 1893, Paasch & Larsen, Petersens produktion af mejerimaskiner (1895) og en virksomhed af særlig art: Verdens første andelssvineslagteri, oprettet 1887 på seminarieførstander P. Bojsens initiativ. Store virksomheder var også F. C. Madsens dampvæveri, der fra 1918 lever videre i M. A. Petersens konfektionsfabrik, og trævarefabrikken »Thor«, som nu er gået ind.

Fra det 20. århundrede kan vi nævne Collstrops imprægneringsanstalt (1900), Horsens sølvvarefabrik (1904) og gummivarefabrikken »Jylland« (1920). Hertil kommer endelig Hede Nielsens store fabriker på Fabrikvej. Virksomheden begyndte beskedent som »Horsens Cykel-lager« i 1906, men har nu en meget omfattende produktion af rør, radiodele, cykler m.m.

Industriens vældige opsving måtte naturligvis

også begunstige handelen. Mange industrivirksomheder havde udsalg af egne varer, men der blev nok at handle med for selvstændige købmænd, både industri- og landbrugsprodukter. Byen blev det naturlige handelscentrum for det store og rige opland. Håndværkerne blev heller ikke slået ud af industrien, mange maskiner fandt anvendelse i håndværket. Den frisindede næringslovgivning har stor andel i erhvervslivets opsving. For håndværkerne medførte den en ophævelse af lavene; i stedet kom fagforeninger og håndværkersammenslutninger.

Som økonomiske centre skød bankerne frem. I Horsens må bl.a. nævnes Spare-Lånecassen for Horsens og omegn (1847), Banken for Horsens og omegn (1855, nu Handelsbanken) og Horsens bank (1896).

Transportvæsenet gennemløb en rivende udvikling. I 1868 åbnedes statsbanen, og fra 1884–1904 kom hertil baner til Juelsminde, Tørring, Bryrup og Odder. Fra omkring 1920 en mængde rute- og fragtbiler. Havnen blev udvidet gentagne gange. I 1873 var vandarealet 2,4 ha, i 1923 9,0. Oplagspladsen henholdsvis 10 og 50 ha., og havnens dybde ført ned fra 12 til 22 fod.

1837 kom en ny kommunallov, der gav borgerne frihed til at vælge deres repræsentanter til byrådet; den danner grundlaget for den demokratiske udvikling af bystyret. I Horsens minder et par gadenavne om to dygtige kongevalgte borgmestre: N. D. A. Ræder (1827–59) og J. Chr. v. Jesen (1859–84). Den første folkevalgte borgmester var socialdemokraten Axel Sørensen (fra 1918–39). Byrådet bestod de første årtier af 12 mand, men antallet ændredes flere gange og er nu 25.

De politiske skillelinier fra rigsdagsvalgene trængte også ind i kommunal politik. Vi træffer de samme partier som her, og hvert parti får sin presse. Ældst er den konservative »Horsens Avis« fra 1828. Venstre får flere blade som talerør for partiets forskellige afskygninger: »Horsens Folkeblad« (Horsens Morgenblad) begyndte i 1866 og »Horsens Dagblad« i 1895. Sidstnævnte blev i 1913 organ for det radikale venstre under navn af »Horsens Venstreblad«; det gik ind i 1952. Socialdemokratiet begyndte i 1888 udgivelsen af »Horsens Arbejderblad«, fra 1898 »Horsens Socialdemokrat«.

Parti fra Horsens havn i dag.

Billedet er taget op imod Aaboulevarden med den sidste rest af åmundingen. Under kranerne ses Vor Frelseres kirketårn. Bygningen til højre er D.F.D.S.s pakhhus. (Fot. 1953 N. Elswing).

Indtil kommunaloven af 1908 havde de konservative et sikkert flertal i byrådet. Ved valget i 1909 valgtes 8 socialdemokrater, 8 højremænd og 3 fra venstre. I 1913 var de borgerlige splittede, og resultatet blev flertal for socialdemokratiet med 10 socialdemokrater, 7 konservative og 2 venstremænd. Ved valget i 1950 mistede socialdemokratiet flertallet. Stillingen i byrådet er nu 12 socialdemokrater, 1 kommunist og 12 borgerlige.

Et kommunalt gasværk fik byen i 1860, vandværk i 1876 og elektricitet i 1906. Et offentligt slagtehus blev indrettet på Langmarksvej (1893), og byens kloakering bragtes i orden omkring århundredskiftet. På Frederiksgade indrettedes en brandstation, der senere blev flyttet til Aaboulevarden. »Caroline Amalielund« – den gamle Papegøjetoft – er gentagne gange udvidet, og i 1918 erhvervede byen Bygholm. Slottet blev indrettet til hotel. Endelig kan nævnes, at Vestre Kirkegård blev anlagt i 1931, og Strandparken oprettet ved et legat af overretssagfører Danjelsen og hustru.

Den største post på kommunens regnskab er de sociale udgifter. De har altid været store. Fattig-

skat blev betalt gennem hele århundredet. 1864 indrettedes en tvangsarbejdsanstalt udenfor byen og i 1873 kom hertil en fattigforsørgelsesanstalt (ved Houmannsgade). Men fra 1890erne blev den sociale forsyning forøget i betydelig grad ved en række love, sidst ved den store socialreform i 1933. Kommunen har indrettet et udmærket alderdomshjem i det tidligere sygehus i Kildegade (fra 1858), efter at et moderne kommunehospital er blevet opført på Sundvejen i 1907. Skt. Josef Hospital er en privat institution.

Den sociale lovgivning har ikke gjort den private godgørelse overflødig, og Horsensborgerne har på dette område fortsat de gode gamle traditioner. Legaternes antal er meget stort. Af stiftelser må anføres »M. G. Nitsches og Hustrus Borgerasyl« i Kildegade (1847) og »Den borgerlige Stiftelse« i samme gade fra 1868, suppleret i 1932 med »Horsens ny borgerlige Stiftelse«. »Søstrene Houmanns Fribolig« er fra 1881, men bygningen på Sundvejen først opført i 1912. »Den Levyske Stiftelse« i Farvergade var oprindelig synagoge, men blev, da denne nedlagdes, i

1897 fribolig. 1895-96 opførtes »Arentzens Minde« på hjørnet af Gasvej og Slotsgade, og i 1912 den imponerende »Kragsske Stiftelse« på Sundvejen, oprettet af frk. Birgitte Marie Kragh. De fleste af disse stiftelser er under byrådets tilsyn.

Byens skolevæsen har gennemløbet en rig udvikling. 1860 rejstes to nye skolebygninger: Borgerskolen i Skolegade, der var en betalingskole, og Friskolen i Allégade. Hertil kom senere en forberedelsesskole for mindre børn i Kildegade; den blev i 1894 omdannet til Østre Kommuneskole, idet Friskolen samtidig blev til den Vestre. Skolerne blev udvidet gentagne gange og nye bygget. Borgerskolen omdannes i 1905 til Mellem- og Realskole. 1907 bygges Nordre Kommuneskole i Tordenskjoldsgade og i 1918 skolen i Ryesgade. Bygningen her havde fra 1878 rummet Horsens Kvindeseminarium; dette blev nu nedlagt. Endelig er nylig opført en stor moderne skole (Søndermarksskolen) i byens sydlige del.

»Den lærde skole« fik i 1857 nye lokaler i Havnealléen. 1871 gennemførtes en reform, hvorved de nederste klasser faldt bort. Skolens lærere oprettede da en forberedelsesskole til latinskolen. Den fik sin egen bygning på Hulvej i 1902. Gymnasiet fik en ny bygning på Bygholms jorder i

1940, og de gamle lokaler i Havneallé blev overdraget kommunen.

Jævnside med disse skoler har der eksisteret en række private for småbørn og større elever. Teknisk Skole oprettedes 1857, Handelsskolen i 1869. Fra de sidste år kan nævnes Frihedskollegiet, bestemt til bolig for unge, der søger en videre uddannelse.

Folkekirkens forhold har vi berørt tidligere. En jødisk menighed findes allerede 1803. Den fik synagoge i Farvergade, men svandt efterhånden hen. Dens gravplads ligger ved Frederiksgade. De romerske katoliker har holdt messe siden 1874; de rejste Skt. Josefs Kirke på Nørregade 1896. Metodisterne fik i 1906 egen kirke i Jernbanegade (»Gethsemanekirken«). Til disse samfund kommer Frelsens Hær, Den apostoliske Kirke m.fl.

Af andre kulturelle institutioner kan endelig nævnes Centralbiblioteket, der begyndte under beskedne former i 1894 og stadig savner en vel-egnet bygning, teatret i »Jørgensens Hotel«, opført 1847, men ombygget i 1909, og Horsens Museum, der blev stiftet 1906. Hertil kommer kulturelle og selskabelige foreninger. Den ældste er Håndværker- og Industriforeningen fra 1850.

SKANDERBORG

Af Sigvard Skov

Den 6. juli 1176 udstedte Valdemar 1. et dokument i Skanderup, og her møder vi da første gang navnet på den landsby, hvoraf både slottet og siden købstaden fik sit navn. Af landsbyen Skanderup er endnu bevaret den smukke hvide kirke på banken ved søens nordvestlige ende. Den er bygget af frådsten, som findes i bakkerne i kirkens umiddelbare nærhed, og kor og apsis, der har bevaret den oprindelige form prydet med lisener og rundbuer, har allerede været bygget i 1176. Nogen tid efter er slottet bygget, vi ved ikke hvornår, blot må det være inden 1247, da Erik Plovpenings dronning, Jutta, herfra førte en privat krig mod munkene i Øm og frarøvede dem både korn og kvæg. Stedet, den lille holm med stejle skrænter mellem Storesø og Lillesø, var velegnet til borgbygning; men om de bygværker der rejste sig, ved vi ikke meget andet end, at der har været et stort tårn med fem alen tykke frådstensmure som kerne i anlægget, der vel tillige har omfattet en ringmur og skærmet bag den de nødvendige beboelses- og økonomibygninger. At man har tillagt Skanderborg betydning for rigets forsvar ses af håndfæstningen af 1320, der påbød nedbrydning af de jyske borge med undtagelse af Riberhus, Koldinghus og Skanderborg. Det var heller ikke sværd, men penge, der kort efter bragte Skanderborg i holstenernes besiddelse. Og da Niels Ebbesen i 1340 begyndte sit befrielsesværk, måtte han se at sikre sig Midtjyllands stærkeste fæste og begyndte derfor en belejring. Alle sjæles dag, den 2. november, nåede en tysk undsætningshær frem, og samtidig gjorde borgens besætning udfald. Kampen blev både hård og langvarig og endte med, at Niels Ebbesen, hans to brødre og mange flere, den lybske krønike siger 2200, faldt på Nonnebjergets blodige valplads, som formentlig må søges ved Skanderup kirke. I 1921 traf man ved

kirkegårdsmuren på en stor 25 meter lang grav, hvor de faldne er blevet jordet. I 1878 rejstes på den trekantede plads, hvor Adelgade, Banegaardsvej og Nørregade mødes, et mindesmærke for denne kamp og dens faldne. Billedhuggeren Louis Hasselriis tog som forbillede det middelalderlige Visbykors, da han tegnede mindet, som smykkes med en lærke, et sværd og en egegren i bronze-støbt relief.

Også et andet minde og det af fredeligere art knytter sig til det middelalderlige Skanderborg, nemlig om den unge Morten Borup, der brat forlod landbruget for at blive en berømt pædagog med høje akademiske grader, som det så smukt er skildret i Blichers »I Skanderborrig enge —«.

I reformationstidens bevægede år sad siden 1519 rigens hovmester og landets fornemste embedsmand, Mogens Gjøe, som lensmand på Skanderborg. Det var ham, der indkaldte til mødet i købstaden Rye i 1534, hvor Christian 3. valgtes til landets konge. Reformationen kunne derefter gå sin gang, alt kirkegods inddroges under kronen, og da Frederik 2. agtede at ombygge Skanderborg, kunne han i 1561 bekvemt bruge materialerne fra det nu nedbrudte Øm kloster. Med undtagelse af det store tårn synes alle andre middelalderlige bygværker at være nedbrudte. I stedet opførtes et nogenlunde regelret firfløjet renaissanceslot i røde sten med to runde tårne i hver af hovedfløjens hjørner. Af dette slot står nu kun lidt mindre end halvdelen af hovedfløjens nederste etage og det ene af de runde tårne, og grunden til, at det har undgået tilintetgørelsen er, at slotskirken, som Frederik 2. lod indrette i 1572, findes heri. Den er nu byens sognekirke. Af inventaret fra dengang er blot bevaret nogle udskårne stolestadegavle prydet med rigsvåbnets enkelte dele og kongens valgsprog.

*Skanderborg by og slot i 1767. Efter stik i Danske Atlas.
I forgrunden Storesø og bag slottet den nuværende Lillesø. Ved foden af slottet ligger staldbygningerne, og fra Slotsholmen fører en bro over til den lille by. Længst til højre uden for byen ligger Skanderup kirke.*

Når Rye ikke længere findes i købstædernes række, skyldes det blandt andet, at der ved foden af Skanderborg slot var vokset en bebyggelse op, som konkurrerede den gamle købstad ud. Frederik 2. drog konsekvensen heraf og gav den 28. oktober 1583 »vore undersætter som bo for vort slot Skanderborg« ret til at nærme sig ved handel og håndværk.

I 1916 rejstes på torvet foran rådhuset en mindesten for byens grundlægger, en tre meter høj stele med kongens navnetræk, byens våben med de tre tårne, der angiver oprindelsen fra kongeborgen, samt datoen: 28. oct. 1583. Mindesmærket er en privatmands gave til byen og er tegnet af arkitekt H. C. Amberg.

Indtil 1760 styrede lensmand og amtmand på kongens vegne det lille bysamfund; men nævnte år fik Skanderborg en byfoged. Ting og rådstuesamling holdt man først på slottet, siden hos private, indtil man i 1830 fik rejst et lille rådhus på torvet, som dog allerede i 1859 måtte vige

for det nuværende, opført af arkitekt Zeltner, Silkeborg. Det er fælles for by og amt.

Det var mest håndværkere, der havde slået sig ned i Skanderborg, hvor hoffet og slottet kunne være de bedste kunder. Fra tid til anden kunne der også være arbejde på det mere afsides liggende Silkeborg slot. Tilløb til et par industrielle foretagender skyldes kronens initiativ. Frederik 2. lod opføre en glashytte ved Rye, hvor de store skove kunne levere det nødvendige brændsel; men allerede 1592 standsedes virksomheden, for at skovene ikke skulle forhugges. I 1618 oprettede Christian 4. et salpeterværk. Til brændsel regnede man med vindfælder fra skovene, og de mange krige stillede stadig krav om salpeter til krudt. Den lille bys handel var mest baseret på oplandet, og et tydeligt tegn på, at Skanderborg havde afløst Rye som handelsplads, er det, at Skt. Søren og Helligkorsmarked i 1683 flyttes fra Rye til Skanderborg. Også kroholdet spillede en rolle. Det påbødes, at de, der byggede i den nye

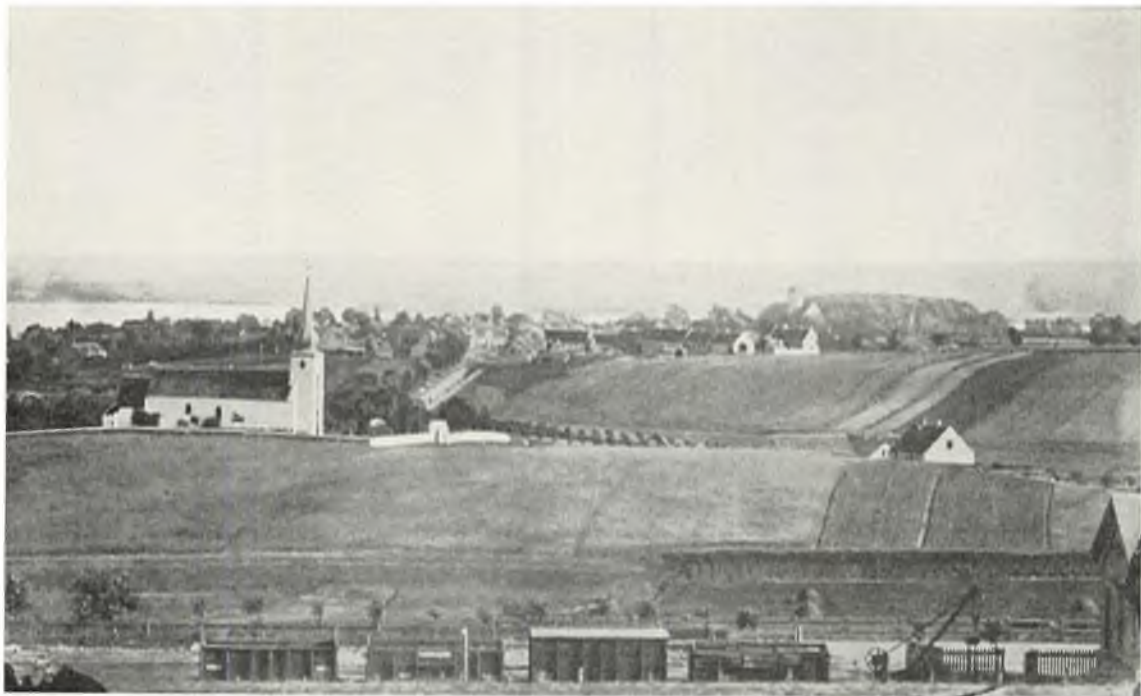

*Flyverfotografi af Skanderborg set fra sydvest.
Billedet viser i forgrunden Dyrehaven og en lille spids af Æbelø. I midten til højre Slotsholmen
med kirken og mindeanlægget for Frederik 6. Hele næsset er blevet bebygget,
og Skanderup kirke er omsluttet af huse. (Fot. 1953 Nowico).*

by, skulle bygge ordentlige købstadhuse, så de kunne huse medlemmer af kongens følge. Som for de fleste mindre byer vedblev landbruget at være af væsentlig betydning; men desværre for Skanderborg ejede man ikke fri købstadsjord. Man måtte svare skat og landgilde af den jord, man dyrkede, som af anden bondejord. En opgørelse af amtsforvalteren viser, at der i 1735 var 44 håndværkere i byen fordelt på 15 forskellige fag. Skomagerne var de talrigeste. De sluttede sig i 1750 sammen i et laug, vistnok byens eneste.

Samme år, som Frederik 2. gav Skanderborg købstadrettigheder, havde han det meste af sommeren opholdt sig på slottet, og hertil lod han bringe et fra Rostock erobret skib for at bruge det på søen. I vinteren 1586–87 lod han yderligere bygge en brandjagt, et fregatrigget og armeret fartøj af en type, som brugtes til krydsertjeneste. Den følgende sommer ombyttede den unge prins Christian de latinske stile og anden teoretisk undervisning til fordel for sømandsskab og raske

kryds over søens blanke flade. Her lagdes grunden til Christian 4.s kærlighed til sølivet, og han havde også senere en lille flåde på søen, som tjente til modelforsøg, hvor eksperimenter kunne gennemprøves, inden de førtes ud i livet. De følgende konger opholdt sig kun i kortere perioder på Skanderborg; men for Frederik 4. kom det atter til at spille en rolle, idet han den 26. juni 1712 hertil førte den unge komtesse Anna Sophie Reventlow mod moderens vilje for samme aften at lade en nysudnævnt slotspræst foretage en vielse til venstre hånd. Først i 1721 fik Anna Sophie den højre hånd og tillige dronningekronen. Frederik 4. lod 1718–22 slottet delvis ombygge. Frederik 2.s hovedfløj blev istandsat, mens dele af de øvrige tre fløje blev nedrevet, så slottet fik en åben gård ud mod dyrehaven. Af det middelalderlige Skanderborg bevaredes dog det store hvide tårn. Over bastionerne, der ikke længere havde militær betydning, bredte sig en nyanlagt slotshave med terrasser og klippede hække.

Skanderborg set fra nord 1862.

*Billedet er taget fra den høje bakke nord for banegården, der lige skimtes i forgrunden.
Skanderup kirke ligger frit og ved Banegaardsvej er kun bygget et par småhuse.
Slotskirkens runde tårn rager op over Dyrehavens træer.*

Kort før Christian 4. var gået ind i trediveårs-krigen var Skanderborg by blevet befæstet med en vold, der gik fra Storesø tværs over Adelgade ved Vestergade og over markedspladsen til Lillesø. Af denne vold findes endnu en rest i haven til ejendommen Adelgade 41. Men da Wallensteins landsknægte snart efter strømmede op gennem Jylland, tænkte man ikke på at byde fjenden trods hverken fra slottets bastioner eller fra byens volde, alt var forvirring. I årene, der fulgte, hjalp man hinanden med at få byen på fode igen, fulgt af kongens årvågne øje. I 1630 skrev Christian 4. til sin lensmand, at da fjenden har frataget Jens Rasmussen hans tømmer og nedbrudt hans hus, så skal lensmanden lade ham få bygningstømmer til hans gård og lade andre komme ham til hjælp. Det lykkedes også. Både den brave borger, Jens Rasmussen, og hans by kom igen på fode, omend kun for en stakket tid. I 1643 rykkede de sejrsvante svenskere under Lennart Torstensson op i Jylland. Da de var borte, var alt rørligt gods på slottet: vinduer, døre, låse, blyet på taget og mure-

nes jernankre borte. Byens plyndring har vel været tilsvarende. Karl Gustavkrigene betød blot gentagelser, kun var der nu mindre at tage af, og trykket følte des hårdere. Dertil kom, at ikke alene var fjenderne slemme; vennerne: brandenburger og polakker, var dog endnu værre. Det berettes om enken Ane Madsdatter, at hun flygtede bort, da svenskerne kom, men vendte tilbage, da de var blevet fordrevet. Hun havde netop skaffet sig korn og kvæg, sengetøj og husgeråd for at kunne begynde en ny tilværelse, da polakkerne kom og tog det hele. Efter plyndringen foretog de en hårdhændet skatteudskrivning, hvorfor den arme Ane siden måtte stævnes for 10 daler af »den polske skat, hun rester med og ikke har betalt«. Der fandtes ikke megen rigdom i Skanderborg i tiden omkring 1660.

Under Frederik 4. blev Skanderborg garnisonsby. Christian 5. havde skabt fire nationale rytterregimenter, der efter svensk mønster skulle underholdes af kronens gods. Krongodset i Skanderborg amt skulle således underholde først to

Skanderborg set fra nord i dag.

Byen er set fra samme sted som foregående billede. Hvor der før var marker, ligger husene nu tæt. Slotskirkens tårn anes som en skygge t. v. for Frøforsyningens ventilskorsten.

(Fot. 1953 N. Elswing).

siden fire kompagnier. Det ordnedes på den måde, at for hver 8 tønder hartkorn skulle stilles en fuldt væbnet rytter. Til gengæld for denne byrde var rytterbønderne fritaget for at svare skat og landgilde. Denne ordning ændrede Frederik 4. derhen, at bøndernes forpligtelser omregnedes i penge og naturalier, og rytterne fik ophold i faste kaserne. To af kompagnierne skulle have hjemsted i Skanderborg, hvor der i 1721 byggedes de nødvendige kaserne og stalde. På den gamle jærgergårds grund byggedes en kaserne, »østre barak«, som står endnu på hjørnet af Adelgade og Louisenlund. »Vestre barak« byggedes symmetrisk hermed på den anden side af Adelgade, men er nu helt forsvundet. Som en følge af Frederik 5.s hærreformer ophævedes Skanderborg rytterdistrikt i 1767, hvorpå de to kasernebygninger blev solgt til private.

Da rytterdistriktet ophævedes, var også slottets dage talte. Det var for gammeldags sammenlignet med enevældens kostbare sjællandske slotsbygninger og blev derfor solgt til nedbrydning.

Kun slotskirken skulle skånes. Oprindeligt havde den blot være tænkt som kapel for hoffet og det kgl. hus, mens beboerne i den lille købstad måtte søge til landsbykirken i Skanderup. I 1699 havde Frederik 4. imidlertid bestemt, at slotspræsten stedse skulle holde gudstjeneste i slotskirken, også når kongen ikke residerede på slottet, og ved nedbrydningen af slottet blev det hidtidige slotskapel definitivt byens sognekirke. Indgangen havde hidtil været fra slotsgården, men ved ombygningen skabtes en ny gennem tårnet, hvortil man byggede et våbenhus eller rettere trappehus, der skulle udligne den meget store højdeforskel mellem kirkens gulv og terrænet udenfor. Over den nye dør indmuredes en sten med Frederik 2.s navnetræk og våben, der hidtil havde siddet over slotsporten. Da kirkens oprindelige orgel ikke fandtes mere, skænkede major Fr. v. Pultz et nyt, mod at kirken overtog vedligeholdelsen af hans familiegravsted i krypten, den tidligere vinkælder. Det dekorative arbejde i forbindelse med orglets opstilling overdroges til billedhuggeren

Torvet ved Adelgade med rådhus, ting- og arresthus. Før 1830 havde byen intet rådhus, men fik da en lille enetages bygning, der 1860 blev nedrevet for at give plads til en udvidelse af torvet. Til afløsning opførtes de her gengivne bygninger efter tegning af arkitekt H. C. Zeltner. (Fot. 1953 N. Elswing).

Jens Hiernøe i Horsens, der i årene 1799–1801 gav det gamle renaissancekapel et gennemgående nyklassisk præg. Ved denne lejlighed flyttedes prædikestolen hen over alteret for at tilfredsstille stilens krav om symmetri i rummet. I 1850 anskaffedes en døbefont af sandsten efter M. Bindsbølls tegning, og alterbilledet, der som motiv havde Kristi opstandelse, erstattedes i 1866 af C. Dalsgaards Kristus som ypperstepræst. 1943–49 gennemgik kirken under Lønborg-Jensens ledelse en ny restaurering, som gav rummet et væsentlig nyt præg uden alt for stærk tilknytning til de bevarede historiske minder.

I 1819 vendte den hærstyrke hjem, som havde deltaget i den allierede besættelse af Frankrig i årene 1815–18. Blandt disse tropper var prins Frederik Ferdinands lette dragoner, som fik hovedgarnison i Aarhus. Dog forlagdes indtil 1826 regimentets fjerde eskadron til Skanderborg, hvor mandskab og heste indkvarteredes privat hos byens borgere. Prinsen kom et par gange til Skanderborg til mønstring og opnåede uden ellers at have betydet noget for byen en mindstøtte i dyrehaven, rejst 1839.

Som byfoged Blichfeld en dag i slutningen af marts 1848 skulle sætte sig til middagsbordet med familie og personale, indtraf efterretningen om de hærgende slaver fra Rendsborg. Mens vællin-

gen blev kold, slog tambouren, skomager Brun, generalmarch, og mandskab samledes på torvet til stadens forsvar. Snart kunne iøvrigt rygtet dementeres, men krigen var ellers rigtig nok. En tid var byen besat af general Wrangels korps. Her som andre steder forlangte han store kontributioner. Under felttoget 1849 holdt Olaf Rye ved en dygtig udnyttelse af de søfyldte landskaber gennem længere tid Skanderborg mod en overlegen tysk styrke, men truet af overrumpling trak han sig nordpå, og den 23. maj drog tyskerne ind i byen. Det var især folk fra Kurhessen, som ikke gjorde deres ilde ry til skamme. Det gik hårdt ud over Skanderup kirke, hvis inventar for størstedelen blev ødelagt, end ikke de døde i begravelserne inde i kirken skånedes.

Til krigen i 1864 er til Skanderborg knyttet et sørgeligt minde. Under general Hegermann-Lindencrones tilbagetog havde et kompagni under kaptajn Rudolf Bjerregaard som forpoststilling besat Nybro, hvor landevejen til Horsens føres over Skanderborg sø. Den 11. marts lod kaptajnen, som med ære havde deltaget i treårskrigen, af en blind alarm sig forlede til tilbagetrækning efter at have afbrudt broen. Under denne tilbagetrækning skete der i nattens mulm det beklagelige, at der fra hans kompagni blev skudt på en dansk dragonpatulje. En krigsret dødsdømte

De gamle huse, nr. 26-20, i hovedgaden er typiske for den varierede og hyggelige bebyggelse i den gamle del af byen. Små grundmurede huse veksler med bindingsværk og brydes af og til af mere statelige borgerhuse i to etager med ornamenterede facader. (Fotografi i Nationalmuseet).

Parti fra Borgergade. Borgergade eller Lillegade, der løber parallelt med hovedgaden, er Skanderborgs anden gamle gade, hvad billedet her bærer præg af. Det er stadig provinsidyllen, der råder, og mælkeemandens klokke lyder endnu daglig i de stille gader. (Fot. Københavns Foto-Service).

kaptajnen, men kongen ændrede dommen til fortabelse af titel, rang og ridderkors. Straks efter besatte østrigerne byen. Nogen tid efter afløstes de af preusserne, der udskrev en krigsskat på 14000 preussiske thaler. Da byen hverken kunne eller ville udrede denne sum, arresteredes ni af byens borgere og førtes til Rendsborg, hvorfra de dog efter nogle dages forløb blev frigivet.

I 1866 kom den fynske snedkervend Andreas Blom til Skanderborg. Han havde deltaget i krigen og havde iøvrigt rejst på professionen over det meste af Europa. Han ville nu starte egen

virksomhed og mente, at chancerne var størst indenfor mekanikken, hvorfor han sammen med en maskinarbejder Drost grundlagde et lille maskinbyggeri, som inden længe blev et af landets største på landbrugsmaskinernes område. I 1917 rejstes et mindesmærke af E. Ølsgaard for Andreas Blom ved den søndre indfart til byen. I 1868 åbnedes den jyske længdebane mellem Fredericia og Aarhus og hertil føjedes i 1871 banen til Silkeborg. Handelsstanden havde imødeset disse baner med bange anelser og frygt for at miste oplandshandelen. Frygten viste sig ubegrundet, tvært-

*Skanderborg Slotskirke.
 Akvarel 1862 af C. O.
 Zeuthen. Kirken er den
 sidste rest af Skanderborg
 slot, der blev solgt til ned-
 brydning i 1767. Den del
 af hovedfløjen med det
 ene tårn, der var indrettet
 til slotskapel, skænkedes
 som sognekirke til byen.
 Til venstre for tårnet det
 nyere våbenhus.*

imod gik derefter Skanderborg stadig frem i økonomisk henseende og flere nye virksomheder kom i gang.

I tiden mellem de to verdenskrige holdtes det store ungske, en af årets store begivenheder indenfor landbokredse, i Skanderborg. Det var da skik, at Det kgl. Teater gav gæstespil på det smukke friluftsteater i Dyrehaven. Skanderborg erhvervede sig derved ry som turistby og udnyttede dette ved i 1937 at arrangere en ganske storstilet landsudstilling under mottoet: Teknik – Kultur – Natur. Udstillingen indrettedes med dygtighed og smag af arkitekterne Kr. Jensen, Holstebro, P. Wad, Odense, og J. Schmidt, Skanderborg, på den meget smukke plads i dyrehavens udkant lige overfor Æbelø. Straks ved indgangen hilstes man af billedhugger Elos skønne kvindeskikkelse, »Vaaren«, som lykkeligvis fik lov at blive stående, da udstillingen lukkedes. Foruden erhvervenes repræsentation fik denne udstilling sit særlige præg ved afdelinger for Grønland og for jagt, som begge vakte berettiget interesse.

Skanderborg i dag er en ganske anelig by, om man tager vejlængden fra banegården til slotskir-

ken som målestok; men den har ingen storhedsdrømme. Indbyggerantallet var i 1950 5000. Industrien gør sig kun lidet gældende i bybilledet, handelen des mere. Idyl findes i rigt mål indrammet både af naturens ynde og af historiens minder. På den brede Adelgade kan man finde både jævne borgerhuse som gæstgivergården »Jylland« i lavt enetages bindingsværk og et stateligt patricierpalæ, som det bygmester Peder Svane Quist i 1804 opførte til byfoged A. N. Bagger. Det er nyklassisk i stilen, enkelt og smukt og med en værdighed i holdningen, der gør det velegnet til dets nuværende funktion som amtsgård. Ude på slotsbanken findes Sjette Frederiks Minde, en kolossalbuste i marmor af den lille bryske monark på en granitstøtte med fire relieffer symboliserende hans kongegerning: stavnsbåndets løsning, stænderforsamlingerne, retfærdighedens pleje, kunstens og videnskabens kår. Mindesmærket, der skyldes Thorvaldsens mesterhånd, rejstes i 1845. Indskrifterne skrev Ingemann. Det er ubetinget byens bedste kunstværk og hævder sig vel i rækken af danske historiske mindesmærker, på een gang jævnt og storslået.

SILKEBORG

Af Sigvard Skov

Kong Frederik 7. kunne ofte få højst ejendommelige indfald. I 1861 kom han på en Jyllandsrejse med arkæologisk formål til Silkeborg. Under dette besøg foretoges en sejl tur med »Hjelen« til Rye, hvorunder kongen satte sin tro ledsager, arkæologen J. J. A. Worsaae, i land på Møgelø med den besked, at han kom ikke derfra, før han kunne fremvise en eller anden oldsag. Worsaae havde nemlig engang påstået, at der kunne findes oldsager selv på de mindste danske øer. Efter halvanden time befriedes arkæologen, der stolt overrakte kongen tre stenøkser. Worsaae havde her som så ofte heldet med sig, men der er iøvrigt i og om Silkeborgsøerne fundet oldsager af betydelig interesse, der vidner om en ældgammel bebyggelse, hvoraf dog først sent et bysamfund skulle udkrystallisere sig.

Hvordan navnet Silkeborg skal tydes, er uklart, med silke har det intet at gøre, men i 1400-årene nævnes *borgen af dette navn* på det sted, hvor Remstrup Aa løber ud i Langsø. Grunden hører nu under papirfabriken. Omkring 1840 viste blot en af græs overgroet banke, hvor slottet havde ligget, men i 1880-82 foretog fabrikens daværende ejer, K. Strøberg, nogle udgravninger, som Worsaae fik arkæologen J. B. Løffler til at tage sig af. Efter udpumpning af de indtrængende vandmasser fik man ikke alene fremdraget borgens syldstene, men vandt også et anskueligt billede af den omhu, hvormed middelalderens bygmestre forstod at skabe sig en sikker grund at bygge på i et sumpet terræn ved nedramning af talrige træstammer. Hensynet til forsvaret bestemte valg af byggeplads, og det betød i middelalderens Danmark oftest dækning bag vand. I det lave terræn var det let med en grav tværs over næsset at gøre borgen helt omflydt af vand. Men inden man havde kunnet skride til opførel-

sen, havde det været nødvendigt at ramme et stort antal firkantede egebjælker og bøgestammer ned i det sumpede jordsmon i en rektangulær form af 14 × 31 meter. Ovenpå de nedrammede pæle var da lagt rammer af egetræ udfyldt med en blandingsmasse af skærver og blåler. Først ovenpå dette har man kunnet lægge sylden af rå og kløvet kamp i ca. en meters højde. Borgens mure var bygget af tegl med en tykkelse af 2-3 meter. Til yderligere styrkelse af forsvaret ind mod landsiden var midt på langsiden placeret et tårn, som indenfor en vægtergang har haft et firkantet blytækt spir. Huset har haft tre etager, af hvilke den nederste og rimeligvis også den næste har været overhvalvede, mens den øverste har været skytteloft.

Silkeborg slot har frembudt en for sin tid udmærket løsning af opgaven at bygge et fast stenhus, der både frembød en bekvem bolig og som tillige var en stærk fæstning. Der er ingen tvivl om, at bygherren, det var bispem i Aarhus, har stillet begge krav. Silkeborg ejedes i begyndelsen af 1400-årene af fru Thora Eriksdatter af slægten Mus. I 1414 overdrog hun gården til Aarhusbispem og efter et nyt ægteskab stadfæstede hendes mand, Ove Kaas, gaven i 1436, hvorefter han blev bispem lensmand på Silkeborg. Ulrik Stygge var den gang biskop i Aarhus, men det er næppe ham, der har bygget den faste borg. Snarere er det Ejler Madsen Bølle, der var biskop 1483-91. Han nærede en særlig forkærlighed for Silkeborg, hvis tilliggender han øgede, og da han træt af embedets besværligheder nedlagde krumstaven, forbeholdt han sig Silkeborg, hvor han opholdt sig til sin død i 1501. Også hans efterfølger Niels Clausen, boede gerne på Silkeborg, hvor han søgte ly under reformationstidens storme, og her lukkede han sine øjne i 1531. Elleve år

Silkeborg Papirfabrik i 1860erne.

1844 påbegyndte Chr. og Michael Drewsen anlægget af en papirfabrik på østsiden af åen, hvis vand blev stemmet op, så det gennem en gravet kanal kunne ledes til fabrikkens turbiner. Fabrikken er set vestfra med Gudenaen i forgrunden. (Gl. fot.).

tidligere havde han overgivet stiftets styre til den politisk kyndige Ove Bille, der med pligt troskab røgtede sit høje kald, men som ikke evnede at værne sin kirke mod det fremvoksende lutherske kætteri. »Med grædende tårer« måtte han i Rye kirke i 1534 gå med til valget af Christian 3. og dermed til den gamle kirkes dødsdom. Men også den nye konge havde brug for Ove Bille, der sammen med Mogens Gjøe blev statholder i Jylland. Han blev ikke fængslet sammen med de øvrige biskoper i 1536, det skete først, da han nægtede at overgive Silkeborg til kongen, men i 1537 bøjede han sig for det uundgåelige, og Silkeborg kom dermed i kronens eje sammen med landets øvrige bispegods.

Ove Billes tro mand, Hans Stygge, måtte nu overgive slottet til Christian 3., men fik iøvrigt lov at beholde sin post som lensmand. Han skulle underholde fire skytter på slottet, men det beskedne tal viser, at selv om der nævnes kanoner på Silkeborg, er dets militære rolle på det nærme-

ste udspillet. Både Frederik 2. og Christian 4. satte pris på stedet, men først og fremmest for jagtens skyld. Slottet led meget under kejserkrigen og fik så sit endelige knæk under Torstenssonkrigen. Efter denne beskrives slottet som »ganske øde og ruineret, uden vinduer og døre, hvælvingerne styrtet sammen, lægterne rådne og blyet på tårnet ganske borte«. De følgende krige gjorde kun ondt værre, og da staten i 1660 var kommet i dyb gæld, greb man til at udlægge statsgodser til kreditorerne. Blandt disse var den kgl. mundskænk og vinhandler Chr. Fischer, der fik overdraget Silkeborg gods, mens lensmandens administrative forretninger overtoges af en nyudnævnt amtmand over det til amt omdannede Silkeborg len. Slægten Fischer sad så på Silkeborg til 1720, da kronen købte slot og gods tilbage for at udlægge det til rytterdistrikt.

I 1767 afhændede staten godset igen til ritmester H. N. Hoff, som kort efter opførte den endnu eksisterende hovedbygning tildels af materia-

Flyverfotografi af papirfabriken i dag.

Billedet er taget fra syd og viser papirfabriken anlæg mellem havnebassinet og Langsø. Bagest Drewsens villa. Til venstre for fabriken Svineslagteriet og til højre Amtssygehuset.

I baggrunden Viborg Bro til Alderslyst. (Fot. 1948 Sylvest-Jensen).

ler fra det gamle slot. Det er et anseligt barokbygværk, hvis haveside er nær beslægtet med det samtidige Byholm med den lange, lave, overpudsede længe, hvis tre midterste fag er trukket frem, indrammet af rustikkvadre og ført en etage højere op og øverst afsluttet af en trekantgavl. Mere overraskende er gårdsiden, hvor midterpartiet er behandlet på ganske samme måde, men hvor de forventede sidefløje kun er blevet ganske korte med grundplanen dannet af en ottekants fem sider, men til erstatning for den manglende udfoldelse er ført op i to etager og dækket af et til alle sider afvalmet tag, der yderligere understreger den tårnagtige karakter. Denne smukke bygning står lykkeligvis endnu, velholdt og indrammet af en venlig have som Silkeborgs eneste gamle hus og minde om tiden forud for købstadsgrundlæggelsen. Indenfor disse mure rummes nu bl.a. Silkeborg Museums samlinger af kunst.

I 1799 overtog sønnen, landsdommer H. M. Hoff, Silkeborg gods. Han arbejdede for at få Gudenaen gjort sejlbar til Randers og at få anlagt en købstad ved Silkeborg; men allerede 1804 solgte han godset og overlod til andre at realisere de fremsatte planer. Planerne om pramfarten på Gudenaen udarbejdedes af den fra Randers bys historie velkendte nordmand, oberst og toldforvalter L. F. Brock i 1802 og udførtes derefter 1808-09 af overkrigskommissær H. P. Ingerslev, som i 1804 blev medejer og året efter enejer af Silkeborg. Han oplevede her den store landbrugs-krise, og 1823 gik godset til tvangsauktion, hvorpå det atter kom i statens eje. Pramfarten blev af virkelig betydning for Midtjylland, der fik en bekvem forbindelse med Randers, navnlig af betydning for afsætningen af kornavlen, men også for træ og tørv. Den fladbundede fragtflåde kom efterhånden op på ca. 150 fartøjer, hvoraf nogle

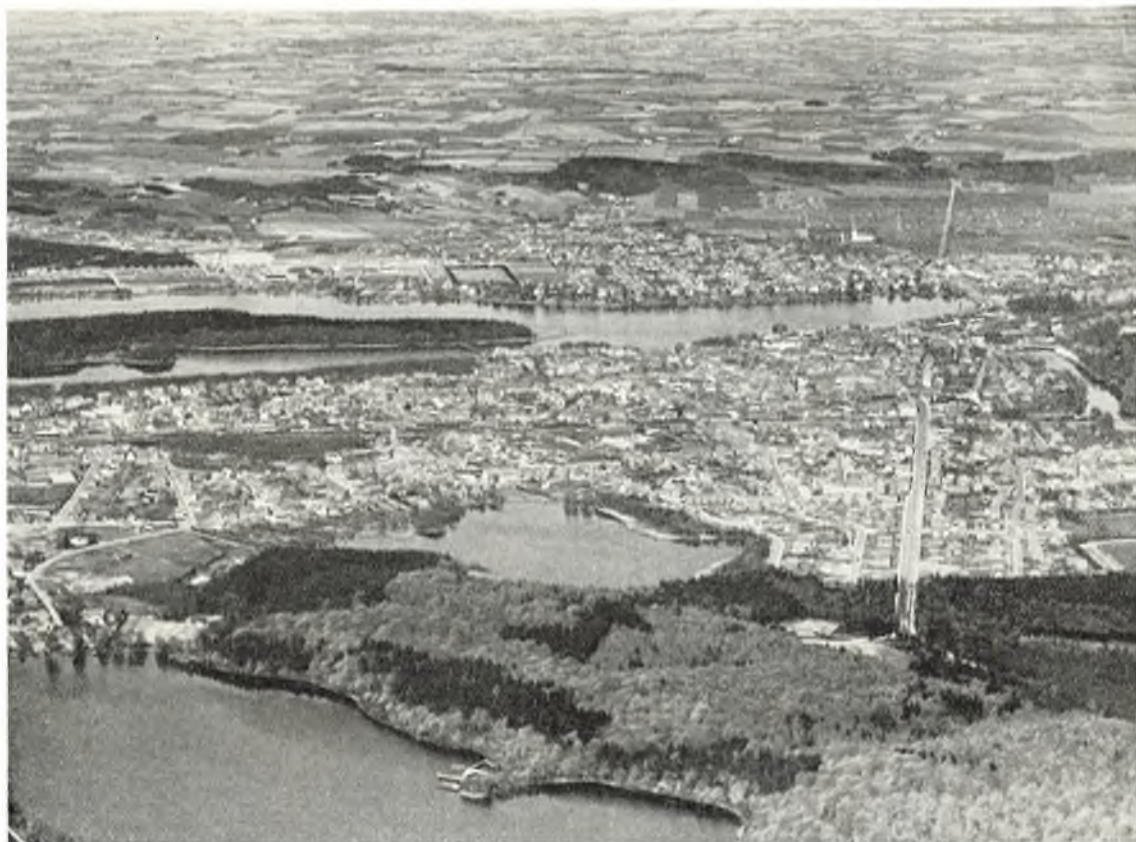
Silkeborg i 1896 set fra nordvest.

Billedet er taget fra det nuværende Alderslyst og viser Langsø i forgrunden. Man ser ind imod byens centrale del med kirken og torvet. Langs søbredden en række af byens industrielle virksomheder. (Fot. G. Mogensen).

ganske store med mast og sejl som hollandske kuffer. Mod strømmen måtte fartøjerne trækkes af mænd, der gik på den endnu bevarede pramsti eller, hvor strømmen var stærk, af heste. Denne fragtfart, der varede i små hundrede år, kunne, som det ses på Hans Smiths billeder, give å og enge et helt nederlandsk anstrøg.

I årene 1830-50 var J. H. Bindsbøll kgl. godsinspektør for Jylland og i 1836 fremsatte han på ny Hoffs plan om anlæggelse af en købstad med en klædefabrik drevet af den tilstedeværende vandkraft som industriel kerne. Hertil føjede han planen om et jernværk baseret på de i egnen ret rige forekomster af myremalm, der tænkes udsmettet med trækul og tørvekul. Mineralogen J. G. Forchhammer sagde god for den tekniske side, men forsøg med Silkeborgmalmen på Carlslytte jernværk ved Rendsborg gav ikke noget ubetinget heldigt resultat, og jernværksplanerne skrinlagdes derfor, da brødrene Drewsen kom med deres lettere realisable plan om en papirfabrik. Michael Drewsen var søn af papirfabrikanten og politikeren J. C. Drewsen og blev født

1804 på Strandmøllen ved Øresund. Han gik ligesom den ældre broder, Christian, ind i faderens virksomhed. Godsinspektør Bindsbøll havde gjort J. C. Drewsen opmærksom på de uudnyttede vandmasser ved Silkeborg vandmølle og sønnen Michael blev interesseret. Han fik derfor faderen og broderen, der deltog i Himmelbjergfesten 1843, til at besøge Silkeborg og se på forholdene. De fandt mulighederne gode for en papirfabrik, og straks efter rejste da Michael Drewsen over for at orientere sig ved selvsyn. Efter hjemkomsten indsendte han og broderen i fællesskab en ansøgning til regeringen om at erhverve Gudenaens vandkraft og de fornødne arealer af Silkeborg domæne. Den 6. februar 1844 bifaldt regeringen ansøgningen, i maj begyndte man at bygge fabriken og allerede den følgende nytårsdag tilvirkedes det første ark papir. Michael Drewsen havde den nødvendige energi til, trods en række besværligheder med arbejderne og materialerne, at få bygningerne rejst og fabriken i drift. Hvad drivkraft angår, var fabriken i første instans baseret på vandkraften, og vandmængden er også

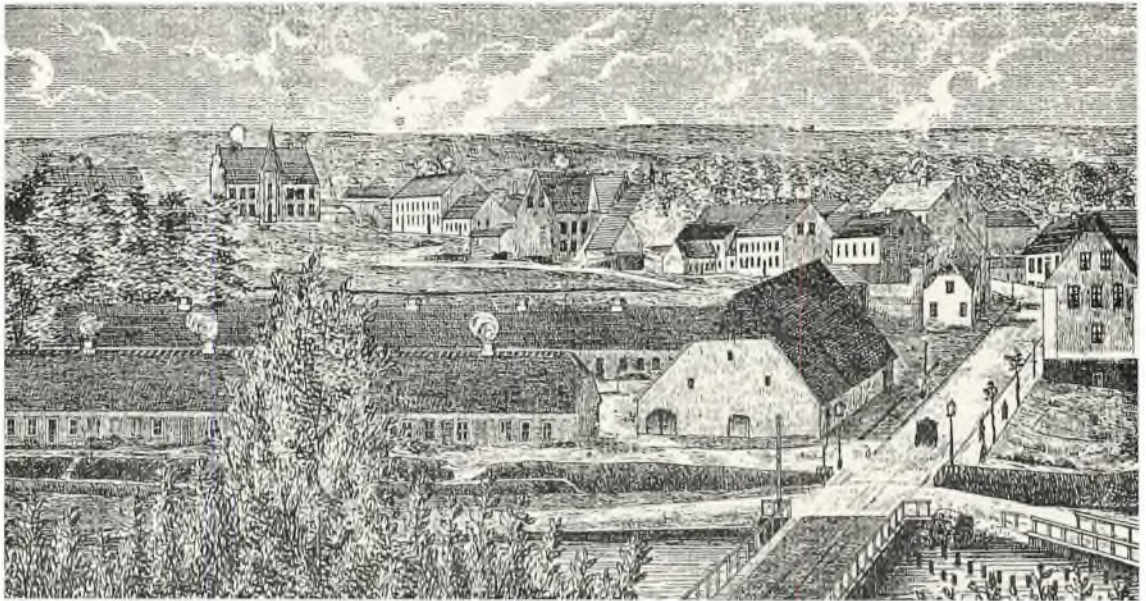
Flyverfotografi af Silkeborg set fra syd.

I forgrunden Almindsø og Lyngsø. I mellemgrunden skiller Langsø med den skovklædte Horsnæs Odde forstaden Alderslyst fra selve byen. Helt til højre ses Gudenaen med papirfabriken. Billedet giver et godt indtryk af den sø- og skovrige egn. (Fot. 1948 Sylvest-Jensen).

imponerende, men faldet kun ringe, så det viste sig hurtigt, at den ret stort anlagte fabrik med to papirmaskiner ikke kunne arbejde kontinuerligt alene ved vandkraften, der udnyttedes i to vandhjul og fem turbiner og repræsenterede ca. 100-150 hestekraft, hvorfor man ligesom på Strandmøllen måtte tage dampmaskiner til hjælp. Michael Drewsen tilegnede sig straks fremkomne tekniske fremskridt som konvolutmaskiner og valseværk til glitning. Han ønskede at fremstille kvalitetsvarer, og Silkeborgpapiret opnåede da også internationale belønninger på udstillingerne i London 1851 og Paris 1855. I 1865 overtog Drewsen fabriken for egen regning, men allerede fire år efter solgte han den til cand. pharm. K. Strøyberg, der drev fabriken i den kritiske overgangsperiode, da cellulosen var ved at fortrænge kludene som råmateriale, hvad der i forbindelse

med en hidsig konkurrence bevirkede en tilbagegang i kvalitet. På C. F. Tietgens initiativ dannedes i 1889 aktieselskabet De forenede Papirfabriker, og dette købte straks efter Silkeborgfabriken, som efter nogle års standsning blev ombygget og moderniseret. Der gennemførtes derefter en arbejdsdeling mellem selskabets fabrikker, hvorved det tilfaldt Silkeborg at fremstille det fine papir, papir til etaterne og det særlige papir, der bruges til Nationalbankens sedler. For det sidste formål opførtes i 1910 en ny bygning med G. Tvede som arkitekt. Papirfabriken har stedse været byens vigtigste industrielle foretagende, men andre virksomheder fulgte snart efter som jernstøberi og maskinfabrik samt fabrikker for tobak, tekstiler og trikotage.

I 1840 besøgte Christian 8. Silkeborg og er antagelig da blevet vundet for planen om anlæggel-

Silkeborg, set fra Kildebakken. Træsnit fra ca. 1870.

Byens nybyggerpræg er tydeligt. I baggrunden ved torvet ligger rådhuset, der er opført 1857. I forgrunden ses åen med broen til Aarhus-landevejen. Til venstre hovedgårdens aulsbygninger.

se af en købstad eller en handelsplads. En kommission udtalte sig til gunst for en handelsplads, hvad kongen bifaldt den 8. januar 1846. Først år 1900, da indbyggerantallet havde passeret de 7000 opnåede Silkeborg de fulde købstadsrettigheder og fik som våben en borgbygning under en bispehue til minde om sin fortid. Efter en plan af ingeniørmajor Schlegel anlagdes byen på hovedgårdens ca. 250 tønder land store vestermark. I 1950 var indbyggerantallet 23.000. For at komme i forbindelse med det store opland etableredes først to og siden fire årlige markeder, der blev meget besøgt. Foruden landbrugsprodukter falbødes i den første tid jydepotter og andet gængs lertøj, klyner, træsko, uldtøj, sivsko, hvad der viser den betydning, binæringerne havde i de magre egne, der var Silkeborgs opland. Men der mødte også kræmmere op langvejs fra som kniplingshandlere fra Tønderregnen og kagekoner fra Christiansfeld. Liv og lystighed førte det med sig til det ellers ret stille Silkeborg. De udenbys handelsforbindelser formidledes fra først af næsten udelukkende over Randers, som man ved pramfarten havde let forbindelse med, en forbindelse som end ikke jernbanen formåede at slå ud. I 1871 kom byen ved banen til Skanderborg i for-

bindelse med den østjyske længdebane, i 1877 fortsattes banen til Herning, og endelig åbnedes i 1908 banen til Langaa. Hertil er siden kommet banerne over Brande og Grindsted til Bramminge samt privatbanerne til Rødkærbro og til Horsens over Bryrup, så Silkeborg er blevet et betydeligt midtjysk jernbaneknudepunkt. Planerne om regelmæssig dampskibsfart til Randers førte ikke til noget, hvorimod sejladsen til Himmelbjerget og Rye, der etableredes i 1861, siden har vist sig levedygtig som turistrute, om nogen fragtfart af betydning blev der derimod ikke tale.

Michael Drewsen lod i 1847-48 opføre en meget herskabelig privatbolig i den tidligere slots-have. Han førte stort hus og så gerne landets store navne fra teatrets, kunstens og politikens verden som gæster hos sig. Den meget rejsende H. C. Andersen kom flere gange, f. eks. i kolera-året 1853, og så da med undren, at Silkeborg »voksende dag for dag med en drift, en fremgang, som man kun ser i de amerikanske kolonier«; men han så også, at Silkeborgegnen var »et stykke Danmarks dejlighed«, og ved at se på papirfabrikens kludebunker fik han ideen til eventyret »Laserne«. Også landets konge kunne Drewsen se som gæst under sit tag. Frederik 7. havde be-

Skoletorvet i Silkeborg 1953.

Silkeborg er en udpræget skoleby, idet der foruden et omfattende kommunalt skolevæsen findes en række skolevirksomheder: Seminarier, ungdomsskole, handelsskole, husholdningsskole m.m.

Billedet viser Skoletorvets nordlige del med Teknisk Skole t. v. (Fot. N. Elswing).

søgt Silkeborg i 1857, og 1861 kom han igen for at forlyste sig med fiskeri på søerne, inden han drog til de planlagte store udgravninger i Jelling. Det var ved denne lejlighed, at »Hjejlen« kom til Silkeborg. Der var dannet et aktieselskab med det formål at få dampskibsfart på søerne. Ideen var Drewsens, og for at få skibet rettidigt frem, bestilte han på egen hånd fartøjet hos Burmeister, tilmed af betydelig større dimensioner, end man i Silkeborg havde tænkt sig. Skibet, en hjuldamp, er det første fartøj, der er bygget på det siden så bekendte værft. Det kom med nogen besvær til Silkeborg over Randers og er stadig i god drift, højt værdsat af turisterne. Kongen tog jævnligt ud med »Hjejlen«, og på en af disse ture var det, at han spillede det puds med sin arkæologiske ledsager, Worsaae, der er berettiget som indledning til denne skildring. Worsaae måtte iøvrigt efter et stort taffel for byens og egnens honoratiores efter kongens ønske divertere disse med et antikvarisk foredrag.

Under sit Silkeborgophold boede Worsaae i præstegården hos sin gamle ven og regenskammerat, digteren Jens Christian Hostrup, der i 1856 havde foretrukket kaldet som Silkeborgs første præst fremfor Casinoteatrets direktørpost. Hostrup følte sig i høj grad tiltalt af de skønne omgivelser, som han skildrede dem i et brev til en norsk ven: »Her er dejligt i Silkeborg, vidunderligt – bjergnatur, søer, en dejlig elv, birk, gran og fyr, men også og overvejende bøg. Silkeborg er ikke købstad endnu – den er for ti år siden begyndt midt inde i de store skovørkner og hedeegne (nu er der over 1400 mennesker), har tre gæstgivergårde, gasbelysning, to læger og mig til præst. Indbyggerne er et driftigt folkefærd bestående af lykkeriddere fra alle landets provinser«. Naturligvis havde man af den muntre studentper poet ventet prædikener af en ganske særlig art, en lyrisk betonet forkyndelse, men med vilje og forsæt holdt Hostrup kunsten ude fra sin præstegerning. Det er derfor forståeligt, at skue-

Silkeborg Torv 1904.

Billedet viser den østlige halvdel af torvet, begrænset for enden af det lille anlæg med kirken, der er opført i 1876-77. Den øvrige bebyggelse om torvet er beskeden som det liv, der rører sig derpå. (Ældre fotografi).

spilleren Kristian Mantzius, løjtnant von Budinges første navnkundige fremstiller, der under et besøg havde hørt Hostrup prædike, bagefter bemærkede: »Det var meget godt, men »Genboerne« er s'gu bedre«. Frederik 7. var vist af samme mening, da han bad fru Hostrup holde sin mand »til bogen«, d.v.s. få ham til at skrive flere komedier. Det blev også Frederik 7., der få år efter fik Hostrup flyttet til det blidere Hillerød, da han hverken kunne tåle det barske jyske klima eller klare sig med det lille kalds indtægter.

Nogen rigtig kirke havde Silkeborg ikke på Hostrups tid, blot var en sal på hovedgården ved privat foranstaltning blevet indrettet til kapel. Også andre offentlige institutioner, som postkontoret installeredes under samme tag. Kirken blev først opført 1876-77 efter tegning af H. Sibbern og fik det kedsommelige maskinmæssige middelalderpræg, som er typisk for de fleste kirker fra Christian 9.s dage. Private gaver har siden for-

skønnet det indre, som ved en restaurering af Lønborg-Jensen 1940-44 ændredes væsentlig til det bedre. Til præstegården, en rød murstensbygning med kamgavle, leverede H. C. Zeltner tegningerne, og det er ligeledes ham, der bærer ansvaret for byens rådhus, opført 1857 i en slags Christian 4.-stil. Zeltner, der foruden at være arkitekt også drev jernstøberi, kunne iøvrigt snart efter i det nybyggede rådhus sætte sig i formandsstolen for den i 1855 oprettede kommunalbestyrelse. Rådhuset er i 1923 blevet istandsat, udvidet og moderniseret i det indre af L. Bendixen, men facaden mod torvet står uændret. Af rådhusets udsmykning kan nævnes fire malerier af C. Forup med motiver fra Silkeborgs fortid. På torvet foran rådhuset rejstes i 1892 Pedersen-Dans statue af Michael Drewsen, en velfortjent hyldelse til det moderne Silkeborgs virkelige skaber.

Da A. L. Drewsen, en anden af slægten, i 1850 opholdt sig i Silkeborg, skrev han i sin dagbog:

Silkeborg Torv 1945.

På billedet er omtrent hele torvet kommet med. Det ses, hvordan nye, høje huse har afløst ældre, lave. Til venstre Hotel Dania og i forgrunden Pedersen-Dans statue af Michael Drewsen, »Silkeborg Bys Grundlægger«. (Fot. Johs. Jensen).

»Det er faldet mig ind, om Silkeborgegnen ikke skulle have kilder til lægebrug«. Indfaldet viste sig at være rigtigt, men det blev dog først i 1883, at Silkeborg Bad grundlagdes ved Ørnsø i Vester-skoven. Her findes de jernholdige Arnakkekilder. I 1896-97 opførtes med A. Rosen som arkitekt ved åens østlige bred i Midtskovens udkant Midtjyllands Kuranstalt baseret på den tyske præst Sebastian Kneipps koldtvandskur, en behandlingsmåde som dog længst er afløst af mere moderne og mindre ensidige metoder. I tilknytning til et af landsdommer Hoff omkring 1800 bygget og oprindeligt til seminarium bestemt hus opførtes i 1902 en hvid bygning i to stokværk, hvori indrettedes kuranstalten Gammel Skovridergaard. Samme år opførte den nystiftede Nationalforening til tuberkulosens bekæmpelse ved arkitekterne V. og B. Ingemann sit første sanatorium ved Brassø syd for byen på en af kommunen skænket grund.

Som de industrielle anlæg er det første væsentlige træk i byens karakter, og sundhedsanstalterne det andet, må skolerne være det tredje. I 1882 overtog Theodora Lang en lille privat pigeskole med 18 elever; men allerede 1885 kunne hun opføre sin første bygning ud mod Skoletorvet, fik oprettet kostskole og opnåede ret til at afholde præliminæreksamen og lærerindeeksamen. Efter den nye almenskolelov føjedes hertil i 1908 et gymnasium for både piger og drenge. I 1918 overgik hendes skoler til en selvejende institution, et af landets mest omfattende skoleanlæg. I 1886 havde realskolebestyrer Kr. Johansen oprettet et seminarium, og som lærer i dansk og historie knyttedes hertil P. J. M. Vinther, som i 1890 overtog seminariet og ledede det i årene til 1933. Han var fast forankret i den grundtvigske tankeverden og havde på en Norgesrejse modtaget stærke indtryk af Bjørnson. Indenfor seminarieverdenen var han en af de mest markante skik-

Silkeborg Hovedgård.

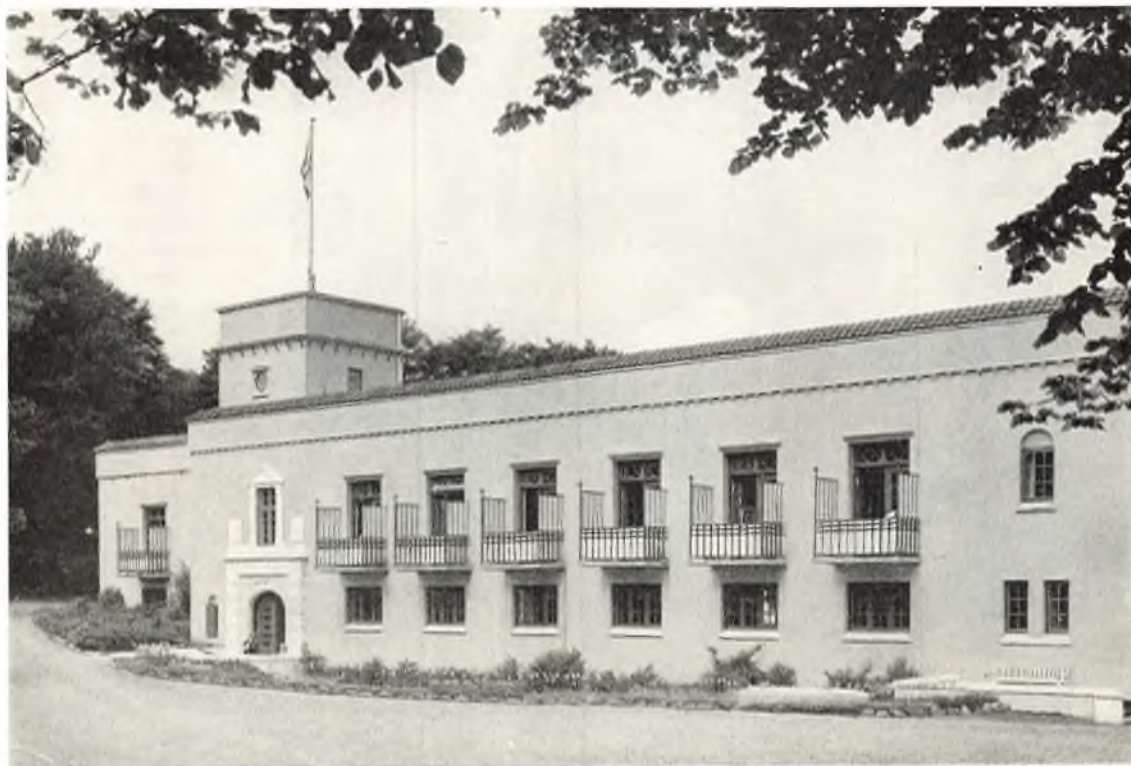
Oprindelsen til Hovedgården er det gamle Silkeborg slot, der lå øst for åen ved dens udlob i Langsø. 1767 blev det med det tilhørende gods overtaget af ritmester H. N. Hoff, der byggede den her viste hovedbygning. Den er byens eneste gamle hus. (Fot. ca. 1920 H. Pors).

kelser på den grundtvigske fløj. En husholdnings-skole er oprettet i 1902, og i 1914 opførte H. G. Junker ved arkitekt Kr. Hansen et større institut til de af ham oprettede gymnastikkursus. Da disse i høj grad søges af udlændinge, er undervisnings-sproget engelsk.

Takket være den skønne omegn er Silkeborg blevet en af landets mest besøgte turistbyer. Af historiske minder og gammel bygningskunst har byen kun lidt at byde. Den arkitekt, der stærkest har sat sit præg på Silkeborg er Anton Rosen, der har bygget håndværkerforeningen på torvet, sygehuset, kuranstalten, Th. Langs skoler, dele af de kommunale skoler, børnehjemmet, gasværket, afholdsforeningen og apoteket. Heraf er håndværkerforeningen fra 1895 endnu præget af den stilefterlignende byggemåde med stærke mindelser om norditaliensk murstensarkitektur, mens Th. Langs skoler og navnlig sygehuset med de hvide mure er mere typiske for hans festlige og meget personlige byggemåde. Præget som de er af

den veldyrkede dekorative detaille vil man altid lægge mærke til hans huse, gode som mindre gode. Mindre overraskende er Frimodt Clausens bygninger, Vinthers seminarium fra 1894 og tinghuset fra 1920, enkelt og værdigt. Endelig kan nævnes Hack Kampmanns røde posthus fra 1907 og hvide toldkammer fra 1920. Den nyeste arkitektur repræsenteres især af Knud Sørensen, af hvis værker kan fremhæves vandrehjemmet (1938), roklubbens hus (1945) og hotellet på Himmelbjerget (1945), sobre bygværker af behersket modernisme, vel afstemt efter omgivelserne og med en forkærlighed for træ, hvor anvendelse heraf findes naturlig. Er hovedgården således ene om at repræsentere den gamle bygningskunst, findes der adskilligt af interesse blandt den nyere arkitektur, herunder også den rent ud spøgefulde gasbeholder, der har fået form af en kæmpemæssig globus.

Men det, der drager gæster til Silkeborg, er alligevel først og fremmest de landskabelige skøn-

Silkeborg Bad ved Ørnø i Vesterskoven.

I Silkeborgs nærhed er opført en række kuranstalter, hvoraf Silkeborg Bad er den ældste, anlagt i 1883 ved de jernholdige Arnakkekilder. Billedet viser kurhuset, der under krigen var beslaglagt af tyskerne og indrettet til hovedkvarter. (Fot. 1953 N. Elswing).

heder. Siden St. Blicher i 1839 stævnedes sammen til det første folkemøde på Himmelbjerget, har dette været et af de mest søgte af vort lands naturskønne valfartssteder, og rundt om i skovene og ved søbredderne findes adskillige andre som Knøsen, Svejlbæk og Klüvers kanal, i forhold til »Bjerget« af anden rang ganske vist, men nok i stand til at hævde sig alligevel. På »Bjerget« eller »Kolden«, som det hedder på jysk, knejser siden 1875 det røde murstenstårn, Frederik 7. til minde. Ideen hertil var Drewsens, udformningen skyldes arkitekt Fenger. Der er sagt mange hårde ord om tårnets smagløshed, og det kan såvist ikke måle sig med støtten på Skamling i ædel værdighed, men da øjet ligesom søger et fast punkt til at markere toppen – sammenlign blot med ældre billeder, hvor det ikke findes – så accepterer man tårnet, og snart vil vel også alderen lægge sin forsonende patina over dette bygværk. Til »Bjerget« skal man helst komme sejlene, og den gamle »Hjejlen« har da også fået adskillige ef-

terfølgere, så dette landets ældste dampskibsselskab kan mønstre en anselig flåde i indlandsbyen Silkeborgs havn. Når sommern er ved at gå på hæld, og aftenerne begynder at blive mørke, har man i en årrække afholdt en »ildfest-regatta« af helt sydlandsk karakter med lys langs åbredderne, på jernbanebroen, på de mange skibe og både på vandet og afsluttet med et mægtigt festfyrværkeri. Sejlturens dejlighed og de omliggende landskabelige herligheder har fristet poeterne siden Blichers dage og malerne, især de ældre romantikere, som Dankvart Dreyer og Vilhelm Kyhn og senere la Cour og Godfred Christensen, men også den mere realistiske Hans Smidth, der fremfor nogen blev Jyllands, det blicherske Jyllands maler. Disse herligheder, der så vel lader sig iagttage fra »Hjejlen«s dæk og genspejle hos Blicher og Kyhn, lader sig derimod vanskeligere registrere i en oversigt som denne. Dog også ind i denne idyl trampede de jernbeslåede støvler, og skæbnen villde, at sidste akt af den tyske værne-

Ungdomsherberget »Aabø« i Silkeborg. Silkeborg har foruden papirfabrik og andre industrielle anlæg, kuranstalter og skoler endnu et aktiv af betydning: Turismen. Ikke alene mere velbeslåede turister søger til byen, men også vandrere i stort tal, der i ungdomsherberget ved Gudenaen kan finde et ideelt opholdssted. (Fot. 1953 N. Elswing).

magts optræden på dansk jord udspillede i Silkeborg.

I krigens sidste år indrettedes det tyske hovedkvarter på Silkeborg Bad, og da den danske centraladministration frygtede, at der kunne ske afbrydelse af forbindelsen mellem København og Jylland, oprettedes i november 1943 et særligt kontor i Silkeborg, der fik til huse i sanatoriets funktionærbolig. Til chef for dette kontor udpegedes stiftamtmand P. Herschend, Vejle, og dets opgave var at varetage danske interesser overfor den tyske generalkommando. Kontoret ophævedes kort efter kapitulationen. I december 1943 inspicerede feltmarskal Rommel de tyske forsvarsværker i Danmark og fejredes da med store fester på Silkeborg Bad. Da den øverstkommanderende, general von Hanneken, ikke havde de nødvendige midler til rådighed til disse gilder, hvor champagnen sprudlede, havde han grebet til mindre heldige økonomiske transaktioner, hvorfor han i januar 1945 afløstes af general von Lin-

demann. Dennes tiltræden betød en stadig skarpere kurs i krigens sidste måneder, og hverken den 5. eller den 7. maj ville von Lindemann nedlægge våbnene, det skete først den 9. maj, hvor han efter en forhandling på 35 minutter underskrev kapitulationsdokumentet. Det indeholdt som hovedbestemmelse, at de tyske tropper skulle forlade Danmark i løbet af fire uger.

Livet i Silkeborg kunne snart efter igen gå sin vante gang, gadebilledet præges som før af turister og skolesøgende ungdom. Og såvel borger som gæst vil atter kunne opleve en aftenstemning, som den Johannes Jørgensen for snart mange år siden indfangede i disse ord: »Stille og grå lå søen under en grå og stille himmel – små lave bølger gled med sagte slikken ind mod den bræm af haver, som skiller gaden fra vandet. Alt var tyst i den skygrå og lune aften; Silkeborg tav i slummer. Kun nede i en af de små langstrakte haver gik en mand og hyppede fredeligt sin kartofler«.

VEJLE

Af Johan Hvidtfeldt

I gamle dage klagede de vejfarende over, hvor vanskeligt det var at komme til Vejle. Den, der kom sønden fra, kunne nok blive ængstelig, når han oppe fra Storebjerg så ned over byen, der lå og krøb sammen på en lille høj, omgivet af store engdrag. Der var næsten noget uvirkeligt over dette landskab, noget fremmedartet og stør-slået. Den, der havde rejst i fremmede lande, i de store norske dalstrøg med de skovklædte åse eller nøgne fjælde, eller den, der havde været oppe i det tyske og set Harzens bjerge, ville synes, at Vejledalen og dens skovprydede »bjerge« kunne minde om disse fjerne steder.

Når folk i gammel tid, krigere, pilgrimme eller handelsmænd, skulle fra Nordjylland og Midtjylland syd efter, fulgte de den store, gamle hærvej ad Jyllands højderyg. Men skulle man fra Indherrederne nord på, måtte man se at komme over den brede, men roligt flydende Vejle Aa, Sønderaaen, og der var da et naturligt vadested heroverfor åens udløb i fjorden.

I 100-årene blev en tid, da dansk handel blomstrede op som ingensinde før. Danske købmænd solgte nu deres varer syd på, ikke mindst til de store områder øst for Elben, som blev koloniseret af tyske købmænd, adelsmænd og bønder. Ved fjorde og vige eller i nærheden af de kongelige slotte opstod nye købstæder, hvor købmænd og håndværkere holdt til.

Også ved Vejleaaens bred voksede efterhånden et lille bysamfund op. Det fik navn efter vadestedet og blev kaldt Wæthlæ, senere Wedle. Byen nævnes i slutningen af 1100-årene, men først i 1327 fik den et særligt byprivilegium, udstedt af Valdemar Eriksen. Heri blev der givet regler om skat og told, om forkøb, om sandemænd og nævninge og om »byfreden«.

Det er kun i korte glimt, vi hører om Vejles

skæbne i de første århundreder af dens tilværelse. I 1247 blev den afbrændt af hertug Abels krigsfolk, og 9 år senere holdt ærkebiskop Jacob Erlandsen et stort kirkemøde her, hvor der blev vedtaget en »Constitution«, rettet imod kongen. I 1279 var der påny kirkemøde i Vejle, og 1317 holdt Erik Mændved herredag her.

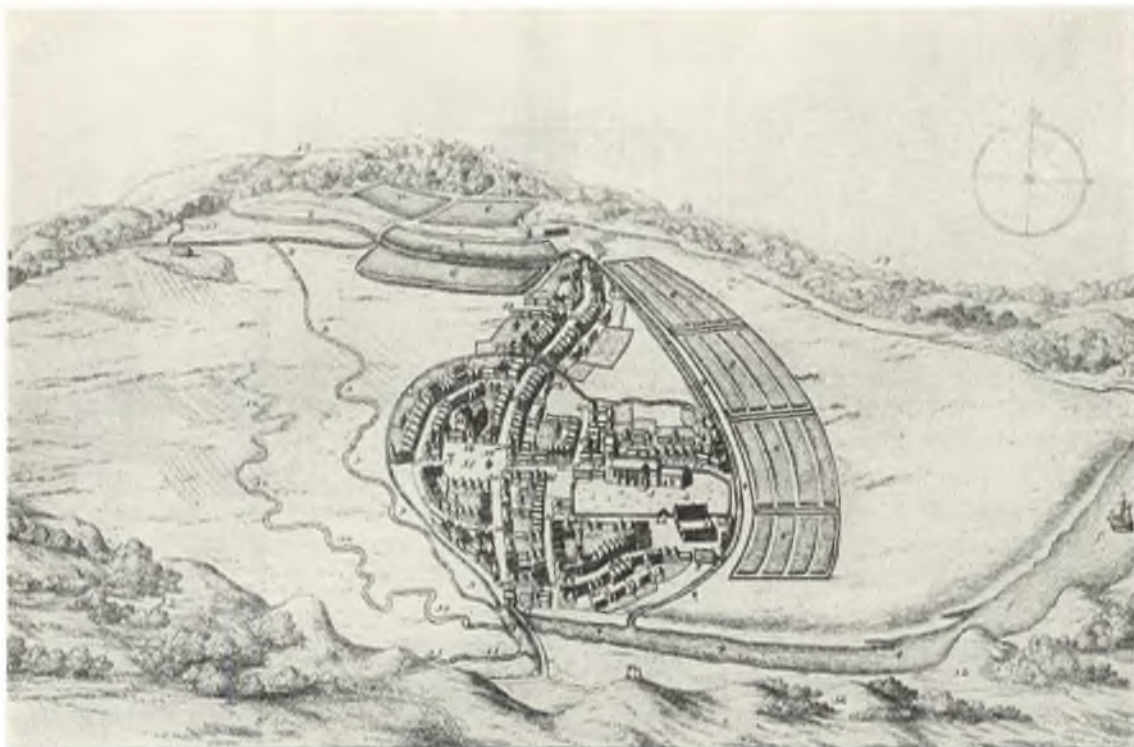
Når kongen var i byen, boede han vel på den kongelige borg, Castrum Wetel, som i 1351 blev pantsat til Ribe bispestol. Den lå øst for Mølleaaen og lige nord for Sønderaaen. Borgen var forsvundet allerede i 1400-årene, og 1473 kaldtes pladsen Borgvold.

Øst for byen, ude i det kær, der senere kaldtes Roskær, lå en anden borg, Rosborg, om hvilken det i en folkevise hed:

Jeg byder for hannem det rige Roesborg,
som i monne længe efter lange.

Gravninger har vist, at den har eksisteret i 1300-årene, og 1406 var hr. Mogens Munk i besiddelse af Kolding og Rosborg med de len, der lå dertil. Kort efter forsvandt den, men til sene tider mindede navnet Roskær om den gamle borg.

Nogen stor betydning fik Vejle ikke i middelalderen. Den kunne ikke tage konkurrencen op med de større nabobyer, med Kolding og Horsens. I slutningen af middelalderen var en del af dens købmænd dog med i den store øksne-eksport til Tyskland og andre lande. De fleste af dens borgere var håndværkere og ernærede sig ved deres hænders arbejde, eller de drev landbrug og havde del i byens store og udstrakte marker. I privilegiet fra 1327 hed det, at byfreden strakte sig »mellem begge de nærmeste bjerge og indtil selve bjergene og på samme bys østlige side lige til Haddesøer«. Haddesøer må have ligget øst for byen ved den senere Bybæk, så Nørreskoven allerede i 1327 hør-

Fugleperspektiv af Vejle 1677. Efter Resens Atlas.

Byen er set fra syd med hovedgaden, der buer sig op gennem byen fra Sønderbro til Nørrebro. Til venstre ligger Nytorv med rådhuset og tinget og til højre Gammeltorv med Skt. Nicolai kirke. Øst og nord for byen strækker sig store humlehaver, der på denne tid var af stor betydning for borgernes næring.

te under Vejle by. Fra gammel tid, vist fra 1300-årene, havde borgerne også den mark, der lå nord for Nørreskoven, Romsmarken, og i 1504 købte de af kongen Romsgaarden, der lå på den anden side af Romsmarken. Syd for byen lå Løget mark, den senere Søndermark, som havde navn efter en landsby, der forsvandt efter den store mandedød i midten af 1300-årene. I 1477 kunne 20 gamle mænd vidne, at de ikke havde kunnet høre og spørge andet af nogen mand, end at Løget mark og skov »haver været fri til Wedle«. Kong Hans bekræftede i 1484, at borgerne måtte »nyde, have og beholde marken til deres bys nytte og behov« mod en årlig afgift på een tønne smør til prioren for sortebrødre-klostret i Vejle. I byens nærmeste omegn var der desuden et utal af enge og humlehaver.

Selvom byen var lille, var dog mange præster knyttet til dens kirke, der var opkaldt efter helgenen Nicolaus, fiskernes og sømændenes beskytter.

Den var bygget i 1200-årene, men blev gjort større i 1400-årene, da den fik tårn, og langskibet blev udvidet i bredden. Den nordlige korsarm, Hellig kors kapel, blev bygget til engang i middelalderen, og i 1519 opførte borgmester Niels Jonson den sydlige korsarm, Hellig trefoldighedskapel. Efterhånden fik kirken en række forskellige altre, Helligkors alter, Vor Frue alter, Skt. Nicolai, Skt. Annæ, Skt. Erasmi, Marie Magdalene og Sjælekapellets alter, der vel hvert havde sin egen præst, sin vicar, og som alle havde ejendom eller jord i byen.

Lige vest for byens hovedgade, omtrent på det højeste punkt, lå Vejles eneste kloster, sortebrødre- eller dominikanerklostret, der var grundlagt omkring 1310, måske af drost Laurids Jensen, som i hvert fald opførte klostrets første kirke, en trækirke, der var grundlagt »til den strålende jomfrus ære og under hendes navn«. I 1355 lovede paven at give 40 dages aflad til alle, som i de næ-

Flyverfotografi af Vejle set fra øst.

Takket være sit driftige erhvervsliv, der især udmærker sig ved en række industriforetagender af betydning, er Vejle i stadig vækst. Byen breder sig op over bakkerne mod nord og syd, og der er sket en betydelig udbygning af havnen og kvarteret deromkring.

(Fot. 1953 Nowico).

ste 10 år bidrog til at erstatte trækirken med en stenkirke. Selvom munkene skulle leve i fattigdom, erhvervede klostret dog efterhånden en del gårde og andre besiddelser på Vejleegnen.

I vinteren 1523 var Christiern 2. i Jylland. Overalt var der gærende uro. I kongens sind var der tvivl. Skulle han slå til eller vente? Men en del af de jyske adelsmænd og biskopper i rigets råd vidste, hvad de ville. De opsagde kongen huldskab og troskab og henvendte sig til hans onkel, hertug Frederik på Gottorp, for at bede ham blive konge i stedet for den forhadte tyrann. Mange år senere kunne historieskriveren Arild Huitfeldt fortælle om landsdommer Mogens Munk, der traf kongen i Vejle, men ikke turde give ham opsigelsesbrevet og i stedet gemte det i kongens handske. Fra kongelig side blev der kort efter givet en skildring af mødet, hvori der i stærke ord berettedes om Mogens Munks »forgiftede mening og hemmelige bedrageriske handling«. Og Chri-

stiern 2. hævdede altid, at han ikke havde modtaget noget opsigelsesbrev fra rigsrådet.

Det fortæltes et århundrede senere, at kongen under opholdet i Vejle boede hos borgmester Niels Jonsen, som i 1519 havde bygget Hellig trefoldighedskapellet i kirken, for at han og hans slægt kunne blive begravet dér. Niels Jonsen var en stor handelsmand, der drev en betydelig øksnehandel, og hans slægt var gammel i byen. Niels Jonsens søn, Oluf Nielsen, studerede i udlandet og blev kort efter Christiern 2.s fordrivelse sognepræst i sin fødeby. Det blev vanskelige år for den katolske kirke, og ikke mindst gik det ud over munkene. Snart stod sortebrødreklostret i Vejle tomt, og 1529 kunne kongens tro mand, Jens Hvass, overtage alt, hvad der var af værdi i klostret. To år senere skænkede kongen bygningen til byen. Der indrettedes her et nyt rådhus i stedet for det gamle, der stammede fra 1400-årene. Oluf Nielsen blev ikke nogen ivrig forkæmper for ka-

Vejle set fra sydvest 1823. Koloreret stik af S. L. Lange.

I forgrunden til venstre Koldingvejen, der fører ned forbi blegepladsen, hvor koner skyller tøj i åen, og over den murede Sønderbro, der var anlagt få år tidligere. Havnen er endnu ikke anlagt; skibene må ankre op et godt stykke fra byen.

tolicismen. Han gik hurtigt over til den nye tro, men forsvarede i de følgende år, også efter reformationens indførelse i 1536, de rettigheder, som hans kirke havde haft fra gammel tid.

I den katolske tid havde kirken taget sig af de fattige og gamle. Efter reformationen kunne den ikke mere klare denne opgave, og der blev rundt om i byerne oprettet hospitaler, som skulle sørge for dem, der led nød. Hospitalet i Vejle stammer fra engang i 1530erne og fik af kongen forskellige tiender i omegnen.

Efter reformationen fik Vejle også ligesom alle andre købstæder i landet sin egen latinskole. Den første kendte rektor, Peter Thomsen Seel, tiltrådte i 1542, og to år senere blev den tidligere sortebrødemunk Niels Bredal hans efterfølger. Han var en lærd mand, der bl.a. udgav det pædagogiske digt »Børnespejlet« og oversatte byprivilegiet fra 1327. Skolebygningen lå ved kirkegårdens sydøstlige hjørne og blev nedbrudt i 1627, da de kejserlige tropper anlagde en skanse her. Nogen stor skole blev Vejle latinskole aldrig. I 1681 havde den kun 14 elever, og lærerkollegiet bestod af een læ-

rer, høreren, og rektor selv, der dog fra 1600 også var sognepræst i Vinding. I 1739 blev skolen nedlagt sammen med flere andre af landets små latinskoler.

I Niels Bredals skole gik i 1550erne en ung patriciersøn, Anders Sørensen, søn af rådmand Søren Sørensen. Da drengen var 11 år gammel, skrev han »ustraffelig latin« og begyndte at forfatte latinske vers. Han blev senere en berømt mand, kongelig historiograf, Saxos fordanser og Vejles berømteste søn, der kastede glans over sin fødeby, som han tog navn efter.

Årtierne omkring 1600 var gode år for de danske købstæder. Priserne steg, og handelen blomstrede op. Også i Vejle mærkede man de gode tider, men snart skyllede 30-årskrigenes gru og rædsler ind over Jylland. Den 2. oktober 1627 blev Vejle besat af to rytterkompagnier af den kejserlige hær. De forskansede sig på rådhuset og i kirken, der blev omgivet med volde, grave og palissader. Kirkegårdsmuren, skolen, skolemesterens og hørerenes huse blev revet ned, og et par hundrede private huse skal have lidt samme skæbne.

Vejle set fra syd ca. 1890.

Billedet er taget fra Lillebjerg, hvor landevejen forgrener sig til Kolding og Fredericia. Skt. Nicolai kirke pranger med sit nye tårn, der var fuldført 1888. Bebyggelsen ligger især mellem hovedvejene og havnen. (Ældre fotografi).

Overalt plyndrede de tyske lejesoldater og udskrev hårde brandskatter og kontributioner. Da kejserens tropper var draget bort, fortalte byens førende mand, borgmester Clemend Sørensen, at hele gader var nedlagt og lagt øde af fjenderne; der var ingen skuder, pramme eller både i byen, og der var intet sejerværk man kunne rette sig efter. Ville man vide, hvad klokken var, måtte man spørge Clemend Sørensen selv, thi han var den eneste i byen, der havde et ur.

I 1629 blev der sluttet fred, men allerede 1644 blev Jylland påny besat, denne gang af svenske tropper under general Torstensson. Mange Vejleborgere måtte endnu engang flygte fra hus og hjem, og atter stod plyndring og brandskatning på dagsordenen. De lidte skader kunne efter krigen opgøres til ialt 38.000 rdlr.

Kort efter at Torstenssons tropper havde forladt Jylland, truede en endnu alvorligere fare den gamle købstad. For at kunne beskytte halvøen mod fjendtlige angreb ville man anlægge en fæstning, der kunne sikre forbindelsen mellem Jylland og Fyn. I 1646 fremsatte landkommissari-

erne et forslag herom, og det hed heri, at Vejle by passende kunne flyttes dertil. De der ville, skulle dog kunne blive i byen og fortsætte deres landbrug. Slet så galt gik det ikke, men Vejle fik dog en farlig konkurrent i den nye by, Fredericia, som man begyndte at anlægge i 1649, og i 1654 forbød kongen Vejle-borgerne at drive »søhandel«. Den skulle udelukkende foregå over Fredericia.

I 1657 blev Jylland påny besat af svenskekonstens tropper. Atter blev der hærget og brandskattet i Vejle. Og da svenskerne drog bort i 1659, kom polakker og brandenborgere. De var Danmarks allierede, men de plyndrede og huserede endnu værre end svenskerne. Da man i 1660 endelig kunne ånde op efter de tre års krige, så der frygteligt ud i Vejle. Kun 29 gårde og boliger var beboet, de fleste borgere var flyttet på landet eller var døde i pesten, som året før havde hærget byen. Overalt var der fattigdom og elendighed, mange år gik, inden byen kom nogenlunde på fode igen. Indbyggertallet var gået stærkt tilbage i krigenes og pestens år, i 1672 var der kun 712 beboere tilbage. Handel og skibsfart stagnerede, og i

Søndergade omkring 1860. Billedet er taget fra nord med udsigt til møllebakken, hvor møllen og møllehuset knejser alene. Bebyggelsen gør holdt ved Sønderbro. Bemærk farverfanen og andre håndværkerskilte. Trappestene rager langt ud på fortovet, og gaden har dybe, åbne rendestene med gangbrædder. (Fotografi i Vejle museum).

1688 havde Vejle ikke noget skib, som var hjemmehørende dér. Fredericia havde dog 9, Kolding 7 og Horsens 16 skibe. Det gjorde heller ikke forholdene bedre, at byen ligesom en del andre små købstæder i 1682 mistede retten til at sejle og handle med udlandet; det var da naturligt, at borgmester og råd i dette år blev afskaffet, så at byens øvrighed herefter kun kom til at bestå af en byfoged.

Det var derfor ikke så underligt, at det kneb for Vejle by at komme til kræfter efter de hårde slag. Den var og blev en ringe købstad med nogle få købmænd og håndværkere, og det var vel egentlig kun de store marker rundt om byen, som gjorde det muligt for borgerne at eksistere. I 1718 kom byens avlsmænd endda ud for en ubehagelig overraskelse. Staden havde i 1572 erhvervet den kongelige ladegårdsmark syd for byen. Kongen havde dog forbeholdt sig ret til at overtage den

påny mod at tilbagebetale indfæstningen på 1000 daler. Nu blev den krævet tilbage af kongen og lagt under Kolding rytterdistrikt. 1765 blev den købt af Peder Therkelsen, der byggede en gård her, som fik navnet Petersholm.

Sådanne begivenheder kunne nok sætte sindene i bevægelse, men ellers levedes livet stille og roligt i lilleputbyen. Alle kendte hinanden, næsten for godt, og det kunne somme tider knibe lidt med enigheden mellem borgerne, og ikke mindst kunne det hændes, at man mukkede over byens øvrighed, byfogden. Det var en af grundene til, at stiftamtmand Gabel i 1730 fik indført de »eligerede mænd«, 12 borgere, der skulle være det menige borgerskabs talsmænd og repræsentanter.

Til de største begivenheder i den lille bys liv hørte Kongelig Majestæts besøg. Da Frederik 5. i 1749 kom til Vejle på sin store rundrejse i Danmark, blev han på bakkerne syd for byen modta-

Søndergade set fra samme sted i dag.

Gade og bebyggelse har væsentlig ændret karakter. De to gamle huse i forgrunden til højre er de samme som i 1860, men er delvis forsynet med moderne butiksvinduer. I trekanten ved vejgaslen ligger Odd Fellow-logen, og bakken er delvis bebygget. (Fot. Københavns Foto-Service).

get af borgervæbningen, der afgav æresvagt på turen gennem byen. Nogle af borgerne måtte gå bagefter kongens vogn for at holde igen på den ned ad den stejle Koldingvej. »Borger-compagniet«, der bestod af 90–100 borgere, havde dog ingen uniformer, men i 1788 oprettedes et mindre ridende korps på 14 mand, »Friedrichs Weyle røde Kohr«, der var iklædt kjole af karmesinrødt klæde og gule benklæder. Dets opgave var at eskortere »de højkongelige herskabers ankomst til og fra byen«.

Byens omfang i slutningen af 1700-årene var vel omtrent det samme, som det havde været omkring år 1500. Hele bebyggelsen var samlet mellem Nørreport, lige på den anden side Mølleaaen, og Sønderport ved Sønderbro. Her lå de små huse og krøb sammen side om side, de fleste af bindingsværk, nogle dog også af sten og flere af dem i to etager. Man havde rigtignok et brandkorps, som skulle give møde, når der opstod ildebrand,

for at betjene sprøjten, hvis »suger« kunne lægges i en af åerne. Men alligevel stod man ret hjælpeløs, hvis ilden for alvor fik fat i de gamle brandfarlige bygninger. Og gang på gang blev Vejle hærget af brande. I maj 1524 brændte »den største og vigtigste del af byen«, og 1530 galede den røde hanc påny. Byens gamle rådhus gik ved den lejlighed op i luert. I 1595 brændte 87 gårde og våninger samt det søndre porthus, og 1739 blev Vejle atter hjemsøgt af ildsvåde.

Borgerne vidste, hvor vigtigt det var at være forsigtig i omgangen med ild. Men børn manglede de gamles klogskab. En konfirmations søndag 1786 gik en skomagerlærling, Hans Christian Hass, og legede med en nøglebøsse. Pludselig stod en lade, der hørte til en af Nørregade-gårdene, i flammer. Det blæste stærkt fra nord-nordøst, og i løbet af nogle få timer var hele Nørregade, Tønnesensgade og Flegborggade brændt ned. Den del af byen, som lå nord for Midtaen, var en rygen-

*Flegborg 1904 set fra vest.
Bebyggelsen i denne gade bestod af små og smalle huse uden gårdsplads. Den høje bygning i
baggrunden med gavlen mod Flegborg er en stor købmandsgård
i Nørregade. (Fot. A. H. Faber).*

de ruinhob. Kun hospitalet, konsumtionshuset og Hans Buschs gård på den anden side af Mølleaaen stod tilbage. Heldigvis gik der kun eet menneskeliv tabt, den vanvittige jomfru Claudi, som selv søgte ind i et af de brændende huse.

Året efter blev alle kongerigets indbyggere skrevet i mandtal. I Vejle var der kun 843 mennesker, et tal der dog måske er for lavt. I tællingen opregnedes beboerne gade for gade, hus for hus. De fleste mennesker boede i de tre hovedgader, i Nørregade, som nu var blevet bygget op igen, i Torvegade og i Søndergade, og her lå 91 af byens 164 huse. I Grønnegade var der 30 huse og i Fiskergade nede ved åen 16. I Vestergade, Foldegade, Møllegade, Kirkegade, »Bag æ Snoge« og Loytbygade boede kun nogle få familier. De to sidste gadenavne er nu forsvundet. Loytbygade var den senere Fjellegade, og »Bag æ Snoge« gik

i en bue fra Torvegade over til Blegbanken. Navnet var i brug, indtil Orla Lehmannsgade og Veldelsgades sydlige del blev anlagt.

På torvet havde man netop i 1787 fået opsat to poster eller pumper, hvor byens borgere kunne hente vand. Tidligere havde der kun været en brønd her. På torvet lå også byens stolthed, det nye rådhus, bygget 1780 i stedet for det gamle dominikanerkloster, der havde været rådhus fra reformationstiden. Torvet kaldtes i ældre tid Nytorv i modsætning til Gammeltorv, der lå ved kirken, og det var oprindeligt klostrets kirkegård, »som endnu kendes, når der graves, af opkastede dødningeben« fortæller byens historiker, Georg Friderich Gaarmann, i 1794. Det nye rådhus, som var en meget smuk bygning, blev nedrevet i 1878, da man byggede dets efterfølger i en alt andet end skøn »gotisk« stil.

I slutningen af 1700-årene begyndte det så småt at gå fremad for Vejle. I 1801 var der 1310 indbyggere. Et tidens tegn var det også, at amtskontoret, der tidligere havde ligget i Kolding, i 1796 flyttedes til Vejle, først og fremmest fordi Bjerge og Hatting herreder, der før havde hørt under Stjernholm amt, nu blev lagt under det nyoprettede Vejle amt. Og det var ikke blot amtmanden selv, der residerede i Vejle, også amtsforvalteren flyttede dertil; bønderne fra Bjerge og Hatting herreder måtte nu tage til amtstuen i Vejle, når de skulle betale deres skatter og afgifter.

Nogen virkelig mulighed for vækst og fremgang var der dog ikke, så længe byens havneforhold var så fortvivlede, som de var. Fra gammel tid var byens havn i Sønderaaen ved Gammel havn, men de store skibe kunne ikke gå op ad åen og måtte blive liggende ude på fjorden, mens lad-

ningen blev omladet i pramme. Og som tiden gik, sandede åen mere og mere til.

Borgerne var selvfølgelig klar over, hvor skæbnesvangert det var for byen, at sejlads på havnen næsten var umulig, og gang på gang blev der udarbejdet forslag om at skaffe byen en brugbar havn. I 1802 var kronprins Frederik selv i byen og lod sig »ro op og ned ad åen for ved selvsyn at sætte sig ind i sagen«. Men årene gik, og først i 1824 kunne man tage fat på at bygge en ny havn. Heldigvis opgav man nu at benytte åen. Det blev besluttet at anlægge havnen lige ud for Kirkegade ved Holmen; herfra gravedes en kanal ud til det dybe vand. Havnen var færdig i 1827 og blev allerede i det første år anløbet af 127 skibe.

Fra 1801 til 1834 blev Vejles indbyggertal næsten fordoblet, så der nu var 2409 sjæle i den lille by. Også de andre danske byer gik frem i disse år. Snart skulle det vise sig, at den nye havn og det

*Flegborg som den tager sig ud i dag.
Billedet er taget fra samme sted som det foregående. De gamle småhuse er alle vejet for en moderne bebyggelse. I forgrunden til venstre ses et hjørne af haven til direktør Hess' villa. (Fot. 1953 N. Elswing).*

Vejle havn 1835. Farvelagt tegning i Vejle museum.

Ved anlæggelsen af havnen, der var fuldført i 1827, var rebslager og træskomand Jeppe Jensen den drivende kraft. Den her gengivne naive tegning af havnen er tilegnet ham og viser ham selv i forgrunden til højre på vej ind i sit hus.

danske landbrugs fremgang gav Vejle betingelser for at blive en by af format. Det tog sin tid, inden udviklingen for alvor kom i gang, men da den først rigtig havde taget fat, gik det også stærkt. Allerede i 1830'erne var antallet af købmænd vokset betydeligt. Mens der i 1787 kun havde været 6–7 købmænd i byen, var der i 1838 ikke mindre end 34. Der var også tilløb til lidt industrivirksomhed. Byen havde et strømpevæveri med 19 arbejdere, en kartefabrik med 15 arbejdere, en tobaksfabrik med 7 arbejdere, en lille bomulds- og tøjfabrik, en cikoriefabrik og ikke mindre end 30 brændevinsfabrikker og maltgørerier. Det var dog stadig håndværkerne, der satte deres præg på byen. Dens industri var kun i sin vorden.

Den 3. maj 1848 blev Vejle besat af de tyske tropper, og general Wrangel og prinsen af Nør holdt deres indtog i byen. Besættelsen varede dog kun kort. Allerede den 25. maj blev byen påny rømmet. Året efter kom tyskerne igen, og den 8. maj forsøgte Olav Rye at standse den fremrykkende fjende, men måtte vige for overmagten. 12 uger efter var Vejle dog atter fri.

Byens amtmand, Orla Lehmann, den kendte nationalliberale politiker, var blevet taget til fange i Kolding kort tid før angrebet på Vejle i 1849. Som fange førtes han til Rendsborg. Da han i 1850 skulle til at indrette sit hjem i amtmandsboligen, der dengang lå ved Torvegade i det senere Hammershus, beskrev han boligen som en kombination af en røverborg og et pesthus, hans kontor havde ikke været skuret i 23 år, og snavset måtte skrælles af med en jernplade. Men snart fik amtmanden sat skik på huset, og amtsgården blev det strålende midtpunkt for byens selskabelighed og et »sandt billedsmykket kunstens hjem«. Da kong Frederik 7. i 1857 tog plads ved amtmandens bord sammen med 52 af amtets og byens notabler, strålede amtsgårdens smukke røde havestue med dens statuetter og med Thorvaldsens Alexandertog i aftensolens og kærternes glans.

Lehmann kom på mange måder til at gøre en betydelig indsats for den by, som indtil 1861 blev hans hjem; men ikke mindst fik han stor indflydelse på de politiske forhold i amtet. Med liv og sjæl gik han op i politikken, og da hans menings-

Parti fra Vejle havn i dag.

Siden den spæde begyndelse i 1827 er havnen gentagne gange blevet udbygget og forbedret for at tilfredsstille de stadig stigende krav. Billedet viser det egentlige havnebassin med store siloer, pakhuse og kraner. (Fot. 1953 N. Elswing).

fælle, dr. Fr. Hammerich, i 1854 blev valgt i Vejle, fortalte overbringeren af det glade budskab: »Den bitt' mand bløv min sæl så glad, at han hopped og sprang, som var han tumbet«.

Orla Lehmann gav den lille by en ydre glans, den vel aldrig havde haft før. Men årene mellem de to krige fik også på mange andre måder stor betydning for byen. Fra omegnen fandt der en stærk indvandring sted, og fra 1840 til 1860 steg indbyggertallet fra 2705 til 4920. Allerede i 1827 var Vejle byes og amts sparekasse blevet oprettet. I 1854 fik byen et nyt pengeinstitut, Vejle laane- og diskontokasse, senere Vejle bank. Og nye industrier opstod, Vejle sålælæderfabrik i 1854, Bryggeriet Vejle i 1858.

Den store befolkningstilvækst fordrede et stort byggeri. De mange mennesker kunne ikke rummes på det lille område, som byen havde ligget på siden middelalderen. I 1830'erne var det første hus, »Flidens Prøve«, blevet bygget på Horsensvej. Nu kom der gang i bebyggelsen herude. Skovgade og Gulkrog blev anlagt. Også i Vestergade byggedes der stærkt. Fra gammel tid gik der en

sti langs Mølleaaen, kaldet Jomfrustien, »Ve o Ve« eller »æ Dømning«. Nu blev der bygget stenbolværk mod åen, og snart rejste det ene hus efter det andet sig langs den stille flydende å. I 1854 indgik byen en kontrakt med den noget stridbare urmager Wissing, hvorved det blev muligt at anlægge en forbindelsesgade fra Dæmningen til hovedgaden. Også mange andre steder blev der bygget, på Holmen og på Sønderbro, og Peter Henriksensgade, den senere Staldgaardsgade, og Volmersgade blev ligeledes anlagt i disse år. Aldrig før i byens århundredlange historie havde borgerne været vidne til noget lignende.

Gang på gang var byen blevet slået ud af krige og andre ulykker. I 1864 nærmede krigen sig atter Vejle, som blev forsvaret af oberst Max Müller. Den 8. marts gik østrigerne til angreb under general Gablenz, og efter en kort kamp måtte danskerne gå tilbage. Selvom nogle huse var blevet ødelagt, var byen sluppet billigt. Men i de følgende måneder hvilede den tyske besættelse tungt på borgerne. Først den 24. november 1864 var Vejle atter en fri by.

Efter krigen blev udviklingen fra 1850erne fortsat i stadig raskere tempo. Stor betydning fik det, at banen fra Fredericia til Aarhus blev åbnet. Den 12. juni 1868 holdt det dampende lokomotiv for første gang sit indtog i Vejle, hvor det blev modtaget af en stor menneskemasse. Maskinernes tidsalder var begyndt, og i de følgende tiår rejstes bygning efter bygning for at give plads til nye virksomheder. Overalt snurrede hjulene, passet af flittige hænder. Vejle blev industriens by. Hess' jernstøberi blev oprettet i 1876 og blev snart en landskendt virksomhed, som med sin store arbejderstab fik stor betydning for byen. Agent Bierregaard begyndte i 1879 et lakkeri, i 1883 indførtes dampdrift i den gamle vandmølle, og 6 år senere byggedes en stor ny dampmølle på den anden side af åen. 1888 oprettedes Vejle sæbe- og parfumefabrik under ledelse af J. P. Worning, og kort efter grundlagde A. D. Friis Vejle teknisk-kemiske laboratorium. Omtrent samtidig begyndte købmand Hans Slott Steensen at tilvirke margarine i en lille fabrik, som var blevet bygget på det gamle forlystelsesetablisement Sommerlysts plads. De danske blodfoderfabrikker blev grundlagt i 1895, og fire år senere oprettedes Vejle bolte- og møtrikfabrik. Mere end noget andet blev det dog bomuldsfabrikkerne, der kom til at præge Vejle i disse år. I 1883 anlagde købmand M. Hansen, senere Windfeld-Hansen, en tekstilfabrik i Torvegade, hvorfra den i 1917 flyttedes til Enghavevej. I 1892 oprettede Windfeld-Hansen Vejle bomuldsspinderi i nærheden af havnen, tre år senere begyndte hjulene at snurre i Vejle bomuldsvarefabrik i engene vest for byen. De to spindrier og Odense bomuldsspindrier blev i 1901 slået sammen til A/S Vejle bomuldsspindrier, senere A/S De danske bomuldsspindrier. Konsul Windfeld-Hansens virkelyst var ikke udtømt hermed. I 1904 begyndte han på en ny virksomhed, A/S Windfeld-Hansens bomuldsspinderi, på havneterrænet.

Foruden de større virksomheder fik Vejle også en lang række mindre industriforetagender. Allerede i 1859 havde Vejle fået indlagt gas, så gaderne nu kunne oplyses med gaslygter. Telegrafstationen var blevet åbnet i 1857, og i 1867 fik man et vandværk. Vejle telefonselskab blev stiftet i 1885, og 10 år senere byggedes et elektricitets-

værk, et af de første i provinsen. Det var på private hænder, indtil det i 1908 blev overtaget af kommunen.

I fordums dage havde hedens sorte tæppe strakt sig nær ind mod Vejle. I årtierne efter 1864 kom der for alvor gang i opdykningsarbejdet. Nye hjem rejstes herude. Ved oprettelsen af de to privatbaner, Vejle-Give i 1894 og Vejle-Vandel i 1897, kom disse egne i nær forbindelse med Vejle, hvis opland nu strakte sig langt ind i landet helt over mod vestkysten. Det var derfor ikke så underligt, at byen blev ved med at vokse stærkt, så dens indbyggertal fra 1870 til 1916 steg fra 6092 til 19.597, altså blev mere end tredoblet. Byggeriet tog endnu stærkere fart. Byen udvidede sig især mod syd og mod nord, ud til »bjergene«, og gade efter gade blev til. I 1880erne blev der bygget en del på Fredericiavej og Koldingvej, i 1890erne ikke mindst mellem Nørrebrogade og fjorden, hvor Langelinie blev anlagt i disse år.

Det var industrialismens gennembrud og den stærke befolkningstilvækst, der først og fremmest prægede Vejle i årene mellem krigen 1864 og den første verdenskrig, men den almindelige udvikling medførte dog også, at der på det sociale og kulturelle område blev taget helt nye opgaver op. Byens ældste sygehus fra slutningen af 1700-årene var nærmest beregnet for militæret. Det lå, hvor Mellem- og realskolens gymnastikplads senere blev bygget. I 1859 byggedes et nyt sygehus bagved kirken, i den nuværende administrationsbygning. Det var dog nærmest beregnet på fattiglemmer, rejsende håndværkssvende, kønssyge og fnattede. Først da man i 1890 kunne tage det nye sygehus på Beriderbakken i brug, var der skabt forsvarlige sygehusforhold. I 1917 enedes by og amt om en betydelig udvidelse af sygehuset på den tidligere Pilkebakkes grund.

Efterhånden som byen blev større, var det ikke nok med een sognekirke. Vor Frelzers kirke nord for den gamle kirkegård blev bygget i 1907, og i 1941 indviedes en tredje sognekirke, Skt. Johannes kirke i engene vest for Nyboesgade. I 1850erne havde Vejle haft to kommunale skoler, Borgerskolen på Kirketorvet og Friskolen bag rådhuset. Gang på gang blev disse skoler udvidet i de følgende årtier, og 1902 opførtes en ny kommuneskole på Langelinie, 1917 en stor skole i byens

Højbanen i Vejle. Jernbaneliniernes gennemskæring af byens gader skabte i Vejle et færdselsproblem, som man i 1933 løste ved at hæve sporene op over gadeniveauet. Højbanen var det første af en række anlæg, som udførtes efter vedtagelsen af »vejkrydsloven« af 1930. (Fot. J. Rønvig).

vestlige del, Nyboesgades skole, og i 1953 rejses en ny stor skole ude i engene ved Ribevej. Allerede fra 1870 havde Søndermarken fået sit eget lille skolelokale. I 1865 oprettedes en privatskole, der skulle give en mere vidtgående undervisning end borgerskolen. Herfra dimiteredes i 1884 den første student til universitetet. 10 år senere, efter at skolen var blevet overtaget af kommunen, kunne den flytte ind i en ny, stor skolebygning på Nørrebrogade.

I 1895 stiftedes Vejle folkebogssamling, som i 1907 blev slået sammen med Vejle folkeuniversitetsbibliotek til Biblioteket for Vejle by og amt, der havde til huse i administrationsbygningen. I 1899 oprettedes en museumsforening, men først i 1923 fik museet sin egen bygning, først og fremmest takket være frøken Agnes Hviid, der havde skænket sin formue på ca. 100.000 kr. til opførelsen. Den kom til at ligge på frøken Hviids eng ved Omløbsaaen.

Vejles første avis, »Vejle Amts Avis«, begyndte at udkomme allerede i 1828. I 1865 fik byen et

venstreorienteret blad, »Vejle Amts Folkeblad«, der efterhånden blev byens førende avis. I 1898 kom hertil et tredje blad, »Vejle Socialdemokrat«, der fra 1921 udelukkende blev trykt i Vejle.

Den udvikling, der begyndte efter havnens anlæg og for alvor tog fart i 1850erne, er blevet fortsat siden da, omend tempoet i årene efter den første verdenskrig til tider har været noget langsommere. Men Vejle er i dag som før en industriby som næsten ingen anden købstad i Danmark. Der er ikke megen stille idyl at finde i den travle by, der er ikke som i Ribe eller Viborg historisk atmosfære. Brandene har ryddet grundigt op, og udviklingen har været så voldsom, at kun ganske enkelte gamle huse fortæller om det Vejle, der eksisterede for 150–200 år siden. Et hus i Søndergade fra 1799 viser dog, hvor smukt der blev bygget omkring 1800. Endnu står også en del af den store købmandsgård bag Torvegade 17.

Når Vejle er blevet en betydelig turistby, er det derfor ikke så meget byen selv, der har lokket, som den smukke omegn. I gamle dage måtte man

leje en af byens bådførere til at sejle for sig, hvis man ville en tur på fjorden, og hver søndag fragtede de mange borgere til Skyttehuset lidt udenfor byen på den odde, som i gammel tid hed Hur-odde. Skyttehuset var blevet bygget i 1859 af Vejle skyttelav, som var blevet stiftet året før.

Fra 1880 sørgede A/S Vejle dampbåde for, at byens borgere og turister kunne komme til de mange smukke steder langs fjorden, til Munkebjerg, Tirsbæk med det gamle slot, Fakkegrav eller Hvidbjerg. Men også i den nærmeste omegn mødte den fremmede en egenartet skønhed. Nørreskovens slanke stammer kunne stemme sin- det til højtid, og mange dvælede ved det smukke mindesmærke over Harald Kidde, Vejles berømte digtersøn. Andre søgte ud til den snævre Grejsdal med de stejle skrænter. I 1930erne blev Trædballehus ved Vardevejen et yndet udflugts- sted, ikke mindst på grund af dets særprægede vært, spillemanden Frederik Iversen og hans mild- dest talt ejendommelige udsmykninger i haven og på skrænten til det storslåede udsigtspunkt, Himmelpind.

Hvis en vejlsener fra anno 1800 stod op af gra- ven, ville han ikke kunne kende sin by igen. Men selv den, der har været borte en 25–30 år, vil undre sig over den udvikling, der er sket i de sid- ste årtier. Han vil vel savne Dæmningens idyl. Hvor før Mølleaaen gled sindigt afsted langs den smalle gade, løber idag en af byens vigtigste tra-

fikårer, som endda er ført igennem ud til Sønder- brogade. Gammel Havn står for fald, og snart vil de gamle hyggelige huse i Fiskergade vel følge ef- ter. Hvor før fjorden ved højvande skyllede hen over mudderet fra de store opmudringer af »ren- den« ind til havnen og til tider nåede helt op til den nye kirkegårds diger, ligger nu et af byens største boligkomplekser, Østerbo. Lysthuset på Abelones eng er forsvundet, og et af byens højeste huse har rejst sig her, hvor drengene før havde legeplads. På frøken Hviids eng ligger to af byens vigtigste kulturelle bygninger, museet og biblio- teket side om side. Overalt er Vejle klatret op ad »bjergene«. Mølholm er helt blevet erobret, og selv engene er ved at måtte give køb. Vejle æder sig længere mod vest herude, og snart vil den nye forbindelsesvej fra Ribevej til Vardevej varsle om byens endelige sejr over engene, som fra gammel tid både var en god ven og en hård mod- stander.

Vejle er med sine 37.000 indbyggere næsten blevet en storby, og en storby stiller krav. Havnen har stadig siden 1827 måttet udvides, og i 1926 svandt også her den gamle tids idyl. »Kahytten« yderst på molen ved svajebassinet blev flyttet, Lindtners skibsbyggeri er borte, de gamle bådfø- reres skure er væk. Nu er det kraner og jernbane- spor, der hersker her. Vejle bliver mere og mere en ny by, men den har dog ikke derfor glemt sine århundredgamle traditioner.

FREDERICIA

Af Hans Stiesdal

I de danske købstæders historie indtager Fredericia på næsten alle måder en særstilling. Den blev til i kraft af et kongebud. I forhold til de fleste andre danske købstænder, hvis oprindelse taber sig i middelalderens mørke, er Fredericia en ung by, og i de cirka 300 år, byen har eksisteret, er det muligt ret nøje at følge dens dramatiske historie, hvis særpræg i første række betinges af, at byen var en fæstning. Allerede Christian 4. havde haft planer om at lægge en fæstning, hvor Fredericia senere fandt sin plads. Det var Kejserkrigens erfaringer, der havde vist nødvendigheden af, at der måtte skabes anlæg til sikring af Jylland mod fjendtlige indfald. Allerede fra 1638 var man begyndt anlægget af en befæstet lejr på Lyngsodde ved Snoghøj, men denne »Jyllands by« faldt 1644 for svenskernes angreb, og rigsmarsk Anders Bille, der ledede forsvaret, bragte sig med de fleste af sine folk i sikkerhed på Fyn. Man opgav derefter at anlægge forsvarsværker i større stil ved Snoghøj og udså sig i stedet den lidt nordligere liggende Bersodde. Der har allerede i Christian 4.s sidste år været arbejdet med anlæg af skanser her, men først under Frederik 3. blev der — fra 1649 — sat fuld kraft på at bygge en stærkt befæstet stad på dette sted. Bersodde havde henligget i et forblæst og ufremkommeligt og for en stor dels vedkommende meget sumpet vildnis, indtil ingeniørofficererne tog fat med deres landmålerstokke og i denne genstridige natur udstak et by- og fæstningsanlæg af storslået regularitet, et imponerende ingeniørarbejde.

Rigsmarsk Anders Bille og en del ansete rigsråder fik besked om at føre tilsyn med byggeriet, og fra det meste af Jylland ydedes bidrag til de mægtige jordarbejder, der efterhånden skulle afskære den yderste del af Bersodde ved en ring af volde og grave, strækkende sig fra kysten i syd til

kysten i øst. Mange bønder selv fra Jyllands fjernere egne måtte uge ud og uge ind slide med at trille den genstridige jord op af de stadig dybere grave på de stadig højere volde. Men under fæstningsingeniørernes ledelse var der system i det hele, så befæstningen med sine mange med passer og lineal udarbejdede detaljer nu ligger med den største selvfølgelighed i landskabet.

Bersodde hørte til Ullerup sogn og den nye by, der planlagdes på odden blev skæbnesvanger for dette sogn, som pludselig blev revet ud af de tilvante folder. Det gjaldt nemlig nu om at få indbyggerne ind i den nye by bag voldene. Et bysamfund var nødvendigt for overhovedet at holde liv i den indviklede mekanisme, som en fæstning var. For at hidlokke borgere til Frederiksodde, som denne by kaldtes fra 1651, udstedtes der en række privilegier, som gjorde nabostæderne grønne af misundelse, og som forårsagede stor rædsel for den kommende konkurrent. Foruden de almindelige købstadsrettigheder blev der i 50 år givet frihed for alle skatter, told, accise og andre afgifter. Hvad der måtte opstå af håndværk og manufakturer fik vidtgående begunstigelser. For straks at skabe en grundstamme af borgere blev beboerne i de tre landsbyer Ullerup, Hannerup og Hyby beordret til at opgive deres hidtidige hjem og flytte ud på odden bag voldene. At dette ikke skete uden forbitret modstand, siger sig selv, men flytningen gennemførtes i løbet af 1652.

Ligesom hele det indviklede voldsystem i forvejen var nøje planlagt på tegnebordet, således var det også bestemt, hvorledes selve byen skulle se ud. Her, hvor der skulle skabes en by helt af nyt, var der mulighed for at få alle tidens ideer om den ideale by opfyldt, omend foreløbig kun på papiret. Gadenettet var således allerede i teo-

*Fredericia i 1768. Efter stik af J. Haas.
Byen er set fra Prins Jørgens bastion og viser helt til venstre Trinitatis kirke, hospitalet og Reformert kirke ved møllen. Til højre rådhuset med tagrytter og Michaëlis kirke.
I baggrunden Lillebælt og Fyn. I forgrunden til højre pladsen ved hovedvagten med militære strafferedskaber.*

rien udstukket, brede snorlige gader gående i øst-vest og nord-syd og skærende hverandre under rette vinkler og alt byggeri, hvor på terrænet man end ønskede det opført, måtte indordne sig her-efter; men kun langsomt fyldtes skaktavlemøn-stret ud. Arealet bag voldene havde den skavank, at det på sine steder var meget sumpet. Det var tanken at afvande disse sumpede strækninger ved et system af kanaler, der samtidigt kunne indgå som led i den havn, som regeringen stadig tumlede med planer om at anlægge ved byen, og som ville blive af så afgørende betydning for dennes trivsel i det hele taget.

Man nåede foreløbig ikke så vidt, idet det spi-rende bysamfund ramtes af en frygtelig ulykke, nemlig den svenske belejring og storm 1657. Det-te var jo, hvad en fæstningsby måtte være bela-vet på, og det blev da heller ikke sidste gang.

Før dette skete, havde der dog rejst sig en del bygninger, særlig i det højtliggende, østlige om-råde, og det var ikke alene de borgere, der enten var hidlokket af privilegierne eller som mod de-res vilje var flyttet herind, som byggede gårde.

Også adelige lod opføre gårde her, blandt dem byens navnkundige organisator og forsvarer An-ders Bille.

Så kom det frygtelige år 1657. Der var i tiden forud blevet arbejdet med febrilsk iver på at ud-bygge forsvarsværkerne mest muligt og på at skaffe byen de nødvendige forsyninger såvel af proviant som af ammunition. Man havde til op-bevaring nået at få bygget en imponerende maga-sinbygning i nærheden af den nuværende havn. Alt imens udbyggedes skanserne med palisade-værker, og store skovarealer i omegnen ryddedes for at skaffe tømmer til disse arbejder. Anders Bille havde straks efter krigserklæringen indtaget Bremen stift, men blev kort efter slået af Karl Gustav, der så overraskende vendte sig mod den jyske halvø. Det blev da klart, at den nye fæst-ning snart skulle stå sin prøve. De første forsøg på at indtage Frederiksodde mislykkedes imidlertid, hvorfor svenskerne gav sig til at belejre byen un-der ledelse af general Wrangel. Endelig den 24. oktober kom den store storm på byen, der her måtte give op for overmagten, selv om forsvaret

*Flyverfotoграфи af Fredericia, set fra sydost.
Billedet giver et godt begreb om det gamle regelmæssige anlæg inden for voldterrænet
og de nye kvarterer med den store banegård udenfor. Midt i Prins Christians bastion,
hvor der før stod to vejmøller, hæver Købestævnets bygninger sig.
(Fot. 1950 Aero Luftfoto).*

blev ført med alt tænkeligt heltemod, ledet af Anders Bille, der var kommet tilbage fra Tyskland til den by, han havde sat så meget ind på at udbygge. Han selv såredes dødeligt, og mange af borgerne og de soldater, der var trukket sammen her, mistede livet. Byen selv udsattes for barbarisk plyndring og ødelæggelse og svenskerne beholdt den i 2 år til maj 1659, da den atter indtoges med storm af brandenburgere og polakker.

Efter disse svære år var så godt som alt i og viden om Frederiksdodde ødelagt på nær skansernes jordværker. De kunne indtages, men selv de hårdeste krigshandlinger kunne ikke jævne dem, og de afgav grundlaget for den energiske genopbygning af fæstning og by, som begyndtes efter krigens ophør. Det var ingeniøren Gotfred Hoffman, der under overopsyn af Henrik Ruse forestod arbejdet med genrejsningen af voldene, så de blev endnu mægtigere og sikrere end før krigen. Ind mod land strittede de 9 bastioner fjendtligt frem, medens kystsiden sikredes, ved at den gamle skanse yderst på odden udbyggedes til et helt selvstændigt, stjerneformet citadel.

Mellem dette og landfæstningen anlagdes en række bolværker, der forsynedes med kanoner. Der anlagdes vandmøller og opførtes militære bygninger som vagter, ammunitionshuse, porte og broer. Men der, hvor det ældste Frederiksdoddes brat ødelagte huse havde samlet sig på det høje land mod øst, undgik man helt op til moderne tid al bebyggelse, bortset fra krudttårnet fra 1675.

De engelske byggeforetagender lokkede snart igen borgere til byen, og kongen søgte på alle tænkelige måder at opmuntre til bosætning og navnlig til byggeri. Det gjaldt om, at grundene ikke lå ubebyggede hen. Det bestemtes derfor, at hvis ikke grundene bebyggedes inden 3 år, skulle de gives til mere initiativrige folk, hvorimod man ved at bygge på grunden fik overladt en lod i bymarken til ejendom. I 1664 omdøbtes Frederiksdodde til det latiniserede Fredericia, og som byvåben havde den fået en kronet løve holdende et sværd og en palmegren under mottoet: Pro pace armatus – væbnet for freden. De talrige privilegier, der i disse år så gavmildt udøstes over

Prinsessegade set fra nord 1885.

Billedet er taget fra Prins Christians bastion og viser tydeligt byens regelmæssige anlæg. I forgrunden til højre og venstre tobakslader. I baggrunden til højre Katolsk kirkes spir og til venstre for gaden Havneengen, der strækker sig ned mod Karolinelund med Havne møllen.

(Fot. Carl Christensen).

Fredericia, fastsloges samlet i Fredericias privilegier af 11. marts 1682. For byens næring var vel stabelretten en af de vigtigste, stammende allerede fra 1661. Den betød tilladelse til ind- og udførsel af allehånde købmandsvarer og tvang fremmede til at lade deres varer oplægge her mindst 8 dage. Privilegierne omfattede desuden en række andre lettelser og begunstigelser; dog blev en todfrihed, som havde naget de andre købstæder grueligt, atter inddraget.

Men kongen gik langt videre ad andre veje for at forøge borgernes antal, idet det blev udlændinge tilladt at bosætte sig som borgere i byen. Det kunne efter vore begreber være aparte nok, men endnu mere overraskende virker det, at Fredericia blev gjort til fristed for fallenter, udenlandske manddræbere og misgerningsmænd. Også jøder, og kristne der ikke fulgte den augsburgske konfession, blev budt velkommen i Fredericia som borgere. Det er indlysende, at de sær-

lige betingelser, der herved blev fastslået for byens trivsel, ikke kunne undlade at præge borgerskabet og derved byen, således at dens egenart træder tydeligt frem blandt landets øvrige købstæder.

Selv om der således tilsyneladende var skabt de mest paradisiske tilstande for den, der tog sit parti og flyttede til Fredericia, så blev det dog hurtigt klart, at der var et svælg mellem statsmagtens højtflyvende ideer om byen og de virkelige forhold. Tankerne om, hvorledes byen skulle tage sig ud, og hvorledes dens næringsliv skulle blomstre, var gode nok, men udviklingen gjorde de fleste af disse tanker til skamme. Der var navnlig een ting, der skadede bysamfundet mere end noget andet; det var, at den havn, der allerede fra første begyndelse var planlagt, ikke blev ført ud i livet. Når byen ingen havn havde, blev dens fornemste privilegium, stabelretten, jo temmelig illusorisk. Ligeledes blev de højtidelige tilsagn om skattefrihed snart brudt. Der var blevet lovgivet

»Landsoldaten« ved Prinsens Port. Denne port, der var den ene af de tre porte, som oprindelig førte til fæstningen, opførtes af grundmur i 1752. Den er nu lukket for kørende trafik, som føres igennem Danmarksporten, opført 1925 tæt syd for Prinsens Port. I et lille anlæg inden for denne port rejstes i 1858 H. V. Bissens mindesmærke »Landsoldaten«. (Fot. Jonals Co.).

for en købstad, men set fra et økonomisk synspunkt var det i virkeligheden kun en landsby. Borgernes hovednæring var stadig landbruget, og det vedblev med at være det helt op i det 19. århundrede. Beboerne fra Ullerup og de andre landsbyer var nok blevet flyttet ind bag voldene i en »købstad«, men de vedblev at dyrke jorden, som de altid havde gjort, indenfor og udenfor voldene. Bestemmelsen om at der skulle bygges et godt købstadhus på den grund, en mand havde overtaget, blev også efterlevet så som så, i alt fald fortolkedes ordet »købstadhus« lemfældigt i den grad, at der i mange år kun fandtes et par grundmurede huse.

Til den manglende økonomiske stabilitet kom den uro, som privilegierne afstedkom, ved at trække folk af forskellig nationalitet og religion til, men navnlig var jo asylretten egnet til at tilføre borgerskabet et element, om hvis moralske habitus man ofte havde god grund til at tvivle. For de udenlandske manddræbere gjaldt, at de mod

hvert år i 10 år at betale 4 rdlr. til magistraten og i den tid forblive bosat i byen, erhvervede borgerskab. Dog kunne de mod 4 rdlr. få rejsepas, der satte dem i stand til at besøge markeder i kongeriget og hertugdømmerne. Dermed var de jo faktisk sluppet løs i hele landet.

Tilladelsen til fri religionsøvelse for jøder og for kristne, selv om disses konfession afveg fra den augsburgske, kunne for os se ud som en storstilet tolerance fra den enevældige kongemagts side. Sådan må det næppe opfattes, men kun som et for samtiden dristigt middel til at bringe indbyggerantallet i vejret. Af de fremmede trosbekendelser samlede den katolske det største antal tilhængere. Allerede 1674 var der blevet oprettet en katolsk mission i byen, men trods det utvetydige tilsagn om frihed for katolikkerne til dyrkelse af deres religion, lagde den lutherske gejstlighed dog ikke få hindringer i vejen for katolikkerne. Et meget gavnligt element blev borgerskabet forøget med ved de reformerte flygtninges

indvandring i 1720. Disse reformerte kom fra Mark Brandenburg, hvor de havde levet som efterkommere efter huguenotter, der efter ophævelsen af det nantiske edikt var flygtet hertil fra Frankrig. I Brandenburg var deres stilling efterhånden blevet uholdbar, da den preussiske regering på forskellig vis begyndte at forfølge dem. Udvandringen fra Brandenburg til Fredericia var blevet opmuntret af en fransk officer, oberstløjtnant du Boulet, der havde næret interesse for sine trosfæller. I løbet af 1720 kom 30 familier, og i 1767 var der ikke mindre end 50 familier, og i 1797 var der 112 familier bestående af 540 personer. Der må dog gøres opmærksom på, at der ville have været endnu flere, hvis der ikke var blevet sendt adskillige familier ud fra Fredericia til andre dele af landet, hvor de virkede som plantører for tobaksplanter. Tobaksavl var en næringsvej, de var fortrolige med fra Brandenburg, og i Fredericia startede de straks tobaksplantninger og søjede derved endnu et karakteristisk træk til byens i forvejen særprægede fysiognomi. De reformerte fik det ubebyggede areal mellem citadellet og byen anvist til deres plantninger.

Også den jødiske menighed i byen voksede sig stor, men først i løbet af det 18. århundrede. I 1700 havde der kun været 4 jødiske familier, men i 1769 var familiernes antal forøget til 30 bestående af 140 personer. Menigheden havde til dens gudsdyrkelse i 1714 købt en gård i Riddergade. Den indrettedes 1719 til synagoge, ligesom der samme år synes at være blevet udlagt en kirkegård for jøderne. 1753 og 1865 ombyggedes synagogen, men da menigheden efterhånden skrumpede ind, blev bygningen nedbrudt i 1914, efter at den sidste gudstjeneste var afholdt der i 1902.

De forvirrede nationale, religiøse og økonomiske forhold i forbindelse med det tilskud af spekulanter og fallenter, ja i visse tilfælde det, der var værre, førte med sig, at uorden, korruption og udygtighed snart kom til at præge styrelsen af den by, som kongelig gunst og nåde havde overstrålet mere end nogen anden. Hvad hjalp det, at byen havde en magistrat med intet mindre end en præsident i spidsen, når de forkerte folk forstod at mase sig frem til de ledende stillinger.

Een mand i denne lange og for Fredericia lidet glørværdige tid skal dog nævnes. Det er Hans de

Tobakshuse i Fredericia. Akvarel 1899 af P. Westergaard i Nationalmuseet.

Tobaksavlens spillede i ældre tid en betydelig rolle i Fredericia. Rundt om i byen rejstes de åbne tørrelader, som her, hvor vi ser partiet ved Nørrevold mellem Kongens- og Dronningensgade.

Gammel avlsbrugergård i Kongensgade. Enkelte steder i Fredericia findes endnu avlsbrugergårde med en hest eller to og nogle få køer. På grund af byens fortsatte vækst er det imidlertid for ube-kvemt at få jorden dyrket, så det sidste landbrug inde i byen vil snart forsvinde. Billedet viser gårdsiden med den åbne mødding under pæretræet. (Fot. 1953 N. Elswing).

Hofman, der fra 1759 til 1773 var byens præsi-dent. Det lykkedes ham at bringe orden i styrelsen, og han arbejdede med energi på at afhjælpe det gamle onde: manglen på en havn, men også for ham mislykkedes det. Da han fratrådte som præsi-dent for at blive amtmand over Koldinghus amt, faldt byen tilbage i sin gamle slendrian.

Da der endelig i årene omkring 1800 var tegn på gryende liv i byen, blev denne opgang hurtigt bremsed af den almindelige depression, der ramte landet med statsbankerotten 1813. I disse år var det dog endelig lykkedes at få gang i havneprojekterne og ved justitsråd Bruuns initiativ blev planen ført ud i livet, så havnen kunne indvies 1808.

Der var i årene forud blevet startet en del fabriksvirksomheder, og med den nye havn tog handelen et opsving; men erhvervslivet var ikke blevet så grundmuret, at det kunne tåle de tunge år efter statsbankerotten. Selvom der nu var hengået næsten 200 år, siden byen blev grundlagt, og selvom der fra regeringens side var gjort alt, hvad der stod i menneskelig magt, for at få indbyggerantallet til at gro, lå der stadig store strækninger inden for voldene hen som ubebyggede pladser eller dyrkede marker, og de på bykortet så storladent udlagte gader var mange steder kun almindelige markveje.

Således var tilstanden, da Fredericia i det 19.

århundrede påny kom i historiens søgelys. Frederik 3.s imponerende forsvarsanlæg om byen viste sig nu – skønt 200 år gammelt, – at kunne gøre fyldest.

Da krigen udbrød i 1848, så det ikke straks ud til at Fredericia skulle komme til at spille nogen rolle. Fæstningen var blevet slemt forfalden, og da fjenden rykkede op gennem Jylland, blev Fredericia straks besat uden dansk modstand. I dagene derefter blev fæstningen beskydt fra dansk side, men det var Ruslands trusler, der fik fjenden til at opgive Nørrejylland, hvorefter danske tropper rykkede ind. Under den følgende våbenstilstand blev der sat kraft ind på at bringe forsvarsværkerne i orden under ledelse af oberst Lunding, byens kommandant. I løbet af 1849 udviklede begivenhederne sig i hastig rækkefølge. Den 14. april erklæredes belejringstilstand, og den 7. maj trak general Bülow sig ind i Fredericia med hovedhæren og blev derfra sat over til Fyn. I dagene derefter indesluttedes byen helt af slesvig-holstenerne, der begyndte et bombardement, som dog ikke voldte nævneværdig militær skade. De forsøg, fjenden under general Bonins ledelse gjorde på at ødelægge skibsbroen, ved hvilken forbindelsen til Fyn opretholdtes, blev forpurrede. I begyndelsen af juli blev der så trukket tropper sammen i Fredericia både fra Fyn, Nørrejylland og Als, 19.000 mand og 4.000 mands besæt-

ningstroppe foruden 48 kanoner. Overfarten fra Fyn havde ikke undgået general Bonins opmærksomhed, og transporterne udsattes stadig for bombardementer uden derfor dog at standses. Troppstyrkerne inde i fæstningen var Bonins 14.000 mand overlegne i antal, og den 6. juli besluttede Bülow at foretage hovedangrebet på belejringsstyrkerne. Resultatet af udfaldet er kendt, og selv om sejren var dyrt købt med tabet af 33 officerer, deriblandt Rye, og 479 menige, og selv om krigshandlingen var gået hårdt ud over byen, blev sejren dog den store begivenhed i byens historie, og den sikrede hermed en gang for alle sit navn på en fremskudt plads i Danmarks historie. Selvom disse historiske begivenheder ikke i sig selv betød noget for byens trivsel, tværtimod var talrige huse helt eller delvis blevet ødelagt ved bombardementerne, så var det alligevel, som om byen blev sig selv bevidst, vel vidende at den havde spillet en afgørende og heldig rolle, og forbausende hurtigt heledes krigens sår.

I tiden efter treårskrigen var der iøvrigt en grøde i det danske erhvervsliv, som også kom Fredericia til gode. Allerede før krigen var der grundlagt en del industrivirksomheder, og i årene efter kom flere til. Man bør her særlig nævne bomuldsspindrier, en cikoriefabrik, et sukkerraffinaderi, tre tobaksfabrikker (de reformerte leverede en stor del af råtabakken), en klædefabrik og et bryggeri. Men også denne gang blev opgaven kun kortvarig. I 1857 kom der et prisfald, der navnlig ramte landbrugsvarer, og atter viste det sig, at byens økonomi ikke var funderet tilstrækkeligt. Trods tilsyneladende frodig handel og tiløb til industri, var den dog stadig en landbrugsby. Derfor rantes den så hårdt i 1857, og nogle år efter skulle den endnu en gang få at føle, at den var en fæstningsby og at dens stilling i krigstid var langt mere udsat end de andre købstæders.

I marts 1864 belejredes Fredericia af preussere og østrigere, der i tre dage udsatte den for bombardement. Kort efter rømmedes fæstningen, og

*Fredericia Reformerte kirke i Dronningensgade, set fra sydøst.
Kirken er opført 1735 få år efter de første reformertes ankomst til byen. Under Fredericias belejring i 1849 anvendtes den til artillerimagasin. Den har indgang i nordgaulen.
(Fot. 1914 Hugo Matthiessen).*

Hjørnet af Dronningensgade og Danmarksgade.

I Fredericia er det nu sjældent at træffe en af de gamle lave aulsbrugergårde med bindingsværk. Den her viste hjørneejendom, der skriver sig fra ca. 1700, har efter sidste krig måttet vige for en moderne forretningsbygning. (Fot. 1914 Hugo Matthiessen).

østrigerne rykkede ind. Ved bombardementet ødelagdes 128 huse og gårde, og under den påfølgende fjendtlige besættelse, ved hvilken beboerne var flygtede ud på landet eller over til Fyn, gik det selvfølgelig også ud over byen, og selvom besættelsestropperne, østrigerne, optrådte hensynsfuldt, gik meget tabt, men efter 1864 kom byen ind i den store udvikling, den har tilfælles med de fleste danske købstæder, og med den næsten eksplosionsagtige udvikling af alle byerhverv blev sporene efter krigen snart udslettet. Toldloven af 1863 og Holstens udskillelse 1864 begunstigede næringslivet kolossalt. En af de betydeligste begivenheder i Fredericias nyere historie var, at byen blev gjort til knudepunkt for den fynske og jyske jernbanetrafik. Banegården, opført 1868, blev landets største trafikale skæringspunkt. Det skyldtes særlig amtmanden, Orla Lehmann, at jernbanenettet fik et sådant forløb, at det kom Fredericia til gode i særlig grad. I 1872 anlagdes dampfærgen til brug for statsbanernes færger. Fredericias heldige trafikale beliggenhed virkede yderst

stimulerende på erhvervslivet, en række industrielle virksomheder fik plads inden for voldene og præget af en agerbrugsby forsvandt endelig. 1880 bestemtes det, at Det kongelige Døvstummeinstitut skulle lægges i Fredericia. Det blev en af byens betydeligste institutioner, hvis bygning opførtes 1881. (Arkitekt F. L. Levy).

Fra 1913 er der i byen blevet afholdt årlige købestævner, som drager handelens og industriens folk til i stort tal. Stævnet, der er en selvejende institution, holdt først til i eksercerhuset ved Østervold, men i 1915 opførtes på Prins Christians bastion den nuværende store købestævnebygning (arkitekt Gundlach Petersen), der senere er udvidet betydeligt.

Det blev først under det voldsomme økonomiske opsving, at felterne i den skaktavleplan, der i Frederik 3.s dage var givet byen som rettesnor for bebyggelsen, nu et efter et udfyldtes, så der til sidst ikke var mere plads bag de gamle volde, og efter at demarkationstvungen uden for voldene var ophævet – Fredericia nedlagdes som fæstning

1909 – kunne byggeriet frit brede sig hinsides den gamle fæstningslinie. Udviklingen afspejler sig bedst i indbyggerantallets stigning. 1665 var der 1719 indbyggere. 1769 – 2813, 1860 – 6261, 1921 – 17.240, og 1950 var der 25.683, hvoraf 53 pct. boede uden for voldene.

Den sidste milepæl i byens historie blev åbningen af Lillebæltsbroen i 1935. I årene forud var foretaget mange ændringer af færdselsforholdene med henblik på den nye situation, der ville opstå ved broens åbning. Mest iøjnefaldende var flytningen af banegården ud i terrænet vest for byen, hvorved det legendariske Fredericia-banegårdsliv ophørte. Lå den nye banegård ved sin opførelse ret ensomt, så er den nu ved at blive optaget i bylegemet. Fredericia havde nu vokset sig stærk nok til at kunne leve videre uden den utvivlsomme impuls, dampfærgefarten fra Fyn lige ind i byens hjerte betød; man behøver blot at kaste et blik over på den anden side af bæltet for at se,

hvordan den anden overfartsby, Strib, stagnerede straks efter broens åbning.

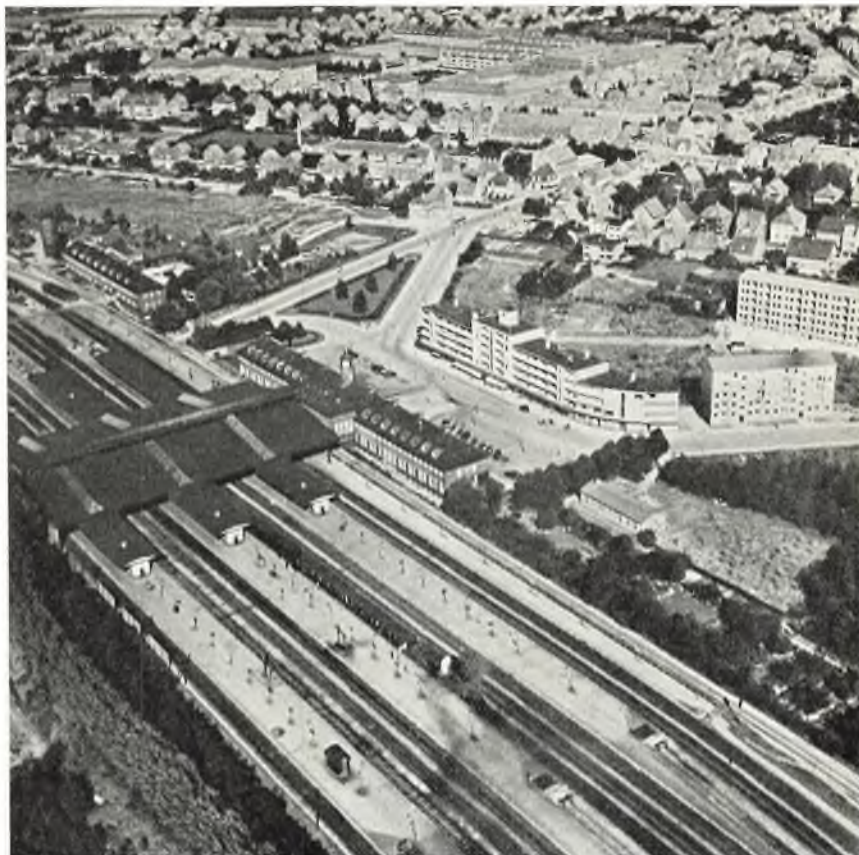
Den dag i dag er det Fredericias fæstning, det mægtige voldanlæg, der er byens vigtigste og mest prægnante monument. I 1917 fredlystes det meste af dette i Danmark enestående anlæg, der ikke blot militærhistorisk men også nationalhistorisk er af så høj værdi. Selvom anlægget særlig ved de sidste krige er blevet forhøjet og forstærket, har det dog bevaret den smukke og klare plan, som allerede Frederik 3. gav det. Der var oprindeligt kun adgang til byen ad 3 porte, Strandporten, Prinsens port og Kongens port. Prinsens port blev som den eneste i 1752 forsynet med en portbygning i grundmur, der endnu er bevaret, nu forbeholdt fodgængere, medens der tæt syd for 1925 er opført en ny portbygning, Danmarksporten. For enden af Jyllandsgade åbnedes en gennemgang, og i 1922 byggedes det store portanlæg, Nørrevoldport, begge nye porte tegnedes af Gundlach Pe-

Flyverfotografi af den gamle banegård i Fredericia.

Før Lillebæltsbroens opførelse besørgedes trafikken over bæltet af færger mellem Fredericia og Strib samt mellem Middelfart og Snoghøj. Billedet viser de tre færgelejer i Fredericia og den gamle banegård det sidste år de var i brug. (Fot. 1934 Nowico).

Flyverfoto af Fredericia's nye Banegaard. Da Lillebæltsbroen åbnedes for trafikken i 1935, stod den nye banegård færdig, men ret isoleret, ude vest for byen. Allerede nu har bebyggelsen dog bredt sig ud til stationen, og stadig nye huse skyder op i nærheden af den. (Fot. 1951 Aero Luftfoto).

tersen. Bevaret fra den gamle fæstnings tid er også den smukke hovedvægtsbygning ved Prinsens port fra 1735 og det tidligere omtalte krudttårn fra 1675, restaureret 1746. Voldene ligger nu som et fredeligt parkbælte midt gennem byen, og fra deres top har man et storartet overblik over den gamle by med de lige gader. Nede i byen giver det, at blikket altid standses for enden af gaden af den store grønne vold, en ejendommelig fornemmelse af tryghed.

Byen er ikke rig på gamle bygninger. Det siger sig selv, at bombardementer og besættelse stadigvæk har ryddet ud mellem husene. Af de to lutherske kirker var Trinitatis eller Danske kirke allerede blevet opført 1655 som byens første søgnekirke. Den lå lidt mere mod sydvest på den nuværende kirkegård ved Danmarksgade og Kongensgade og var opført delvis af materialer fra den nedbrudte Ullerup kirke. Grundstenen til denne kirke, der var af bindingsværk, blev nedlagt 29. maj 1655 af Frederik 3., ved hvilken lejlighed kongen knælede på en endnu bevaret sten,

indemuret i den nuværende kirkes sydvæg. 1689 var den første kirke så brøstfældig, at den måtte fornyes, og 1690 kunne den nuværende kirkebygning indvies. Det er en grundmuret, hvidkalket bygning med skib og kor ud i et og med et par større tilbygninger mod syd og et par mindre mod nord. Udvendigt er sidefacaderne leddelt ved arkadeblændinger med to spidsbuer i hvert felt, til trods for at den er bygget midt i barokkens tidsalder, og endelig præges den af en restaurering i 1890, hvorved vinduerne blev forhøjede. Døbefonten er et interessant, romansk stenhuggerarbejde med relieffer på kummens rand. Den stammer formodentlig fra den nedbrudte Ullerup kirke ligesom en del romanske kvadersten, der ses i et hus lige nord for kirkegården. Iøvrigt har den venlige og lyse kirke et meget smukt barokinventar.

Den anden søgnekirke, Michaelis kirke, hed oprindeligt Tyske kirke, fordi der kun prædikedes på tysk her. Dette ophørte efterhånden, og efter 1864 er der kun prædiken på dansk. Bygnin-

Købestævnets hovedbygning. Dansk Købestævnets bygning på Prins Christians bastion er opført 1915-16 efter tegning af arkitekt Gundlach Petersen. Her stod forud to af byens karakteristiske vindmøller. Billedet er taget ude fra volden og viser hovedbygningen med dens tårn. (Fot. 1953 N. Elswing).

gen opførtes 1665–67 i bindingsværk, men ufortrødent arbejdedes der stykke for stykke på at omdanne den til en stabilere bygning i grundmur. I 1722, da den fik sit nuværende navn, ombyggedes koret, 1741–42 sydsiden og vestgavlen, 1761 nordsiden og 1763 rejstes tårnet, der er ombygget 1828. Kirken er et enkelt, velproportioneret hus med lisenedelte vægflader. Op over den østre gavls afvalmning rager det lille kuppeldækkede tårn, der sammen med portalen nedenunder giver kirken dens særpræg. Høje kirketårne kunne der jo aldrig blive tale om at bygge inde i fæstningsbyen. De ville blive alt for farlige som mål for fjendens skyts.

Reformert kirke i Dronningensgade er en af byens fineste og mest helstøbte bygninger, opført 1735 som et aflangt, firkantet, grundmuret hus

med valmtag og med en diskret og nobel facadebehandling. Ved kirken ligger to af byens andre smukke huse, dels den reformerte præstegård, en grundmuret empirebygning, hvis symmetriske facade flankeres af to kviste, og dels den reformerte skole, et empirehus fra ca. 1820.

Også den katolske kirke i Sjællandsgade skal nævnes. Den var som Michaelis kirke oprindelig bygget af bindingsværk omkring 1686, men 1767 erstattedes den af den nuværende grundmurede bygning, der 1872 sammenbyggedes med skolen, som nu er inddraget til kirke. 1865 vovede man at give kirken dens tårn og høje spir. I det indre af bygningen fra 1767 er bevaret et interessant rokokoinventar samt en del af den første katolske kirkes alterudstyr.

Det nuværende rådhus blev bygget 1859–60 ef-

Strandvejen set fra Delmenhorsts bastion.

De fleste af Fredericias gamle befæstningsanlæg ligger i det væsentlige uændrede bortset fra sydsiden, hvor havneanlæggene har gjort det nødvendigt at fjerne dem. Længst mod vest ligger vold og grav dog endnu urørt bag den nye Strandvej. (Fot. 1937 Hugo Matthiessen).

ter tegning af F. Meldahl, og ved samme lejlighed opstod Rådhusortet.

Ældst af borgerhusene er Kongensgade 25, en bindingsværksbygning i et stokværk med dobbelt bjælkelag. På nordgavlen sidder små knægte, der næsten har renaissancekarakter og huset går sikkert tilbage til byens første tid omkring 1660. En karakteristisk samling lave borgerhuse i bindingsværk fra det 18. århundrede findes i Prinsessegade. Også i Vendersgade findes smukke gårde, hvoraf særlig nr. 32, »Hans de Hofmans gård« må fremhæves.

Stadens kolossale opblomstring i de sidste 100 år har selvsagt udvisket det særpræg, bebyggelsen tidligere havde, og som følge heraf er det nu kun få prøver på de karakteristiske lave avlsbrugsgårde, der findes. Endnu er det dog muligt at dreje af fra en travl købstadsgade og i næste øjeblik befinde sig i en avlsgård med mødding midt på gårdspladsen og brølende køer i stalden. Tidligere prægedes byen også af de ejendommelige

tobakstørrehuse af bindingsværk med højt tegltag, men uden murværk i tavlene, men nu må man ud til museet ved stationen for at finde en prøve på disse huse. Fredericia museum er oprettet 1916 og rummes i en gammel gård, den beensfeldtske gård, der lå i Vendersgade, og som blev flyttet til sin nuværende plads 1929.

De krigeriske begivenheder om byen, navnlig Fredericiaslaget 1849, har inspireret til rejsning af mange mindesmærker, hvoraf de fleste opstod ved frivillige bidrag fra hele landet. Betydeligst er Landsoldaten, rejst 1858. Den 3.75 m høje broncestatue er udført af H. V. Bissen på en 2.50 m høj granitsokkel. Landsoldaten er et af de mest beåndede danske kunstværker. Som den menige soldat her er fremstillet med foden hvilende på en erobret belejringsmortér, med geværet i den ene hånd og svingende en palmegren over hovedet med den anden, er statuen et realistisk folkeligt nybrud i kunsten, uden at den dog bryder med den romantiske eller klassiske tradition.

Mindesmærke over de faldne fra 1849. På Trinitatis kirkegård findes det smukke nationale mindesmærke, fællesgraven for de faldne soldater i slaget ved Fredericia. En stor græsklædt høj beplantet med lave træer omgives af granitmur med de faldnes navne indhugget. Ud til gaden rejser sig en granitblok med et bronzerelief af H. V. Bissen. (Fot. 1953 N. Elswing).

Bladet »Fædrelandet«s ord herom kan passende citeres: »Hvilket liv i bevægelsen! Man kan se han råber ikke hurra for intet. Hvilken kraftig skikkelse! Man tvivler ikke på, at han kunne storme hvilken skanse, det skulde være. Hvilket ædelt ansigt, fuldt af alvorlig glæde!«

Ikke mindre fremragende er den kunstneriske udsmykning og udformning af den store fællesgrav på Trinitatis kirkegård, hvor 430 faldne fra Fredericiaslaget hviler. Anlægget er skabt ved et heldigt samarbejde mellem bygningsinspektøren for Jylland M. G. Bindesbøll og H. V. Bissen. Den store gravhøj blev beplantet med bøgetræer og omgivet af en granitmur, på hvilken de faldnes navne er indhugget hele vejen rundt. Ud mod Kongensgade er rejst en svær, slebet granitblok, hvorpå Bissens bronzerelief er anbragt. Det forestiller i al sin enkelthed to soldater der begraver en død kammerat; et gribende, storladent kunstværk. Bissen har endelig modelleret den karakterfulde buste af Bülow, der 1859 afsløredes på råd-

hustorvet. 1880 blev triumfbuen over busten opført. Mindesmærket for general Rye, en portrætbuste rejst ved Sjællandsgade 1876, skyldes A. Paulsen, der også udformede monumentet for Fredericias forsvarer og kommandant, oberst Lunding, en høj granitobelisk med portrætmedaillon og relieffer, rejst på den nordøstligste bastion, Danmarks bastion.

Yderst på citadelsodden rejstes 1913 et mindesmærke for den i Fredericia fødte søhelt, Peter Buhl, der faldt 1812. 1949 blev mindesmærket flyttet ind i kastellet. På Trinitatis kirkegård står endelig mindesmærket for de dragoner, der ved byens indtagelse i 1657 blev nedhugget af de svenske. Det blev rejst af Frederik 7., da han opholdt sig som prins i byen 1834–39, og er udformet som en bautasten med et sværd. Endelig skal det nævnes, at der på Holstens bastion i 1939 er anlagt en mindelund for omkomne jernbanemænd. 1947 er der i tilslutning hertil rejst en mindemur for den sidste verdenskrigs ofre.

KOLDING

Af Sigvard Skov

Idag som for århundreder siden domineres Koldings bybillede af den gamle kongeborg, Koldinghus. Det er dog ikke sådan, at byen er vokset op i læ af slottet. Byen er ældst, og slottet har fået navn af den. Som de øvrige østjyske fjordbyer er Kolding vokset op, hvor land- og vandvej mødes. Et gammelt gadenavn, Riberdyb, viser forbindelsen mellem Koldings ældste havn i åmundingen og det middelalderlige Danmarks betydeligste handelsby: Ribe. Denne vest-østgående handelsrute fortsatte iøvrigt over øerne til rigets kirkelige hovedstad, Lund, og til Skaanemarkederne. Forbindelsen mod nord og syd formidledes af hærvejen ned gennem Jylland, som man over Skodborg havde bekvem forbindelse med. I det sumpede terræn, hvor åen løber ud i fjorden var på et par banker, Skt. Jørgens og Laasby, groet en bebyggelse op, som i 1100-årene havde skilt sig ud fra de omliggende bondebygder for at leve af handel og håndværk. På denne tid drev danske købmænd en betydelig handel på Østersøen. De var forenet i et handelskompagni helliget Knud Hertug, og bag dette kompagni stod alle Skt. Knudsgilderne hjemme i de danske købstæder. Skt. Knudsgilderne i Lund, Malmø, Ystad og Flensborg er endnu i live, mens det tilsvarende i Kolding længst er ophørt at eksistere.

Nogle heldige fund kan oplyse søfarten på Kolding. I fjorden ud for Rebæk fandtes i 1943 et over fire meter højt skibsrør fra omkring 1200. Det har antagelig hørt til et såkaldt nefskib, et bredt og højt handelsfartøj. I den nu udtørrede Eltang Vig er fremdraget et 18 meter langt klinkbygget skib fra samme eller lidt senere tid. Det har været et ret slankt fartøj af tidens middelstørrelse, en knorr af den type som især brugtes på Østersøfarten. Det tredje skibsfund, som kan dateres til dronning Margretes tid, ligger endnu

på fjordens bund efter at være forlist ved en kollision. Det er ca. 18 meter langt, meget bredt og med en ret flad kravelbygget bund. Det har kunnet fragte væsentlig mere end Eltangskibet, men med en ringere fart. Efter disse fund kan der næppe være tvivl om, at det middelalderlige Kolding har haft en betydelig søhandel. Den har været i hænderne på byens købmænd, der efter den tids skik har været både grossister og detailhandlere, importører og eksportører og tillige redere. De har udgjort borgerskabets overklasse.

For storhandelen har man dog ingenlunde forsumt det, der var livsnerven for de fleste købstæder, handelen med oplandet. Udgangspunktet herfor er markedet. Mange købstæder er opstået omkring markedspladser, eller også har markerne søgt ly i byen for at opnå større sikkerhed for liv og varer. Kirken kunne yde dette værn, derfor hører torv og kirke sammen i byens historie, og derfor lagde man de årligt tilbagevendende markeder på de store helgenfesters dage under kirkefredens værn. I Kolding holdtes Olsmarked på Skt. Olafs dag den 29. juli. Kolding torv – Axeltorvet – havde dertil den fordel at ligge i ly af en af rigets stærkeste borge. Al markedshandel var henvist til byens torv. Indtil kl. 10 måtte kun bymænd og borgere handle, senere kunne de fremmede komme til. Man måtte sørge for byens forsyning først og fremmest. Ad søvejen gik store korntransporter til de fremvoksende nordtyske byer, og over land kom fra ca. 1200 en betydelig eksport af heste og stude til Tyskland og Holland. Disse øksne blev drevet ned gennem Jylland fra de forskellige store gårde til Ribe eller Kolding, hvor de solgtes til fremmede opkøbere. I 1475 udstedte Christian 1. en handelsforordning, hvori bestemtes, at øksne måtte drives af indenrigske mænd til Falsterbo, Skanør, Dragør, Assens, Kol-

*Kolding omkring 1580. Efter Braunius: Theatrum urbium.
Byen set fra syd med Kolding Aa og Sønderbro i forgrunden. Til venstre for kirken latinskolen
med kamtakkede gavle. På torvet muret kag og bybrønd. Tegningen er unøjagtig.
Ladegården længst til højre lå egentlig bag slottsøen.*

ding og Ribe. I disse landets vigtigste eksportbyer skulle tolden erlægges til kongens kasse, en bestemmelse, der selvsagt har været til gavn for omsætningen i de seks byer. Noget af den derved vundne rigdom er formentlig også kommet håndværkerne til gode, men om disses kår og muligheder i det middelalderlige Kolding ved vi ikke meget. De har som andre byers borgere suppleret deres indtjeningsmuligheder ved at dyrke den iøvrigt ikke særlig store bymark. Som sikre arbejdsgivere har de endvidere kunnet påregne de kirkelige institutioner og slottet.

Byens ældste bygværk er Skt. Nicolai kirke; men den er ikke byens første kirke. Af denne kendes ingen spor, og det kan være svært nok at finde rester af middelalderligt murværk i den nuværende stærkt restaurerede kirke. I begyndelsen af 1200-årene var byens befolkningstal steget så meget, at menigheden ikke længere kunne rummes i

det gamle gudshus. Den nye kirke, der opførtes i tegl, viser såvel i grundplan som udformning typiske træk fra overgangsperioden mellem den ældre romanske og den frembrydende gotiske stilperiode. Kirken fik et treskibet langhus under eet fælles tag, var tænkt som korskirke, men foreløbig opførtes blot den søndre korsarm. Det noget lavere enskibede kor fik tresidet gotisk afslutning. Mens syldstenene er de samme i dag som for 700 år siden, er kirkens nuværende opstalt vidt forskellig fra den oprindelige. Langhuset var en del og koret meget lavere end nu. Tårnet er en tilføjelse fra den senere middelalder. Det havde sadeldag og kamtakkede gavle, men var ellers uden noget tidspræg, og det hævdede sig kun lavt over skibets tagrygning. Den nordre korsarm fuldførtes først i 1575, da Frederik 2. hertil gav 300 daler af stadens toldindtægter.

I 1236 betænkte Skt. Jørgensgården af bispem

*Flyverfoto af det centrale Kolding, set fra sydvest.
I midten ligger Skt. Nicolai kirke og til højre for den byens rådhus. Til venstre for kirken ligger
gymnasiets bygninger. Bag kirken og Adelgades lave huse hæver borgbanken og slottet sig
med søen som baggrund. (Fot. 1950 Aero Luftfoto).*

i Ribe. Gården var en af kirkens sociale foranstaltninger til gavn for syge og fattige og lå ved den vestlige indfart til byen. Omkring 1545 er Skt. Jørgensgården ophørt at virke og bygningerne nedbrudt.

I 1288 oprettedes af ridderen Henrik Dylmer et kloster af franciskanernes orden, som vel en tid har opfyldt et religiøst og socialt behov. Sidenhen spores nogen utilfredshed med de Koldingmunke, og kong Hans klagede endog til paven over deres usømmelige levned og grove udskjelser. Vi ved ikke, hvad der ligger bag, men allerede på et tidligt tidspunkt af reformationen måtte de gråmunke forlade Kolding forsynet med 100 mark i rejsepenge af Frederik 1., som var den, der sanktionerede udjagelsen. Bygningerne blev revet ned, og kun enkelte syldsten og rester af begravelser, som spaden nu og da støder på på Fællesforeningens grund, røber stedet.

Også slottet har været nær ved den totale ødelæggelse. Den stejle borgbanke ved søen, en gang en vig af fjorden, var særdeles velegnet til et middelalderligt forsvarsanlæg. Mod staldgården og byen sikrede man sig ved vandfyldte grave, hvoraf endnu en lille rest er bevaret. De første forsvarsværker har formentlig været af træ eller bindingsværk og har næppe været af synderlig omfang eller betydning, de har ialtfald ikke efterladt sig kendte spor. Det var først efter, at Sønderjylland ved midten af 1200-årene var blevet et selvstændigt politisk begreb, at Koldinghus fik værdi som grænsefæstning. Grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland fulgte dengang Kolding Aa, og forholdet mellem konge og hertug var ofte spændt. Dertil kom, at Kolding som vigtig eksport- og toldby nok kunne behøve en fast støtte for kongemagten. Med sikkerhed kan Erik Klippings navn knyttes til en byggevirksomhed i 1268, da Kol-

*Kolding i 1827 set fra nordvest. Akvarel af J. J. Fyhn.
 Vejen i forgrunden med stakittet er indkørslen til Laasbygade, der fortsætter i Adelgade ned
 forbi torvet med kirken og rådhuset. Bag slotssøen rejser Koldinghus ruin sig
 med staldgården og til venstre herfor slotsmøllen.*

dinghus nævnes som en »port og nøgle for riget«. Det var formentlig en lignende betragtning, der i 1320 unddrog Koldinghus sammen med Ribehus og Skanderborg fra at dele skæbne med Jyllands øvrige kongeborge, nedrivningen, som Christoffer 2. fik det dikteret i sin håndfæstning.

Dronning Margrete og Erik af Pommern opholdt sig fra tid til anden på Koldinghus, hvortil de henlagde vigtige forhandlinger med de holstenske grever. Til denne tid kan slottets endnu stående vestfløj henføres, mens alle ældre byværker har måttet vige for nyere. Fløjen prydes med Frederik 4.s navnetræk og årstallet 1720, men er i virkeligheden et middelalderligt borg-
 hus, et palatium af betydelig anseelse, som har kunnet forene både fæstning og kongebolig inden for sine tykke mure. I øverste etage var dengang skytteloftet med små skydeglugger, hvoraf to endnu findes i ydermuren mod vest. Under Christian 3. blev Koldinghus residensslot for længere perioder. Denne konge opførte i årene efter 1550 øst- og sydfløjen og kunne hertil meget bekvemt benytte materialer fra gråbrødreklostret, som da

blev revet ned. Nordfløjen er vist oprindelig opført af Christoffer af Bayern, men er siden ombygget af Christian 4.

Som byens købmænd i Skt. Knudsgildet økonomisk gav tonen an, var det også fra denne kreds, at bystyret skabtes. I et dokument fra ca. 1250 nævnes foged og rådmænd i Kolding, og bystyret må altså på dette tidspunkt have haft både en foged som kongens repræsentant og leder af bytinget og rådmænd som borgerskabets repræsentanter. Det mærkelige er imidlertid, at dokumentet ikke som venteligt er beseglet med byens sigil, men med Skt. Knudsgildets. Man ser heraf tydeligt, hvoraf det ældste bystyre er fremgået. Siden blev det skik, at rådet af sin midte valgte to borgmestre, og i 1471 fik rådet også overdraget valget af foged, en tydelig reduktion af dennes myndighed til fordel for rådet. Kun købmænd kunne sidde i rådet, for håndværkere var der ingen adgang. Det residerede på rådhuset, der havde samme beliggenhed som det nuværende. Det har sikkert haft en ganske anseelig festsal, eftersom Christian 3. her i 1545 fejrede dåbsfesten for sin søn Hans.

Kolding i 1953 set fra nordvest.

Billedet er taget fra Esbjergvejen og viser samme parti som Fyhns tegning. De faste punkter er stadig Koldinghus og kirken, men den sidstnævnte har totalt ændret karakter ved en hårdhændet restaurering i 1885-86. (Fot. N. Elswing).

Med grevefejden var det slut med lybækker-nes dominerende stilling i dansk handel. Den nye tid blev hollændernes. De fik tag i en stor del af den danske korneksport. Det skete i prisstigningens tegn. Af lige så stor betydning var nu som før eksporten af stude, hvoraf en væsentlig del stadig gik over Kolding, af vital betydning ikke alene for de jyske godser, men også for rigets toldindtægter. I 1614 eksporteredes ca. 19000 stude over Kolding, hvortil vel endda skal lægges et antal, der smugledes udenom tolden mellem Kolding og Gredstedbro. Andre år var tallet noget lavere, men de 15–17000 stude årligt udgjorde dog henvend halvdelen af landets samlede eksport på det felt. Det var rige år både for herremænd og for borgerlige studehandlere. Som adelsmændene rejste deres tårnede røde paladser, byggede købmændene deres bindingsværksgårde så rige og pragtfulde, som de nu formåede det. I 1583 brændte det meste af Kolding. Den nybyggede stad bar præg af rigdom og fremdrift, typisk er en gård som Borchs på torvet, rejst 1595, solidt bygget og overdådigt udsmykket. Havnen, som vi ser

den på det ældste Koldingbillede, var udmærket, og over en snes større og mindre skibe havde de Koldingkøbmænd i søen. I 1539 overvejede man endog at grave en kanal til Ribe for at slippe for sejladsen nord om Skagen, men projektet fandt ingen chance.

De gyldne tider varede ikke længe. Tæt på hinanden følgende krige og hærgninger ryddede brat op i den sankede rigdom, som fra tid til anden røbes af fund af sølvskatte skjult i jorden i uferdstider. Typisk for tilbagegangen er, at der i 1644 kun hørte to skibe hjemme i Kolding. Ydermere sandede havnen til på Christian 5.s tid, uden at der blev gjort noget for at genskabe forbindelsen med havet, initiativet var borte. I 1682 fastslog en kgl. forordning, hvilke byer der måtte drive udenrigshandel, og her søger man forgæves Kolding, som blot hundrede år tidligere havde siddet inde med en væsentlig del af rigets eksport. Kolding blev en småstad, der måtte indrette sig under beskårne muligheder, og som fik øjnene op for, hvad den nu heldigvis noget større bymark betød for det daglige udkomme. Også oplandshandelen

Koldinghus slotsgård. Efter stik af Alexia v. Lode 1769 i Danske Atlas. Midterfløjen er riddersalsfløjen eller vestfløjen. Til højre nordfløjen med klokketårn og i de to fløjes sammenstød trappetårn til kirken. Bag det kæmpetårnet. Til venstre kongefløjen med trappetårne.

måtte man se beskåret, da man, efter at Frederik 3. havde anlagt fæstningsbyen Fredericia, her fik en alvorlig konkurrent, som begunstigedes ved særlige privilegier. Under Christian 7. kom der til de driftige herrnhutter og slog sig ned i det nybyggede Christiansfeld. I de følgende år beklagede man sig gentagne gange over konkurrencen fra den nye by. En lille smule kornhandel på Norge samt distribution af kolonialvarer, der kom fra København, havde man endnu. Ellers var der kun oplandshandelen, som man med alle midler søgte at fastholde for den lille bys halve snes købmænd. Helt svigtede den gamle rigdomskilde, studehandelen, ikke. Men kvægstøgen i 1740erne bevirkede en stærk tilbagegang, og i 1747 skred regeringen af hensyn til landets forsyning til et fuldstændigt udførselsforbud. Det vil sige, fuldstændigt blev det ikke, for det lykkedes bønderne i Koldinghus amt at få lov til at udføre et vist antal øksne årligt, indtil krisen var drevet over.

Håndværkerlavene kan i Kolding føres tilbage

til tiden omkring 1550, men har sikkert eksisteret længe før. De havde faktisk monopol for staden og oplandet. Til gengæld kontrollerede rådet varernes pris og kvalitet. Af særlig betydning var det, at hoffet gennem længere perioder holdt til på Koldinghus. Det betød en væsentlig udvidelse af kundekredsen, navnlig økonomisk set, og det smukke gavlhus i Helligkorsgade, Møllers hus, fra 1589 vidner om, at også håndværkerne havde råd til at bygge smukt og anseligt. Lædervarer og knive fra Kolding havde godt ry, adskillige snedkere, billedsnidere og malere lærte deres kunst på slottet. Selv så specielle ting som pauker af sølv lod kongen i 1588 bestille hos Hartvig Guldsmed i Kolding.

Om de tidligere nævnte middelalderskibe er bygget i Kolding, kan ikke vides, men i 1500-årene og ind på 1600-tallet var der en del skibsbyggeri ved Sønderbro. Af hensyn til byens egen forsyning med tonnage fik rådet i 1608 bestemt, at intet skib bygget i Kolding måtte sælges udenbys,

Koldinghus ruin. Parti fra slotsgården. Billedet viser det sydvestlige hjørne af slotsgården med trappe-tårnet. Til højre portalen til vestløjen med Frederik 4.s navnetræk og årstallet 1720. Under denne konge blev slottet »ombygget i fuld stand«. En udbygning af murene sattes i gang fra 1867. (Fotografi i Nationalmuseet).

før det havde gjort tjeneste i otte år i byens handelsflåde. At Christian 4. ved enkelte lejligheder lod bygge krigsskibe i Kolding, synes ikke at have sat sig varige spor.

Frederik 2. skaffede Kolding et nyt rådhus. I 1579 havde han erhvervet Viuf Hovgaard, som blev lagt under Koldinghus. Hovedbygningen fandt han velegnet til rådhus, og da den var af bindingsværk, lod en flytning sig realisere. Huset bestod af 16 fag og havde to etager over en kælder, hvori der både var fængsler og en rigtig rådhuskælder med udskænkning. Foruden mindre lokaler for bystyret rummede bygningen en stor sal, flittigt brugt til store fester. Der var ikke tale om valg til rådet, det supplerede sig selv. En vis

demokratisering fandt sted, da der i 1619 blev åbnet adgang også for håndværksmestre. Samtidig overdroges skatteligningen til seks valgte taksérborgere. I 1726 indførtes eligerede borgere, først 10 i tallet, senere 6 og til slut blot 4, som skulle repræsentere borgerskabet overfor magistraten.

En tidligere dominikanermunk fra Haderslev, Niels Jespersen, fik som byens første lutherske sognepræst det meste af Skt. Nicolai kirkes rige middelalderlige udstyr fjernet og ødelagt. Men med Caspar Markdanner som lensmand på Koldinghus nyanskaffedes prædikestol, altertavle og døbefont til de tomme pladser. Altertavlen fra 1589 har renaissancens sædvanlige arkitektoniske opbygning, men rummer her indenfor ganske

Søndergade i 1865. Det store gavlhus til venstre ligger på hjørnet af Søndergade og Helligkorsgade. Det opførtes i 1619 af rådmand Peter Helt og tilhørte på denne tid Kgl. agent J. P. Wissing, efter hvis død i 1868 det blev nedrevet. Den åbne plads i forgrunden er Rendebanen. (Fot. A. Fritz).

mærkelige malerier, hvoraf hovedfeltets forestiller opstandelsen, hvor man ser Kristus med sejrspanen støde døden, djævelen og forkrænkkeligheden ned i helvede.

I 1753 var kirken blevet så medtaget, at man skred til en hovedstandsættelse, som faktisk fik karakter af en ombygning. Store dele af ydermurene blev revet ned og muret om, og der blev slået nye hvælvinger 2–3 meter højere end de gamle. Udadtil overpudsedes murene, og der blev indsat store rundbuede vinduer.

Da Christian 3. i 1559 var død på Koldinghus, blev slottet i mere end tolv år enkesæde for dronning Dorothea, der sørgede vel for dets vedligeholdelse og udsmykning. I gården fik hun opstillet en vandkunst, og af hendes prydhave syd for slottet står endnu de gamle linde. Vistnok på hendes tilskyndelse oprettede Christian 3. i 1558

det endnu bestående Skt. Jørgens hospital, på en måde en fortsættelse af den til kronen hjemfaldne Skt. Jørgensgård. I 1556 lod hun bygge et nyt skolehus til byens latinske på samme sted, hvor den nuværende skole ligger. Et saltværk i Harte fik hun ikke held med, men slotsmøllen drevet af søens vandkraft fik bestående værd.

Efter moderens død opholdt Frederik 2. sig gerne på Koldinghus. Han holdt af jagten i de omliggende skove og yndede om aftenen et fyldt bæger med riddere og svende. I 1574 førtes der 23000 liter vin til slottet. I 1583 begyndte den unge prins Christians skolegang på Koldinghus under magister Hans Mikkelsens ledelse. Prinsens sidste latinske stil er dateret Koldinghus 1593; men snart efter kunne han for første gang sætte sig ved forhandlingsbordet i rigsrådets mødesal over porten. Den gang var Caspar Markdanner

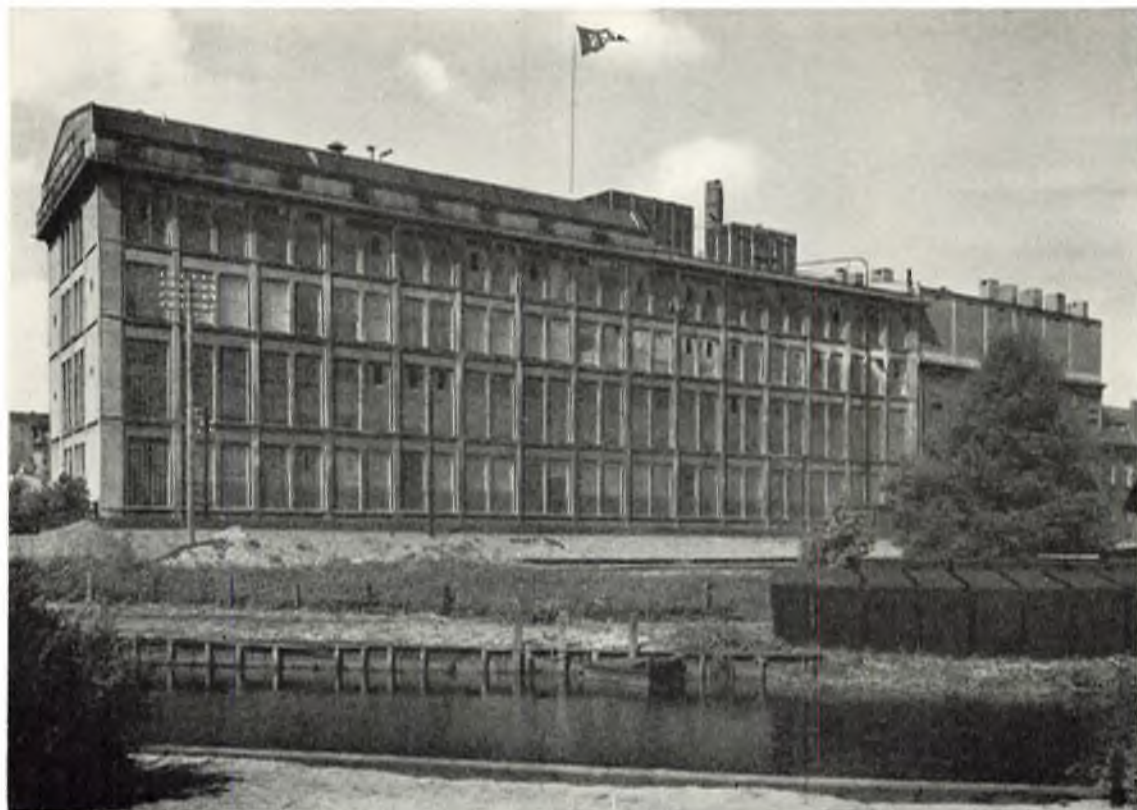
Søndergade i 1953. Samme parti som modstående billede. I det gamle bindingsværkshus' sted er kommet en mægtig hjørnebygning. Enkelte af de gamle huse på samme side er bevaret, men som helhed har gaden jo helt ændret karakter. (Fot. N. Elswing).

slottets lensmand. Han beklædte posten 1585–1617, var højt værdsat af både Frederik 2. og Christian 4., og blev for lenet og byen en dygtig og myndig administrator. Det skyldes først og fremmest hans virke, at dronning Dorotheas skole fik en ordnet og betrygget økonomi og derved opnåede sin første blomstringstid. Af betydelig kommunal betydning var hans brandordning af 1599, hvis bærende principper og enkelte paragraffer direkte var gældende indtil 1887. I tyve artikler fastsattes bøder for dem, der sveg deres borgerpligt at bekæmpe ilden, og belønninger til dem, der ydede en større indsats, således til den, der først mødte med vogn til slukning. På rådhuset skulle der være 30 sprøjter (små håndsprøjter), 60 læderspande og 20 økser. Desuden skulle hvert hus i byen være forsynet med sprøjte, spand, stige og brandkar. I 1736 lod borgmester Jens Riis den-

ne ordning à jourføre, bl.a. fordi man nu havde fået en virkelig sprøjte.

Christian 4. fik lejlighed til at dyrke en af sine yndlingssysler på Koldinghus. En brand havde i 1597 ødelagt den middelalderlige nordfløj. Kongen bestemte sig derefter til ikke blot at genopbygge det ødelagte, men også at sætte sit eget kraftige præg derpå. Han benyttede vel den gamle bygmester Hercules van Oberberg som arkitekt, men havde selv givet det udkast, der skulle arbejdes efter. Midt på nordfløjen anbragtes et trappetårn, hvis portal bærer kongens nu noget medtagne navnetræk. De øvrige trappetårne, der var af bindingsværk, lod han forny 1610–11 og pryde med sandstensportaler, af hvilke kirketårnets med kongens og dronningens våbenskjolde har holdt sig særdeles vel. Aldeles afgørende for slottets nye udseende blev opførelsen af kæmpetårnet, hvor

*Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers chokoladefabrik.
Blandt Koldings industrielle virksomheder indtager FDB's forskellige anlæg en fremskudt plads,
der har gjort byen til et af andelsbevægelsens centre. Billedet viser chokoladefabrikken
set fra Aagade. (Fot. 1953 N. Elswing).*

nord- og vestfløj mødes. Øverst krones tårnet af en sandstensgesims og et brystværn, på hvis fire hjørner der sattes de fire kæmper, der har givet tårnet dets navn. De var udhugget i sandsten, over to meter høje, og støttede sig til skjolde med det danske, norske, svenske og de goters våben. De fik klassisk-heroiske navne: Hercules, Hannibal, Hector og Scipio. Nu står Hercules ene tilbage. Også slottets indre lod Christian 4. undergå betydelige forandringer. Vestfløjens gamle skytteloft havde længst tabt sin militære betydning og indrettedes derfor til en navnlig i længden ganske anselig riddersal. Under denne lod kongen i årene efter 1601 Hans Bachmann indrette en ny og pragtfuld kirke. Den fik et omløbende galleri på de tre sider, båret af sandstens søjler. Galleriet såvel som kirkerummet var overhælveth, så kirken blev faktisk treskibet. Bevarede rester af stenhuggerarbejdet viser, at kirken i ud-

formning og udsmykning ikke har været meget forskellig fra samme konges lidt yngre slotskirke på Frederiksborg. Mens riddersalen ved restaureringen i 1935 bragtes i brugbar stand, enkel og værdig, men uden antydning af den oprindelige pragt, står slotskirken stadig som ruinrum og venter om ikke på en genskabelse af den fordums herlighed så dog på en brugargørelse.

Næppe nogensinde, hverken før eller efter, har Koldinghus stået så pragtfuldt som i kong Christians unge dage. Desværre varede herligheden kun så kort. Kejserkrigen og Torstenssonskrigen ødelagde meget, og endnu værre gik det under Karl Gustavkrigene, da svenskerne havde besat slottet, og vore forbundsfæller, polakkerne, stormede og indtog det i december 1658. Intet under da, at man efter krigen fandt slottet »meget ilde, ruineret og fordærvet«, så de følgende konger måtte iværksætte betydelige reparationsarbejder.

Under Frederik 4. traf det sig, at Koldinghus blev rammen om første akt af et kongeligt kærlighedseventyr. Mens pesten hærgede i hovedstaden i 1711, havde kongen taget ophold på Koldinghus. Ved et af de maskeballer, som da var kommet på mode, og som afholdtes for at divertere majestæten, mødtes den da fyrreårige konge med den kun attenårige herregårdsfrøken Anna Sophie Reventlow, storkanslerens datter, et møde, som siden skulle føre den unge komtesse til dronningekronens herlighed og tyng.

Måske fordi slottet således rummede søde minder for Frederik 4., lod han det undergå en fuldstændig ombygning, der tilstræbte så vidt gørligt at omdanne det gamle uregelmæssige og selvgroede borganlæg fra mange forskellige byggeperioder til et regelret barokpalæ, dog således at grundplanen og de gamle mure bibeholdtes. Efter stilens krav fik alle de uensartede fløje samme etageinddeling, ligesom alle vinduer i hver etage blev gjort lige store. Kviste, gavle, karnapper og andre fremspring fjernedes for de flestes vedkommende, men tårne og spir blev dog skånede. Den store sandstensportal på vestfløjen med kongens navnetræk og årstallet 1720 vidner om denne sidste ombygning, der gav slottet det udseende, som det beholdt indtil branden. De følgende konger opholdt sig kun i kortere perioder på Koldinghus, den sidste var Christian 7., der sammen med en del af regeringspersonalet i august 1807 fik ophold på slottet, mens englænderne bombarderede København. Til hjælp for Danmark i denne krig var det da, at Napoleon sendte et korps under kommando af marskal Bernadotte, senere kong Carl 14. Johan af Sverige. Korpsset bestod fortrinsvis af spaniere og kom i marts 1808 til Kolding. Marskallen fik kvarter på slottet. Den 29. marts skete det ulykkelige, at ilden fra en kamin i vagtstuen ved siden af porten fængede gennem en utæt skorsten. Effektive slukningsmidler havde man ikke, og i løbet af de følgende to dage brændte alt i slottet, der kunne brænde. Kæmpetårnets sydmur styrtede ned og knuste i faldet kirkens hvælvinger. En del af indboet blev reddet. En auktion spredte det kort efter for alle vinde, og kun enkelte genstande såsom et stort vægspejl og et par tinlysestager er atter vendt tilbage til slottet. En genrejsning havde meget vel været mulig,

slotsfogden boede således endnu en årrække i det brændte slot; men den hårdt ramte hovedstad og det ligeledes nedbrændte Christiansborg stillede krav, som først måtte honoreres. Og så fik den gamle kongeborg lov at ligge som et romantisk fortidsminde og som et bekvemt og billigt stenbrud for byens og egens folk.

En ung Koldinghåndværker havde i tiden efter freden med England været tre år på valsen. Han havde ved hjemkomsten ingen vanskelighed ved at genkende sin fødeby. Eet hus var blevet kalket, ellers var alt som før. Byen prægedes af stilstand. Søofficeren Poul Løvenørn fandt, at Koldinghavn hørte til de sletteste, og at intet var sat i værk til dens forbedring. Man fik dog i 1798 nedsat en havnekommission, der iøvrigt tog tingenes tilstand med en særdeles sindsro, indtil købmand Caspar Müller tilførte kommissionen det nødvendige initiativ, og i 1843 kunne da den nybyggede havn åbnes for sejladsen, foreløbig dog kun for sejskibe. I 1852 stod første gang dampskibet »Zephyr« fjorden ind, men det vovede sig dog ikke helt ind til byen, passagerer og gods blev landsat i Drejens. Havde håndværkssvenden fra før været med på denne færd, havde han haft betydelig vanskeligere ved at kende sin by, treårskrigen kampe havde ryddet grundigt op i det gamle Kolding. Det var ikke den danske hærledelses hensigt at forsvare Kolding, som ikke var nogen fæstning, og efter en mindre fægtning rømmedes byen den 20. april 1849. Men da man erfarede, at det ikke var den tyske hovedstyrke, men blot en fortrop, der var nået frem, besluttede man at tage byen tilbage. Det skulle ske den 23. ved et samtidigt angreb fra tre sider. Det gik vel ikke ganske efter planen; men byen blev faktisk tilbageerobret. Den forjagne fjende kørte derefter sit artilleri op på bakkerne syd for byen og begyndte et heftigt bombardement, som de danske kanoner med kortere skudvidde ikke havde mulighed for at hindre. De danske soldater måtte igen trække sig ud af byen, der var besat af tyskerne indtil 1. august. Skaden var ganske betydelig. Af byens ca. 500 huse og gårde havde de 211 lidt større eller mindre skade. Der udbetaltes senere 12.882 rdl. i erstatning varierende mellem 1 rdl. til farver Berg ved åen og snedkermester Dahl i Laasbygade, der fik 825 rdl. De fleste nybygninger skete i grund-

mur. Endnu findes rundt i byens gader en del af disse 1- og 2-etages huse i den sene empires udformning med høje tofags vinduer og med overpudsede mure. Krigen 1864 greb ikke på samme måde direkte ind i byens skæbne, men nok indirekte ved efter den sørgelige fred at lægge de otte sogne mellem Kolding og Hejls, som hidtil havde hørt til Sønderjylland, nord for grænsen og dermed til Koldings opland. De følgende år betegner derfor en økonomisk opgangstid. Til finansiering af det vågnende erhvervsliv stiftedes i 1856 »Kolding Laane- og Discontokasse«, netop tidsnok til at den kom med i den store krise i 1857, som man dog takket være statens lånemidler kom igennem med kun tre fallitter. I 1872 lagde Landmandsbanken en filial i Kolding, året efter kom i forbindelse med bondevenstres opmarch Kolding Folkebank, og endelig oprettede Nationalbanken i 1901 en filial i Kolding.

Mens havnen og dampskibsfarten var hilst som store fremskridt, frygtede man i handelskredse jernbanerne, som man mente ville knytte handelen stærkere mod syd. I 1866 åbnedes imidlertid jernbanen fra Fredericia til Vamdrup for driften, og Kolding fik sin første banegård, dengang endnu beliggende langt udenfor byen. I 1898 kom dertil den første privatbane, der gik til Egtved, i 1911 Kolding Sydbaner med linier til Hejlsminde og Vamdrup og endelig i 1917 Trolldhedebanen. Af disse har kun den sidste, Danmarks længste privatbane, overlevet bilernes konkurrence. I 1914 startede den første rutebil mellem Kolding og Haderslev. Den måtte naturligvis standse, da krigen kom, og først i 1920'erne voksede bilruternes antal og kapacitet betydeligt.

På den tid de første jernbanetog udbyggede det handelsmæssige samkvem mellem by og opland, formidledes de søværts forbindelser af en ganske betydelig flåde på 30–40 skibe, af hvilke det største var barkskibet »Anna Cecilie« på 329 læster, derefter kom briggen »Koldinghus« på 240, mens resten var mindre fartøjer. En tid blev der også drevet et ikke ubetydeligt sejskibsbyggeri ved Kolding havn. Henved hundrede købmænd drev handelsvirksomhed i 70'erne, deriblandt flere ganske store med korn, foderstoffer og trælast. Oksehandelen var gået tilbage i betydning; men i 1876 begyndte Jens Holm under beskedne for-

mer en kreatureksport fortrinsvis til England. Imidlertid lukkede dette land i 1890 for indførsel af levende kvæg, hvorefter Tyskland blev hovedmarkedet. Eksporten gik indtil 1895 mest pr. jernbane, men derefter henvistes al import til søvejen med påfølgende karantæne på bestemte pladser, af hvilke især Aabenraa og Flensborg aftog kreaturerne fra Kolding. Før 1ste verdenskrig var man oppe på en årlig eksport af ca. 50.000 kreaturer, og der blev bygget store eksportstalde ved Kolding havn. Nu som forud er kvægekseporten et væsentligt træk i byens økonomiske liv.

Det ældste industrielle foretagende i Kolding er dronning Dorotheas slotsmølle fra 1571, og det blev også denne, der i 1872 først gik over til mere moderne industrielle former med hovedvægten lagt på bryggeri af såvel bayersk- som hvidtøl. I 1877 grundlagdes Volkerts tekstilfabriker, og i 1888 stiftedes Fællesforeningen af jyske Brugsforeninger, der med en række stærkt udbyggede fabriksanlæg som kærne har gjort Kolding til et af andelsbevægelsens centre. Industrialismens fremgang betød overalt det gamle håndværks undergang. Blot som kunsthåndværk havde det nogen chance for at hævde sig. I 1898 nedsatte Holger Kyster sig som sølvsmed i Kolding. I forbindelse med kunstnere som Th. Bindesbøll, Joakim Skovgaard, Kai Nielsen og Svend Hammershøj skabte han værker, der hævder sig smukt indenfor skønvirketidens sølvmedekunst, og som også opnåede international anerkendelse. Koldingsølvets gode ry efter nutidens tarv vogtes nu af Hans Hansens sølvsmedie under billedhuggeren Karl Gustav Hansens ledelse. Et lille landsbyvæveri i Vonsild flyttede i 1910 til Kolding. Ved at søge kunstnerisk bistand bl.a. hos Knud V. Engelhardt og Niels Skovgaard er det lykkedes at skabe Georg Jensens damaskvæveri et højt anset navn.

Det gamle rådhus fra Frederik 2.s dage ansås i 1839 trods forskellige ombygninger at have levet sin tid ud og erstattedes i 1840 af en nybygning opført af muremester Johannes Nielsen, der i anledning af det ærefulde hverv havde været tre dage i København for at gøre sig bekendt med C. F. Hansens strenge søjleprydede råd- og domhus. Som forbilledet fik Koldings rådhus en søjlebåret fronton ud mod torvet, men var ellers et rart og hyggeligt toetages borgerhus. En ublid

*Borchs gård på torvet.
Gården er opført i 1595 af
apotekeren Herman Reim-
mingk og har utvivlsomt
den rigest udsmykkede
bindingsværksgavl i lan-
det. Kolding havde i tidli-
gere tid en stor mængde
renæssancegaulhuse, hvor-
af endnu enkelte som det-
te er bevaret.
(Fot. 1909 Hude).*

skæbne lod dette hus falde i 1873, længe før det var udlevet. Bystyret, der havde fået flere ting at sysle med, behøvede mere plads, og derfor fik L. A. Winstrup overdraget 1873–75 at opføre et nyt råd-, ting- og arresthus for Kolding og omliggende jurisdiktioner. Det var en efter datidens opfattelse meget pragtfuld bygning af røde sten med rundbuede vinduer, murtinder med skydeskår og megen anden fremmedartet prunk efter norditalienske forbilleder. I 1924 ombyggede Ernst Petersen huset og gav det et enklere, let klassicistisk præg. I 1838 afløstes de eligerede borgere af borgerrepræsentanter, og disse igen i 1868 af et byråd. I provisorietidens kampår var Kol-

ding Chresten Bergs by. 1876 fik venstre flertal i byrådet og beholdt det i en meget lang periode. I 1914 kunne den folkevalgte Edv. Lau sætte sig i borgmesterstolen, som hidtil havde været forbeholdt en kgl. embedsmand.

I 1886 restaurerede L. A. Winstrup og V. Ahlmann Skt. Nicolai kirke, hvorved næsten ethvert spor af den gamle kirke udslettedes. Koret med de høje gotiske vinduer er ren digtning. Det led en del skade ved schalburgtager i 1945, hvad der førte det gode med sig, at de sprængte mosaikruder 1945–50 afløstes af Kræsten Iversens fem store glasmalerier, der er vor tids betydeligste tilvækst til kirkens kunstskatte. Byens vækst nød-

vendigjorde den i 1923–25 opførte hvide Kristkirke af C. Svane og Axel G. Jørgensen. Endelig betegner den lille Immanuelskirke af Ernst Petersen byens videre fremrykning mod syd. En romersk-katolsk menighed rejste i 1885 sin egen kirke viet Skt. Mikael.

I 1845 fik skolen sin tredje kendte bygning på den gamle plads overfor kirken. Nebelongs gule façade står for så vidt endnu, men har fået en etage påbygget. Latinskolen blev til borgerskabets store fortrydelse nedlagt i 1856, men i 1880 genoprettedes den som landets første kommunale gymnasium.

I 1890 stiftedes et selskab med det formål at få oprettet et kulturhistorisk museum på Koldinghus. Det lykkedes i løbet af få år at få først nord- og derefter vestfløjen under tag, og da kæmpetårnet i 1930erne truede med at styrte ned, blev det tillige med riddersalen istandsat. Planer om en fuldstændig restaurering af slottet er midlertidig skrinlagt, men ingeniørene opgivet. Museet har efter provinsforhold vokset sig stort med våben og kunsthåndværk som særlige specialer. Staldgården, der skånedes ved branden i 1808, blev derefter overtaget af militæret. Her indkvarteredes indtil 1842 to eskadroner af de holstenske lansenerer. For tiden disponerer Hærens bygningstjeneste over gården. I krigens år havde Gestapo her sit hovedkvarter for Sydjylland.

Den fremmede, der i dag kommer til Kolding, vil ikke i gadebilledet møde mange spor af fortiden. De få bevarede gamle huse er ganske vist af høj rang, men så yderlig få, at de lige så lidt som de bedste blandt de nyere kan tilsløre det faktum, at byen har fået sit stærkeste præg af de i arkitekturens historie mest forvildede år, nemlig efter

1870, da byen på kort tid helt voksede ud af sine gamle rammer. Blandt de nyere bygværker gør Ernst Petersens monumentale domhus fra 1918–21 sig stærkt gældende; men fuldt så interessante er vistnok de jævne huse, som kommunen 1918–22 lod opføre på Gøhlmannsbanken ved samme arkitekt. De kan i deres provinsielt hyggelige enkelhed bringe Sjette Frederiks dage i erindring, men i placeringen er de ved at foregribe den moderne parkbebyggelse med hensyntagen til sol, lys og luft. Husene betegner en værdifuld indsats mod den tids bolignød.

Byen har mindedes sine berømte sønner på vanlig vis og uden overraskende kunstneriske virkninger. Foran banegården står Rasmus Andersens statue af venstreføreren Chr. Berg. Mindre kendt af almenheden, men til gengæld et verdensnavn indenfor veterinærvidenskaben er J. J. Schmidt, der opfandt en effektiv behandlingsmetode af kælvningsfeber og derfor i 1920 fik et af Nordens dyrlæger rejst og af Hansen-Jacobsen udført granitminde med portrætmedaljon. Ved opkørslen til slottet har krigshistorikeren, oberst O. Vaupell og digteren, politikeren og bladmanden Carl Ploug hver fået sin bautasten. Kampene i 1849 mindes ved Andreas Paulsens bronzerelief på Nicolai kirkes nordgavl og den sidste krigsfaldne ved Poul Søndergaards relief ved staldgården. Det rette vartegn for staden findes dog ikke blandt disse, men må snarere siges at være den ensomme Hercules på slottets kæmpetårn, hvis sindbilledlige værdi yderligere fremhæves ved Carl Plougs kendte digt »Graaskæggede, vejr-bidte grænsevagt –«, om kæmpen, der frejdigt holdt livets trængsler ud og vandt sig et evigt ry ved mandig dåd og bedrift.

LANDKOMMUNER

Ved Søren Ingemann Jensen

Herreder. *Randers amt*: I Onsild s. 392, II Gerlev s. 393, III Nørhald s. 394, IV Støvring s. 395, V Galten s. 396, VI Rovsø s. 397, VII Sønderhald s. 398, VIII Øster Lisbjerg s. 399, IX Mols s. 400, X Sønder s. 401, XI Nørre med Anholt s. 402 og 403. *Aarhus amt*: I Hasle s. 405, II Vester Lisbjerg s. 404, III Sabro s. 406, IV Framlev s. 407, V Hads s. 408, VI Ning s. 409. *Skanderborg amt*: I Gern s. 411, II Hjlemslev s. 410, III Vrads s. 413, IV Tyrsting s. 412, V Nim s. 414, VI Voer s. 415. *Vejle amt*: I Bjerge s. 416, II Hatting s. 417, III Nørvang s. 418, IV Tørrild s. 419, V Holmans s. 420, VI Elbo s. 421, VII Jerlev s. 422, VIII Brusk s. 423, IX Nørre Tyrstrup s. 424.

De anførte folketal er fra 1950.

Glenstrup Sø set mod Gettrup. (Fot. 1953 N. Elswing).

ONSILD HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Mariager landsogn, Falslev (-Vindblæs i Gerlev herred), Hcm-Seem, Svendstrup (-Vester Tørslev i Nørhald herred), Skellerup, Sønder Onsild-Nørre Onsild og Sønder Hornum-Snæbum, ialt ca. 170 km² med 6556 indbyggere.

Dette område, hvis største bredde fra nord til syd er 9 km, når mellem Kastbjerg Aas udløb i øst og Snæbum Bæk og Klejtrup Sø i vest en længde af o. 30 km. Iøvrigt indrammes det hovedsagelig af Mariager Fjord, Onsild Aa, Skals Aa og den fiskerige Glenstrup Sø. Det bakkede herred er det mest ufrugtbare i amtet, og skønt store hedearealer er forvandlet til plantager eller agerland, breder heder og lyngbakker sig stadig over flere hundrede hektarer. Langs de skovklædte og lyngbræmmede skrænter og slugter ved Mariager Fjord findes de skønneste steder i herredet. Mest kendt er den 111 m høje Hohøj, fra hvis top man har en milevid udsigt. Her står en mindsten for Steen St. Blicher, der i 1846 for-gæves søgte at stævne til en folkefest på stedet og i den anledning skrev »Jyden han æ stærk aa sej«. Også Nis Petersens navn er for stedse knyttet til egnen ved digte som »Sandflugt om Hohøj«.

Mellem Hadsund og Mariager fører Hadsund-Hobro-vejen gennem et af landets smukkeste fjordlandskaber,

og midt i al denne herlighed ligger landsbyen Assens og de røgspyende cementfabriker ude ved fjordens kridtbakker. Her er tre store anlæg, men det ældste fra 1873 er ikke i drift mere, kun »Dania« arbejder for fuld kraft. Ved denne industris opståen fik Falslev sogn, hvortil Assens hører, et nyt befolkningselement, og mange problemer opstod. Meget er vel bragt i lave, men fattigdom er der stadig, og ca. hvert 8. menneske i sognet får invalide- eller aldersrente.

Fra denne egn stammer Hans Kirk, der i »Daglejerne« og »De nye tider« har skildret industrialiserin-gens virkninger i et jysk landsogn. 1324 af sognets 1553 indbyggere bor nu ved cementfabrikerne og i Assens, herredets største landsby, der foruden afholdshotel har to brugsforeninger, en stor skole og et nyoprettet alder-domshjem, til hvis opførelse cementfabrikerne har ydet et betydeligt bidrag.

De fleste af sognene har romanske granitkirker, hvis tårne først er tilbygget i den senere middelalder.

Hovedgården Kjellerup i Svenstrup sogn har afgivet jord til ca. 50 statshusmandsbrug. Godsets trefløjede hovedbygning er fra 1888 og ligger på en lille landtunge i Kjellerup Sø, tidligere adskilt fra omverdenen ved en voldgrav. I Hornum sogn ligger Trinderup, hvis to-fløjede hovedbygning blev ombygget i 1861.

Sødringholm i begyndelsen af 19. årh. Akvarel i svensk privateje.

GERLEV HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Vindblæs (-Falslev i Onsild herred), Udbyneder-Kastbjerg, Dalbyneder-Dalbyover, Raaby-Sødring, Øster Tørslev, Gerlev-Enslev og Kærby (-Hald i Nørhald herred), ialt ca. 195 km² med 8053 indbyggere.

Herredet, der i store træk afgrænses af Kastbjerg Aa, Mariager Fjord, Kattegat, Randers Fjord, Tvede Aa og Gerlev Kær kan naturligt deles i tre områder. Den nordvestlige og vestlige del minder m.h.t. jordbunds- og terrænforhold mest om Onsild herred, mens de sydlige sogne Gerlev, Øster Tørslev og Dalbyover har gode jorder. Landskabet øst for linien Overgaard-Udbyneder-Dalbyneder-Raaby er for største delen gammel havbund, der nu kun hæver sig lidt over havets overflade. Ved hjælp af kanaler, render og sluser har man fået store arealer under kultur, og til beskyttelse mod saltvandet fra Kattegat er anlagt kilometerlange diger. I 1953 har man endvidere planlagt et stort dæmnings- og afvandingsprojekt i Ajstrup Bugten ved Mariager Fjord, hvor man regner med at kunne indvinde næsten 1000 ha. Lyngstrækningerne er også de fleste steder forvandlet til agerland eller plantager.

Omtrent på grænsen mellem de tre nævnte herredsdele ligger stationsbyen Havndal ved Randers-Hadsund banen. Den har 622 indbyggere og rummer bl.a. bank-

filial og sparekasse, to hoteller, en biograf, en kød- og bemelsfabrik, en destruktionsanstalt, en møbelfabrik og et andelsmejeri. Havndal, der hører til Udbyneder sogn, har først fornylig fået egen kirke. Øster Tørslev kirke er opført 1875-76. Herredets øvrige kirker er oprindelig kullede, romanske granitkvaderkirker, ofte smykket med indhuggede figurer. Rigest udstyret med sådanne granitbilledhuggerarbejder er den højtliggende Vindblæs kirke. Bl.a. har stenmesteren formet de nederste halvrunde sokkelled som en lindorm, der snor sig omkring hele kirken, således at de to ender, hver med sit hoved, mødes midt på koret. Kirken blev i gamle dage brugt som sømærke. I Udbyneder, Kastbjerg, Dalbyneder og Raaby kirker er der kalkmalerier.

Herregården Sødringholms nuværende hovedbygning blev opført i 1752, efter at den gamle var brændt, mens hovedfløjen på Demstrup blev ombygget i 19. århundrede. Trudsholm er opført 1654, og Overgaard ved Mariager Fjord blev bygget af Jørgen Lykke o. 1550. Overgaards nuværende besidder, godsejer Flemming Juncker, har især efter anden verdenskrig gjort sig bemærket som foregangsmand på landbrugsmekaniseringens område, og til det historiske herresædes mange besøgende er i de senere år kommet et nyt klientel af landbrugsinteresserede.

Den kgl. privilegerede kro i Hvidsten. (Fot. 1953 N. Elswing).

NØRHOLD HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Glenstrup, Vester Tørslev (-Svendstrup i Onsild herred), Asfærg-Faarup, Kovsted (-Raasted i Støvring herred), Spentrup-Gassum, Hald (-Kærby i Gerlev herred) og Tvede-Linde, ialt ca. 170 km² med 6653 indbyggere.

Herredet grænser mod nord til Onsild og Gerlev herreder, mens Randers Fjord, Kovsted Aa og Skals Aa skiller det fra naboområderne i øst, syd og vest. De bakkede jorder er mod nord sandede med en del hedearealer og plantager, mens de mod syd og øst er mulderede.

Stationsbyen Faarup ved den østjyske længdebane er efter Mariager-Faarup-Viborg banens åbning i 1927 blevet et lille jernbaneknudepunkt med næsten 500 indbyggere. Her findes bl.a. briketfabrik og teglværk. Landsbyen Hald, herredets gamle samlingspunkt, ligger på et bakkedrag med en storslået udsigt. Den romanske granitkvaderkirke er ligesom kirkerne i Faarup og Spentrup kendt for sine kalkmalerier. De ældste dele af Vester Tørslev kirke er bygget af kridtsten, i Asfærg og Faarup er anvendt både kridtsten og granit. Den anse-

lige Glenstrup kirke har tidligere været klosterkirke. I Kovsted ligger en kirkelade.

Spentrup kirke er næsten uforandret siden St. St. Blichers dage. På kirkegården findes hans og hustruens grave, og lige overfor står præstegården som i digterens tid. Nord for Spentrup minder en Blicherplantage, plantet af eftertiden, om, at han også var interesseret i hedsagen. Mariager landevej fører gennem Hvidsten med den hyggelige kro, før besættelsen kendt for sin gode mad og sine egshistoriske samlinger, under og efter krigen berømt for den dåd, der blev øvet af kromand Marius Fiil og hans familie i kampen mod undertrykkerne. Marius Fiil, hans søn og svigersøn blev henrettet af tyskerne i Ryvangen 29. juni 1944 sammen med fem andre fra Hvidstengruppen. I 1945 rejste kommunens beboere dem en mindesten.

I Gassum foretog Danish American Prospecting Company de meget omtalte borerier efter olie 1948-51.

I Tvede sogn ved Randers Fjord spejler Gesinggaards hvide, trelængede hovedbygning fra 1747 sig i de gamle voldgrave, hvis vand ved et dæmningsanlæg hentes fra den lavere liggende Tvede Aadal.

Støvringgaard. Hovedbygningen set fra nordvest. (Fot. 1945 Holt og Madsen).

STØVRING HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Dronningborg landsogn, Borup, Raasted (-Kovsted i Nørhald herred), Gimming-Lem, Harridslev-Albæk og Støvring-Mellerup, ialt ca. 105 km² med 6163 indbyggere.

Det frugtbare område mellem Nørhald herred og Randers Fjord skråner fra nord jævnt ned mod fjordengene, hvor bønderne i gamle dage lod kreaturerne gå og æde sig fede. Stormflod og højvande ødelagde mange høafgrøder og kostede utallige kreaturer livet, før bønderne gik til modangreb mod disse naturmagter. I 1918 dannedes de første dige- og pumpelag, og 1922 var man færdig med inddigningen. Et kanalsystem fører vandet til fyldgraven langs fjorddiget, hvor det pumpes ud i fjorden. Under vejledning af Det danske Hedeselskab er store engområder blevet til frugtbare agre, og landskabet har i nogen grad ændret karakter. Det samme gælder dyrelivet. For blot få årtier siden vrímlede det med storke i de nordenfjords landsbyer. Nu er deres tal svundet betydeligt ind.

Dronningborg landsogn, tidligere en del af Randers, blev 1904 selvstændig kommune, men betragtes som for-

stad til Randers. Den har 2112 indbyggere og rummer flere industrivirksomheder. Vognfabriken »Scandia« beskæftiger ca. 450 mand, og på landbrugsmaskinfabriken »Dania« arbejder o. 250. Kommunens skolevæsen er købstadordnet, men den har stadig kirke fælles med Randers Skt. Mortens sogn.

De øvrige otte landsognes romanske kirker er opført af granit eller limsten. Til Raasted kirke, hvor der afdækkedes kalkmalerier i 1938, er begge slags materialer anvendt. Mellerup kirke er kullet. I Mellerup har man siden 1890 haft en valgmenighedskirke, hvor Jakob Knudsen var præst 1890-97. Mellerup folkehøjskole fra 1880, som han var knyttet til i samme periode, blev nedlagt i 1917.

Bjellerup Ladegaard i Dronningborg landsogn har en toflojet hovedbygning fra 1878, mens Dronningborg er opført o. 1766. Den røde, firfløjede Støvringgaard, der har været jomfrukloster siden 1735, ligger omgivet af voldgrave nær fjorden mellem Sønder- og Nørreskov. Hovedbygningen er opført mellem 1600 og 1630, mens den smukke have blev anlagt i begyndelsen af 18. århundrede.

Stationsbyen Hadsten set fra vest. (Fot. 1953 N. Elswing).

GALTEN HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Vorup, Haslum-Ølst, Værum-Ørum, Lavrbjerg-Lerbjerg, Nørre Galten-Vissing, Voldum-Rud, Ødum-Hadbjerg og Halling (-Søby-Skader i Sønderhald herred), ialt ca. 200 km² med 13.658 indbyggere.

Mod nord, nordøst og øst grænser det til Støvring, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder, mens Gudena og Lilleaa danner skel mod Viborg og Aarhus amter. Hingedalen deler på det smalleste sted området i to halvdele, i nord og nordøst er jorderne fortrinsvis sandede, i syd mest muldlerede. Spredte løvskove, talrige vandløb og engdrag præger det bakkede herred. Her blev amtets første andelsmejeri oprettet i Værum i 1884, og i Ødum anlagdes i 1935 en station til tørring af grøntfoderplanter.

Vorup sogn, der betragtes som forstad til Randers, er med 4478 indbyggere amtets største. Fra det 16. århundrede og indtil 1923 var det i gejstlig henseende henlagt under kirkerne i Randers købstad. Den røde murstenskirke er opført i 1876.

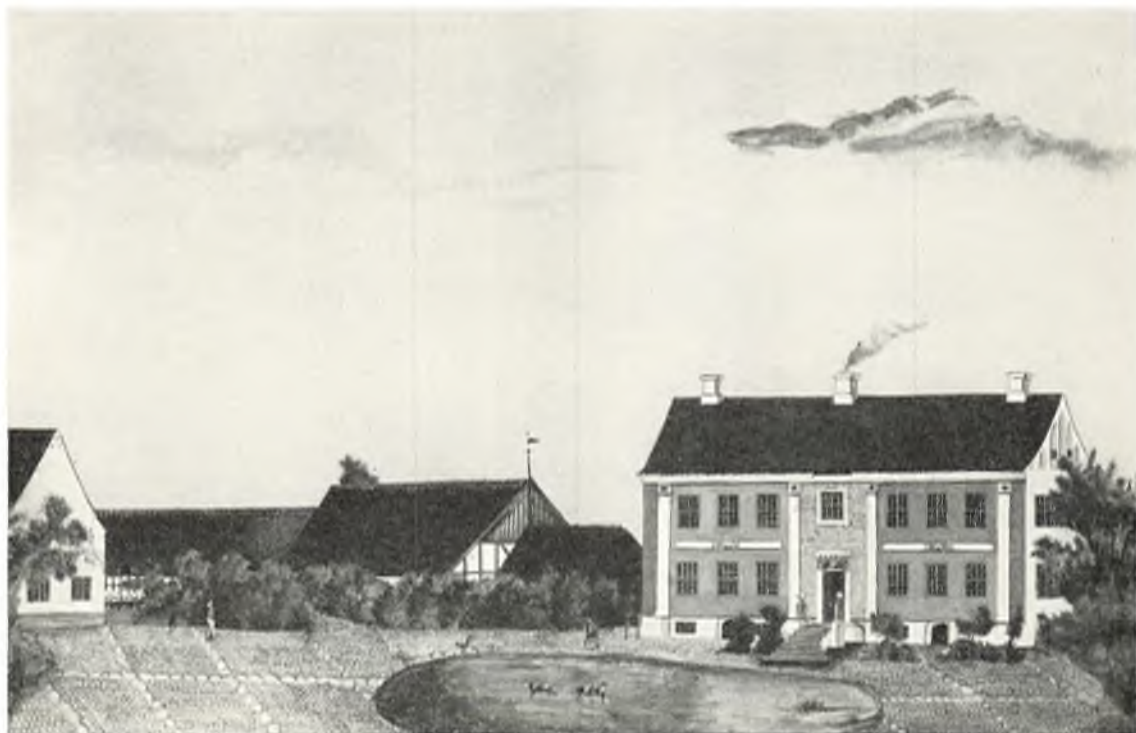
Stationsbyen Hadsten, hvor der bor 2039 mennesker, og som i 1919 fik egen kirke, havde de første årtier efter banens åbning 1862 kun få indbyggere, men op mod århundredskiftet tog udviklingen fart. Hadsten Mølle, om-

bygget til dampkraft i 1881, er som andelssvineslagteriet fra 1913 udvidet adskillige gange. Byens mange virksomheder og institutioner siger en del om dens betydning for oplandet, men Hadsten er dog mest kendt for sine skoler. Folkehøjskolen, Den jyske Haandværkerskole og realskolen er oprindelig aflæggere af en i 1876 oprettet friskole, desuden er der en husholdningsskole.

I Lavrbjerg stationsby er der 766 indbyggere. Den har møbelfabrik, bank, trælasthandel og flere forretninger. Byens romanske granitkirke er kullet i lighed med kirkerne i Lerbjerg, Rud, Vissing, Værum og Hadbjerg. De jævndrende kirker i Haslum og Ødum er bygget henholdsvis af granit og frådsten, Galten kirke af frådsten og kridtstenskvadre. Den anelige Voldum kirke opførtes 1606 af herskabet på Clavsholm.

Clavsholms hvidkalkede barokslot ligger omgivet af park og skov med næsten samme udseende som i 1712, da Frederik 4. bortførte Anna Sophie Reventlow fra gården. En del af jorden er udstykket.

Helt udstykket er Frisenvold, der ligesom Christianslund og Brusgaard er opført af bindingsværk i begyndelsen af det 19. århundrede, mens de trefløjede hovedbygninger på Løjstrup og Kollerup blev opført henholdsvis 1843-45 og 1850.

Herregården Holbækgaard i 1843. Farvelagt tegning i Nationalmuseet.

ROVSØ HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Holbæk-Udby, Voer-Estruplund og Ørsted (Hevring Hede i Sønderhald herred), ialt ca. 110 km² med 3998 indbyggere.

Rovsø herred, der i henseende til folketal er det mindste i amtet, og som oprindeligt har været en ø, omgives af Grund Fjord, Randers Fjord, Kattegat, Hevring Aa og Hejbæk. Det bakkede, lidet skovrige landskab, hvis højeste punkt er 44 m, har dels lermuldede, dels sandede jorder. Ved kysterne og åerne findes udstrakte kær og enge, men store arealer langs fjordene er nu inddiget og afvandes ved kanaler, diger og pumpestationer.

Områdets største bysamfund er Ørsted med 912 indbyggere. Den skal ifølge gamle overleveringer engang have været en betydelig havneby, der kunne besejles gennem Grund Fjord og et sund, der fra Kattegat strakte sig ind gennem de vide engdrag, som omgiver Hejbæk og Hevring Aa.

For ca. hundrede år siden var Ørsted kun en lille landsby, men så begyndte indvandringen, der kom flere handlende, og o. 1860 var der både distriktslæge og apotek. Sygehuset, der har plads til 60 patienter, blev oprettet i 1886. Byen har desuden andelsmejeri, hotel, biograf, sparekasse, mølle og en del andre virksomheder.

Da Randers-Ryumgaard-Grenaabanen skulle bygges i halvfjerdserne, blev den ført gennem den 4 km sydligere liggende Allingaabro, som i nyere tid er vokset på Ørsteds bekostning. Trods ihærdige forsøg lykkedes det aldrig at få nogen banelinie i herredet.

Nu har biltrafiken vel afhjulpet dette savn, og i de senere år har der været planer fremme om at bygge en bro over fjorden mellem Voer og Mellerup og således bl.a. forkorte vejen mellem Nordjylland og Hundested-Grena-overfarten.

Ørsteds anelige, romanske granitkirke, der er rigt smykket med udhugne billeder, har i den senere middelalder fået tilbygget tårn af granit og munkesten. Kirkerne i Holbæk, Voer og Estruplund er jævnaldrende med Ørsteds, mens Udbys røde murstenskirke er fra det 13. århundrede.

Den nu delvis udstykkede Holbækgaard har en enlænget hovedbygning i to stokværk. Den søndre del stammer fra o. 1560, mens nordre del er opført 1645. Stenalt og afbyggergården Christianslund købtes i 1939 af statens jordlovsudvalg til udstykning. Hovedbygningen, der består af en fløj i to stokværk med kælder, er opført i nyklassisk stil i første halvdel af det 19. århundrede, mens Estruplunds hovedbygning er fra 1916.

Landskab ved Skaføgaard. Maleri 1881 af H. Fischer.

SØNDERHALD HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Kristrup, Virring-Essenbæk, Favsing-Avning, Vivild-Vejlby, Gesing-Nørager, Marie Magdalene-Koed, Øster Alling-Vester Alling, Nørre Aarslev-Nørre Hørning, Hvilsager-Lime, Mygind-Skørring-Krogsbæk, Søby-Skader (-Halling i Galten herred) og Ørsted (kun Hevring Hede, resten af kommunen i Rovsø herred), ialt ca. 415 km² med 20.951 indbyggere.

De bedste jorder ligger i det bakkede terræn mod vest, mens den østlige del med sin storladne, dystre natur omkring Ammelhede og de udstrakte kær- og mosestrækninger, der fortsætter ind i Nørre herred, har store, sandede områder. Flere vandløb snor sig gennem landskabet med de mange skove og søer.

Kristrup, en af Randers tre forstæder, ligger i sognet af samme navn, der med 3999 indbyggere er det største i herredet.

Avning, hvor der bor 1234 mennesker, var før Randers-Ryumgaard banens åbning i 1876, kun en lille landsby. I 1901 oprettedes Avning Savværk og Avning Møbel- og Madrasfabrik, og en tidligere nedlagt kartoffelmelsfabrik genopstod i 1933, efter at kartoffelmelimport var blevet forbudt samme år. Foruden tørvestrøelsefabrik og briketfabrik har den stadig voksende by flere andre virksomheder, der forarbejder egnens produkter.

Allingaabros vækst begyndte også først, efter at den var blevet stationsby i 1876. Nu har den 1140 borgere. Folkebanken for Rovsø og Sønderhald herreder, stiftet 1906 og Rovsø-Sønderhald herreders Andelssvineslagteri, oprettet 1930, er alle stedlige foretagender med navne, der fortæller om byens betydning for oplandet.

Jernbaneknudepunktet Ryumgaard i herredets udkant har 796 indbyggere. Her er flere fabriker og en af Danmarks største landrealskoler.

Stationsbyen Pindstrup ved de store moser langs Ryummaa har 605 indbyggere. I 1905 oprettedes Pindstrup Mosebrug, der fremstiller tørv og tørvestrøelse.

I landsbyen Vivild ud mod Kattegat er der en ungdomsskole. Den romanske granitkirkes kalkmalerier er fornyligt blevet kalket over.

Størsteparten af herredets kirker er jævaldrende med Vivilds. Dog er kirkerne i Marie Magdalene og Essenbæk opført henholdsvis i det 15. og det 19. århundrede. I Essenbæk lå i middelalderen et kloster.

Gl. Estrup er opført o. 1630 og indviet til herregårdsmuseum i 1930, mens godset indgik i hofjægermester V. Uttentals fond til oprettelse af en kostskole på Løvenholm, hvis to fløje er fra 1576 og 1643. O. 1580 byggedes Skaføgaard, og 1770 blev Ryumgaard ombygget. Hevringholm og Tustrup er fra det 19. årh.

Hjortshøj kirke 1862. Maleri af Janus la Cour.

ØSTER LISBJERG HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Skarresø (-Kolind-Ebdrup i Sønder herred), Torsager-Bregned, Mørke, Hornslet, Skødstrup, Hjortshøj-Egaa og Todbjerg-Mejlby, ialt ca. 220 km² med 13.025 indbyggere.

Det grænser til Kalø Vig og til Mols, Sønder, Sønderhald og Galten herreder samt til Aarhus amt. De bedste jorder findes i det lave, skovrige landskab ved vigen, de dårligste mod nordøst.

Hornslet, indfaldsporten til Djursland, har 1396 indbyggere. De store bøgeskove mod syd, vest og nord blev efter banens åbning i 1870erne årsag til, at der opstod en stor træindustri. I 1891 opførtes amtssygehuset og i 1910 dommerboligen med ting- og arresthus, i 1913 kom en bankfilial og i 1917 stiftedes andelsbanken. Hornslet er sessionssted og tingsted for Øster Lisbjerg og en del af Sønderhald herred.

I stationsbyen Mørke er 609 indbyggere. Landevejen Randers-Ebeltoft skærer her banelinien, og byen har bl.a. bank, cementvarefabrik, mølle og møbelsnedkeri. I nabobyen Ommestrup findes desuden et stort teglværk.

Fra Røndes bakker er der udsigt over Kalø Vig og de skønne Kaløskove i nærheden, til Mols og Helgenæs på den anden side vandet. Da hovedlandevejen i 1855 var

ført nord om Gammel Ronde, opstod en ny bydel om denne færdselsåre. Først flyttede kroen derop. Den skulle jo betjene diligencerne fra Aarhus og Randers til Grenaa og Ebeltoft og efter banernes anlæg postvognene til Mørke og Løgten stationer samt til Ebeltoft og Knebel Bro. Rønde er nu trafikknudepunkt for syv rutebillinier. Rønde Højskole blev 1897 overtaget af Indre Mission og udvidet. Byens store studenterkursus, som har haft egen bygning siden 1919, er en aflægger af højskolen. På det nærliggende Kalø gods, der efter krigen blev konfiskeret som tysk ejendom, er en jagtforsøgs-gård og en landboskole.

Røndes 1270 indbyggere hører til Bregned sogn, hvis kirke er opført mellem 1449 og 1482. Den ligger halvanden km fra byen på en idyllisk plet i skovene ved Kalø Vig nær slotsruinen. Ellers stammer herredets øvrige kirker ligesom Jyllands eneste rundkirke i Torsager fra romansk tid.

Rosenholm, der siden 1560 har spejlet sine svungne gavle og runde hjørnetårne i voldgravene, udgør sammen med parken og slotsgartneriet den sidste rest af Rosenkrantzernes jordrige gods. Kalø, Skæring-Munkgaard, Skaarupgaard og Kalstrup fik i det 18. århundrede hovedbygninger af egebindingsværk. Vosnæs-gaard blev opført omkring århundredskiftet.

»Tinghulen« i Mols Bjerge. (Fot. Herluf Lykke).

MOLS HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Ebeltoft landdistrikt, Draaby, Agri-Egens, Knebel-Rolse, Tved, Vistoft og Helgenæs, ialt ca. 170 km² med 5949 indbyggere.

Mod nord danner Kol Aa, Stubbe Sø og Havmølle Aa skel mod Øster Lisbjerg og Sønder herreder, og området består hovedsagelig af Mols og Helgenæs, hvis stærkt indskårne kystlinier bl.a. beskylles af vigene ved Egens, Knebel og Begtrup, samt halvøen mellem Ebeltoft Vig og Kattegat. Det bakkede herred er lidet skovrigt, og de bedste jorder findes på vestsiden. Mellem Knebel, Agri, Femmøller og Fuglsø ligger de lyngklædte Mols Bjerge, gennemkrydset af sandede hulveje og slugter med rislende vandløb. Ved Femmøller drev de i gamle dage fire stampemøller og fem kornmøller. Nu er der tre. Fra Agri Bavnehøj har man en enestående udsigt over hele herredet, der ved sin naturs mangfoldighed næsten er som et spejlbillede af det øvrige land. Mols har længe været en yndet turistegn, og tilstrømningen øgedes ved Grenaa-Hundested overfartens åbning i 1934. For at bevare Mols Bjerge for en skæmmende sommerbebyggelse som den, der præger området langs Ebeltoft Vig, er man

nu ved at udarbejde en fredningsplan for hele området, d.v.s. et 5 km bredt og 7 km langt areal; det bliver måske begyndelsen til en nationalpark, som fra Mols skal strække sig ud på Helgenæs og ind i Djursland.

En del af herredets indbyggere driver fiskeri, og nogle er beskæftiget med at grave ral i de store lejer langs kysterne. De mægtige stenforekomster på Hjelm udnyttes af Aarhus Sten- og Gruskompagni, der købte øen i 1944. 1952 foretog Nationalmuseet en række udgravninger og fandt her marsk Stigs falskmøntnerværksted.

Egens kirke ligger på den stejle bakke over vigen ved indgangen til herredet fra vest. Den stammer fra det 15. eller 16. århundrede og er opført af munkesten og kamp. Med undtagelse af Vrinders kirke, der er bygget 1907, er de øvrige fra romansk tid.

Lyngsbækgaard nord for Ebeltoft Vig fik i 1784 sin trefløjede, nyklassiske hovedbygning, og Kvelstrup blev opført i samme stil i 1794. Skærso og Isgaard blev bygget i det 19. århundrede, ligesom der i 1880 rejstes en ny hovedfløj på den nu delvis udstykkede Rolsegaard ved indløbet til Knebel Vig. Af den frasolgte jord er oprettet 10 statshusmandsbrug.

Hovedbygning og startbaner på Tirstrup flyveplads. (Fot. 1948 Odense Luftfoto).

SØNDER HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Aalsø-Hoed, Vejby-Homaa, Lyngby-Albøge, Hillested-Rosmus, Tirstrup-Fuglslev, Feldballe, Nødager og Kolind-Ebdrup (-Skarresø i Øster Lisbjerg herred), ialt ca. 315 km² med 10.616 indbyggere.

Mellem Kolindsund i nord og Stubbe Sø, amtets største, i syd breder det skov- og sørige herred med sine mange vandløb, enge og kær sig fra Kattedgat til Korup Aa. Flere steder vidner hede- og mosestrækninger om, at jorden ikke er den bedste, og en højtliggende sandflade, som fra Kattedgat over Rosmus og egnen mellem Fuglslev og Tirstrup breder sig nordefter mod Kolind, viser, at en istidsflod har passeret herredet. Befriet for indlandsisens tryk aflejrede den her ved kysten de runde kalksten, den førte med fra Kattedgatområdet. De brændes nu i Balle kalkværk. Stationsbyen Balle ligger ved Ebeltoft-Trustrup banen, der åbnedes i 1900.

I 1858 førtes Aarhus-Grenaa landevejen gennem Trustrup, og i 1876 kom så Grenaabanen. Et nu indstillet kalkværk anlagdes i 1885, i 1889 oprettedes et mejeri og i 1898 en realskole. Der er bl.a. også trælasthandel, cementfabrik og bankfilial i byen, som har 611 indbyggere.

Tirstrup flyveplads blev anlagt af tyskerne under krigen og efter befrielsen overtaget af forsvarsministeriet, som i 1952 begyndte at udbygge den til NATO-flyvebasis. Siden 1946 har her været lufthavn for Aarhus, Randers, Grenaa og Ebeltoft.

Banens åbning og Kolindsunds udtørring i halvfjerdserne betød fremgang for Kolind. Betegnende nok blev den første forretning i Ny Kolind, bebyggelsen omkring stationen, lagt ved hovedvejen til de nye sundgårde. Et par fabriker og mange forretninger hører til i Kolind, hvor der bor 813 mennesker.

I den tidligere seminarieby Lyngby er kirkens skib opført i romansk tid af kridtstenskvadre, et byggemateriale, der er anvendt i flere af herredets kirker.

Bag kystens hvide sand, nu talrige badegæsters sommerparadis, rejstes o. 1600 Katholms og Rugaards røde mure med de kantede hjørnetårne i skovenes læ. På Møllerup, marsk Stigs gamle borg, blev hovedfløjen opført 1681, sidefløjene i det 18. århundrede. Hessel, Lykesholm, Høgholm, Bjørnholm og Ingvorstrup har alle fået bygget eller ombygget deres hovedbygninger i det 19. århundrede.

Pumpestationen i Fannerup. (Fot. 1953 W. Øvlesen).

NØRRE HERRED i Randers amt består af sognekommunerne Gammelsohn (eller Grenaa landsogn), Hammelev-Enslev, Karleby-Voldby, Veggerslev-Villersø, Gerrild-Hemmed, Rimsø-Kastbjerg, Fjellerup-Glesborg, Ørum, Ginnerup, Nimtofte-Tøstrup og Anholt, ialt ca. 335 km² med 11.550 indbyggere.

I vest findes som i det tilgrænsende Sønderhald herred store, delvis lyngbevoksede moser og temmelig magre sandjorder med nogen hede, og selv om det østlige område er mere frugtbart, hører herredet dog til de dårligste landbrugsegne i amtet. Bag den lange kyststrækning med kalkstensklinterne ved Bredstrup, Sangstrup og Karlby mellem Grenaa havn og den skønne Hegedalsbakke ligger store skove og plantager omkring Sostrup, Emmedsbo og Mejlgaard. Langs det udtørrede Kolindsunds hovedkanal, der danner grænse mod Sønder herred, har landet et helt andet præg og minder mest om et hollandsk marsklandskab, gennemkrydset som det er af grøfter og diger.

Selv om landbruget er herredets hovederhverv, forstår man også at udnytte andre naturværdier. Ved Bønnerup Strand er anlagt en fiskerihavn, i stationsbyen

Stenvad ved Horsemosen har Pindstrup Mosebrug en filial, som fremstiller tørvestrøelse til landmændenes stalde, Kirial kalkbrud sender råmaterialet til Grenaa kalkbrænderi, og i Sostrup skovdistrikt har der siden 1902 været et stort savværk.

Ved Ryumgaard-Gerrild-Greanaabanen, der blev fuldført 1917, ligger Nimtofte og Gerrild, to af herredets mest kendte byer. Det skont beliggende Nimtofte ved åen af samme navn er en af Djurslands ældste bebyggelser.

Gerrild og Stokkebro er nu vokset sammen til een by, som bl.a. rummer Ryumgaard-Gerrild-Greanaabanens administrationskontorer og værksteder. Den smukke omegn og den udmærkede badestrand ved Gerrild Bugt drager hver sommer en del turister til byen, hvis smukke, romanske kirke ligesom flere andre i herredet er bygget af kridtstenskvadre fra klinterne ved Kattegat. Tårnet, våbenhuset og korsfløjen er delvis af munkesten.

I nærheden af Gerrild ligger Skeelernes røde renæssanceslot Sostrup, som i 1953 er blevet indviet til Johannitterkloster, mens den hvide, trefløjede Mejlgaard stadig er i privat eje.

Fyrtårnet på Anholt. Træsnit i Ill. Tid. 1860-61.

ANHOLT sogn i Nørre herred, Randers amt, består af øen Anholt, ialt 22 km² med 231 indbyggere.

Den kileformede ø, der er ca. 10 km lang, vender den 4 km brede ende, Vesterlandet, mod vest og spidsen, Totten, mod nordøst. Bag Vesterlandets smalle forstrand hæver sig et trekantformet morænebakkelandskab, hvis sydspids, Sønderbjerg, er øens højeste punkt, og som i hesteskoform omslutter et engdrag, der tidligere har været en havvig. En del af de sandmuldede jorder, der knap udgør en sjettedel af øens areal, ligger hen som græsning for fårene, noget dyrkes, og andet er siden 1895 beplantet med nåle- og lovtræer. I oldtiden var hele området skovdækket.

De 3000 tønder land med flyvesand og milelange klitkæder øst for bakkerne kaldes Ørkenen.

Sognets eneste større bebyggelse er Anholt by, der ligger på bakkernes østside, i læ for de hyppige vestenstorme. Mellem stedets 60 huse, der er omgivet af frodige haver og et virvar af gyder og stier, er de gamle Anholterboliger med stråtag og den karakteristiske gavltrekan af sorttjærede brædder ved at vige for tegltags-husene. Her er en skole, opført 1918, et forsamlingshus

fra 1910, et elektricitetsværk fra 1948 og en brugsforening i et tidligere badehotel, som ikke kunne gå, skønt det var opkaldt efter Holbergs »Peder Paars«, der har gjort øen så navnkundig. Den lille kirke i romansk stil blev bygget i 1818, efter at den forrige var ødelagt under englændernes okkupation af Anholt 1809-14.

I gamle dage måtte skibe med ærinding til Anholt ankre op i Pakhusbugten, men o. 1900 blev der bygget en havn udfor øens nordvestpynt, til stor gavn for fiskeriet, der er hovederhvervet. I 1945 var der 10 kuttere på mellem 17 og 20 tons, og fangsterne består især af rødspætter, ising, torsk, sild og hummer. Ved havnen er bl.a. et sømandshjem, et telegraf- og posthus, en bolig for havnefogeden og flere fiskepakhuse.

Anholt fyr, der ligger 2 km fra Totten, kan ses i en afstand af 36 km.

Kammerherregaarden i Anholt by bebos af kammerjunker Fritz v. d. Maase, som disponerer over Ørkenen, det halve af Vestlandet, skoven og stranden. Her kommer efterhånden en del sommergæster, måske især draget af den 30 km lange sandstrand, der ligger som en bred, lysende knipling om øen.

Trige kirke set fra nordøst. (Fot. 1953 N. Elswing).

VÆSTER LISBJERG HERRED i Aarhus amt består af sognekommunerne Grundfør-Spørring, Søften (-Foldby i Sabro herred), Trige-Ølsted, Lisbjerg (-Hasle-Skejby i Hasle herred), Elsted og Elev, ialt ca. 80 km² med 4292 indbyggere.

Herredet, der er et af landets mindste, grænser mod syd og vest til Hasle og Sabro herreder og mod nord og øst til Galten og Øster Lisbjerg herreder i Randers amt. Langs vest- og sydgrænsen løber Lille Aa og Egaa, mens Spørring Aa gennemstrømmer den nordlige del af området. Det højtliggende, skovfattige landskab, som er ret frugtbart, sænker sig mod sydøst ned mod engene omkring Egaa, hvor en af stenalderensænkningens mange østjyske fjordarme i sin tid strakte sig op til den smalle del af ådalen med vandmøllerne Graamølle, Rødemølle og Nymølle.

Syd for bakkerne Kongsbjerg og Bulbjerg med vid udsigt over Kalø Vig ligger Lisbjerg ved Aarhus-Randers landevejen; byens kirke er kendt for sin skønne, romanske altertavle, som siden 1867 har befundet sig i Nationalmuseet.

I de senere år er dog Grundfør ved Lille Aa blevet mest kendt, og det skyldes, at Aarhus byråd i 1948 vedtog, at den lufthavn, som staten har lovet byen, skal bygges ved denne landsby, som kun ligger 14 km fra Aarhus, mens der er 38 km til den hidtil benyttede Tirstrup flyveplads. Viborg, Randers, Horsens, Skanderborg, Silkeborg og D.D.L. tiltrådte planerne om oprettelsen af denne centralt beliggende lufthavn, der kommer til at betjene et midtjysk opland på 835.000 indbyggere. Da Grundfør kun ligger 3 km øst for banen og 3 km vest for hovedvejen mellem Aarhus og Randers, kan der let arrangeres hurtiggående nærtrafik mellem flyvepladsen og disse byer.

Herredets otte kirker stammer fra romansk tid og er næsten alle opført af granit, i Grundfør, Lisbjerg og Søften dog også af frådsten. Flere steder er der tilbygget tårn, Trige kirke fik sit nuværende i 1876.

Hovedbygningen på Haraldslund ved Grundfør blev opført 1850 af landøkonomen N. B. Krarup, der her oprettede Danmarks første landbrugsskole, hvis ledelse han forestod 1840-55.

Hovedgaden i Brabrand. (Fot. 1953 N. Elswing).

HASLE HERRED i Aarhus amt består af sognekommunerne Aaby, Vejlbj-Risskov, Hasle-Skejby (-Lisbjerg i Vester Lisbjerg herred), Brabrand-Sønder Aarslev, Tilst-Kasted, Lyngby (-Borum i Framlev herred), ialt ca. 75 km² med 24.741 indbyggere.

Området, der m.h.t. areal er det mindste i amtet, omgives mod øst af Kattegat, mod nord af Egaa, Kasted Aa og Yderup Bæk, mod vest af Lyngbygaard Aa og mod syd af Brabrand Sø og Aarhus Aa. En del bakkedrag præger det højtliggende, frugtbare landskab, som skrånede ned mod de lave arealer ved Aarhus Aa og Brabrand Sø, men også langs de øvrige vandløb kan der være temmelig store flade strækninger, især ved Egaa Enge og Geding Mose.

Herredet ligger i en bue omkring Aarhus købstad, og de nærmeste sogne ved byen, d.v.s. Aaby (med Aabyhøj), Hasle, Risskov og Vejlbj, betragtes som forstæder. Også den store, ved søen smukt beliggende stationsby Brabrand har med sine villa- og forretningskvarterer et købstadsmæssigt udseende og trambusforbindelse til Aarhus købstad, som desuden har udstrakt sin interesse-

sfære til Tilst og Skejby og købt store arealer der. Kasted, Lyngby og Aarslev i vest har henholdsvis 198, 191 og 491 indbyggere, mens der bor 8907 mennesker i Aaby sogn. Bebyggelserne her langs den 1854 anlagte Silkeborg landevej kom fra 1902 til at hedde Aabyhøj og fik i 1945 egen kirke. Fra Hasle på nordsiden af Aarhusdalen, et forstads-villakvarter, er der en vid udsigt over byen og vandet. Vejlbj mellem bugten og Egaa har en kendt landbrugsskole, der startede som højskole i 1907 og i 1922 blev omdannet til fagskole. Her er tillige husholdningsskole. Sindsygehospitalet, Jyske Asyl, taget i brug 1852, hørte oprindeligt til Vejlbj sogn, men siden 1934 til Risskov, som da fik egen kirke.

Kirken i Aaby er opført 1873, mens Brabrands romanske kirke af kamp i 1924 blev ombygget og udvidet med en tværbygning. De øvrige sognes granitkirker har alle skibe og kor fra romansk tid. Tårnet er som regel kommet til senere. I Tilst er det dog nedbrudt til skibets højde, og på den lille Lyngby kirke sidder et klokkespir af træ.

Lyngbygaards hovedbygning er opført 1775.

Gamle bøndergårde i landsbyen Kvottrup. (Fot. 1940 A. Ludvigsen).

SABRO HERRED i Aarhus amt består af sognekommunerne Lyngaa, Vitten-Haldum-Hadsten, Foldby (-Søften i Vester Lisbjerg herred), Lading og Sabro-Faarup, ialt ca. 120 km² med 6416 indbyggere.

Omgivet af Vester Lisbjerg, Hasle, Framlev og Gern herreder mod syd grænser det mod nordvest til Viborg og mod nordøst til Randers amter. Det naturskønne, bakkede område i nord mellem Lille Aa og Voermølle Aa er med sine dybe dale og små vandløb mellem stejle, skovklædte skrænter ikke så frugtbart som den sydlige del, hvor Lading Sø, Borum Møllebæk og Yderup Bæk danner herredsskel. Her og i midten af området findes store skovstrækninger, derimellem Nørreris med Norring Ris voldsted og »Niels Ebbesens eg«.

Efter Aarhus-Randers banens åbning 1862 gav greve C. E. Frijs på Frijsenborg, hvis skove strakte sig helt over til Lille Aadalen, et stykke af sin jord til opførelse af en station ved Hinnerup Bro. Den gang var der kun en skovfogedbolig på stedet. Nu kom der en købmandsforretning, en gæstgivergård og et ølbryggeri, og i 1869 rejste man en mindesten for Frederik 7. over for stationen. I 1876 oprettedes en cellulosefabrik. Råstoffet le-

verede den store skov, og til bolig for arbejderne udstykkede greven en række byggepladser. Fabriken blev nedlagt efter et par årtiers forløb. Byen har nu trævarefabrik, foderblandingsfabrik, el-værk, bogtrykkeri og cementstøberi. Af særlig betydning for oplandet er vel realskolen, de to bankfilialer og andelsmejeriet. Der er nu 895 indbyggere.

I stationsbyen Mundelstrup ved landevejen Aarhus-Viborg lå fra 1873 til 1923 en gødningsfabrik, som beskæftigede op til 300 arbejdere i forårs- og efterårssæsonen. Disse mennesker, der kunne passe en lille ejendom samtidig med dette sæsonarbejde, hilste udstykningsloven af 1899 med glæde, og i de følgende år oprettedes der usædvanlig mange statshusmandsbrug i Faarup sogn.

Haldum kirke, hvis kor og skib er opført i romansk tid af frådsten og limsten, er den største i herredet. Hadsten kirke blev næsten bygget om fra grunden i 1872. De øvrige er romanske kirker af granit undtagen Sabro kirke, hvor man har anvendt frådsten, kalksten og al.

Det udstykkede Favrskovs hovedbygning er fra det 18. århundrede. Ristrup ombyggedes i 1897.

Parti fra landsbyen Taastrup. (Fot. 1953 N. Elswing).

FRAMLEV HERRED i Aarhus amt består af sognekommunerne Sjelle-Skørring, Skivholme-Skovby, Borum (-Lyngby i Hasle herred), Harlev-Framlev og Storning-Stjær-Sønder Galten, ialt ca. 115 km² med 6041 indbyggere.

Lyngbygaard Aa og de omliggende enge deler det udprægede landbrugsområde i en nordlig og en sydlig del og danner sammen med Yderup Bæk Hasleherredskellet, som den følger mod sydøst, hvor den falder ud i Aarhus Aa, hvis store engstrækninger viser konturerne af den stenalderfjord, som over Brabrand Sø strakte sig op til Skiby, herredets sydøstligste landsby. Omkring Harlev, Framlev, Storning og Stjær er landskabet præget af randmorænen fra det østjyske isfremstød og har en stærkt kuperet overflade med bratte overgange fra muld til sand og grus, og mængder af sten findes over og under jordoverfladen. De mest sandblandede jorder ligger omkring Borum mod nordøst. Rammel Aas og Bjørnebjergene ved sydøstgrænsen er med deres storslåede udsigt over det bakkede landskab yndede udflugtsteder.

Harlev, Lillering, Skovby og Galten er stationsbyer ved Aarhus-Hammel banen, der blev anlagt i 1902. I

Galten, som nu har 618 indbyggere, oprettedes i 1911 »Framlev med flere Herreders Elektricitetsværk«, og den lille by med de mange butikker og villaer har bl.a. hotel, apotek, bank, teknisk skole, teglværk, svinestaldfabrik, biograf og bogtrykkeri. Det nærliggende Klank ved Silkeborg landevej fik i 1867 en højskole, en af landets ældste, der for nogle år siden blev omdannet til efterskole.

Noget syd for Lyngbygaard Aa har den snorlige Aarhus-Silkeborg landevej siden 1854 gennemskåret herredet fra øst til vest. Den krydses ved Framlev af Skanderborg-Randers landvejen.

Framlev kirke, hvis kor og skib af råkamp og frådsten stammer fra romansk tid, er den største på egnen og har i sin tid afløst en trækirke, som man fandt rester af ved hovedrestaureringen i 1890. Den højtliggende kirke i Stjær er kendt for sine romanske skulpturer på syddørens karmsten og tympanon. Kirkerne i Storning og Galten er fra henholdsvis 1890 og 1884, de øvrige fra middelalderen.

Den trefløjede hovedbygning på Vedelslund, som indtil 1768 hed Sjelle Skovgaard, er opført i nyklassisk stil.

Torvet i Odder med Centralhotellet. (Fot. 1953 Helge Andersen).

HADS HERRÆD i Aarhus amt består af sognekommunerne Saksild-Nødlev, Randlev-Bjergager, Odder, Hvilsted (-Astrup-Tulstrup i Ning herred), Torrild, Hundslund, Ørting-Falling, Gosmer-Halling, Gylling og Alrø, ialt ca. 230 km² med 15.708 indbyggere.

Hadsøen, den østlige del af herredet mellem Kattegat og dalføret fra Horsens Fjord over Odder til Norsminde, er et svagt bølgende lavland med dybe muldjordsflader og enkelte kystskove ved Gyllingnæs og Gersdorffslund, mens den øvrige del af stranden ellers kun har mindre nåletræsbeplantninger som ved badesstederne i Saksild Bugt. Resten af herredet er et skovrigt bakkelandskab. Ved Kysing Fjord og Gyllingnæs findes udstrakte, inddæmmede strandenge. Alrø, der siden 1937 har haft en vejdamning til Jensnæs nær de skønne, lyng- og nåletræsklædte bakker ved Sondrup og Uldrup, ligner det øvrige lavland.

Aarhus-Odder-Horsens landevej, anlagt o. 1860, er sammen med Aarhus-Hov og Aarhus-Horsens banerne fra 1884 og 1904 de vigtigste trafikårer.

Omtrent midt i herredet, hvor Odder Aa fra Rathlousdals skove søger ud i dalføret, ligger trafikknudepunktet Odder. Med sine 5316 indbyggere er den endnu

ikke købstad, men den er tingsted, valgsted og sessionssted, og der er amtssygehus, apotek, banker og mange industrielle anlæg. Foruden sognekirken har der siden 1886 været en valgmenighedskirke, i 1872 oprettes en kommunal realskole, i 1870 og 1889 en friskole og en højskole og i 1922 en privat realskole.

Bovlstrup Strand i Randlev sogn, hvor St. St. Blicher var præstegårdsforpagter hos faderen 1811-19 var før Hov-banens anlæg meget benyttet som udskibningssted. Nu er fiskerlejet Hov med 581 indbyggere herredets eneste havn. Her er bl.a. hoteller, savværk og bådebyggeri. I 1953 fik Storebælt-kommissionen forelagt en plan til en bilfærgeforbindelse mellem Røsnæs og Hov, subsidiært foresloges en dæmning fra Søby over Søby Rev og Svanegrunden med broforbindelse til Samsø.

Bortset fra Gosmer kirke, der blev ombygget 1866, og Alrø kirke fra det 14. århundrede stammer herredets kirker fra romansk tid.

Efter at det brøstfældige Rathlousdal slot fra 1769 blev nedrevet i 1950, er Aakærs og Dybvads trefløjede bindingsværksbygninger fra det 18. århundrede de mest seværdige. Rodstensejes hovedbygning fra 1681 ligger delvis omgivet af grave.

Lars Bjornbaks tidligere højskole i Viby. (Fot. 1953 N. Elswing).

NING HERRED i Aarhus amt består af sognekommunerne Viby, Ormslev-Kolt, Holme-Tranbjerg, Tiset, Maarslet, Beder-Malling, Astrup-Tulstrup (-Hvilsted i Hads herred) og Tunø, ialt ca. 165 km² med 24.902 indbyggere.

Fra Jelshøj i Holme Bjerge og fra Ennehøj ved Malling kan man se over store dele af det naturskønne herred. Bag kystens gule skrænter breder Marselisborg-, Skaade-, Moesgaard- og Fløjstrupskovene sig, og først ved Mariendal og Ajstrup Strand med de mange sommerhuse og villaer ligger landet åbent. Norsminde, Kysing Fjord og Odder Aa er både herredsskel og geologisk grænse. I Ning herred er muldlaget som regel tyndt, sandede jorder træffes mod nord, og lyngplanter kan endnu findes i vest, hvor grænsen dannes af Solbjerg Sø og Aarhus Aa, der under sit videre løb også er skelå mod nord. Midt gennem herredet snor Giberaaen sig fra Tingskoven gennem det bakkede højland ud til den skønne Moesgaard Strand ved Abildhoved.

Bering valgmenighedskirke, friskolen og efterskolen i Kolt, Testrup Folkehøjskole, nu sygeplejehøjskole og Ask Højskole vidner om de åndelige rørelser i herredet. Pige højskolen i Østerby er forlængst nedlagt ligesom Viby Højskole, der i 1857 blev oprettet af Lars Bjørn-

bak, en markant politisk skikkelse og en af egnens betydeligste mænd. Præget af rationalismens tidsalder stod han i skarp opposition til den sejrende grundtvigianisme, og de bjørnbakske højskoler gik ned med undtagelse af Ask Højskole.

Siden 1874 har Aarhus købstad taget flere bidder af Viby og Holme sogne, nu forstadsområder, der foruden Viby med F.D.B.s store fabriksanlæg bl.a. omfatter vilkvartererne i Kongsvang, Rosenvang, Højbjerg og Skaade Bakker med Emiliedal og Kragelund teglværker.

Blandt den i 1884 åbnede Aarhus-Odder-Hov banes stationsbyer kendes Beder for sin gartnerskole og Malling for sin landbrugs- og husholdningsskole. Malling har 860 indbyggere og her er bl.a. savværk, dampmølle og brødfabrik. Tunø har 209 indbyggere mod 213 i 1850. Ungdommen søger væk, flere gårde står tomme, og andre bebos af gamle folk, der ikke kan få solgt. Tunøs granitkirke fra 14. årh. fik i slutningen af middelalderen et tårn, der blev indrettet til fyrtårn i 1801.

Holme kirke er opført 1882, mens herredets øvrige kirker stammer fra romansk tid. Hovedbygningerne på Moesgaard, Constantinsborg og Vilhelmsborg er bygget 1780, 1802 og 1842-44.

Herregården Sofiendal med Venge kirke. Træsnit i Ill. Tid. 1879-80.

HJELMSLEV HERRED i Skanderborg amt består af sognekommunerne Skanderup-Stilling, Fruering-Vitved, Blegind-Sønder Hørning, Adslev-Mesing, Dover og Venge, ialt ca. 195 km² med 10.769 indbyggere.

Knudsø, Knudaa, Ravnsø, Jeksen Aa og Solbjerg Sø markerer grænsen mod nord og øst, mens Skanderborg Sø, Taaning Aa, Mossø, Vessø, Skærso og Gudenaens småsøer danner skel mod syd og vest. Den frodige, blomsterrige dal omkring Illerup Aa, kendt for de enestående arkæologiske fund, er den største blandt mange andre i det kløftede, skovrige bakkelandskab, men Jeksen Aadal i nord er nok den smukkeste. Jorderne er sandede, større og mindre områder med ler forekommer dog i midten og i den østlige del, hvor man fra Ørneknols 130 m høje top kan se helt til Helgenæs, Samsø og En-delave.

Før Skanderborg-Silkeborg banens anlæg i 1871 brede Sim Hede sig ned fra bakkeskråningerne mod Gudenaens og småsøernes bredder, hvor Rye stationsby i dag ligger med sine 1567 indbyggere. Stedets første bygning, som opførtes i 1870, var en kro. I 1884 blev der oprettet en skole, og i 1892 blev højskolen indviet af digteren C. Hostrup, hvis søn, Helge Hostrup, var dens

første forstander. 1903 åbnedes Nationalforeningens første kvindesankatorium i den smukke, hvide bygning i granplantagen lidt syd for byen. Vilhelm Kyhn og flere andre malere havde »opdaget« egnen i halvfjerdsene, og deres billeder har nok været medvirkende til at lede turiststrømmen om ad Rye, hvorfra der om sommeren er bådforbindelse til Himmelbjerget, Silkeborg og de mellemliggende anløbspladser. Foruden kirken, der blev opført 1909, er her bl.a. husholdningsskole, mellem- og realskole, to banker, bibliotek, hoteller og flere fabrikker.

Stationsbyerne Hørning og Stilling ved hovedvej 10 har henholdsvis 721 og 872 indbyggere. Indtil Aarhus-Fredericia banens åbning 1868 var Hørnings gamle kro postskiftestation og brevsamlingssted.

Venge klosterkirke, som er bygget af frådsten på en høj ved Vengesø nær den udstrakte Hemstok Skov i bakkelandet mod nord, stammer måske fra det 11. århundrede, og dens arkitektur vidner om engelsk-normannisk indflydelse. Skanderups og Fruerings romanske kirker er også opført af frådsten, mens man har anvendt al som byggemateriale ved Dover kirke.

Hovedbygningerne på Herschendsgave og Sofiendal er fra sidste halvdel af det 19. århundrede.

Hovedgaden i Hammel med tinghus og kirke. (Fot. 1953 f. Albrechtsen).

GERN HERRED i Skanderborg amt består af sognekommunerne Linaa, Skorup-Tvilum-Voel, Gern-Skannerup, Hammel-Søby-Voldby, Røgen-Sporup, Dallerup, Laasby og Alling-Tulstrup, ialt ca. 295 km² med 15.085 indbyggere.

Det omgives mod syd og vest af Ravnsø, Knudaa, Knudso, Gudenaasøerne og Gudenaalen og grænser iøvrigt mod nord og øst til Viborg og Aarhus amter. Fra Sorring Loddenhøj, der med sine 148 m er højere end Himmelbjerg, er der udsigt over det meste af herredet, der skråner ned mod Gudenaadalen mod vest, mod syd og sydvest udgør den nordlige del af Silkeborgegnens maleriske, skovklædte højland og mod nord og nordøst for en stor del dækkes af Frijsenborgs skove. Syd for Loddenhøj løber Linaa mod vest til Gudenaalen og Lyngbygaards Aa mod øst til Aarhus Aa. Også nord for bakkedraget udspringer flere vandløb, der udmunder i Gern Aa, som fra sit udspring i Hammel Skov når frem til Gudenaalen ved Gern Bakker. De bedste jorder findes mod øst og nordøst, mens de er temmelig sandede i den vestlige del. Området, der nu har fået sin herredsten i Kongenshus mindepark for hedens opdyrkere, havde i 1850 21 % hede, nu er der 3 %. Gennem her-

redet går banerne Skanderborg-Silkeborg-Skern, Silkeborg-Langaa og Aarhus-Hammel-Thorsø samt landevejene Aarhus-Silkeborg, Aarhus-Viborg og Randers-Skanderborg. De to sidste krydses syd for stationsbyen Hammel, der har 2193 indbyggere og er herredets største by. Hammelbanen, der åbnedes 1902 og i 1914 forlængedes til Thorsø, forvandlede hurtigt byen fra en noget gammeldags landsbyagtig bebyggelse til en købstadlignende stationsby, der kunne tage konkurrencen op med Aarhus, Silkeborg, Randers og Skanderborg om det store opland. Siden midten af det 19. århundrede havde her været ting- og arresthus samt apotek. I 1883 kom realskolen, i 1894 amtssygehuset og i 1903 og 1906 elektricitetsværket og andelssvineslagteriet. Gern ved Silkeborg-Langaa banen, der åbnedes 1908, har 595 indbyggere. Et andelsmejeri oprettedes allerede i 1883. Da man i romansk tid opførte Gern kirke, blev der anvendt rå kamp, granitkvadre og al. Bortset fra Voel kirke fra 1876, og Tvilums gotiske klosterkirke af røde mursten er herreds øvrige kirker jævndrende med Gerns.

Frijsenborg opførtes 1860-67. Søbygaard byggedes 1810, mens Tvilumgaard stammer fra 1870'erne og Kalbygaard fra 1906.

Birk Sø set mod Rye Nørreskov. Maleri af V. Kyhn 1886.

TYRSTING HERRED i Skanderborg amt består af sognekommunerne Rye, Sønder Vissing-Voerladegaard, Vinding-Bryrup (-Vrads i Vrads herred), Græstrup, Tyrsting (-Klovborg i Vrads herred), Ring-Føvling og Tønning-Træden, ialt ca. 275 km² med 9082 indbyggere.

I nord har Himmelbjergtårnet på kollen i Rye Nørreskov siden 1874 været egnens vartegn, men i Rye Sønderkov ligger herredets højeste punkt på 162 m. Længere mod syd findes andre store skove ved Salten Langsø og Salten Aa, særlig berømt for deres skønhed omkring Velling Koller. Det sørige, bakkede landskab er som helhed ret ufrugtbart, også i herredets midte, hvor jorderne ganske vist er noget lerede, men har koldt underlag. I 1850 var 47 % af det samlede areal i Tyrsting Vrads herreder hede, nu udgør hedestrækningerne kun 4 %. En stor del af opdyknings- og beplantningsarbejdet var gjort, da Horsens-Bryrup privatbane åbnedes i 1899 og i 1920'erne forlængedes til Silkeborg, men stationsbyen Bryrup mellem Kvindsø og Langsø ved Velling Skov viser alligevel, hvilken betydning dette anlæg havde. Før 1899 bestod Bryrup by af fattiggården og eet beboelseshus. Nu har den et indbyggertal på 501.

Brædstrup har 1583 indbyggere. Skønt den snart

har haft apotek i 100 år og havde ting- og arresthus med dommerbolig foruden amtssygehus, var den dog kun en stor landsby, da banen kom. Byen forstod imidlertid at udnytte de nye muligheder, og byens voksende betydning for egnen viste sig bl.a. ved oprettelsen af Banken for Brædstrup og Omegn i 1906. Realskolen åbnedes i 1905, den tekniske skole fik egen bygning i 1912, og fra 1941 har Brædstrup haft en sognekirke. Der er iøvrigt bibliotek, hoteller og flere større forretninger.

Gammel Rye, i middelalderen en betydelig by nær det store Øm kloster og et kendt valfartssted, er nu forlængst distanceret af stationsbyen Rye og mest kendt som turistby og for opdragelsesanstalten Himmelberggaarden, oprettet 1896. Sognets kirke fra det 15. århundrede fik i 1912 et nyt tårn af munkesten. Kirken i Tyrsting er opført o. 1766. Under det store kirkebyggeri i den romanske periode anvendte man i Tyrsting herred flere steder al og frådsten som byggemateriale i forbindelse med granitkvadre eller rå kamp.

Den trefløjede hovedbygning på herregården Matrtrup har kamgavle og hvidkalkede mure, ældst er midtfløjen, der stammer fra 1578. Addithus i skovene ved Salten Langsø er opført i 1890'erne.

Norre Snede med kro og apotek. (Fot. 1953 M. N. Jensen).

VRADS HERRED i Skanderborg amt består af sognekommunerne Tem, Vrads (-Vinding-Bryrup i Tyrsting herred), Nørre Snede-Ejstrup, Klovborg (-Tyrsting i Tyrsting herred), Linnerup-Hammer, Aale, Tørring, ialt ca. 515 km² med 14.326 indbyggere.

Afgrænset mod nordvest og nordøst af Funder Aa og Himmelbjerg Søerne og mod sydvest og sydøst af Skern Aa og Gudenaan grænser det mod vest til Ringkøbing amt. Området øst for hovedvandskellet er stærkt bakket og har i øst en del lerede og muldsandede jorder, mens sandet ellers breder sig over resten af herredet. Til de gamle løvskove syd for Silkeborg er i de sidste 150 år kommet udstrakte plantager, så ca. en fjerdedel af herredet nu er træbevokset, skønt den sydlige og vestlige del næsten er skovløs. Vrads sogn, kendt for den gamle drivvej Vrads-Bække og sit herredsting, havde i middelalderen mange indbyggere. Nu fortæller 1000 hektar uopdyrket hede om sandflugtens ødelæggelser, mens 4000 hektar plantager beretter om det generobringsarbejde, der begyndte i herredet, da staten o. 1804 anlagde Palsgaard Skov på 5 nedlagte bøndergårdes jorder. I 1808 kom hertil 253 tdr. land, som fra 1812 beplantedes med graner. Blandt de mange senere tilkomne

plantninger har Skærbæk Plantage, anlagt 1898, haft betydning ved, at ejerne, F. L. Smidt & Co., har ladet foretage forsøg til løsning af forstlige spørgsmål.

Nørre Snede, der har 786 indbyggere, er skæringspunkt for vejene Viborg-Vejle, Silkeborg-Vejle samt Horsens-Ringkøbing og er siden 1920'erne stationsby ved Rask Mølle-Ejstrupholm banen.

Ejstrup kom som endestation for Rask Mølle-Ejstrupholm banen til at hedde Ejstrupholm, og da den desuden ligger ved Bramminge-Silkeborg-Langaa banen og ved Horsens landevej har den fået betydning som trafiknudepunkt. Her er 847 indbyggere.

Tørring ved hovedvej 13 fik i 1891 en banelinie til Horsens og har nu 874 indbyggere.

Foruden Tems romanske granitkirke har dette sogn siden 1900 en kirke i Brande, Ejstrup sogn fik en filialkirke i Gludsted i 1892. Linnerup kirke blev nedbrudt i 1866 og genopført af det gamle materiale, de øvrige kirker i herredet stammer fra romansk tid.

Bjerre og Stovgaard er bygget o. midten af det 19. århundrede. Højkol og Høvilddgaard blev oprettet af henholdsvis ingeniør Poul Larsen og ingeniør Alex. Foss og har hovedbygninger fra 1906 og 1908.

Parti fra Rask Mølle. (Fot. V. Madsen).

NIM HERRED i Skanderborg amt består af sognekommunerne Tamdrup, Nim-Underup, Hvirring-Hornborg og Endelave, ialt ca. 130 km² med 5901 indbyggere.

Det er det sydligste herred i amtet og grænser mod sydvest og syd til Nørvang og Hatting herreder i Vejle amt. Her danner Bygholm Aa delvis skel, mens Gudenaen løber langs nordvestgrænsen, og Store-Hansted Aa følger noget af herredsskellet mod øst gennem de betydelige engstrækninger. I vest og i nord, hvor Møgelbjerg på 109 m er områdets højeste punkt, findes lidt skov på de sandede og muldblandede jorder, mens den sydlige del er skovløs og mere frugtbar.

Rask Mølle, der ligger ved den i 1891 åbnede Horsens-Tørring bane, og som i slutningen af tyverne blev endestation for banelinien Rask Mølle-Ejstrupholm, er med sine 312 indbyggere herredets største by og har bl.a. gæstgivergård, bankfilial, biograf, planteskole og savværk.

30 km fra herredsområdet på fastlandet ligger den ca. 13 km² store ø Endelave i Kattegat udenfor fjordmundingen. De lavtliggende, sandmuldede jorder, som højst når 8 m op over havoverfladen er ret frugtbare, bortset fra den nordøstlige dels heder og lyngbakker, der stræk-

ker sig over ca. 261 ha, mens øens skovareal kun udgør 42 ha. Landbruget er hovederhvervet, men ca. en sjettedel af øens 466 mennesker lever af fiskeri og søfart. I 1870 var der 690 indbyggere, og det stadig dalende befolkningstal har bl.a. medført, at de gamle folk er i overtal, og at der ofte står tomme huse i byen ved den lille havn, der er forbundet med land ved en 350 m lang dæmning. Her er bl.a. skole, kro og et andelsmejeri, oprettet i 1889. Under sidste verdenskrig byggedes en vindmotor, som leverer strøm til samtlige husstande. Den 15. januar 1944 ramtes det lille samfund af en katastrofe, da postdamperen »Agda« blev minesprængt i Horsens Fjord og gik ned med alle ombordværende, fire besætningsmedlemmer og 10 passagerer. Da blev seks af øens hjem faderløse. Endelave kirke er bygget i senromansk tid af rå granit og munkesten.

Blandt de fem sognekirker på fastlandet er den anseelige Tamdrup kirke opført af frådsten og al i begyndelsen af det 12. århundrede. Også Hornborg kirke, der blev restaureret i 1943, er bygget af frådsten og al.

Rask Hovedgaard er udstykket i 40 husmandsbrug, og dens i 1842 ombyggede hovedbygning er nu hvilehjem. Mest seværdig er Bisgaard, opført i 1784.

Seminarium i Gedved, oprettet 1862. (Fot. 1953 N. Elswing).

VOER HERRED i Skanderborg amt består af sognekommunerne Østbirk-Yding, Ovsted-Taaning, Hylke, Ved-slet, Katstrup-Tolstrup, Ørridslev, Lundum-Hansted, Vær-Nebel og Gangsted-Sovind, ialt ca. 270 km² med 14.609 indbyggere.

Det når fra Mossø, Taaning Aa og Skanderborg Sø i nord til Horsens Fjord i syd og grænser mod øst til Hads herred og mod vest til Nim og Tyrsting herreder, hvor Gudenaen delvis danner skel. I nord konkurrerer Yding Skovhøj, Møllehøj og Ejer Bavnehøj, alle o. 171 m, om at være Danmarks højeste punkt. Fra genforeningstårnet, som 1924 rejstes på Ejer Bavnehøj, er vid udsigt over et storladent landskab med mange skove, små vandløb og den nærliggende Tepstrup Sø.

Stationsbyen Hovedgaard ligger omgivet af skove ved Aarhus landevejen og har 610 indbyggere. Kroen opførtes i 1868, da jernbanen kom, realskolen i 1901, og i 1907 fik byen apotek.

Gedved ved hovedvej 10 har 560 indbyggere. Her var 1854 til 1881 en folkehøjskole, som i 1862 udvidedes med et seminarium, der nu har ca. 150 elever. I Elbæk findes en fri- og efterskole, den i 1894 oprettede folkehøjskole er nu indrettet til uddannelse af friskolelærere.

Brøruphus Ungdomsskole i Hylke sogn begyndte sin virksomhed i 1949, mens højskolen i stationsbyen Vestbirk har eksisteret siden 1884. De tre små Vestbirkssøer i den skønne egn ved herredsgrænsen opstod, da Horsens Omegns forenede Vandkraftanlæg i 1924 lod Gudenaens løb spærre med en slusedæmning. Nabostationsbyen Østbirk har bl.a. apotek, avis, bank og hotel. Her bor 559 mennesker.

I 1929 indrettede Københavns universitet Vaarsø i Horsens Fjord til fristed for dyr og planter. Øens gamle skov er nu sammen med 50 tdr. land tidligere opdyrket jord ved at vende tilbage til urtilstanden og danner ly om et rigt dyreliv med store hejre- og skarvekolonier.

Kirkerne i Yding og Nebel er bygget henholdsvis 1865 og 1878, de øvrige i romansk tid, oftest af frådsten og granit. I Vær kirke hviler Peder Griffenfeld, hvis svigersøn opførte Stensballegaard o. 1692 i det »jyske amagerland«, før kendt for sine »persillekræmmere«, nu for sin frøavl. Peder Skrams Urup fik sin nuværende form o. 1810. Serridslevgaard blev bygget 1777, Tyrrestrup, nu udstykket, o. 1720 og Julianelyst 1793, mens Tammestrup, Ring Kloster, Nissumgaard, Lethenborg og Borupgaard stammer fra det 19. århundrede.

Kroen i Juelsminde. (Fot. 1936 Hugo Matthiessen).

BJERGE HERRED i Vejle amt består af sognekommunerne Ut (-Tyrsted i Hatting herred), Nebsager-Bjerger, Urlev (-Stenderup i Hatting herred), Ørum (-Davgaard i Hatting herred), Stovby, Hornum, Barrit-Vrigsted, As-Klakring, Raarup, Skjolde og Glud-Hjarnø, ialt ca. 260 km² med 14.115 indbyggere.

Fra Purhøj på Bjergelides vældige bakkedrag, der hæver sig til en højde af 121 m, er der vid udsigt over det frugtbare, naturskønne herred fra Klejsbakkerne i syd mellem Kattegats og Vejle Fjords skovklædte kyster til Horsens Fjord i nord.

Stationsbyen Juelsminde, der har 806 indbyggere, fik sit navn, da Niels Juel Reedtz til Palsgaard 1813 opførte »Færgegaarden Juelsminde« ved Klakring Strand, dengang overfartssted til Bogense. Efter Horsens-Juelsminde banens åbning 1884, anlagdes havnen i 1896. Fregatten »Jylland«, som Palsgaards ejer købte i 1912 og lod opankre i vigen, var i mange år næsten et symbol på den nære forbindelse mellem byen og godset, hvis store virksomheder, deriblandt emulsionsfabriken, har spillet en betydelig rolle for Juelsmindes indbyggere. Det øvrige Danmark kender især den fine badestrand og kyst-

hospitalet for kirtelsvage børn, der åbnedes i 1902, et par år før julemærkehjemmet. Den skønne natur og sunde, helsebringende luft var også årsag til, at Vejle Fjord Sanatorium ved Fakkegravs kystskrænter opførtes omkring 1900 i en dalsænkning mellem høje, skovklædte bakker. Det var det første danske sanatorium, og grundlæggeren, professor Saugman, havde efter mange undersøgelser fundet dette sted bedst egnet af alle. Kendt langt uden for Danmarks grænser har det stadig bevaret sin førerstilling.

Stationsbyen Hornsyld med det store amtssygehus har bl.a. apotek, bank, bryggeri og elektricitetsværk.

Kirkerne i Ut, Klejs og Juelsminde er bygget 1577, 1909 og 1913, Hjarnøs lille kirke i slutningen af middelalderen. De øvrige kirker er fra romansk tid og ofte af frådsten.

Boller, nu rekreationshjem, stammer delvis fra det 16. århundrede, Rosenvold, Jensgaard og Skerrildgaard fra 1585, 1753 og 1766. 1803-05 ombyggedes Palsgaard i nyklassisk stil, og i det 19. århundrede opførtes Kalsbøl, Ørumgaard og Møgelkær, nu straffelejr. Roden og Barritskov stod færdige 1900 og 1916.

Landskab nord for Tirsbæk hovedgård. (Fot. 1953 N. Elswing).

HATTING HERRED i Vejle amt består af sognekommunerne Hatting-Torsted, Tyrsted (-Ut i Bjerger herred), Stenderup (-Urlev i Bjerger herred), Ølsted, Løsning, Korning, Hedensted-Store Dalby, Daugaard (-Ørum i Bjerger herred), Engum, Urlev — heraf hører Spettrup by til Hatting herred — og Stovby — heraf hører Aarup Mølle til Hatting herred, ialt ca. 175 km² med 12.364 indbyggere.

Mellem Ørum Aa i sydøst og Gesager Aa i vest når det fra Store Hansted Aa og Horsens Fjord i nord til det bakkede, naturskønne landskab omkring Vejle Fjord i syd. I skovene her, som også strækker sig imod nord langs Ørum Aa, ligger restauranten Ulbækhus og adventisthøjskolen fra o. 1930. I de øvrige dele af det frugtbare herred er der ikke megen skov, mindst i det flade, sandede og stenfyldte område vest for den østjyske længdebane med stationsbyerne Hedensted, Løsning og Hatting på henholdsvis 1407, 974 og 512 indbyggere.

For ca. 50 år siden var der kun 188 mennesker i Hedensted, men dens gode beliggenhed ved hovedvej 10 midt imellem Horsens og Vejle har bidraget til opvæksten af flere større industrivirksomheder, deriblandt en

dunkefabrik, en trævarefabrik og en margarinefabrik. Her er desuden apotek, elektricitetsværk og realskole. I de senere år er et mosedrag ved byen omdannet til parkanlæg.

I første halvdel af forrige århundrede opstod de »stærke jyder«s pietistisk farvede, religiøse bevægelse i denne egn. De har privatskole i Løsning, blandt hvis virksomheder der findes en metalvarefabrik, en maskinfabrik og en møbelfabrik. En skærvefabrik udnytter de store stenforekomster, som forvandles til jernbaneskærver.

Nær Horsens-Juelsmindebanen ligger statsungdomshjemmet Braaskovgaard, der blev oprettet i 1907 og har plads til ca. 100 elever.

Herredets kirker byggedes i romansk tid af frådsten eller granit med undtagelse af Hatting kirke, der rejstes af Bygholms ejer i 1787.

1918 købte Horsens kommune Bygholm, og dens hovedbygning fra 1775 indrettedes til hotel. Tirsbæk ved Vejle Fjord blev opført 1550-77, Williamsborg i slutningen af det 18. og Julianbjerg, Merringgaard og Ussinggaard i det 19. århundrede.

Brande jernbanestation og postkontor. (Fot. 1953 Poul Lund).

NØRVANG HERRED i Vejle amt består af sognkommunerne Hornstrup, Øster Snede, Grejs-Sindbjerg, Uldum, Langskov, Vindelev (-Kollerup i Tørrild herred), Hvejsel, Givskud, Øster Nykirke, Ringive, Give, Tyregod, Vester Brande, Sønder Omme og Blaaahøj-Filskov, ialt ca. 810 km² med 32.186 indbyggere.

Omgivet af Vejle Fjord, Tørrild herred og Ribe amt i syd og sydvest, støder det mod vest, nord og nordøst til Ringkøbing og Skanderborg amter. Det jyske hovedvandskel, som går gennem herredet, danner grænse mellem det frugtbare bakkelandskab i øst og de store, flade sandstrækninger i vest, der gennemstrømmes af Brande Aa og Omme Aa.

Norvang-Tørrild herreders hedearealer udgør nu kun 7 % mod 40 % i 1850. Denne forvandling af landskabet indledtes med oprettelsen af Sønder Omme planteskole i 1885 og Give Plantages anlæggelse i 1866; i de følgende år skød nye plantninger op, og engvandingskanaler og mergelbaner strakte sig snart kilometervidt gennem området, mens nybyggergårdene rejstes på de gamle landsbyers udmarker. Efter 1889 startedes læplantningerne langs skel, hegn og veje af en forening,

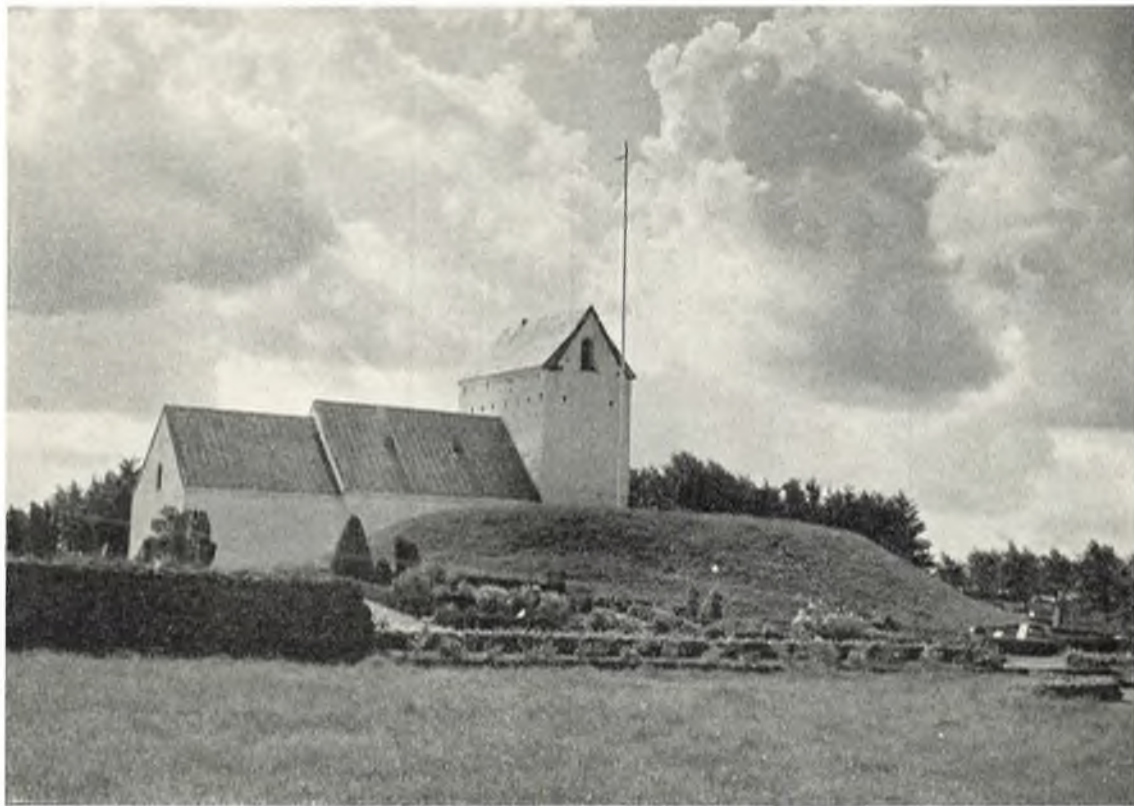
som Dalgas havde fået bragt til verden ved en ildnende tale i Give samme år.

Omgivet af dette opland forvandlede Brande, Give, Sønder Omme og Tyregod i løbet af periodens sidste halvdel fra små landsbysamfund til bymæssige bebyggelser med henholdsvis 3585, 1657, 1151 og 790 indbyggere. Brande, der ligger ved Vejle-Herning landevejen, som fuldførtes 1862, tredoblede sit indbyggertal i løbet af ti år, efter at banelinierne Vejle-Herning og Funder-Brande var åbnet mellem 1913 og 1920, og var under sidste verdenskrig afsendelsescentrum for brunkullene fra egnens lejer. Da Vejle banen nåede Give i 1894, var her kun nogle få gårde og huse, men allerede i 1901 var den blevet en by med 530 indbyggere. Også Sønder Ommes indbyggertal steg voldsomt efter Troldhede banens åbning o. 1920. Det samme var tilfældet, da banen Vejle-Herning o. 1913 kom til Tyregod.

Folkehøjskolen i Uldum er oprettet 1849.

Af herredets 25 sogne- og filialkirker er de 13 bygget i romansk tid af granit og frådsten, resten efter 1880.

Store Grundet, nu fængselsafdeling, blev opført i det 19. århundrede ligesom Agersbøl og Hvolgaard.

Randbøl kirke og »Kong Rans høj«. (Fot. P. V. Glob).

TØRRILD HERRED i Vejle amt består af sognekommunerne Skibet, Bredsten, Gadbjerg, Lindeballe, Nørup, Randbøl, Jelling, Hover og Kollerup (-Vindelev i Nørvang herred), ialt ca. 320 km² med 14.966 indbyggere.

Tildels omgivet af Grejs Aa i øst og Vejle Aa i syd grænser det mod nord, nordøst og øst til Nørvang herred, mod sydøst og syd til Jerlev og Holmans herreder samt mod vest til Ribe amt.

Med skovbakkerne langt ådalene i øst og de store flade hedestrækninger i vest hører det til vore skønneste landskaber. Ved fredningerne af Randbøl hede i 1932 og 1935 samt af Grejsdalen i 1929 er de mest særprægede områder bevaret for eftertiden. Derimod har alle bestræbelser for at frigøre de tusindårige Jellinghøje for stationsbyens skæmmende bebyggelse hidtil været frugtesløse. I Jelling, der har 1003 indbyggere, findes foruden statsseminariet, som blev oprettet i 1841, hotel, kro, elektricitetsværk og flere andre virksomheder.

Grejs Aa kommer fra Faarup Sø og løber, snart som en lille, stilfærdig flod gennem brede sletter, snart som en vilter bjergelv mellem stejle, skovklædte højder ned mod Vejle Aa og fjorden. Fra de store enge her snor

Vejleaa dalen sig mellem bakker og skove forbi Himmel-pinden, Trædballehus, Haraldskær og Randbøldal. Sydvest herfor minder Frederikshaab by om Frederik 5.s forsøg på at opdyrke heden ved indkaldte tyskere, og mod nordvest ligger Vandel flyveplads, som i 1953 bliver ombygget til base for jetjagere og nu strækker sig over mere end 6000 tdr. land midt i Randbøl sogn, hvor landskabet iøvrigt præges af talrige gravhøje, der giver egnen en vis oldtidsagtig karakter. En af de mest kendte er »Kong Rans høj« ved Randbøl kirke, hvis kor og skib er bygget i romansk tid af granitkvadre, mens det brede tårn med dets saddeltag stammer fra den senere middelalder. De øvrige sognekirker er ligeledes fra den romanske periode og opført af granit eller frådsten. Valgmenighedskirken i Balle indviedes i 1885.

Engelsholm, der har været højskole siden 1939, og som i 1952 hærgedes af en brand, blev bygget o. 1593. Omtrent samtidig fik Haraldskær sin vestfløj, mens nord- og østfløjen stammer fra det 18. århundrede. Kjeldkær blev opført i 1770, og fra samme århundrede er Brandbjerg, Lerbæk og Store Refstrup.

Munkebjerg med Vejle i baggrunden. Maleri 1891 af Godfred Christensen.

HOLMANS HERRED i Vejle amt består af sognekommunerne Gaverslund, Vinding, Skærup, Smidstrup, Pjæsted og Gaarslev, ialt ca. 135 km² med 12.408 indbyggere.

Det grænser til Vejle Fjord, Rands Fjord og Spang Aa i nord, nordøst og sydøst samt til Brusk og Jerlev herreder og Vejle bys jorder i sydvest og vest.

Herredets største samlede skovareal ligger omkring det 93 m høje Munkebjerg, kendt for sin rullende trappe og sit hotel, der indeholder en malerisamling, hvor flere kendte danske malere, der har følt sig tiltrukket af stedets naturskønhed, er repræsenteret. Længere mod øst udfolder der sig om sommeren et broget badeliv på den brede sandstrand langs Hvidbjergs 27 m høje hvide sandklitter. På den anden side af Hedeaas udløb i fjorden ligger stationsbyen Bregning. Dens navn blev især kendt, da den Kellerske Aandssvageanstalt omkring århundredskiftet blev overflyttet fra København til de nye bygninger, der var rejst her til formålet mellem fjordlandskabets skovklædte åse. Oprindeligt var der ca. 700 pladser; men dette antal er nu mere end fordoblet efter flere store udvidelser af anlægget, der grupperer sig

omkring administrationsbygningen og består af arbejds-hjem, asyler og skolchjem, som er holdt i henholdsvis hvide, gule og røde farver, samt af sygehus, kirkegård, ligkapel, dampvaskeri, vandværk m.m.

Stationsbyen Børkop har 861 indbyggere. Her oprettedes i 1904 en realskole og i 1908 et apotek. Der findes desuden bogtrykkeri, elektricitetsværk, maskinfabrik, radiofabrik m.m. En højskole, der blev oprettet af Indre Mission i 1889, og som senere blev overdraget til et aktieselskab, er i 1949 atter overtaget af Indre Mission og omdannet til sygeplejeskole.

Vinding Folkehøjskole, der blev oprettet 1867, er nu husmandsskole.

Den romanske kirke i Gaverslund er hovedsagelig opført af frådrenskvadere, de jævndrende kirker i Vinding, Skærup, Smidstrup og Gaarslev af granitkvadre og rå kamp.

Den lille, smukke teglhængte hovedbygning på Nebbegaard er fra det 17. århundrede. Hvilsbjerggaard og Vellinggaard blev opført 1842 og 1839, Smidstrupgaard i 1914.

Trelde Næs set fra vest. (Fot. Herluf Lykke).

ELBO HERRED i Vejle amt består af sognekommunerne Ullerup, Vejlbj, Erritsø, Bredstrup og Tavlov, ialt ca. 82 km² med 5067 indbyggere.

Det er det mindste herred i amtet og omgives mod nord, øst og syd af Vejle Fjord, Lillebælt og Kolding Fjord, mens grænsen mod vest dannes af Spangaaen, der gennemstrømmer den maleriske Elbodalen, og Rands Fjord, som tidligere var en udløber af Vejle Fjord, men i 1870 blev skilt fra denne ved Hølsminde-slusedæmningen. Rands Fjord blev da en ferskvandssø og store arealer helt eller delvis udtørret. Foruden de gode enge her, i dalen og langs Erritsø Bæk har herredet gode, dybmuldede jorder og er amtets frugtbarste.

Fra Trelde Klint på nordkysten er der udsigt til de stormpiskede, forblæste træer på Trelde Næs mellem Vejle Fjord og Lillebælt og mod den 550 hektarer store Trelde Skov i syd. Nær Ryttergrøften, der danner skel mellem Fredericia bys jorder og landsbymarkerne, minder Ryes Høj om, at generalen faldt her den 6. juli 1849.

Syd for Fredericia ligger Fuglsangskovcn og ud mod den smukt beliggende strandvej breder Hannerup Krat-

banker sig. Syd for Lyngs Odde går Lillebælt i retningen øst-vest. Her indviedes i 1935 Lillebæltbroens gigantiske betonkonstruktion, som i en højde af 34 m over vandspejlet let og smertefrit klarer al den trafik mellem Fyn og Jylland, der før måtte besørge med færger. Vest for brodæmningen ligger den store gymnastikhøjskole ved Snoghøj. Skærbæk ved Kolding Fjord har fiskerihavn. Dens befolkningstal har overfløjet stationsbyen Tavlovs og nærmer sig 500 efter opførelsen af elektricitetsværket, Skærbækværket. I 1944 enedes købstæderne Fredericia, Kolding, Vejle og Horsens samt en række landkommuner om at oprette en sydøstjysk fælleskraftcentral, og i 1946 blev det første spadestik taget til kæmpeværket ved Skærbæk. Skyskraberbygningen med den 80 m høje skorsten, som stod færdig i 1951, er opført på sand, der er pumpet op af fjorden, hvorved man samtidig skabte værkets havn.

Erritsø kirke blev indviet i 1899, mens kirkerne i Bredstrup, Tavlov og Vejlbj er fra romansk tid, da de opførtes af granitkvadre. Ved bygningen af Vejlbj kirke er tillige anvendt frådsten.

Jerlev mølle med Jerlev by i baggrunden. (Fot. 1953 N. Elswing).

JERLEV HERRED i Vejle amt består af sognekommunerne Højen-Jerlev, Ødsted og Egtved, ialt ca. 150 km² med 5746 indbyggere.

Jerlev herred, der er et af amtets mest ufrugtbare, grænser mod nord til Tørrild herred, mod vest til Andst og Slavs herreder i Ribe amt, mod syd til Brusk herred og mod øst til Holmans herred. De bedste joder ligger i den østlige del. Her skilles det bakkede landskab fra Vejle by ved Højen Aa, og ved landevejen mellem Vejle og Kolding rejstes i 1891 en mindesten på Højen Hede for dragonen Niels Kjeldsen, som faldt her i kamp med prøjsiske husarer den 28. februar 1864.

På det vestlige områdes store, sandede arealer ligger en del plantager og flere vandingskanaler, anlagt af Det danske Hedeselskab. Langs Vejle Aa mod nord findes smukke, ejendommelige partier med høje, stejle skrænter og lyngbegrøede bakker. På det store stadion ved Vingsted, som tilhører Vejle amts gymnastikforeninger, afholdes hver sommer folkemøder og sportsstævner. Skøn er også Vorkdalen længere mod vest, der ligesom Bøgvaddalen omkring Egtved Aa hører til egnens se-

værdigheder sammen med Storehøj nordvest for Egtved by, hvor man i 1921 fremdrog det interessante, velbevarede gravfund fra den ældre bronzealder.

Egtved ligger 18 km sydvest for Vejle og lige så langt fra Kolding i skæringspunktet mellem Vejle-Ribe og Kolding-Ringkøbing landevejene. Fra 1898 til o. 1930 var den endestation for privatbanen Kolding-Egtved. Nu besøger seks rutebillinier det meste af trafikken. Her er nu 964 indbyggere mod 491 i 1901. Foruden andelsmejeriet, der blev oprettet i 1888, har byen et andels-elektricitetsværk, anlagt i 1908, en kobindsselfabrik, et apotek, et afholdshjem, et højskolehjem og en kro, ligesom der bl. a. også findes andelsbageri, savværk og trælasthandel samt postekspedition.

Kirken i Egtved stammer fra sidste del af romansk tid, da den blev opført af granitkvadre, mens dens nuværende ottekantede, røde murstenstårn først blev bygget i 1863. Samme år rejstes også tårnet på Højen kirke, der ligesom kirkerne i Ødsted og Jerlev er gamle frådstensbygninger fra den romanske periode.

Landskab ved Harte med boretårnet til højre. (Fot. Jonals Co.).

BRUSK HERRED i Vejle amt består af sognekommunerne Kolding købstads landdistrikt, Harte-Nørre Bramdrup, Eltang-Nørre Bjert-Vilstrup, Herslev, Almind, Viuf, Øster Starup, Vester Nebel og Smidstrup (heraf hører Tyvkær og Haastrup til Brusker herred), ialt ca. 175 km² med 8758 indbyggere.

Fra Kolding Fjords stejle skrænter og den skønne Alpedal langs Kolding Aa når det til Jerlev og Holmans herreder i nord og omgives af Vester Nebel Aa og Elboldalen mod vest og øst.

Strandhuse ved fjorden lidt øst for Kolding har 544 indbyggere. Her er bl.a. badehotel og mange villaer og sommerhuse ved stranden og på skråningerne mod vandet. Mellem Strandhuse og Drejens Odde ligger Danmarks første julemærkesanatorium, der blev indviet i 1911, i ly af skovklædte bakker. Nord for den udtørrede Eltang Vig fører hovedvej 1 til Kolding, hvor den krydser hovedvej 10. Ved Herslev, som ligger midt i den trekant, der dannes af disse to færdselsårer og hovedvej 18, der løber nær herredets østgrænse, påtænkes oprettet en flyveplads. Nord for Alpedalsbakkerne passerer Almind

Aa en række små søer. Her har Kolding Oplands Højspændingsværk opført en kraftstation ved Harte, hvor den amerikanske ingeniør Ravlin i 1936 gjorde det meget omtalte saltfund, der skaffede ham en 50-årig koncession på efterforskning og udvinding af råstoffer i Danmarks undergrund, som han i 1938 solgte til Gulf Oil Corporation i Pittsburg, moderselskabet til Danish American Prospecting Company.

Omkring 1500 fandt man iøvrigt også salt ved Harte, og der oprettedes et saltværk, som dog forfaldt i århundredets løb, da udbyttet var for ringe.

Kirkerne i Nørre Bjert og Almind er opført i 1889 og 1887, mens de øvrige sognekirker stammer fra romansk tid, da de blev opført af granitkvadre, rå kamp eller frådsten. Frimenighedskirken i Aagaard indviedes i 1887.

Landerupgaard blev i 1867 solgt til bestyrelsen for opdragelsesanstalten Flakkebjerg og kaldes nu skolehjemmet Landerupgaard. Hovedbygningen på Elkærholm, der nu er udstykket, blev ombygget i 1845, og samme år opførtes Follerup.

Mindesmærke på Skamlingsbanken for faldne modstandsfolk. (Fot. 1953 Nord. Pressefoto).

NØRRE TYRSTRUP HERRED i Vejle amt består af sognekommunerne Stenderup, Sønder Bjert, Vejstrup, Hejls, Vonsild, Dalby, Ødis og Taps, ialt ca. 200 km² med 9057 indbyggere.

Det udgør den sydligste del af Vejle amt og omfatter de otte sogne, som oprindeligt hørte til Sønderjylland, men efter fredsslutningen i 1864 blev ved Danmark. Det grænser mod syd og vest til Haderslev og Ribe amter, mod nord og øst til Kolding Fjord og Lillebælt. Det frugtbare, bakkede herred har flere større skove, deriblandt Stenderup statsskovene, og ligner med sine levende hegn langs veje og markskel de østlige sønderjyske landskaber nord for Flensborg Fjord. Ud mod Binderup Bugt ved Lillebælt hæver Skamlingsbanken sig til en højde af 113 m, højere end noget punkt syd for den gamle grænse. På højen med den store støtte, der rejstes i 1863, blev sprængt af prøjserne i 1864, og som blev genrejst efter krigen i 1866, har der siden 1843 været holdt nationale stævner, og dens historie er nøje knyttet til Sønderjyllands historie.

I den »gryde« ved bankens fod, hvor så mange folkemøder er blevet afholdt, afsløredes i 1948 et mindes-

mærke for frihedskampens faldne i den sydjyske modstandssektor, en hvid klokkestabel med tårn. Siden 1883, da norske og svenske højskoler rejste en sten for N. F. S. Grundtvig, er der iøvrigt kommet mindestetter for Laurids Skau, Th. A. J. Regenburt og flere andre.

I 1913 åbnedes togforbindelsen mellem Kolding og Hejlsminde, som snart blev et søgt badested. Efter at jernbanelinien er blevet nedlagt i 1940'erne, har man i 1953 anlagt en bred asfalteret vej fra Sønder Bjert til Skamling, delvis på det terræn, hvor banen løb.

Sønder Bjert kirke er den anseeligste af herredets fire romanske granitkirker og består af apsis, kor, skib, tårn, sakristi og våbenhus.

Kirkerne i Vejstrup, Ødis og Dalby indviedes i 1840, 1857 og 1873. Kirken i Vonsild, der minder om Fruc Kirke i København, blev opført efter tegning af dennes bygmester, konferensråd C. F. Hansen, 1824-25.

Bygningerne på Drederupgaard, hvis jorder er udstykket til ca. 20 husmandsbrug, er delvis nedrevet. Hovedbygningen på Fovsletgaard blev opført 1861 og restaureret 1892.